

T.C
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

XVI.-XX. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA KAYBOLAN
YERLEŞMELER: TOKAT ÖRNEĞİ

TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Yasin DÖNDER

Danışman
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

TOKAT – 2020

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. Alpaslan DEMİR danışmanlığında hazırlamış olduğum "XVI.-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Tokat Örneği" adlı Doktora tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

10/04/2020

Yasin DÖNDER

İmza

XVI.-XX. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA KAYBOLAN
YERLEŞMELER: TOKAT ÖRNEĞİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 13. / 03. / 2020

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Prof.Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ

Üye : Prof.Dr. Sadullah GÜLTEN

Üye : Prof.Dr. Ali AÇIKEL

Üye : Prof.Dr. Alpaslan DEMİR

Üye : Dr.Öğrt.Üyesi İsa TAK

İmzası

Bu tez, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 23.../02.../2020 tarih ve 15.05. sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Prof.Dr. İlhan EROĞLU
ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

Bu çalışma değerli eşim ve sevgili kızıma ithaf olunur.

XVI.-XX. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA KAYBOLAN YERLEŞMELER: TOKAT ÖRNEĞİ

ÖZET

“Kayıp köyler meselesi” öncelikle Avrupalı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Batılı araştırmacıların amaç, içerik, metot ve kaynaklar bağlamında temelini oluşturduğu bu alanda ülkemizde az sayıda araştırma mevcuttur. Osmanlı Devleti bağlamında Anadolu'nun pek çok bölgesinde kırsal iskan alanlarında yaşanan köy kayıpları araştırmaya muhtaçtır. Haddi zatında birinci elden kaynaklarda bu sorun pek çok kez vurgulanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı iskan ve göç tarihine dair araştırma yapan günümüz tarihçileri de meseleye yüzeysel olarak temas etmişlerdir. Ancak söz konusu alanda Sivas, Manisa ve Konya'ya ilişkin tafsilatlı bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada Anadolu'da ilk beylikler döneminden itibaren Türkler tarafından önemli bir iskan alanı olarak tercih edilen ve günümüze kadar geçen süreçte önemini muhafaza eden Tokat kırsal yerleşmeleri konu edilmiştir. Bu doğrultuda XVI. yüzyılda kaza sınırları içerisinde var olan köylerin XX. yüzyıla kadar geçirdiği merhaleler araştırılmıştır. Bu süreç içerisinde isyanlar, eşkıyalık, vergi baskısı, iklim değişikliği, doğal afetler, uzun süreli savaşlar, timar sisteminin bozulması, idari sınırların değişimi, iç ve dış göçler vb. sebeplerle yerleşmelerin kaybolduğu belirlenmiştir. Aynı zaman aralığında Tokat kazasında kurulan yeni köyler ve yer değiştiren köyler konusunda da değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, İskan, Osmanlı Devleti, Göç, Kayıp Köyler

IN XVI-XX. CENTURIES THE LOST SETTLEMENTS IN ANATOLIA: THE SAMPLE OF TOKAT

ABSTRACT

“The missing villages issue” has been handled primarily by European researchers. There are few researches in our country in this field where western researchers form the basis in terms of purpose, content, method and resources. In the context of the Ottoman State, village losses in rural settlements in many regions of Anatolia are in need of investigation. In fact, this problem has been emphasized many times in primary sources. At the same time, contemporary historians, who conducted research on the history of Ottoman settlement and immigration, had a superficial contact with the issue. However, a detailed study on Sivas, Manisa and Konya has been carried out in the subject area.

In this study, the rural settlements of Tokat, which have been preferred as an important settlement area by the Turks since the first principalities in Anatolia, and which have remained important in the process until today. Accordingly, the stages of the villages that existed in Tokat district in the 16th century until the 20th century were investigated. During this period, riots, banditry, tax pressure, climate change, natural disasters, long-term wars, deterioration of the timar system, change of administrative borders, internal and external migration, etc. it was determined that the settlements disappeared due to reasons. In the same timeframe, evaluations were made on new villages and displaced villages established in the Tokat district.

Key Words: Tokat, Settlement, Ottoman Empire, Migration, Lost Villages

ÖNSÖZ

Osmanlı iskan tarihi alanında günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar büyük ölçüde tahrir verileri üzerinden belirli bir bölge üzerine odaklanmıştır. Ancak müstakil olarak kırsal alanların ele alındığı ve çeşitli bölgelerin kırsal yerleşme evriminin kayıp köyler bağlamında mukayeseli olarak değerlendirildiği çalışmaların sayısı oldukça azdır. İskan alanlarının yüzyıllar içerisinde zaman, mekan ve çeşitli şartlara bağlı olarak geçirdiği merhaleler bugünden geçmişe doğru farklı okumalarla değerlendirmeye muhtaç ve bakir bir alandır.

Bu temel motivasyon doğrultusunda başlanan çalışmada Tokat kazası içerisindeki köy/mezra kırsal yerleşmelerin XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar nicel ve nitel değişim süreci ele alınmıştır. Bu derece geniş bir zaman aralığında gerçekleştirilen çalışma aynı ölçüde yoğun bir arşiv araştırmasını da zorunlu kılmıştır. Eldeki imkanlar ölçüsünde kayıp, yeni kurulan ve yer değiştiren köylere ilişkin listelerin oluşturulmasında köy isimlerinin izi tahrir, timar ruznamçe, derdest, şeriyeye, nüfus, temettüat vb. defter serileri ile perakende belgeler taranarak sürülmüştür. Tüm bu arşiv taramasına ek olarak kaybolan köylerin lokalizasyonu ve kayıp sebeplerinin tespiti adına birçok kişi, kurum ve farklı disiplinlerde çalışma yapan uzmanlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu çalışma alanda daha önce gerçekleştirilen çalışmaların bir devamı olmakla beraber Tokat kazası kırsal yerleşmelerinin değerlendirmesinde metod ve kaynak çeşitliliği ile farklı bir yere sahiptir. Umulur ki; daha önce yapılan çalışmalara bir nebze olsun katkı sağlanmış ve bundan sonra yapılacak çalışmalara da farklı bir bakış açısı kazandırılabilmiştir.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde şüphesiz pek çok kişinin katkısı vardır. Öncelikle tez sürecinin öncesi ve anının şekillenmesinde hoca, arkadaş ve bir abla olarak bilgisini ve desteğini bir an olsun esirgemeyen Dilber Demir'e teşekkürü bir borç bilirim.

Tezin araştırmacıyı seçtiği süreci başlatan, yoğun araştırma faaliyetlerine rağmen her anlamda rehberliğini esirgemeyen tez danışmanım sayın Prof. Dr. Alpaslan Demir'e müteşekkirim.

Özellikle alan araştırmalarının tecrübe edilmesine yönelik imkân sağlayan ve yaptıkları çalışmalarla yol gösteren, Prof. Dr. Osman Gümüüşü, Prof. Dr Emine Erdoğan Özünü, Dr. İlker Yiğit, Hasan Demirtaş'a teşekkürü borç bilirim.

Arazi araştırmalarında beni yalnız bırakmayan başta ailem olmak üzere tüm arkadaşlarıma ve Ali Vanhoğlu'nun şahsında Tokat Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi çalışanlarına minnettarım.

Son olarak akademik hayatımın şekillenmesinde ortaya koydukları ilim ve yaşam ahlakı ile örnek olan Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Prof. Dr. Üçler Bulduk ve Prof. Dr. Alpaslan Demir çizgisine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

XVI.-XX. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA KAYBOLAN YERLEŞMELER:TOKAT ÖRNEĞİ	
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
TABLOLAR LİSTESİ.....	viii
HARİTALAR LİSTESİ	ix
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
AMAÇ.....	10
KAPSAM.....	12
YÖNTEM.....	14
Literatür Özeti.....	17
BÖLÜM 1: MEKÂNIN KAYNAKLARI, TARİHİ VE COĞRAFYASI	30
1.1.KAYNAKLAR	30
1.1.1.Tahrir Defterleri	30
1.1.2.Timar Ruznamçe Defterleri.....	32
1.1.3.Avarız Defterleri	33
1.1.4.Mühimme Defterleri.....	34
1.1.5.Ahkâm Defterleri	35
1.1.6.Derdest Defterleri.....	36
1.1.7.Cebe Defterleri	37
1.1.8.Şeriyeye Sicilleri.....	38
1.1.9.Nüfus Defterleri	40
1.1.10.Temettuat Defterleri.....	41
1.1.11.Salnameler.....	43
1.1.12.Nikah Defterleri	45
1.2. TARİHÇESİ.....	47
1.3.COĞRAFİ YAPISI	53

1.3.1.Nahiyelerin Coğrafi Sınırları.....	55
BÖLÜM 2: KLASİK DÖNEM YERLEŞME YAPISI	59
2.1.KIRSAL YERLEŞME ALANLARI.....	59
2.2. KÖY VE MEZRALARIN LOKALİZASYONU.....	63
2.2.1.Yıldız Nahiyesi	70
2.2.2.Kafirni Nahiyesi	72
2.2.3.Venk Nahiyesi.....	75
2.2.4.Komanat Nahiyesi.....	77
2.2.5.Kazabad Nahiyesi	79
2.2.6.Gelmugad Nahiyesi.....	84
BÖLÜM 3: KAYBOLAN YERLEŞMELER.....	93
3.1. MEKANLAR.....	95
3.2. DÖNEMLER	101
3.3.SEBEPLER	108
3.3.1.Doğal Afetler.....	108
3.3.1.1.Depremler.....	108
3.3.1.2.Sel ve Su Taşkınları	112
3.3.1.3.Kuraklık ve Kıtık	115
3.3.1.4.Salgın Hastalıklar	118
3.3.1.5.Çekirge Afeti.....	123
3.3.2.Eşkıyalık Faaliyetleri	125
3.3.2.1.Adi Eşkıyalık.....	126
3.3.2.2.Suhte İsyancıları.....	130
3.3.2.3.Celâli İsyancıları	134
3.3.2.4.Ayanların Faaliyetleri.....	145
3.3.3.Kırsal Yerleşmelerin Terk Ediliş Hikâyesi: Göç.....	153
3.3.4.Geri Dönemeyenlerin Yokluğu: Asker Temini.....	171
3.3.5.Ehl-i Örfün Zulümleri	181
3.3.6.Timar Sisteminin Bozulması/Değişimi	188
3.3.7.Vergi Zulmü.....	194
BÖLÜM 4: YENİ KURULAN VE YER DEĞİŞTİREN KÖYLER.....	207
4.1.MUHACİRLERİN İSKANI VE YENİ KURULAN YERLEŞİMLER.....	207
4.1.1.Kazabad Nahiyesi	209
4.1.2.Venk Nahiyesi.....	211

4.1.3.Cincife Nahiyesi.....	213
4.1.4.Komanat Nahiyesi.....	214
4.1.5.Kafirni Nahiyesi.....	215
4.1.6.Tozanlı Nahiyesi.....	217
4.1.7.Gelmugad Nahiyesi.....	219
4.1.8.Yıldız Nahiyesi.....	221
4.2.YER DEĞİŞTİREN KÖYLER.....	224
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	230
KAYNAKLAR.....	239
EKLER.....	267
ÖZGEÇMİŞ.....	278

TABLolar LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Tokat Nahiyyelerinde Jeomorfolojik Ünitelere Göre Yerleşme Dağılımı.....	60
Tablo 2. XVI. Yüzyıl Tokat Kazasına Bağlı Köy ve Mezra Sayıları.....	68
Tablo 3. XVI.-XX. Yüzyıllarda Tokat Kazasında Kaybolan Köyler.....	69
Tablo 4. XVI. Yüzyıl Tokat Kazası Lokalizasyon Oranları.....	91
Tablo 5. Tokat Kazası Lokalizasyonu Yapılan Kayıp Köylerin Mekansal Dağılımı....	96
Tablo 6. Tokat Kazası Köylerinin Kayıp Dönemleri	102
Tablo 7. Nahiyyelere Göre Dönemsel Kayıp Oranları.....	103

HARİTALAR LİSTESİ

<u>Harita No</u>	<u>Sayfa</u>
Harita 1. Tokat Kazası Jeomorfolojik Üniteler Göre Yerleşme Dağılımı.....	62
Harita 2. Günümüz İdari Sınırlarına Göre Yerleşmelerinin Dağılımı.....	67
Harita 3. Yıldız Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	71
Harita 4. Kafırni Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	74
Harita 5. Venk Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	76
Harita 6. Cincife Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	78
Harita 7. Komanat Nahiyesi Lokalizasyonu gerçekleştirilen Köyler.....	83
Harita 8. Kazabad Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	86
Harita 9. Gelmugad Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	87
Harita 10. Tozanlı Nahiyesi lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler.....	88
Harita 11. Kazabad Nahiyesi Yaşayan Köyler.....	98
Harita 12. Tozanlı Nahiyesi Yaşayan Köyler.....	99
Harita 13. Kazabad Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	210
Harita 14. Venk Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	212
Harita 15. Cincife Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	213
Harita 16 Komanat Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	214
Harita 17. Kafırni Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	216
Harita 18. Tozanlı Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	218
Harita 19. Gelmugad Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	220
Harita 20. Yıldız Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler.....	222

KISALTMALAR

a.g.e. Adı geçen eser

a.g.m. Adı geçen makale

a.g.t. Adı geçen tez

s. Sayfa

S. Sayı

C. Cilt

Bkz. Bakınız

Yay. Yayınları

Td. Tahrir Defteri

MD Mühimme Defteri

TAD Tarih Araştırmaları Dergisi

OTAM Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi

TTK Türk Tarih Kurumu

MEB Milli Eğitim Bakanlığı

DTCFD Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi

Ed. Editör

TŞS Tokat Şeriyeye Sicili

İTÜ İstanbul Teknik Üniversitesi

E.T. Erişim Tarihi

R.T. Röportaj Tarihi

TDVİA Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Yerleşme, iskân kavramı ile karşılanmaktadır ve sözlük anlamı itibariyle sakin kılma, oturtma, ev sahibi etme anlamına gelmektedir.¹ İskân genel anlamda bir beşerî yerleşmedir. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdüren insanların yemek, dinlenmek ve özellikle sığınmak amacıyla yaptıkları barınaklar, göçebelerin yaptığı uzun süreli bir mekanda kalan çadır toplulukları; mevsimlerin seyrine uyarak yer değiştiren konar göçer toplulukların yaylak ve kışlak için ova, yayla ve dağ yerleşmeleri; nihayet sedanter insanların oturdukları münferid mesken, çiftlik, köy, kasaba ve şehir, geçici veya devamlı, toplu veya dağınık, büyük veya küçük bütün bu yerleşmeler, yerleşme tesisleri, münferid mesken ve mesken toplulukları beşerî yerleşme tarifinin içine girebilir.² Bu takdirde bir yerin yerleşme olarak adlandırılması için ev veya evlerin yan yana gelmesi gereklidir. İnsanoğlu bir görüşe göre yerleşme ile birlikte yücelmiştir. Paleolitik dönemden Neolitik döneme kadar yaşanan zihinsel evrim neticesinde bu yeni dönemde konut inşa edecek yetiye kavuşmuştur. Böylece dünyaya sahip olarak tek muktedir güç olmuştur.³ Farklı bir bakış açısıyla insan yaratılıştan itibaren böyle bir donanıma sahiptir. Korunma güdüsü ve akletme yeteneği onun çevresel tehditlerden korunma amaçlı yapılar inşa etmesini sağlamıştır. Sosyalleşmenin bu mekansal sınırlama ve güvence içerisinde daha da geliştiğini ve bunun doğal bir sonucu yerleşim alanlarının giderek nicel ve nitel olarak dünya üzerinde pek çok alanda yayıldığı varsayılabilir.

Eldeki veriler ışığında dünya üzerinde ilk yerleşmeler Neolitik dönemde tarımsal üretime geçişle birlikte ortaya çıkmıştır. Mezopotamya, Zağros Dağları'nın eteklerinde Cermo, Filistin'de Eriha, Anadolu'da Hacılar ve Çatalhöyük, Orta Amerika'da Teotihuacan ve Yucatan ilk insan yerleşimlerinin görüldüğü yerlerdir.⁴ Çatalhöyük Anadolu'da ilk yerleşim yerlerinden biridir. Çevresine göre nispeten daha büyük bir köy olması küçük toplulukları yönetmesine imkan vermiştir.⁵

¹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s.518.

² Ali Tanoğlu, *İskân Coğrafyası Esas Fikirler, Problemler ve Metod*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, s. 1.

³ Necdet Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1986, s.7.

⁴ Döndü Üçeçam Karagel, *Kır Yerleşmeleri Ders Notları*, Hatay 2017, s. 5, <http://www.mku.edu.tr/E.t.07.08.2018>.

⁵ Belma Tokuroğlu - Abdullah Ersoy, *Uygurlık Tarihi*, İmaj Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 12.

Anadolu'da tarih öncesi devirlerde pek çok yerleşim alanı mevcuttur. Hititler öncesinde Anadolu'da "yerliler" olarak adlandırılan ve şehir devletleri halinde örgütlenmiş beylikler yaşamıştır. Bunların en ünlüleri Purushanda, Hahhum, Ursu, Kursaura, Kanis'tir.⁶ Kabaca bir sıralama yapmak gerekirse Anadolu coğrafyası, Anadolu medeniyetleri, Persler, İskender İmparatorluğu, Romalılar, Bizanslılar ve Türkler devrini yaşamış önemli bir iskân alanıdır.⁷

Anadolu'nun bir yerleşim alanı olarak tercih edilmesi bir tesadüfler bileşkesi değildir. Yerleşim pek çok unsurun bir araya gelmesinden oluşan temeli tabii şartlara bağlı şekillenen bir olgudur. İnsanoğlu tarih öncesi dönemlerden bugüne yerleşim için belirli unsurları ön plana almıştır. Bu doğrultuda yerleşme tercihlerinin belirlenmesinde su kaynakları, toprak yapısı, güvenlik, ulaşım, üretim ve tüketim olanakları, iklim şartları, gibi faktörlerin etkileri söz konusudur.⁸ İlk Çağ yerleşimleri incelendiğinde, insanlığın meydana getirdiği medeniyetlerin, su kaynaklarının havzasında kurulup geliştiği görülmektedir. Bu hususta eski kıtalar için pek çok örnek verilebilir. Mısır medeniyeti Nil Nehri⁹, Hint medeniyeti Ganj ve İndus, Çin medeniyeti Sarı Irmak, Mezopotamya medeniyeti Fırat ve Dicle kenarlarında ortaya çıkmış uygarlıklardır.¹⁰ Kırsal yerleşimlerde de su kaynakları önemli etkenlerdendir. Köy ve köy altı yerleşim birimleri içerisinde pek çoğu bir akarsu veya su birikintisi adıyla anılmaktadır. Kızıldere, Eğridere, Durudere, Pınarbaşı, Pınarlı, Gölköy vb. isimler Anadolu'nun pek çok bölgesinde yerleşim adı olarak yüzyıllardır kullanılmaktadır.¹¹

Güvenlik, yerleşim öncelikleri içerisinde önemli faktörlerin başında gelmektedir. İnsan kendi cinsinden ve diğer yaratılmışların tehdidinden kendini muhafaza edebilmek adına çevre ile yurt seçtiği alan arasına engeller oluşturmuştur. Bu meyanda ilk korunakları ağaç ve kaya sığınaklar ile mağaralar olmuştur.¹² İkinci aşamada köy yerleşimleri ortak bir güç oluşturma düşüncesinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bunun devamında çitler, surlar bu topluluğu çevresel tehditlerden korumak için inşa

⁶ Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu", *DTCFD*, C. 6, S. 5, Ankara 1948, s. 494.

⁷ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999.

⁸ Döndü Üçeçam Karagel, *a.g.e.*, s. 16-20.

⁹ İzzet Çıvgın, "Mısır Eski Krallığı (MÖ 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkisi", *TAD*, C. 34, S. 58, 2015, s. 372-374.

¹⁰ İsmail Güven (Ed.), *Uygarlık Tarihi*, Pegem Akademi, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 1.

¹¹ Döndü Üçeçam Karagel, *a.g.e.*, s. 16.

¹² Belma Tokuroğlu - Abdullah Ersoy, *a.g.e.*, s. 7.

edilmiştir.¹³ Belki en önemlisi tüm bu önlemlerin geçerli olabileceği uygun coğrafi şartlar keşfedilmiştir. Çevresine göre daha korunaklı ve stratejik açıdan savunmaya elverişli alanlar yerleşim için tercih edilmiştir. Hayatı idame ettirebilmek adına güvenliğin yetersiz olduğu alanlarda coğrafyaya müdahale edilerek kaleler inşa edilmiştir. Anadolu'nun pek çok yerinde kale ön adlı yerleşim birimi buna örnek teşkil etmektedir.¹⁴ Tokat'ta Kaleköy, Bedirkale, Kaleardı gibi iskan alanlarının varlığı buna örnek olarak verilebilir.

Ekonomik uğraşlar hayatı devam ettirmenin önemli koşullarındandır. Ekonomik işlevin yeterli olduğu alanlar çoğu zaman güvenliği de hiçe sayarak yerleşim alanı olarak seçilmiştir. Bu nedenle ticari yollara yakınlık tarih boyunca önemli yerleşim tercihlerindedir. İpek yolu ve Baharat yolu önemini yitirene dek yerleşimde belirleyici rol üstlenmiştir. Orta Asya ve Anadolu'nun pek çok şehri ulaşım ve ticaret yollarının geçtiği güzergâhta kurulmuş ve gelişmiştir. Örneğin, XVI. yüzyılda Karahisar-ı Sahip sancağına bağlı köyler bölgede birleşen Mısır, Bağdat ve doğudan İzmir 'e ulaşan yol üzerinde kurulmuşlardır.¹⁵ İrili ufaklı pek çok yerleşim yeri de bu özelliğinden dolayı talana, istilaya uğramaktan kurtulamamıştır. Buna rağmen söz konusu yerleşim yerlerinin çoğu varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir. XIII. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşanan fetihlerle oluşan Osmanlı coğrafyası Eski ve Orta Çağlar'da doğu ve batı arasında süregelen ticari yolların kesiştiği bir merkeze dönüşmüştür. Tuna Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne oradan da Çin'e ulaşan kuzey yolu, Trabzon Tebriz Orta Asya ticaret yolu, İskenderun Körfezi'nden başlayan ve Payas üzerinden Anadolu'nun güney hattını takip ederek Tebriz ve Bağdat'a uzanan iki ticaret yolu ve son olarak Mısır seferi ile ele geçirilen Nil ve Güney-Doğu Asya ticaret yolu Osmanlı sınırları içerisinde önemli durak noktaları olan yollardır.¹⁶ Osmanlı Devleti ticaretin zengin imkânlar sunduğu bu coğrafyada tam bir siyasi ve askeri hâkimiyet tesis etmiştir. Ticari güvenliği riske etmeyen bu üstünlük bölgenin iskânında ve nüfus yoğunluğunda da önemli etken olmuştur.

Anadolu coğrafyası pek çok iklim tipinin görüldüğü nadir coğrafyalardandır.

¹³ İsmail Güven, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁴ Döndü Üçeçam Karagel, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁵ Üçler Bulduk, XVI. Asırda Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Sancağı", TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 89.

¹⁶ Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi III*, İzmir 1987, s.141-143.

Türkiye’de 512 ayrı istasyonda on yıl boyunca yapılan ölçümler neticesinde elde edilen verilere göre iklim sınıflandırması yapılmıştır. Buna göre Türkiye’de üç ana iklim ve on altı iklim tipi tespit edilmiştir.¹⁷ Böylesine iklim çeşitliliğinin yaşandığı coğrafyada aynı oranda çeşitli iskân tipleri ve devamlılıkları oluşmuştur. İklimle bağlı olarak yaşam olanaklarının daha elverişli olduğu alanlar yerleşme açısından tercih edilmiştir. Kurak iklim alanları ise tarih boyunca az nüfuslu alanlar olmuştur.

Tarımla birlikte insanoğlu büyük ölçüde toprağa bağlı hale gelmiştir. Bu bağlılık ekilebilir alanların yakınlarında müstahkem mevkilere yerleşmeyi zorunlu hale getirmiştir.¹⁸ Toprak verimliliği, yerleşimde öne çıkan bir etmendir. Ekilebilir alanlar yerleşim dışı tutulurken, vadi tabanlarından kaçınılarak kuru zeminlere, bakının uygun olduğu sırtlara yerleşim ön plana çıkmıştır. Alan araştırmalarında Tokat kazası özelinde bu tarz bir iskân stratejisinin örnekleri müşahade edilmiştir.

Ulaşım olanaklarının elverişli olması iskân açısından önemli bir diğer faktördür. Bu meyanda pek çok yerleşim ismi sahip olduğu ulaşım avantajını çağrıştırır niteliktedir. Anadolu’da bir kısım köylerin Yolcaya, Yolkonak, Kadıköprü, Yolkesen, Yolağzı isimlerini taşıması buna anlamlı örneklerdir. Yukarıda değinildiği gibi ticaret yolları kentleri birbirine bağlayan ana arterleri oluşturmuştur. Tahmin edileceği üzere kırsal yerleşmelerde bu arterlere bağlanan tali yollar üzerinde oluşmuştur.¹⁹

Osmanlı kır yerleşimleri konusunda bir araştırma söz konusu olduğunda tüm bu yerleşim faktörleri göz önündedir. Osmanlı döneminde iskân kendinden önceki medeniyetlerin tercihleri doğrultusunda tecrübe edilenlerin üzerine bina edilmiş bir yapıdır. Ancak süreç içerisinde pek çok iç ve dış nedenlerin birleşimiyle XVI. yüzyılda var olan köy yerleşimleri günümüze ulaşmamıştır. Bu durum Osmanlı iskân tarihi açısından bir kayıp köyler sorununu ortaya çıkarmaktadır. Köylerin kaybolması monist bir yaklaşımla tek bir sebebe indirgenemez. Hattı zatında tüm Osmanlı coğrafyasını ele alan bir iskân çalışması olmadığı gibi Anadolu coğrafyası da iskân tarihi açısından etüt edilebilmiş değildir.

¹⁷ Muhammed Zeynel Öztürk - Gülden Çetinkaya - Selman Aydın, “Köppen-Geiger İklim Sınıflandırmasına Göre Türkiye’nin İklim Tipleri”, *Coğrafya Dergisi-Journal of Geography*, 35, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 26.

¹⁸ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I- İlk Çağ*, Say Yayınları, İstanbul 1984, s.12.

¹⁹ Döndü Üççam Karagel, a.g.e., s. 20

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemin son bulduğu XVI. yüzyıl sonrasında yıkılışına kadar geçen dönemde yaşadığı sosyal, siyasal ve ekonomik değişim ve dönüşüm evreleri Osmanlı kır yerleşimlerinde de büyük etkiler uyandırmıştır. Kayıp köyler başlığı altında olmasa da sancak, kaza, nahiye isimleri altında incelemeler söz konusudur. Bu eserlerde çoğunlukla idari yapı, nüfus, ekonomi, iskân ele alınmış ancak bu çalışmanın konusu olan kayıp yerleşmeler vurgulanmamıştır.²⁰ Türkiye geneli için ise iki kaynaktan söz edilebilir. Bu hususta Necdet Tunçdilek'in "Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi" adlı eseri Anadolu coğrafyasında iskân meselesini Prehistorik dönemden XX. yüzyıla kadar incelemiştir. Nitekim bu evreler içerisinde kırsal yerleşmelerde yaşanan kayıplara da kısaca temas etmiştir.²¹ Fulin Bölen tarafından kaleme alınan "Anadolu'da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde Bir Yöntem Denemesi" adlı doktora tezinde Anadolu'da yerleşmenin evrimi ilk yerleşmelerden 1970'li yıllara kadar Yedi Siyasal Birlik Dönemi belirlenerek incelenmiştir. Anadolu'da kurulan ilk yerleşim yerleri düğüm noktaları olarak nitelendirilerek bu noktalar arasındaki ulaşım ağları siyasi organizasyonların zaman içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümler tanımlanarak açıklanmıştır.²² Anadolu kırsal yerleşmeleri hususunda pek çok yazar için başvuru kaynağı niteliğindeki bir diğer eser ise Wolf Dieter Hütteroth'un temel kaynak olarak tahrir defterlerinden yararlandığı ve alan araştırması yaparak Konya ve çevresindeki tespitlerini içeren eseridir.²³ Elbette bu çalışmalar "kayıp köyler" sorununu çözmek adına genel veriler sunmaktan öteye bir mahiyet taşımamaktadır.

Anadolu'da kayıp köyler sorununa dair ilk esaslı değerlendirme Suraiya Faroqhi tarafından yapılmıştır.²⁴ Bu ilk temastan sonra aradan geçen kırk yılın ardından 2015'te Amasya'da kayıp/terk edilmiş köyleri konu alan Oktay Özel'in çalışması ve 2016 yılında ise Yücel Dursun'un Trabzon'da terk edilmiş köyleri ele aldığı çalışması

²⁰Bu konuda bkz. Adnan Gürbüz, *XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2001.

²¹Necdet Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1986.

²²Fulin Bölen, *Anadolu'da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde bir Yöntem Denemesi*, İTÜ. MM. Fak. Yayınları, İstanbul 1978.

²³Mehmet Hacısalihoğlu, "Bulgaristan'da Savaş Ve Göçün Yerleşim Yerleri Üzerine Etkileri: Güney Bulgaristan Ve İslimye Sancağı Bölgesinde Harabeler", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslar arası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2011, s. 422.

²⁴Suraiya Faroqhi, "Anadolu İskanı İle Terkedilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumsal Bilim araştırmalarında Bilimsel Yöntemler ve Yaklaşımlar Semineri Orta Doğu Teknik Üniversitesi 17-19 Aralık 1976*, Baylan Matbaası, Ankara 1977, s. 289-302.

yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Rumeli toprakları söz konusu olduğunda ise kayıp köylere temas eden iki çalışma vardır. Bunlardan ilki; Antoniadis Bibicou tarafından Yunanistan coğrafyasında yer alan iskân merkezlerinin Bizans ve Osmanlı idaresi altında geçirdiği süreç ele alınırken, 1850'ye kadar harabe haline gelmiş yerleşim alanları üzerinde durulmuştur.²⁵ İkinci çalışma ise Mehmet Hacısalihoglu'nun Doğu Rumeli'de İslimye Sancağı üzerine bir iskân çalışmasıdır. Hacısalihoglu, İslimye Sancağı'nı 1878'den günümüze kadar kaybolan köyleri, göç, isim değişikliği ve harabeler alt başlıkları ile değerlendirilmiştir. Dönem itibariyle yakın bir zaman aralığını kapsayan bu çalışma alan araştırması yapılması nedeniyle önem arz etmektedir. Kayıp köyler ile ilgili Türkiye'deki en önemli çalışma ise yürütücülüğünü Osman Gümüşçü'nün yaptığı "Türkiye'nin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler" adlı Tübitak projesidir. Proje kapsamında ele alınan Manisa, Sivas ve Konya iskân alanları XVI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar incelenmiştir.²⁶ Proje kapsamında pek çok yayın gerçekleştirilerek, köylerin kaybolmasına neden olan etkenler etraflıca ele alınmıştır. Yoğun bir arşiv taraması ve alan çalışmasını ihtiva eden bu çalışma, metod, kaynak, çıkarımlar ve karşılaştırma imkânları vechesiyle Tokat özelinde yaptığımız çalışmaya örnek teşkil etmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında Tokat kaza sınırları içerisinde yer alan köylerde XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar yaşanan iskân odaklı gelişmeler ele alınmıştır. Bu doğrultuda kayıp köyler konusu merkeze alınarak XVI. yüzyıl Tokat kazası sınırları içerisinde yer alan nahiyeler ve nahiye sınırları, bunlara bağlı köy ve mezra sayıları, etnik ve dini yapı, barındırdığı nüfus vb. özellikleri tespit edilmiştir. Tokat'taki kırsal yerleşim sayıları tespit edildikten sonra yüzyıllara göre yaşanan nicel ve nitel değişimleri tespit etmek yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı arşiv kayıtları taranarak XX. yüzyıla kadar köy sayılarında meydana gelen değişiklikler tespit edilmiştir. Kayıp köyler araştırılırken yer değiştiren köyler, yeniden iskân edilen köyler, aynı yüzyıl içerisinde kurulan ve kaybolan yerleşimler, göç sonucu ortaya çıkan yerleşim alanları, mezra veyahut az nüfuslu alanların köye dönüşmesi, köy nüfuslarında çeşitli değişkenlere bağlı olarak ortaya çıkan dini ve etnik değişimler gibi alt çıkarımlar elde edilmiştir.

²⁵ Mehmet Hacısalihoglu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2008.

²⁶ Osman Gümüşçü – Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, *Türkiyenin Kayıp Köyleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

Tokat kazasının araştırma merkezi olarak belirlenmesi elbette belirli parametrelere bağlı olarak şekillenmiştir. Öncelikle bölgenin eski bir yerleşim alanı ve tarih boyunca çeşitli devlet ve kültürlerin yaşam alanı olması belirleyici olmuştur. Anadolu'da Türk tarihinin başlangıcından günümüze Türk kimliğinin varlığının aralıksız devam ettiği bir bölgedir. Farklı dinlerin bir arada yaşadığı bir yerleşim alanıdır. Danişmendli, Selçuklu, Osmanlı devletlerinin idari, askeri, iktisadi, siyasi ve sosyal politikalarının izleri bugün dahi şehir ve kırsal alanda yaşamaktadır. Sosyo-ekonomik etkenlerin hem Selçuklu hem Osmanlı hâkimiyeti altındaki toplumu isyan iklimine sürüklediği dönemlerde ilk kalkışmaların yaşandığı merkezlerden biridir. Tokat uzunca bir süre Osmanlı'nın doğu sınırında yer almış ve Akkoyunlu, Timur, Safevi çekişmelerinden olumsuz etkilenmiştir. Sınır olma özelliğinin yeni mücadelelerle ortadan kalkması Tokat kazasının nispeten huzurlu ve dış etkenlerden uzak bir dönem geçirmesini sağlamıştır. Doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer alması sebebiyle hinterlandı geniş ve yerleşme adına bir çekim merkezidir. XVII. yüzyıl itibariyle güvenliğin sağlandığı bir alan olması sınırlara yakın şehirlerden her yüzyılda göç almasına yol açmıştır. Özellikle XIX. yüzyılda doğuda ve batıda kaybedilen topraklar nedeniyle yoğun bir muhacir kitlesi Tokat'ta yerleşim imkanı bulmuştur. Ruslara karşı kaybedilen her savaş; Kırım, Kafkasya ve Gümüşhane, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Artvin, Kars, Ardahan vb. doğu iskân merkezlerinden Tokat'a göçe sebep olmuştur.²⁷ Dolayısıyla Tokat iskân çeşitliliği ve kültürel donelerin renkli ve canlı bir merkezi özelliğini taşımaktadır. Coğrafi anlamda da su kaynaklarının bol olduğu, hayvancılığa ve tarıma uygun topraklara sahiptir. Yeşilirmak'ın can verdiği vadi ve ovalar yoğun iskân alanları olmuştur. Şehirde var olan bakır işlemeciliği, kumaş üretimi vb. üretim alanları da bölgenin nüfuslanmasında etkili olmuştur.

Yukarıda sözü edilen özellikler, Tokat kazasının araştırma alanı olarak seçilmesi noktasında ön plana çıkarmıştır. Ayrıca Tokat Osmanlı eyalet sistemi içerisinde yer alan Rum eyaletinin üç ana yerleşiminden biridir. Bir dönem eyalet merkezi daha sonra ise uzun süre Sivas'a bağlı bir kaza statüsündedir. Kayıp köyler hususunda hem Sivas hem de Amasya çalışılmış alanlardır. Zincirin üçüncü halkası olarak Tokat çalışma alanı

²⁷ Erdal Taşbaş, "XIX. Yüzyılda Tokat'ta Göçmen İskanı ve Göçmen Sevkinde Şehrin Önemi", *Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012*, C.I, Tokat 2012, s.261-285.

olarak seçilmiştir. Eyaletin iki ana merkezindeki iskân tipi, kayıpların oluşmasındaki ana etkenler daha önce belirtilen çalışmalarda zikredilmiştir. Tokat özelinde yaşanan kayıplar eyaletin geneli adına önemli sonuçlar ortaya koyacaktır. Yine hem Sivas hem de Amasya için ortaya konan kayıp oranları Tokat'taki sonuçlarla karşılaştırılarak daha sağlıklı bir genelleme imkânı verecektir. Bu doğrultuda Orta Anadolu'dan Konya, Batı Anadolu'dan Manisa, Rumeli'den İslinye sancağı hakkında yapılan müstakil çalışmalar bir diğer mukayese imkânını doğurmaktadır.

Tokat idari anlamda dokuz nahiyeye sahiptir. Bu nahiyelerin hemen hepsi farklı coğrafi ve ekonomik özellikler taşımaktadır. Bu farklılıklar aynı oranda köylerdeki nüfus yoğunluğundan iskân tiplerine kadar etkin olmuştur. Nahiyelerin her birindeki kayıp oranları farklı ve kendi içinde öznel şartlara sahiptir. Bu farklılıklar nahiyeler arası kıyaslanmanın da önemli sonuçlar ortaya koyacağını göstermektedir.

Kırsal yerleşim alanları nüfus itibariyle büyük ve daha karmaşık toplumların parçasıdır. Bu nedenle köy toplumlarının yaşam düzenini incelerken çevresel faktörlerin bu toplumlara nasıl etkilediği ve köyün bu dış etkenlere nasıl tepki verdiği hesaba katılmalıdır.²⁸ Tokat kazası Osmanlı idaresi içerisinde bir birim olarak imparatorluğun altı yüzyıl boyunca geçirdiği siyasi, idari, ekonomik, sosyal vb. değişim ve dönüşüm dönemlerinden etkilenmiştir. Buna paralel Tokat kaza sınırları içerisindeki nahiyeler ve bunlara bağlı köyler de bu etkilere maruz kalmıştır. Süreç içerisinde çeşitli faktörler nedeniyle köy yerleşimlerinde kayıplar yaşanmıştır. Bugün pek çoğunun izine dahi rastlanmayan bu yerleşimlerin isimleri dağ, ırmak, pınar, tarla, bahçe, vadi, kale vb. doğal veya insan yapısı yer üzerinde yaşamaktadır.²⁹ Bugünkü Tokat şehri bu iskân mirasının bir yekûnu veyahut da hâsılası olarak yaşamaktadır.

Tokat kazasında kayıp köyler çalışması daha önce az da olsa yapılan müstakil çalışmaların devamı şeklinde olup elde edilen sonuçların Tokat kırsalında bir sağlaması niteliğindedir. Takdir edilir ki bu tarz bir çalışma geniş bir ekip çalışmasını ve pek çok bilim dalında yeterlilik gerektirmektedir. Araştırmamızda karşılaşılan güçlükler alanın uzmanı kişilerden alınan görüşler çerçevesinde aşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca her bölgenin kendine ait hususiyetlerinin olması, orjinal bazı verilerin varlığı, Tokat iskân

²⁸ Nephân Saran, *Köylerimiz*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 6.

²⁹ Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Boyunca Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 65.

alanı için bazı sonuçların ilk defa bu çalışmada ifade edilmesine imkan vermiştir.

Özellikle alan araştırması sırasında elde edilen bilgiler etnik, dini, tabii, iktisadi pek çok etkenin iskân karakteristiğine etkilerini yerinde görme imkânı sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma Anadolu'nun Türkleşme olgusunun yüzyıllara göre geçirdiği evreleri kırsal yerleşimler üzerinden bir değerlendirme yapmaya olumlu katkı sağlamaktadır.

Anadolu XI. yüzyıl itibariyle Türkler tarafından vatan edinilmeye başlamıştır. Göçler marifetiyle başlayan bu süreç yeni fetihler ve yeni göçlerle Balkanlar ve Orta Avrupa'ya kadar devam etmiştir. Ancak İmparatorluğun XVII. yüzyılın sonları itibariyle siyasi ve askeri anlamda yaşadığı başarısızlıklar tersine göçü başlatmış ve XXI. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde bulunduğumuz şu dönemde dahi bu göçler Osmanlı hinterlandı içerisinde yer alan bölgelerden Anadolu coğrafyasına devam etmektedir. Netice itibariyle iskân bir göç hikâyesidir. Göçler bir bölgenin nüfuslanmasını, yurt tutulmasını sağlarken aynı zamanda iskân alanlarının -köy, kasaba, kent- nüfus yoğunluğunun azalması, terk edilmesi veya kaybolmasına da neden olmaktadır. XV. yüzyılda Tokat Osmanlı devletinin doğu sınırında yer almaktadır ve Anadolu'nun doğusunda yaşanan çatışma ve güvensiz ortam Tokat'a Kırım, Erzincan, Kayseri, Divriği, Darende gibi pek çok doğu şehirden göçe sebep olmuştur.³⁰ XVI. yüzyılın sonunda yaşanan isyan iklimi Tokat'ta köylerin terkine sebep olurken XIX. yüzyılda Rus yayılcılığı nedeniyle Tokat, Kafkaslar ve kuzeydoğu Anadolu'dan Gürcü, Çerkez, Kumuk, Çeçen, Tatar vb. unsurların sığındığı bir liman olmuştur. Dolayısıyla yaşanan bu nüfus gelgitlerinin Tokat kırsalında meydana getirdiği iskân kararsızlığı değerlendirmeye muhtaçtır.

Bu çalışma, XVI. yüzyılın sonlarından günümüze değin Tokat kazası sınırları içerisindeki kırsal iskân alanında yer alan köylerin çeşitli sebeplerle kaybolması konusunu kapsamaktadır. Klasik dönem Osmanlı iskânı sonrasına odaklanan çalışma geçmişten günümüze bir iskân yolculuğunu içermektedir. Elde edilen veriler ışığında Tokat özelinde Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki iskân köprüsü daha sağlıklı temellendirilebilecektir.

³⁰ Alpaslan Demir, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler", *Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012*, C. I, Tokat 2012, s.83-95.

AMAÇ

Bu çalışmada XVI. yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar Tokat kırsal yerleşmelerinde yaşanan kayıp köyler konu edinilmiştir. Başlangıç olarak tahrir kayıtlarında XVI. yüzyılda yer alan köyler tespit edilmiştir. Daha sonra bu köylerin yüzyıllar içerisinde salgın hastalıklar doğal afetler, uzun süreli savaşlar, timar sisteminin bozulması, vergi artışı, tağşiş, suhte isyanları, Celâli isyanları, eyalet isyanları, yerel idarecilerin baskısı, üretim ve tüketim kalıplarında yaşanan değişim, ticaret yollarının değişmesi, ulaşım tercihlerinde yaşanan gelişmeler vb. sebeplerden kaybolduğu ortaya konulmuştur.

Yaklaşık dört yüz yıllık bir süreçte Tokat kazasında yaşanan köy kayıpları Tokat iskân sahasının geçirdiği değişim ve dönüşümü belirlemek adına önemlidir. Bu süreç içerisinde yalnızca köyler kaybolmamış bir kısmı da yer değiştirmiştir. Aynı zamanda iskân devamlılığını da belirlemek adına çalışma önem arz etmektedir. İlk kayıtlardan günümüze kadar ulaşan köylerin varlığı insanoğlunun yerleşim tercihlerinin isabetini kanıtlar niteliktedir.

Tokat köylerinde yaşayan “köyümüz gayrimüslimlerden kalma bir yerleşmedir” veya “Atalarımız devlet baskısı nedeniyle bu bölgelere kaçmak zorunda kalmıştır.” gibi bazı galat-ı meşhur ifadelerin alanda ve arşiv kayıtlarında izini sürmek bir diğer hedef olmuştur. Köylerin etnik mensubiyeti yapılan çalışmada test edilmiştir. Tokat XI. yüzyıl itibariyle bir Türk şehridir. Bunu arşiv vesikaları, mimari eserler, iskân tercihleri itibariyle tespit edebilmek amacıyla titiz bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir.

Sonuç olarak Tokat’ın XVI. yüzyıl sonlarından günümüze geçirdiği iskân tecrübesinin tespiti ana hedef olmuştur. Osmanlı Devleti’nin erken modern dönem olarak adlandırılan XVII. yüzyıl atmosferinde yaşadığı çalkantıların Tokat kırsalına etkisi nedir? Yüzyıllara göre yaşanan kırsal yerleşim kayıpları ne orandadır? Nahiyelerde kayıplar hangi dönemde yaşanmıştır? Kırsalda yaşanan kayıplar mezralarda mı köylerde mi yoğunlaşmıştır? Kayıp köyler içerisinde gayri müslim köylerin oranı nedir? Tokat kazasındaki kayıp oranlarının diğer çalışılmış alanlardaki kayıplara göre durumu nedir? Kayıp sebepleri yönüyle diğer bölgelerle karşılaştırması nedir? Köylerin kaybolmasına sebep olan faktörler nelerdir? Göçlerin köyler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri nelerdir? Kaybolan köylerin yerine kurulan yeni köyler var mıdır? Köylerin kaybolmasına neden olan etkenlerin köylerin yer değiştirmesi

noktasında etkileri nelerdir? vb. sorular tez kapsamında cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu araştırmada Tokat bölgesi veyahut da farklı bölgeler için yapılan çalışmalar göz önünde tutulmuştur. Yapılmış olanın tekrarından kaçınılarak azami oranda tüm kaynaklar gözden geçirilmiş bölgenin kayıp köyler bağlamında iskân geçmişine bir katkı sağlamak amaçlanmıştır.

KAPSAM

Tez zamansal olarak XVI. yüzyıl sonlarından günümüze kadar olan bir süreci kapsamaktadır. Zamana göre bu şekilde bir sınıflandırma tercih edilmesi beraberinde bir çok zorluğu getirmiştir. Ancak Osmanlı iskân yapısının klasik dönemde oturmuş bir yapı olduğunu farz edersek bu yapı erken modern dönem olarak adlandırılan XVII. yüzyıl itibariyle büyük sarsıntılar geçirmiş sonraki süreçte yaşanan mali, idari, sosyal, askeri değişim süreçlerinin bütünü, Osmanlı kırsal yaşamında da geri dönülemez değişimlere yol açmıştır. Bugünkü iskân yapısını anlamlandırmak adına, Osmanlı idaresi altında Tokat kırsalının zaman evrelerinin kesintisiz ele alınması zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Mekansal anlamda kapsam XVI. yüzyılda Eyalet-i Rum içerisinde Tokat kazası sınırları olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda Tokat kazası XVI. yüzyılda dokuz nahiyeden oluşan bir idari birimdir. Bu nahiyelerin hepsi bulunduğu coğrafya itibariyle birbirinden farklı ünitelerdir. Her biri barındırdığı nüfus, ekonomik faaliyetler, imkân ve imkansızlıklar, ulaşım vb. alanlarda mukayese edilebilir veriler barındırmaktadır. Günümüze değin yaşanan idari tasarruflarla kaza sınırlarında pek çok değişiklik yaşanmıştır. Örneğin, XVI. yüzyılda Tokat kaza sınırları içerisinde yer alan nahiyelerin bir kısmı bugün farklı şehirlerin sınırları içerisinde kalmıştır. Gelmuğad XVI. yüzyıl sonunda bağımsız kaza statüsüne kavuşmuştur. Günümüzde de Sivas Yıldızeli ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Tozanlı nahiyesi XIX. yüzyılda kaza statüsü kazanarak Tokat sınırları dışında yer almıştır. Venk ve Cincife nahiyesi XVII. yüzyıl itibariyle Komanat nahiyesine bağlanmıştır. Tokat nahiyelerine ait bu tarz idari tasarrufları daha fazla örneklendirmek mümkündür. Hattızatında araştırmaya esas alan içerisindeki köylerin birçoğu da bugünkü Tokat ili sınırları içerisinde de yer almamaktadır. Ancak çalışmada XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarına dayalı olarak belirlenen köy listeleri ve kapsadıkları alan milat kabul edilerek belirlenen sınırlar her yüzyıl için araştırma alanı olarak kabul edilmiştir.

Konu olarak kapsam; XVI. yüzyıldan bugüne Tokat iskân sahasında kaybolan köylerdir. Elbette böyle bir konu Anadolu'nun Türkleşmesi, Osmanlı iskân politikası, timar sistemi, Osmanlı Devleti'nin idari, iktisadi ve askeri politikaları anlaşılardan sağlam bir zemin oluşturulması mümkün değildir. Coğrafi olarak iskân şartları, iskân tipleri, iklim, toprak verimliliği, güvenlik, sulama imkanları, ulaşım, beşeri faktörler vb.

başlıklar Tokat köylerinin mekansal tanımlamaları için incelenmiştir. Köylerin terk edilmesi veya kaybolmasına neden olan – doğal afetler, iklim değişikliği, eşkıyalık, isyanlar, savaşlar, salgın hastalıklar, idari uygunsuzluklar, ekonomik olumsuzluklar vb. etkenlerin belirlenmesi çalışmanın odak noktası olmuştur. İskanı olumlu ya da olumsuz anlamda etkileyen göçler Tokat kırsalı açısından çok önemlidir. Dolayısıyla Tokat'tan dışarı yaşanan göçler ve özellikle XIX. yüzyılda Tokat'a gerçekleşen göçler Tokat kırsalında yaşanan nüfus hareketliliği ve bunun köylerin kaybında veya yeni köylerin kurulmasına etkisi çalışma konusu içerisinde yer almıştır.

YÖNTEM

XVI. yüzyıl ile XX. yüzyıl arası dönemde Tokat'ta kaybolan köyleri araştırdığımız çalışmada öncelikle mekan, zaman ve konu sırlaması belirlenmiştir. Bu çerçevede konuyla alakalı daha önce yurt içinde ve dışında yapılan çalışmalar toplanarak bu kaynaklar ışığında tezin önermeleri ve hedefleri tespit edilmiştir. Bu önermelere dayalı olarak kaynak havuzu oluşturulmuştur. Öncelikle konunun tanımlanması noktasında birinci ve ikinci elden kaynaklar ele alınmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı arşiv kaynakları- Tahrir Defterleri, Mühimme Defterleri, Timar Tevcih Defterleri, Derdest Defterleri, Salnameler, Şeriyeye Sicilleri, Nüfus Defterleri, Temettüat Defterleri, perakende evraklar vb.- uzun bir tarama süzgecinden geçirilerek Tokat kazası içerisinde yer alan köy listeleri oluşturulmuş akabinde köylerin hangi yüzyılda kaybolduklarına dair veriler tablolara girilmiştir. 50 yıllık zaman dilimleri içerisinde kayıp oranlarına ilişkin tablolar hazırlanmıştır. Nitekim bu tablolar nahiyeler arası mukayese imkânı açısından zaruret teşkil etmektedir.

Köylerin kaybolmasına ilişkin sebepleri belirlemek için özellikle mühimme defterleri, ahkam-şikayet defterleri ve şeriyeye sicillerinde kayıtlı olaylar tespit edilmiştir. Resmi kayıtlardaki bu olayların dönemin yazarları tarafından nasıl görüldüğünü belirlemek noktasında vakayiname, nasihatname, seyahatname ve risaleler gözden geçirilmiştir. Konuya ilişkin telif eserler Tokat kırsal yerleşmesinin anlaşılmasında ve farklı bölgelerle mukayese anlamında önemli katkı sağlamıştır.

Çalışmanın en önemli aşaması ise kitaplarda ve vesikalarda yazılı olanın alanda tecrübe edilmesi olmuştur. Mekanın ve o mekanda yaşayanların anlaşılması noktasında coğrafya bilimi önemli imkanlar sunmaktadır. Hattı zatında coğrafyayı anlamak ve tarihsel verileri bu bağlamda değerlendirmek tarihi coğrafya alanında uzman kişilerin işidir. Ancak bu alanda çalışanlar yanında yer almak dahi önemli bilgiler edinilmesini sağlamaktadır. Bu meyanda Konya, Sivas ve Manisa bölgelerinde kaybolan köyler üzerine yapılan bir TÜBİTAK projesinde gönüllü yer alarak önemli tecrübeler edinilmiştir.

Alanda edinilen bu tecrübeler ışığında harita kullanımının önemi ön plana çıkmıştır. Haritalar üzerinde yapılan çalışmalar alan araştırmasının yönü, yoğunluğu, rotası kısacası inceden inceye planlanmasını sağlamıştır. Süreç içerisinde daha öncede

var olan coğrafi unsurlar yeni bir anlam kazanmıştır. İnsanlar neden buraya yerleştiler? Nasıl bir yaşam sürdürdüler? Ve niçin bu köyler terk edildi? soruları bu aşamada vuzuh kazanmıştır.

Köyler elbette içinde yaşayan insanlarla varoluşunu kimlik düzeyine çıkarmaktadır. Geçmişten günümüze köylerin varlığı, içinde yaşayan insanları ana özne kılmıştır. Bu doğrultuda kayıp köyleri tespit edebilmek için en önemli unsur yaşayan köyler ve bugünkü köy halkı olarak ön plana çıkmaktadır. Toplumları anlamak noktasında sosyolojik veriler büyük öneme haizdir. Buna binaen bugün yaşayan köylerde bulunan halktan kaybolan köyler hakkında bilgi almak gerekmektedir. Öncelikle hangi konularda bilgi alınması gerekir sorusuna cevap bulmak için kısa ama problemi açıklayıcı soru başlıkları belirlenmiştir. Buna göre anketler hazırlanarak röportajlar gerçekleştirilmiştir. Yaşayan tarih konumundaki “Köy bilgeleri” belirlenerek tesadüflere yer bırakılmamıştır. Köylerde özellikle yaşlılar ve muhtarlar hedef kişiler olarak belirlenip röportajlar bu kişilerle gerçekleştirilmiştir. Önceden hazırlanmış araştırma formu çerçevesinde mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar formlarda mülakat gerçekleştirilen kişi olarak bir isim kaydedilmişse de aslında mülakatlar işin doğası gereği köy kahvesi, köy evi, köy meydanı vb. mekânlarda yapılması sebebiyle birçok kişinin araştırmaya katkısı olmuştur. Katılımcı sayısının artması çevrede yaşayan isimlerin hatırlanması ve ortak aklın doğmasını sağlamıştır. Böylece daha isabetli lokalizasyon gerçekleştirilmiştir. Alanda ziyaret edilen köyler ve görüşülen kişiler fotoğflanmıştır. Lokalizasyonu gerçekleştirilen köy ve mezraların günümüze bir şekilde kalıntıları ulaşmışsa ilgili mevkilere gidilerek fotoğraf ve video kayıtları alınmıştır. Mülakatlarda verilen bilgiler, yakın köylerde benzer bilgiler verilmesi veya alanda öğrenilen bilgilerin harita üzerinde de sağlamanın yapılmasıyla birkaç aşamadan geçtikten sonra lokalizasyon gerçekleştirilmiştir.

Köylerdeki Osmanlı mimari izleri ulaşım, ticaret, eğitim, sosyal hayat adına kayda değer arkeolojik kalıntılardır. Bir arkeolog gibi profesyonel değerlendirmeler yapılamamışsa da yöre bir nahiye merkezi midir?, Ulaşım ağındaki rolü nedir?, Ticari bir merkez midir?, Güvenlik nasıl sağlanır? gibi sorular bu yapılarla anlam kazanmıştır.

XXI. yüzyılda teknolojinin hayatımızdaki yeri yadsınamaz boyutlara ulaşmıştır. Artık bilimsel tüm çalışmalarda teknolojik veriler yer almaktadır. Çalışma boyunca

ziyaret edilen tüm köyler, lokalizasyonu yapılan tüm kayıp iskân alanları, yapılan röportajlar fotoğraflanarak video kayıtları alınmıştır.

Son aşamada elde edilen veriler daha önceden belirlenen tez bölümleri içerisinde değerlendirilmiştir. Buna göre tez giriş, sonuç ve kaynakça haricinde dört bölüme oluşmaktadır. Birinci bölüm Mekanın Kaynakları, Tarihi ve Coğrafyası, İkinci bölüm Klasik Dönem Yerleşme Yapısı, Üçüncü bölüm Kaybolan Yerleşmeler, Dördüncü Bölüm Yeni Kurulan ve Yer Değiştiren Köyler, şeklinde işlenmiştir.

Literatür Özeti

Kayıp köyler hususunda ülkemizde sınırlı sayıda araştırma söz konusudur. Buna mukabil Avrupa’da özellikle Fransa ve İngiltere’de bu alanda pek çok araştırma yapılmıştır. Hattı zatında bu alanın temellerini atan ve ilk emekleme devresini gerçekleştiren batılı araştırmacılar olmuştur. Dolayısıyla öncelikle bu alanı inşa eden batılı yazarlar ve eserleri üzerinde durulacaktır.³¹

Georges Duby “demographie et villages desertes” adlı çalışmasında Orta Çağ Avrupası’nda kaybolan köyleri ele almıştır. Yazara göre Orta Çağ’ın sonlarında Avrupa’da genel manada bir nüfus gerilemesi yaşanmış ve bu nedenle yerleşim yerleri terk edilmiştir. Nüfus azalmasının yanı sıra vergiye esas malların azalması, doğum oranının düşüklüğü, verimsiz topraklar, doğal felaketler, savaşçı sınıfın yerleşik yaşama geçişi, veba salgını, toprak ağalarının baskısı vb. sebeplerden özellikle küçük köyler harabeye dönerek boşalmıştır. Duby bu tarz bir araştırmada takip edilecek yöntem hususunda da bazı önerilerde bulunmuştur. Kayıp köylerin belirlenmesi noktasında tarihçi ve coğrafyacıardan bir ekip kurularak sadece kayıplar değil çevre köylerin de ele alınması ve araştırma alanına dahil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³²

Jean Marie Pesez; “Sources eccrites et villages desertes” adlı çalışmasında terk edilmiş köyler hakkında kaynak değerlendirmesi yapmıştır. Konunun niteliğindeki farklılık nedeniyle klasik metodun dışında bir kaynak kullanımı ve değerlendirmenin yapılması gerekliliğini vurgular. Kayıp köylerle alakalı bir çalışmada yüzyıllar içerisindeki değişimi tespit edebilmek için hiçbir dönem ve kaynağın atlanmaması zorunludur. Kaynaklar karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır. Yazar metod hususunda bu öncülleri verdikten sonra incelediği alanda köylerin kaybolmasına veya terk edilmesine yol açan etkenleri sıralamıştır. Buna göre; yıkıcı seferler, salgın hastalıklar, XVII. yüzyılda kırsalda yaşanan nüfus azalması, çoraklaşma gibi etkenler köylerin kaybolmasına neden olmuştur. Bu tespitleri yaparken kullanılan kaynaklar ise vergi kayıtları, toprak sözleşmeleri, mahkeme kayıtları, kilise bağış kayıtları, yer altı planları,

³¹ Bu çalışma sırasında İngilizce kaynaklar haricindeki kaynaklar için tercüme desteği alınmıştır.

³² Georges Duby, “Demographie et Villages Desertes”, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen Yay., Paris 1965, s. 13-24.

kadastro raporları, piskopos teftiş kayıtları olmuştur.³³

J.Moufrin, harabe haline gelen iskân alanlarını ve adlarını incelediği Toponomi çalışmasında, yerleşim isimlerinden yola çıkarak özelde Fransa'ya bağlı Artois adlı bölgede XX. yüzyıl başlarındaki bir kayıta eskiden var olan 93 yerleşmenin yüzyıllar içerisinde özellikle şehirleşmenin etkisiyle daha avantajlı bir merkezin isminin öne çıkmasıyla kaybolduğunu tespit etmiştir. Kaybolan bu yerleşmelerin isminin yakınlardaki bir koruluk, su kanalı, çiftlik veya haç ismi olarak kaldığını belirtir.³⁴

Marcel Rancoyolo, tarımsal bir ekonominin ön planda olduğu dünya ekonomisinde kırsaldan kaçışın ne anlama geldiğini sorguladığı çalışmasında ağırlıklı olarak toprak tür ve verimliliğinin iskâna etkisini değerlendirmiştir. Kırsal yerleşmelerin terkinde toprak verimliliğinin yanı sıra, iklim değişikliği, tarım teknikleri, nüfus ve vergi baskısı, tarım topraklarının küçülmesi, toprak kullanımı üzerindeki idari ve ekonomik düzenlemelerin değişkenliği, sulama imkânları vb. faktörler üzerinde durulmuştur.³⁵

Maurice W. Beresford, İngiltere'de kaybolan köyleri ele aldığı çalışmasında, böyle bir araştırmanın nasıl yapılması gerektiği ve kullanılacak kaynaklar hususunda tespitler yapmıştır. Alan araştırmasına geçmeden önce bölge haritaları, genel belgelerden elde edilecek veriler, yerleşim yerinin toprak planı, hava fotoğrafları, alanla ilgili basılmış tüm kaynakların (tarihsel topoğrafik çalışmalar, nüfus verileri, yerel tarih çalışmaları, kazı raporları, aile arşivleri, merkezi hükümet arşivleri, vergi defterleri, tarihi eserlerle ilgili çalışmalar) hazırlanması gerektiği üzerinde durmuştur. Hedeflenen alanın etüd edilmesinde tarihçi, coğrafyacı, arkeolog, sosyolog pek çok uzmandan oluşacak bir ekip ve nicel verilerin çıkarımında alt çalışma gruplarının olması gerekmektedir. İngiltere'de kırsal alanda yaşanan kayıplara ilişkin tespitlerinde öne çıkan faktörler, veba salgını, az nüfuslanma, yönlü kumaşın önem kazanmasına bağlı olarak büyük koyun yetiştiricilerinin toprak özelleştirmeleri, dünya savaşı, soğuk savaş

³³ Jean Marie Pesez; "Sources ecrites et villages desertes" Ed. J. Tozot, *Villages Désertés et Historie Economique XIe-XVIIIé Siècle*, Sevpen Yay., Paris 1965, s. 83-102.

³⁴ Joqhues Monfrin, Habitats ruines et noms de lieux, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen, Paris 1965, s. 103-124.

³⁵ Marcel Roncayolo, "Geographie et villages desertes", *Anneles*, 20/2, Année 1965, s. 218-242.

dönemi atış poligonları ve çalışma kampları olarak sıralanmıştır.³⁶

Christopher Taylor, kayıp köylere ilişkin çalışmaların başlangıçtan günümüze geçirdiği evreleri incelediği çalışmasında önemli tespitlerde bulunmuştur. Araştırmacıya göre, kayıp köyler meselesi başlangıçta varlığından şüphe duyulan bir araştırma alanı olarak değerlendirilmiştir. Yüzyıllar içerisinde kısmen temas edilmiş, köy terkleri yaşanmıştır. XX. yüzyılda antikacılığın gelişimiyle kayıp köyler tespit edilip amatör kazılar yapılmıştır. İngiltere’de Ordinance Survey (Harita departmanı)’in hazırladığı haritalarla kayıp yerleşimler daha belirgin hale gelmiştir. XX. yüzyılda tarihçiler, ekonomistler, coğrafyacılar tarafından sorunsal tam anlamıyla merkeze almayan çalışmalar yapılmıştır. Yazarın önem verdiği ilk eser ise Hadrian Allcroft’un arkeoloji çalışması olmuştur. Allcroft çalışma yaptığı alanda yaşanan kayıplara salgın hastalık ve küçükbaş hayvancılığı neden olarak göstermiştir. 1925’te alan fotoğraflama tekniğinin etkin kullanımıyla XVII. yüzyılın sonlarında kaybolan iki köy ortaya çıkarılmıştır. 1924’te Canon Foster adlı yerel tarihçi Lincolnshire’da 150 adet kaybolan yerleşmeye dair bir liste basmış, bir diğeri Palmer Clopton ise XV. yüzyıl yerleşmelerinden kaybolanlara ilişkin bir çalışma yapmıştır. Asıl çığır açıcı girişimler Hopkins ve Mauricio Beresford’un kayıp köyler üzerine tezleri olmuş ve akademik camiada ilgi uyandırmayı başarmışlardır. 1948 sonrasında Hoskins, Beresford, Hurst ve J.K. St. Joseph’in de aralarında bulunduğu pek çok bilim adamının kayıp köyler hususunda getirdikleri nedenselci yaklaşım ve metodolojik kurgular sorunun anlaşılması, açıklanması ve farklı mecralarda tecrübe aktarımı sağlanmasında büyük etken olmuştur. 1952’de “Terkedilmiş Ortaçağ Köyleri Araştırma Grubu” nun sunduğu yıllık raporlarla, konuya olan ilgi daha da büyümüştür. 1960’lar itibariyle alan fotoğrafçılığı ve arazi anketi yöntemleriyle elde edilen gelişmeler, kayıp köyler bağlamının ötesinde kırsal yerleşimin evrimine kapı aralamıştır.³⁷

Suraiya Faroqhi, Türkiye’de kayıp/terk edilmiş köyler meselesine ilk dikkat çeken araştırmacıdır. “Anadolu İskanı ve Terk Edilmiş Köyler Sorunu” başlıklı makalesinde Avrupa’da bu alanda yapılan çalışmalara örnek olarak verdiği Fransa

³⁶ Mauricio W. Beresford, “villages desertes: bilan de la recherche anglaise”, *Villages deserteset histoire economique*, Paris, 1965, s. 553-580.

³⁷ Christopher Taylor, "The Origins and Development of Deserted Village Studies", *Deserted Villages Revisited içinde Explorations in Local and Regional Histo (Book 3)*, University Of Hertfordshire Press, 2010, s. 1-7.

Alsace-Loren bölgesinde Orta Çağ'da var olan köylerin %90'nının kaybolduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra veba, savaş, üretim faaliyetlerinde değişme vb. sebeplerden İngiltere'de köylerin boşaldığını belirtir. Ona göre kayıp kırsal yerleşmeler sorunu geniş kapsamlı ekonomik gelişmeler kapsamında değerlendirilmelidir. Araştırmacı skalası içerisinde mutlaka disiplinler arası etkileşimin olması gerektiğini vurgular. Toprak verimsizleşmesi yükseltisi fazla olan alanlarda daha fazla kayba neden olmuştur. Fransa'da nüfusu 50 haneden az olan köylerde kayıp oranı daha fazladır. Yazara göre; çalışmanın başında önce ilgili alanda ve yüzyılda yaşayan köylerin listesi çıkarılmalıdır. Akabinde harita çalışması ile kayıp yerleşmeler tespit edilmelidir. Anadolu coğrafyası için harita yetersizliği alan araştırmasını zorunlu kılar. Geniş çaplı bir literatür ve arşiv taraması araştırmanın sağlam bir zemine oturmasını sağlayacaktır. Anadolu özelinde yapılan çalışmalar kaynak gösterilerek köylerin kaybolmasına neden olarak özellikle güvenlik sorunu ön plana çıkarılmıştır. Anadolu kırsalında yaşanan göçlerin şehirlerde yığılma kırsal alanda ise tenhalaşmaya neden olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Faruqhi, "Orta Halli Osmanlılar" adlı çalışmasında ise insanları köyden kente iten sebepleri sorgulamaktadır. Ankara ve Kayseri özelinde elde ettiği verileri Tunçdilek ve Hüttheroth'un Eskişehir ve Konya çalışmalarında elde ettikleri sonuçlarla karşılaştırır. Adı geçen araştırmalarda XVII. yüzyılda kaybolan köylerin özellikle ovadakiler olduğu görüşüne karşı, Ankara ve Kayseri kırsalının uyum sağlamadığı tezini ileri sürer.³⁹

Oktay Özel, Amasya'da XVII-XIX. yüzyıllar arasında kaybolan köyleri ele aldığı çalışmasında, Amasya köylerinde yaşanan kayıpların XVI. yüzyılda ortaya çıkan demografik ve ekonomik büyümenin Osmanlı mali ve idari yapısını sürdürülemez bir konuma sürüklemesi neticesinde meydana gelen sosyal patlamaların doğal bir sonucu olduğunu ileri sürer. Bunun yanı sıra mansıp sahiplerinin paylaşım mücadelesi ve yereldeki baskıları, uzun ve mali açıdan yıpratıcı savaşlar, eşkıyalık, büyük depremler, kuraklık ve tüm bunların neticesinde meydana gelen Celâlî isyanlarının tahrip edici etkisiyle Amasya kırsalında köylerin terk edildiğini ifade etmiştir. Esasen XVI. yüzyılda yapılan 1576 tarihli son tahrir ile XVII. yüzyılda 1641-1643 yılları arasında düzenlenen 1643 tarihli avarız defteri karşılaştırılmıştır. Netice itibariyle 1576'da var olan 372

³⁸ Suraiya Faroqhi, "Anadolu İskanı İle Terkedilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumsal Bilim araştırmalarında Bilimsel Yöntemler ve Yaklaşımlar Semineri Orta Doğu Teknik Üniversitesi 17-19 Aralık 1976*, Baylan Matbaası, Ankara 1977, s.289-302.

³⁹ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, Çev: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2014, s. 255-269.

köyün 144 tanesi kaybolmuştur. Bu da %35'lik bir orana tekabül etmektedir. Yazar daha sonra bu köyleri 1831 tarihli nüfus defteri ile karşılaştırır ve kayıp 144 köyden 43 köyün yeniden ortaya çıktığını belirtir.⁴⁰

Mehmet Hacısalihoğlu, bugün Bulgaristan toprakları içerisinde kalan İslimye sancağını incelediği çalışmasında kayıp köyleri yereldeki rehberler marifetiyle ve gps yardımıyla tespit etmeyi başarmıştır. Yakın bir yüzyılı ele alan çalışmada hattı zatında köylerin pek çoğu harabe halde mevcudiyetini muhafaza etmektedir.⁴¹

Osman Gümüşçü, Manisa, Konya ve Sivas şehirlerinde XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kayıp köyler meselesi hususunda yapılan projenin en önemli çıktısı konumundaki çalışmada, Türkiye’de yerleşmenin evrimi, klasik dönem yerleşmeler, yerleşmenin terk edilme ve kaybolma süreci, yerleşmelerin terk edilme ve kaybolma sebepleri, kayıp dönemleri, oranları ve mekanları başlıkları altında incelemiştir. Bu tafsilatlı çalışmanın yanı sıra kaybolan yerleşmeler üzerine yapılan çalışmalara ilişkin literatürün tanıtılması, köylerin kaybolmasına neden olan göç, mülkiyet, salgın hastalıklar, doğal afetler, çiftbozanlık, avarız baskısı gibi sebeplere ilişkin kaleme aldığı makalelerle özelde kayıp köyler sorununa ilişkin ancak genelde tüm iskan çalışmalarına ve tarihi coğrafya alanında yapılacak araştırmalara kaynak ve yöntem bağlamında katkı sağlamıştır.⁴²

Emine Erdoğan, Ankara sancağını incelediği doktora çalışmasında XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarına göre oluşturduğu listede 569 köy isminin yer aldığını bu kırsal iskân

⁴⁰Oktay Özel, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yayınları, Ankara 2015, s. 557- 591.

⁴¹ Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2008.

⁴² Osman Gümüşçü, “Osmanlı Kırsalında Köylerin Toplaşması”, *Belleten*, (Hakem sürecinde), Osman Gümüşçü, “Türkiye’nin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler”, *17. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, Osman Gümüşçü, “Gözlemcilerinin Kaleminden Osmanlı Dönemi Yerleşmelerin Terk Edilmesi ve Kaybolması”, *Polis Akademisi Yayınları, Kitap Dostu Prof. Dr. Ali Birinci Armağanı*, s. 479-502 Ankara 2017, Osman Gümüşçü, “XVI. Yüzyıl Konya Göçleri”, *Konya Araştırmaları: Göç ve İskan*, Ed: Alaattin Aköz-Doğan Yörük, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 161-180, Osman Gümüşçü, Türkiye’de Osmanlı Dönemi Yerleşmelerinin Terk Edilmesi ve Kaybolması Hakkında Yapılan Çalışmalar”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C. 1, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, Akçağ Yay., Ankara 2016, s. 409-429, Osman Gümüşçü, “Osmanlı Avarız Tahrirlerinin Güvenilirliği Üzerine”, *INOCTE International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7-9, Sarajevo*, 2016, s. 443-468 Osman Gümüşçü, OsmanGümüşçü “Osmanlı İmparatorluğu’nda Göç Sebebi Olarak Mülkiyet”, *Anadolu’ya Göç Konferansı 28-29 Nisan 2016*, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve TODAİE, Ankara 2016, Osman Gümüşçü - Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti’nin “Resm-i Çift” Uygulamalarını Yeniden Düşünmek”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, İzmir 2017, s. 177-217. Osman Gümüşçü - Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar”, *TODAİE Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Ankara 2016, s. 29-56.

alanlarından ancak 254 tanesinin günümüze ulaştığını belirtmiştir. Bu veriler ışığında Ankara sancağındaki kayıp köylerin oranı % 44,6'dır.⁴³

Emine Erdoğan kayıp köylere dair yapılan Tübitak projesinde görev almıştır. Araştırma safahatı içerisinde elde edilen çıktılara bağlı olarak kaleme aldığı çalışmalarda köylerin terkine ve kaybolmasına sebep olan etmenler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu meyanda Erdoğan, köylerin kaybolmasına neden olan göçler üzerinde durmuştur.⁴⁴ Göç sebepleri içerisinde ise yerleşmelerin terkine yol açan sikke tashihi, çift bozanlık, resmi çift uygulamaları ve terk-i diyar etmek kavramları üzerinde incelemelerini yoğunlaştırmıştır.⁴⁵ Yine araştırma boyunca kaybolan köylerin tespiti noktasında kullanılan arşiv defter serilerinden timar ruznamçe defterleri üzerine aydınlatıcı bir çalışma ile pek çok araştırmacı için değerli görüşler ileri sürmüştür.⁴⁶

Alpaslan Demir doktora tezinde, Tahrir defterlerine dayalı olarak XVI. yüzyılda Arım, Niksar, Tokat, Sivas, Divriği, Darende, Besni kazaları ve Nehrülceviz nahiyelerini esas aldığı iskân, nüfus ve iktisadi hayat ana başlıklarını incelemiştir. Kuzeyden güneye uzanan bu yerleşim hattına ait tahrir kayıtlarında yer alan köy isimlerinin harita üzerinde lokalizasyonu yapılmıştır. Alanın genişliği, donanım sıkıntısı vb. sebeplerle saha araştırması gerçekleştirilememiştir. Haritaların yetersiz kaldığı noktada, yerleşim isimlerinin bir şekilde devamlılığı olduğundan hareketle, alanda aranan yerleşmenin ismini taşıyan dağ, tepe, ırmak, harabe vb. unsurlar tespit edilmek suretiyle lokalizasyon

⁴³Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 57-58.

⁴⁴Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Sebebi 1585-1586 Sikke Tashihi", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi I*, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 336-362; Emine Erdoğan Özünlü, "Tahrir Defterlerinde Geçen 'Anadolu (Anadolulu)' Tabiri Üzerine Bazı Düşünceler", *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 19, 2017, s. 125-138; Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVII Yüzyıl)", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 127-136; Emine Erdoğan Özünlü, "Terk-i Diyar Etmenin Arka Planına Bir Bakış: Osmanlı Merkez ve Taşra Yönetiminde Yaşanan Değişimlerin Göçe Etkisi (XVII-XVIII. Yüzyıl)", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Yayınları, Ankara 2017, s. 473-488; Emine Erdoğan Özünlü, "Köy, Köylü ve Göç: Konya'da Çift-Bozanlar (17-18 Yüzyıl)", Ed: Alaattin Aköz-Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 205-220.

⁴⁵Osman Gümüşçü – Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, 2016, s. 177-217; Osman Gümüşçü - Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift Bozanlar", *TODAIÉ Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, 2016, s. 29-56.

⁴⁶ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İskan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar-Ruznamçe Defterleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33 S. 1, 2016, s. 141-156.

yapılmıştır. Genel itibariyle lokalizasyonu yapılan yerleşmelerin oranı % 53'tür. Bu da göstermektedir ki araştırma sahasında kaybolan köylerin sayısı %50'nin üzerindedir.⁴⁷

Alpaslan Demir, giriş bölümünde belirtilen kayıp köyler konusunda bugüne kadar yapılan çalışmalar içerisinde kapsam, yöntem ve içerik itibariyle profesyonelce hazırlanmış ve Osman Gümüşçü yürütücülüğünde gerçekleşen Tubitak projesinin tüm aşamalarında yer almıştır. Proje kapsamında elde edilen veriler ışığında pek çok makale kaleme almıştır. Bu makalelerde yine tahrir kayıtlarına dayanarak Sivas, Manisa ve Konya'da kayıp köyler ve buna sebep olan etkenler üzerinde durulmuştur. Yazar iskân meselesinin bir uzantısı olarak köylerin kaybolması sorununda birincil etken olarak gördüğü göç olgusu üzerine yoğunlaşmıştır.⁴⁸ Konar-göçerlerin iskân üzerindeki etkisini devlet idaresi ve yerleşiklerle münasebetleri çerçevesinde değerlendirmiştir.⁴⁹ Şahıs adları üzerinden yaptığı çalışmalarda da konu edindiği yerleşim birimiyle alakalı tahrir kayıtlarını mukayeseli olarak değerlendirerek bölgede yaşanan göçlere dair çıkarımlar yapmıştır.⁵⁰

İlker Yiğit, "XVI.-XX. yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa Konya Örneği", adlı doktora tezinde Manisa ve Konya özelinde karşılaştırmalı olarak kaybolan yerleşmeleri incelemiştir. İlker Yiğit, bahsedilen coğrafyanın fiziki ve beşeri anlamda çerçevesini belirlediği çalışmasında başlangıçtan XVI. yüzyıla kadar Manisa

⁴⁷ Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Boyunca Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 63-67.

⁴⁸ Alpaslan Demir, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 34, S. 58, 2015, s. 563-581, Alpaslan Demir, "Erzincanlı Göçmenler ve İskan Tarihi Açısından Önemi", *IV. Uluslararası Canik Sempozyumu Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk, 15-17 Mayıs 2015*, C. I, Samsun 2016 s. 403-408; Alpaslan Demir, "Karahisar-ı Şarki'li Göçmenler ve İskan Tarihi Açısından Önemi", *INOCTE 2016, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7-9, 2016 Sarajevo*, s. 57-68; Osman Gümüşçü – Alpaslan Demir, "16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler", *Uluslararası Manisa Sempozyumu, Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi - Kültürü - Ekonomisi 26-28 Ekim 2017*, (Basılmamış Bildiri).

⁴⁹ Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi", *Gazi Akademik Bakış*, C. 11, S. 21, 2017, s. 15-31, Alpaslan Demir, "Aşiret Devlet İlişkileri ve Aşiretlerin Ekonomik Faaliyetleri", *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Ed: Alaattin Aköz-Doğan Yörük, Palet Yayıncılık, Konya 2017, s. 65-80; Alpaslan Demir, "İskan Sürecinde Konar-Göçerler: Manisa ve Çevresi Örneği (XVI-XX. Yüzyıllar)", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, 5-7 Kasım 2015, Manisa* (Basılmamış Bildiri).

⁵⁰ Alpaslan Demir, "Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskan Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği", *International Journal of Central Asian Studies*, S. 20, Kore 2016, s. 151-166; Alpaslan Demir, "XV-XVI. Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 429-436; Alpaslan Demir – Yasin Dönder, "Şahıs Adlarından Hareketle Göç ve İskan Tarihine Bir Katkı: Cincife Nahiyesi Örneği", *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, Yazgan, P. – Tilbe, F. (der.) London: Transnational Press London, 223-229.

ve Konya’da yerleşmenin evrimini ortaya koyar. İkinci bölümde şehir, köy ve köyaltı yerleşmelerini belirttikten sonra araştırma sahasındaki lokalizasyon çalışmaları ve elde edilen verileri sunar. Üçüncü bölümde ise araştırma sahasında kaybolan yer değiştiren, yeni kurulan ve nitelik değiştiren yerleşimler üzerinde durmuştur. Çalışmada yabancı telif eserler yanı sıra bu sahada yapılan Türkçe yayınlar da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra tahrir defterleri, avarız defterleri, timar ruznamçe defterleri, şeriiye sicilleri, salnameler, nüfus defterleri çalışmada yararlanılan kaynaklardandır. Çalışmayı değerli kılan en önemli faktör araştırma sahasının coğrafyacı bakış açısıyla taranmış olmasıdır. Yüzlerce fotoğraf, video kayıtları, haritalar ve sahada gerçekleştirilen röportajlar her verinin yerinde müşahede edilerek elde edilmesi güçlü bir kaynak altyapısının oluşumunu sağlamıştır. Netice itibariyle eldeki bu çalışmaya da örnek teşkil eden ve bu alanda var olan eksikliği gidermeye matuf tafsilatlı bir çalışma meydana getirilmiştir. Araştırmacı ayrıca tez muhtevasına uygun şekilde pek çok makale neşretmiştir.⁵¹

Sadullah Gülten, Bozok sancağını ele aldığı makalesinde bölgedeki nüfus ve iskan yapısına dair gelişmeleri 1529-1576, 1576-1642, 1642-1831 tarihleri arasında üç döneme ayırarak ele almıştır. Çalışmada tahrir, avarız ve nüfus defterleri kullanılmıştır. Bozok’ta XVI. yüzyıl sonları itibariyle uzun süreli savaşlar, şiddet, nüfus baskısı, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık ve bunlara bağlı salgın hastalıklar sebebiyle köylerin boşaldığı ve nüfusun neredeyse tamamına yakınının güvenli bölgeler kaçtığı yahut da göçerliğe geri döndüğünü belirtilmiştir. XVII. yüzyılın sonlarında aşiretlerin bölgeye yerleştirilmesi ve imparatorluğun çeşitli mntıklarından yaşanan göçlerle bölgenin

⁵¹ İlker Yiğit, *XVI.-XX. Yüzyıllarda Anadolu’da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018; İlker Yiğit, “İskandaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Ankara 2017, s. 329-364; İlker Yiğit, “Konya ve Çevresinde Bizans’tan Türklere İntikal Eden Yer ve Yerleşme Adları”, Ed. A. Aköz ve D. Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Tablet Yayınları, Konya 2017, s. 187-203; İlker Yiğit, “XVI. Yüzyıl Konya Göçleri”, Ed. A. Aköz ve D. Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Tablet Yayınları, Konya 2017, s. 161-180; İlker Yiğit, “İskan Tarihi Çalışmalarında Arazi Araştırmasının Önemi: XVI. Yüzyıl Manisa-Konya Kazası Örneği”, *XVII. Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül 2014*, Ankara 2018, s. 379-391; İlker Yiğit, “Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 76, 2019, s. 205-244; İlker Yiğit – Osman Gümüşçü, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 44, 2017, s. 323-338; İlker Yiğit – Osman Gümüşçü, “İskan Sürecinde Konar-Göçerler: Konya ve Çevresi Örneği (XV-XX. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği (23-25 Ekim 2015)*, C. 2, Karaman 2016, s. 578-599; İlker Yiğit – Osman Gümüşçü, “Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskana Etkisi (XVI-XX. yy.)”, *TUCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu 13-14 Ekim 2016*, Ankara 2016, s. 379-391.

yeniden şenlendirildiği ve yeni köylerin kurulmasıyla daha da canlandığı ifade edilmiştir.⁵²

Kayıp köyler hususunda gerçekleşen müstakil çalışmalar dışında Osmanlı nüfus ve iskan tarihine ilişkin yapılan genel çalışmalarda da bu konuya matuf kısmi değerlendirmeler yer almaktadır. Bu doğrultuda iskan alanlarının kaybolmasına ilişkin sebeplerin işlendiği telif eserler mevcuttur.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, XVII. yüzyılda Osmanlı merkezi idaresinin içinde bulunduğu acziyeti ifade ettikten sonra mütegalibelerin elinde kalan köylünün toprağını terk etmek zorunda bırakıldığını ve bu çiftbozan kitlesinin zamanla eşkıyaya dönüştüğünü ifade etmiştir. Diğer yandan toprağını terk etmek zorunda kalan köylünün büyük kısmının ise başka şehir ve kasabalara yerleştiği belirtmiştir.⁵³

Halil İnalçık, XVII. yüzyıl Osmanlı idaresinin geçirdiği krizi “Büyük Bunalım (1571-1610): Köklü Değişim” başlığı altında ele almıştır. Bunalıma sebep olarak büyük nüfus artışı, doğuda Safevilerle, batıda ise Habsburglarla yapılan uzun süreli savaşlar, savaş teknolojisinin değişimi, Avrupa’da gümüş bolluğu, Osmanlı klasik mali ve askeri düzeninin bozulması olarak göstermiştir. Tüm bu sebepler neticesinde ise Anadolu’da Celâlî taifesi gibi bir memnuniyetsizler grubu ortaya çıkarak zaten çıkmaz içerisinde olan Anadolu halkının hayatını daha da çekilmez hale getirerek Anadolu’yu tümüyle yakıp yıkmışlardır. Netice itibarıyla de köylüler kitleler halinde köylerini terke mecbur olmuşlardır.⁵⁴

Ali Açık, Tokat bölgesine ilişkin hazırladığı tez çalışmasından⁵⁵ yararlanarak XVII. yüzyılda Osmanlı idaresi altında yaşanan krizleri ele aldığı makalesinde 1574-1629 yılları arasında cereyan eden Celâlî isyanları nedeniyle Tokat’ta 86 köyün kaybolduğunu, daha sonra bu köylerden 38 tanesinin yeniden ortaya çıktığını tespit etmiştir. Son kertede 48 köyün kesinlikle haritadan silindiğini ve kayıp oranının %16,55

⁵² Sadullah Gülten, “Osmanlı Anadolusu’nda Bir İskan Hikayesi: Bozok Sancağı’nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)”, *History Studies*, C. 11, S. 1, 2019, s. 130.

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III (1. Kısım)*, TTK, Ankara 1995, 308-309.

⁵⁴ Halil İnalçık, *Devleti ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.191-197.

⁵⁵ *Changes In Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anotolia: A Case Study Of The District(Kazâ) Of Tokat (1574-1643)*, Manchester: Ph.D.dissertation, University Of Manchester, U.K, 1999.

olduğunu belirtir.⁵⁶

Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık” adlı çalışmasında; XVIII. yüzyıl boyunca köylülerin ekonomik sıkıntılar, eşkıya zulümleri ve özellikle yerel idarecilerin haksız uygulamaları ve baskıları neticesinde vatanlarını terk ettiğini belirttikten sonra köylerini terk eden köylülerin çoğunlukla İstanbul, Bursa ve Edirne’ye göç ettiği tespitini dile getirmiştir.⁵⁷

Sam White “Osmanlı’da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâlî İsyânları” adlı eserinde Celâlî isyanlarına doğru giden süreçte iklim değişikliğinin yol açtığı olumsuzluklar sonucu yaşanan kıtlık ve salgın hastalıkların, uzun süren savaşların ve vergi artışının, eşkıyalığın köylüyü kırsaldan kaçmaya daha güvenli alanlara yerleşmeye mecbur ettiğini ifade etmiştir.⁵⁸

Orhan Kılıç, Van Sancağı’na ilişkin çalışmasında Osmanlı-İran savaşları nedeniyle Van’a bağlı köylerin Osmanlı ordusu tarafından harap edildiği ve sefer sırasındaki ihtiyaçları karşılamak adına toplanan nüzul zahiresini karşılayamayan köylülerin köylerini boşalttığı belirtilmiştir. Yazarın köylerin boşalmasında vurguladığı bir diğer sebep de İran ve Osmanlı arasında yaşanan Kızılbaşlık meselesi nedeniyle uygulanan baskıdır. Bu baskılar neticesinde müslim köyler yanı sıra gayrimüslim Ermeni köylerinde de yerlerini terk etme eğilimi görülmüştür.⁵⁹ Yazarın bir başka eserinde yine köylerin boşalmasına sebep olarak Kızılbaşlık seferi öne sürülmüştür.⁶⁰

İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası’na ilişkin tahrir verilerine dayalı yaptığı çalışmada bölgede yaşanan Akkoyunlu-Karakoyunlu, Akkoyunlu-Osmanlı ve Osmanlı-Safevi mücadeleleri nedeniyle birçok köy ve zaviyelerin harap olduğu, halkın ise etrafa dağıldığını belirtmiştir. Özellikle “Kızılbaş fetreti” olarak adlandırılan dönemde Safevilerin söz konusu alanda yaptıkları tahribatlar ve kargaşa neticesinde Kemah sancağında bulunan 274 köyden 185 tanesinin ıssız ve viran halde

⁵⁶ Ali Açık, “Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Sosyal yapısındaki Buhran”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 348-358.

⁵⁷ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Atatürk Türk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 81-87.

⁵⁸ Sam White, *Osmanlı’da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâlî İsyânları*, Çev:Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 177-257.

⁵⁹ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No:6, Acar Matbaası, Ankara 1997, 42-49.

⁶⁰ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat (1534-1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara 1999, s. 137-149.

olduğunu tespit etmiştir.⁶¹

Şaban Bayrak, Mühimme Defterleri ve Şeriyye Sicilleri'ni esas alarak hazırlamış olduğu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde Anadolu coğrafyasında yaşanan eşkiyalık olaylarını incelediği çalışmasında, eşkiyalık yapan zümreleri -yeniçeriler, sekbanlar, sarıcalar, mütegalibeler, sipahiler, suhteler, aşiretler, idareciler, ayanlar, adi suçlular- ve eşkiyalığa yol açan etkenleri belirttikten sonra en önemli sonuçlardan biri olarak da köylerin boşalması ve şehre göçü tespit etmektedir.⁶²

Kemal Karpat, Osmanlı modernleşmesini ele aldığı çalışmasında XIX. yüzyılda nüfus, göç ve iskân başlığı altında Osmanlı toplumunda askerliğin Türk nüfusa has bir hizmet olduğunu vurgulayarak özellikle XVIII. Yüzyılın sonunda yaşanan Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Avusturya savaşları XIX. yüzyıl boyunca yaşanan milliyetçi isyanlar ve yine Rusya ile girişilen mücadeleler neticesinde; Türk nüfusun, askerlik mükellefiyetinin yegâne kitlesi olması nedeniyle büyük ölçüde kayba uğradığını ifade eder. Yine bu dönemde yaşanan salgın hastalıkların yol açtığı kayıplar da buna eklendiğinde Anadolu kırsalında ve kasabalarda büyük nüfus kayıplarının yaşandığını belirtir.⁶³

Mesut Elibüyük, mufassal tahrir defterlerini tarihi coğrafya bağlamında değerlendirdiği makalesinde, 1567 tarihli mufassal defterde Harput sancağında var olan 191 köyden 138 tanesinin yerini bulmuşken geri kalanının kaybolduğunu söylemektedir. Yakın dönemde ise Keban baraj gölünün yapımıyla 8 köyün tamamen bir kısım köylerin ise bir parçasının baraj suları altında kaybolduğunu belirtir. Köylerin terkine dair bir diğer sebep ise yazar tarafından şehirleşmeye bağlı olarak şehrin merkezine yakın köylerin mahalle olarak bütüne dahil edilmesi olarak gösterilmiştir.⁶⁴

Feridun Emecen, XVI. yüzyılda Manisa kazasının içtimai, idari ve iktisadi yapısını ele aldığı çalışmasında, Manisa'daki kır iskânını tafsilatlı bir biçimde ele

⁶¹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 34-35.

⁶² Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkiyalık Olayları XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 35-37.

⁶³ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim Ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 120-142.

⁶⁴ Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler", *Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim Ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları*, C. 2, S. 2, Ankara 1990, s.21-22.

alarak, suhte isyanları ve adi eşkiyalık vakaları nedeniyle köylerin yaşadığı sıkıntıları ve tahribatı vurgulamıştır.⁶⁵

Rıfa'at Ali Abou-el-Haj, Osmanlı Devleti'nin değişim ve dönüşüm çağı olarak belirlediği XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında yaşanan gelişmeleri nasihatnameler ışığında eleştirel bir yaklaşımla ele almıştır. Osmanlı'nın geçirdiği idari ve ekonomik buhranın toplum üzerindeki etkilerini görmek mümkündür. Yaşanan vergi baskısı, toprak tasarruf sistemindeki değişiklikler ve sosyal patlamaların köylünün köylerini terke sebep olduğunu ve şehirlere bir nüfus yığılmasının gerçekleştiğini ifade eder.⁶⁶

N.Yücel Mutlu, Sivas'ın idari yapısını ele aldığı çalışmasında, Rum eyaletinin Osmanlı idaresi altında geçirdiği evrelerden bahsetmiştir. Bu meyanda Paşa sancağı olan Sivas'a bağlı kaza nahiye ve köyler öncelikle XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarında geçen haliyle listelenmiştir. Daha sonra XIX. yüzyılda tutulan salnamelere geçilerek yıl yıl Sivas'a bağlı idari birimler verilmiştir. En sonunda Cumhuriyet dönemindeki idari yapı ele alınmıştır. Nahiyelerin geçirdiği idari süreç ve nahiyelere ait köy listelerinin verilmiş olması değerli veriler sağlamaktadır. Ayrıca köy listelerini ele alırken bir kısım köylerin devam etmeyerek kaybolduğu ve bir kısım köylerin de yakın köylerde bir mevki ismi olarak devam ettiği ifade edilmiştir.⁶⁷

Hasan Arslan, Maraş sancağı üzerine hazırladığı doktora tezinde Maraş sancağında eşkiyalık sebebiyle köylülerin köylerini boşaltmak suretiyle Şam'a ve Anadolu'nun kendilerince daha güvenli buldukları Tokat ve Kayseri şehirlerine göç ettikleri vurgulanmıştır. Ayrıca boşalan bu köylerin ahaliilerinin göçlerine sebep olan görevli veya unsurların bir şekilde etkisizleştirilerek halkın önceki yerine dönmelerini sağlayamaya yönelik politikası belirtilmiştir.⁶⁸

Anadolu'nun yerleşme profiline anlamlandırılmasında disiplinler arası paylaşım çok önemlidir. Bu noktada coğrafyacıların çalışmaları kayda değer veriler içermektedir. Daha önce ifade edildiği üzere Anadolu iskânı noktasında çalışma yapanların sayısı çok değildir. Bu çalışmalar içerisinde araştırma alanına dair görüş bildirenler dolaylı olarak

⁶⁵ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 38.

⁶⁶ Rıfa'at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s.130.

⁶⁷ N. Yücel Mutlu, *Sivas İli İdari Birimlerine Ait Eski ve Yeni Yer Adları (1847-2011)*, Buruciye Yayınları, Ankara 2011.

⁶⁸ Hasan Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı: Siyasi İdari, İktisadi, ve İçtimai Tarihi*, Dulkadiroğlu Belediyesi Maraş Kültürü ve Tarih Yayınları Serisi-1, Öncü Basımevi, Ankara 2014, 130-131.

kayıp köylerden bahsetmiştir. Bu konuda Necdet Tunçbilek timar sisteminin çöküşü ile vergilerin ağırlaşması, çiftbozanların artması, Celâlî isyancılarının baskısı, yerel idarecilerin usulsüzlükleri sonucunda kırdan kente veya daha korunaklı ıssız dağlık alana kaçışın gerçekleştiğini ileri sürmektedir.⁶⁹

Yerel tarihçiler söz konusu olduğunda birkaç ismin bu konuya temas ettiği görülmektedir. Örneğin aslen Doğanşarlı olan Tarih Öğretmeni Fikri Karaman, Doğanşar ilçesi üzerine kaleme aldığı eserinde ve Tozanlı nahiyesini müstakil olarak incelediği ikinci eserinde Tokat kazasına bağlı Tozanlı nahiyesi içerisindeki köylerin nitelikleri üzerinde durmuştur. Osmanlı idaresi altında özellikle XVII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar ki idari ve sosyal vaziyeti üzerine çeşitli belge ve telif eserlerden yararlanmak suretiyle bölgede yaşanan vergi adaletsizlikleri, idarecilerin usulsüzlükleri, eşkiyaların zulmü vb. sebeplerden köylünün yerlerini terk ederek köylerin boşaldığı tespitini yapmıştır.⁷⁰ Halis Turgut Cinlioğlu, “Osmanlılar zamanında Tokat” adlı eserinin üçüncü cildinde XVIII. ve XIX. yüzyılda Tokat kazasında köy ve nahiyelerde yaşanan eşkiyalık, ağır vergiler, mahalli idarecilerin zulmü, sürekli asker temini vb. nedenlerden dolayı kırsalda yaşanan kaçış ve köylerin terk edildiği ve hatta nahiyelerin kaybolmaya yüz tuttuğuna dair önemli tespitlerde bulunmuştur.⁷¹

⁶⁹ Necdet Tunçbilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1986, s.22-24.

⁷⁰ Fikri Karaman, *Sivas Doğanşar İlçesi ve Köyleri Belgeseli*, Acar Matbaacılık Yayınları, İstanbul 2000, s. 24-31; Fikri Karaman, *Sivas-Tokat Tozanlı Kazası*, Akademi Ofset Matbaacılık, İstanbul 2003.

⁷¹ Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat Üçüncü Kısım*, Tokat Matbaası, Tokat 1941, s. 17.

BÖLÜM 1: MEKÂNIN KAYNAKLARI, TARİHİ VE COĞRAFYASI

1.1.KAYNAKLAR

Bu bölümde araştırma sırasında kullanılan arşiv kaynakları ele alınmıştır. Çalışmanın zamansal sınırının genişliği Osmanlı tarihi boyunca tutulan pek çok kaydın araştırma içerisinde kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Yüzyıllar boyunca yerleşim kayıplarının takip edilmesi ve bu kayıpların nedenlerinin tespiti hususunda defter serileri önemli bir açığı kapatmışlardır. Bu doğrultuda çalışmada; tahrir defterleri, timar ruznamçe defterleri, derdest defterleri, avarız defterleri, nüfus defterleri, salnameler, şer'iyye defterleri ve perakende belgeler kullanılmıştır. Birinci elden bu kaynaklar dışında haritalar ve alan araştırmasında yapılan röportajlar sonucu elde edilen bulgular çalışmanın en önemli kaynakları olmuştur.⁷² Çalışmanın bu safhasında belirtilen kaynakların genel bir tanıtımı ve özelde yararlanılan kaynaklar değerlendirilecektir.

1.1.1.Tahrir Defterleri

Osmanlı Devleti yeni ele geçirdiği toprakları eyalet sistemi içerisine dahil ettiği öncelikle askeri güvenliği sağlamış akabinde ise ekonomik açıdan gelir elde etmek adına halkı vergiye bağlamıştır.⁷³ Söz konusu bölgede nişancının emir ve selahiyeti altında oluşturulan bir heyet tarafından mevcut arazi ve emlak sistemli bir tarzda yazılırdı. Bu işleme “tahrir” tutulan defterlere ise tahrir defterleri adı verilmiştir.⁷⁴ Tahrir defterleri içerdiği istatistikî bilgiler nedeniyle, idari, askeri, dini, coğrafi anlamda oldukça değerli resmi kayıtlardır. Osmanlı idari ve mali sistemi içerisinde XV. yüzyıl, XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılda her liva için hazırlanan bu defterler içerisinde yerleşim yerleri, vergiye esas nüfus, işlenen arazi ve miktarı, ürün çeşitleri ve miktarı, ticaret ve ulaşım ile ilgili veriler yer almaktadır.⁷⁵

Tahrir defterleri timar sisteminin uygulandığı sancaklar için düzenlenirdi. Devlet burada bulunan gelirlerinin bir kısmını hizmet bedeli olarak, devlete askeri ve idari

⁷² Haritalar için lokalizasyon bölümünde bilgi verilmiştir. Alan araştırmasında kullanılan form için bkz. Ek-9.

⁷³ Lojus Fekete, “Türk Vergi Tahrirleri”, *Belleten*, Çev: Sadrettin Karatay, C. XI, S.42, Ankara 1947, s.299. (299-328)

⁷⁴ Erhan Afyoncu, “Defterhane” *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 100-101.

⁷⁵ Mesut Elibüyük, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”, *Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim Ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları*, C. 2, S. 2, Ankara 1990, s.14.

yararlılığı olan kişilere verirdi. Bu yolla devlet bölgenin güvenliği, vergilerinin toplanması, üretim sürekliliği, asker temini gibi faydalar elde ederdi.⁷⁶

Tahrir defterleri hazırlanmasında adı geçen görevliler, İl yazıcı, Defter emini, Tahrir emini, Muharrir-i vilayet- ve yazım işlerini gerçekleştirecek kâtiplerdir. Tahriri gerçekleştirilecek idari birimin kadısı ve güvenliği sağlamak maksadıyla da sipahiler görevlendirilirdi. Tahrir defterleri vergi gelirlerinin artması veya değişimleri tespit etmek adına padişah değişimlerinin yaşandığı zaman veyahut da 10, 30, 40 senelik aralıklarla yapılırdı. İcra edilen yeni tahrir defterine defter-i cedit, eski kayıtları içeren deftere ise defter-i atik veya defter-i köhne adı verilirdi.⁷⁷

Osmanlı Devleti öncesinde birçok devlette tahrir defterleri benzeri kayıtların varlığı bilinmektedir. Hattı zatında güçlü bir devlet teşkilatı için muntazam ve adil bir vergi düzeninin oluşturulması zaruridir. Osmanlı Devleti birçok alanda olduğu gibi mali yapılanma hususunda da Türk-İslam geleneğinin devamı niteliğindedir. Devlet nizamı oluşurken devraldığı idari, askeri ve mali mirası kendisine payanda kılmıştır. Tahrir defterleri kendinden önceki düzenin devamı niteliğinde olmanın ötesine geçen gelişmiş bir sistemin çıktıkları hükmündedir. Bu defterler devletin klasik dönem olarak ifade edilebilecek kudretli yıllarında hem fiziki hem de içerik itibarıyla daha düzenli iken XVII. yüzyıl sonrasında devlet idaresinde yaşanan olumsuzluklara paralel bir şekilde tahrir çalışmaları uygulanamaz hale gelmiş ve tutulan defterlerde özensiz bir mahiyete bürünmüştür.⁷⁸

XV-XVII. yüzyıllara ait yerleşim birimlerine odaklanan monografik ve sosyo-ekonomik çalışmaların ana kaynağı hükmündeki tahrir defterlerinin en büyük koleksiyonu Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde genellikle son dönemi ihtiva eden defterler bulunmaktadır.⁷⁹

Tahrir defterleri düzenlendiği bölgeler içinde bulunan yerleşim yerleri için başka hiçbir kaynakta olmayan coğrafi verileri ihtiva etmektedir. Bu doğrultuda ilgili alanda bulunan tüm yerleşimler için beşeri, fiziki, ekonomik coğrafi bilgileri havi bu defterler

⁷⁶ Mehmet Öz, "Tahrir Defterindeki Sayısal Veriler", Ed. Halil İncalcık - Şevket Pamuk Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik, DİE Yayını, Ankara, 2000, s.18.

⁷⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 3.

⁷⁸ Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus Ve Arazi Tahrirleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, S. 1, 1940-41, s. 24-25.

⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

aynı zamanda Osmanlı öncesi için de önemli ipuçlarını barındırmaktadır. Fiziki anlamda ormanlık alanlar, bataklık ve suğla, kaplan, vaşak gibi vahşi hayvanlara ilişkin kayıtlar, beşeri anlamada; yerleşmeler, idari bölünmeler, nüfusa ilişkin kayıtlar, ekonomik coğrafya açısından; hammadde üretimi, mamul madde üretimi, hizmet üretimine dair veriler tahrir defterlerinin konu yelpazesinde yer alan kayıtlardır.⁸⁰

Tokat'ın XVI. yüzyıla ait üç mufassal tahrir defteri bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1520 tarihli TD. 79'dur. Defter Yavuz Sultan Selim döneminde hazırlanmıştır. İkinci defter Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1554 tarihinde hazırlanmış ve Sivas-Tokat tahririni ihtiva eden TD.287'dir. Üçüncü defter ise 1574 tarihli 297 varaktan oluşan TK.14 numaralı defterdir.⁸¹ Söz konusu bu üç mufassal tahrir defteri temelinde XVI. yüzyıl köy listeleri oluşturulmuştur.

1.1.2.Timar Ruznamçe Defterleri

Osmanlı Devleti'nde hizmet karşılığı olarak devlete yararlılığı görülen asker veya memur kişilere yaptıkları göreve karşılık olarak ülkenin belirli bölgelerinden tevcih edilmiş olan vergi kaynaklarına ve özellikle de yıllık geliri 20 bin akçeye kadar olan dirliklere timar denmektedir.⁸² Timar sistemi idari anlamda da öneme haizdir. Öyle ki timar sisteminin uygulandığı eyalette beylerbeyinden en alttaki sipahiye değin, merkezi idarenin bölgede gücünü hissettirdiği bir yapı tesis edilmiş olmaktadır.⁸³ Timar ruznamçe defterleri timar sisteminin işleyişine matuf Defterhane tarafından tutulan kayıtlardır. Bu defterler, timar almaya hak kazanmış kişinin berat alabilmesi için Defterhane tarafından düzenlenen tezkire kayıtlarını içerir. Timar ruznamçe defterleri timar sisteminin kuruluşuyla beraber çok erken dönemlerde tutulmaya başlamıştır. Erken dönemlerde daha geniş sahalar için düzenlenirken timar sisteminin tekâmülü ve sipahi sayısının artışına paralel dar sahalar için de düzenlenmiştir. Defterlerdeki timar tezkirelerinin kayıtları timarın hangi bölgeye (nahiye veya sancak) ait olduğuna ilişkin başlık altında, timar sahibinin ismi ve timarın intikal biçimi “an-tahvîl-i...” şeklinde yazıldıktan sonra timar gelirine havi yerlerin isimleri, hasılları ve genel toplam akabinde

⁸⁰ Osman Gümüüşçü, “Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Açısından Önemi”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Kısım III, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 2-11.

⁸¹ Alpaslan Demir, a. g.t., s. 50-57.

⁸² Ömer Lütfü Barkan, “Timar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, MEB Yayınları, 1979, s. 286.

⁸³ Emine Erdoğan Özünlü, *Ayntab Sipahileri/ Bir Osmanlı Sancağında Timarlı Sipahi Olmak (1530-1647)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.51.

de timarın verilış aşamalarına dair izahat ve tezkirenin verildiği tarih not edilirdi⁸⁴

Söz konusu bu defterlerde, vilayetlere ait timar sisteminin işleyişı ve tezkereler, mülk ve timarı tasarruf eden kişilerin adları, timar hasılları, biyografileri, kariyerleri, kökenleri, askeri faaliyetleri, idari anlamda üst mercilerle kişisel ilişkileri, fiziksel özellikleri, timar gelirlerinin farklı bir kişiye aktarılmasının şartları ve sebepleri ile timara sahip ne kadar süre sahip olunacağına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere ek olarak, dirlik sahiplerinin gelirlerini hangi tür kaynaklardan elde ettiğiniyle beraber bu gelirlerin sağlandığı kırsal yerleşmeler hakkında da bilgiler verilmektedir.⁸⁵

Tokat ve nahiyelerine ilişkin köy kayıtlarının takip edildiği çalışmada özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıla ilişkin Sivas sancağı için tutulmuş Sivas timar ruznamçe defterleri önemli bir eksikliği gidermiştir. Tokat için XVI. yüzyıl tahrir kayıtları ile XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren varolan şeriye defterleri arasındaki bağlantıyı kurmakta timar ruznamçe defterlerindeki veriler köy listelerinin oluşumunda katkı sağlamıştır.

1.1.3.Avarız Defterleri

Osmanlı İmparatorluğ'nda olağanüstü dönemlerde avarız-ı divaniye veya tekâlif-i örfiye olarak bilinen ve özellikle savaş harcamalarını karşılamak üzere toplanan vergi türü avarız vergisi olarak tanımlanmaktadır. Tanzimat'ın ilanıyla kaldırılan bu vergi türünün diğer vergilerden ayrılan yönü nakdi, ayni veya hizmet karşılığı olarak toplanabilmesidir.⁸⁶

Avarız hanesi vergi terimi olarak toplandığı yere ve vergisine göre 4ile 50 hane arasında değişen ölçüyü ifade etmektedir. Örneğin, donanma için bir bölgeden kürekçi talep edildiğinde 50 gerçek haneye bir kürekçi isabet etmekteydi. Söz konusu verginin avarız ismi ile toplanması durumunda ise 4 veya 5 gerçek hane bir avarız hanesi kabul edilmekteydi. Belirli bir iskan alanında bulunan 4 veya 5 gerçek hane dağıtılan vergiyi aralarında paylaşarak öderlerdi. Bunun yanı sıra bedel-i mükârî, bedel-i timar, nüzül, sürsat, asıl avarız veya avarız tipi vergi çeşitlerindendi.⁸⁷

Timar sisteminin XVI. yüzyıl sonları itibariyle bozulmasına paralel klasik

⁸⁴ Erhan Afyoncu, "Ruznamçe", *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 277-278.

⁸⁵ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İskan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar-Ruznamçe Defterleri" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1, 2016, s. 141.

⁸⁶ Ömer Lütfü Barkan, "Avarız", *İslam*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964, s. 13-19.

⁸⁷ Halil Sahillioğlu, "Avarız", *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 109.

dönemde idari, ekonomik ve nüfus verilerinin tutulduğu tahrir defterleri işlevini yitirmesiyle bu tarz defter başlangıçta olağanüstü durumlarda alınan fakat uzayan savaşların yol açtığı ekonomik sıkıntıların bir sonucu olarak, sürekli hale gelen avarız vergisi mükelleflerini belirlemek amacıyla yapılan sayımlar aldı. Devletin alacağı vergi miktarlarını belirlemek amacıyla yaptığı sayım sonuçlarını içeren avarız defterleri, aynı zamanda tutulduğu bölgenin idarî, ekonomik yapısı ve nüfus oranları hakkında bilgi sağlayan veriler içermekteydi.⁸⁸

Avarız defterleri vergi usulü gereği farklı hane ölçülerine dayalı olarak tutulduğu cihetle nüfus ve iskân çalışmaları hususunda ihtiyatlı yaklaşılması gereken kaynaklardır. Dolayısıyla bu defterler, önceki yüzyıllarda tutulan tahrir defterleri ve sonrasında tutulan timar ruznamçe, derdest ve şeriye defterleri gibi diğer arşiv kaynakları ile karşılaştırmalı olarak ele alınması gereklidir.⁸⁹

XVII. yüzyılın ilk yarısında tutulan Tokat avarız defterleri çalışmada XVII. yüzyıl köy listelerinin oluşturulmasında diğer kaynak grupları ile desteklenerek kullanılmıştır. XVII. yüzyıl başlarında iskân alanlarının kaybolmasına etki eden unsurlar söz konusu kaynaklarda var olan kayıtlarla desteklenmiştir.

1.1.4.Mühimme Defterleri

Mühimme Defterleri, Osmanlı Devlet teşkilatının en üst yönetim birimi konumundaki Divan-ı Hümayun'da görüşülerek kararlaştırılan konuların son aşamada padişahın onayının da alınmasıyla düzenlenen fermanların suretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Divan-ı Hümayun'un adli-idari yetki ve yükümlülüklerle sahip bir kurul olması sebebiyle klasik dönem mühimme defterlerinde her iki alana ait hükümlere de rastlamak mümkündür. Bahse konu edilen bu hükümler içerisinde imparatorluk coğrafyasının bütününde merkezi idare ve taşra idaresinin teşkilat yapısı, işleyişi, esnaf ve halkla ilişkileri, ekonomik, mimari ve yerleşme politikaları, iç ve dış siyaset, isyanlar, eşkiyalık, askeri tarih ve stratejilere ilişkin konular yer almaktadır.⁹⁰

Mühimme defterleri hükümlerin verildiği divanlara göre; mühimme, rikab mühimmesi, ordu mühimmesi, kaymakamlık mühimmesi, mektum mühimmesi ve Mısır

⁸⁸ Meltem Aydın, "Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 48, Nisan 2016, s. 200.

⁸⁹ Osman Gümüşçü – Alpaslan Demir - Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e, s. 462-465; İlker Yiğit, a.g.t., s. 41.

⁹⁰ Mübahat Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *TDVİA*, C. 31, Ankara 1999, s. 520-521.

mühimmesi şeklinde çeşitli isimler verilmiştir. Mühimme defterleri, Padişah'ın İstanbul dışında bulunduğu zamanlarda Divan-ı Hümayun'un Sadrazam başkanlığında toplanarak aldığı kararların kaydedildiği defterlerdir. Rikab mühimmesi, sadrazam seferde olduğu zaman ona vekâlet eden rikab kaymakamı başkanlığında toplanan divandan çıkan kararları içermektedir. Ordu mühimmesinde, başkomutan Sadrazam'ın sefer sırasında topladığı divanda alınan kararlar bulunmaktadır. Kaymakamlık mühimmesi ise Padişah ve Sadrazam'ın her ikisinin de sefere katıldığı dönemlerde onlara vekil olarak başkentte görevlendirilen kaymakam riyasetinde toplanan divanda alınan kararları içeren defterlerdir. Mektum mühimmesi gizlilik taşıyan hükümleri içermektedir ve toplamda sayısı onu geçmemektedir. Merkezden uzak bir eyalet konumundaki Mısır'ın önemine binaen burada oluşan divanda ortaya çıkan hükümler Mühimme-i Mısır adlı defterlere kaydedilmiştir.⁹¹

Merkezi idarenin taşrada meydana gelen, insanı ve iskanı etkileyen olaylara yaklaşımını, uyguladığı çözüm yollarını, kayıtların tutulduğu dönemlerde var olan kırsal yerleşim alanlarının tespiti ve kayıp sebeplerinin belirlenmesinde mühimme defterleri önemli veriler içermektedir.

1.1.5.Ahkâm Defterleri

XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yalnızca devlet işleri ve kamuya ait meselelerle alakalı ferman ve hükümler mühimme defterlerine kayıt edilmeye başlanmıştır. Bu durum, mühimme defterlerinin içerik anlamında daralmasına, uzmanlaşmanın ortaya çıkmasına ve halka ait şikâyetlerin 1649 yılından itibaren, tüm eyaletlerde Şikâyet Defterleri adıyla yeni bir defter türünün tanzim edilmesine yol açmıştır.⁹²

Zaman içerisinde Şikâyet Defterleri'ne kaydedilecek konularla ilgili yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. XVIII. yüzyılda yaşanan sorunların nitelik ve niceliğindeki artış merkezi otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Buna bağlı olarak daha çok insanın devlet kurumlarına şikâyetlerinin ulaşması Divan-ı Hümayun'daki iş yükünü artırmıştır. Merkezde yoğunlaşan iş yükünü hafifletmek ve halkın şikâyetlerini

⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti ve Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 82.

⁹² Necati Aktaş, "Atık Şikâyet Defteri", *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 68.

çözerek kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmek maksadıyla Reisü'l-küttab Ragıp Efendi tarafından mahalli sistemin getirilmesi uygun görülmüştür. 1742 yılından itibaren bölgelere ilişkin kayıtlar özel olarak tutulmaya başlanarak eyaletlerden ulaşan şikayetlerin ayrıştırılması sağlanmıştır. Oluşturulan bu yeni defter türüne de Ahkâm Defterleri adı verilmiştir.⁹³

Ahkâm-Şikayet defterlerinde yer alan kayıtlar incelendiğinde mahallinde çözümlenemeyen sorunların Divân-ı Hümayun'a gönderilerek çözüm arandığı görülmektedir. Söz konusu defterlerde; ekilip biçilen yahut da otlak olarak kullanılan arazilerle ilgili anlaşmazlıklar, alacak-verecek davaları, sulama problemleri, vergi şikâyetleri, miras paylaşımında yaşanan anlaşmazlıklar, cariyeliğe ilişkin konular, tevhîhâtla ilgili konular, faizle ilgili sorunlar, vakıflarla ilgili anlaşmazlıklar, timar ve iltizam uygulamalarına ilişkin usulsüzlükler, gayrimüslimlerin problemleri, gasp, eşkıyalık, asker ihracı vb. güvenlik sorunları, vb. pek çok şikâyet ve bunlara yönelik çözümler bulunmaktadır.⁹⁴

1.1.6.Derdest Defterleri

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın sonlarına kadar elde ettiği topraklarda uyguladığı timar sistemini tahrir defterleri marifetiyle kayıt altına almıştır. Tahrir uygulaması Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin en önemli belgesi niteliğindedir. Toprakların gelişmesi yaşanan siyasi ve ekonomik güçlükler, XVII. yüzyıl itibarıyla mufassal ve icmal tahrir defterlerinin uygulanabilirliğini klasik dönemdeki sayımların yapılamamasına yol açmıştır. Sonuçta timar sisteminin takibi açısından klasik tahrirlerin uygulanamaması defterhanede derdest adı verilen defter serilerinin ortaya çıkışına yol açmıştır.⁹⁵

Derdest defterleri, Defterhane-i Amire'de bulunan mufassal, icmâl ve ruznâmçe defterleri ile birlikte Osmanlı Devleti'nin tüm arazi kayıtlarını içeren; timar, has, zeamet, mülk, vakıf vb. arazi türlerinin kayıt altına alındığı defter grubudur. Bu defterlerde timarların bulunduğu yerlerin bir listesi ile uğradığı değişiklikler sonucu

⁹³ Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Vesikaları İçerisinde Ahkam Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2013, s. 16.

⁹⁴ Ramazan Günay, a.g.m., s. 21-22.

⁹⁵ Hatice Oruç, "Kıbrıs Derdest Defteri (H. 1194/ M. 1780)", Ed. Osman Köse, *Tarihte Kıbrıs*, C.I, İstanbul 2017, s.153.

sahipsiz kalan timarlar yer almaktadır.⁹⁶ Derdest defterlerine ait ilk kayıtlar H.1105-1106 (M.1693-1695) yıllarını kapsarken son kayıtlar XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır.⁹⁷

Derdest defterlerinde, dirlik sahiplerinin sayısı, fiziksel özellikleri, yaşları, berat tarihleri, hisse sayısı, işleyişteki aksaklıkların giderilmesine ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Defterlere yalnızca zeamet ve timarlar kaydedilmiş has kaydı yapılmamıştır. Ruznamçe defterlerinin tamamlayıcısıdır. Ayrıca defterlerinin tutulduğu bölgenin idari yapısı ve yerleşim yerleri hakkında da bilgileri içermektedir. Zeamet ve timarlar nahiye ölçeğinde yer alan yerleşim birimleri verilerek kaydedilmektedir. Yerleşim birimlerinin süreç içerisinde yaşadığı değişimi de tespit edebilmek mümkündür.⁹⁸ Derdest defterleri Osmanlı devlet nizamının cari olduğu Balkan toprakları için de kayda değer veriler barındırmaktadır.⁹⁹

Tokat kırsalı için özellikle XVII. yüzyılın sonları açısından yaşanan kaynak sıkıntısı Derdest defterleri kullanılmak suretiyle giderilmeye çalışılmıştır. Bu meyanda Tokat kazası ile alakalı verileri barındıran H.1106-1110 (M.1694-1699) yılları arasında kapsayan derdest defterleri çalışmada kullanılmıştır. Bahse konu bu defterlerde yer alan yerleşim birimleri XVII. yüzyıl veri tablolarının oluşturulmasını sağlamıştır.

1.1.7.Cebe Defterleri

Timarlı sipahilerin sefere iştirak edip etmediğinin belirlenmesi ve sefer esnasında timar muamelesini belirlemek noktasında XVI. yüzyıl sonları itibariyle tahrir defterlerinin eski sıklığında düzenlenmiyor olması ve timar ruznamçe defterlerinin de yoklama amacıyla kullanımının zorluğu sebebiyle yeni bir defter düzenlemesi ortaya çıkmıştır. Defterhanede timar ruznamçe defterleri esas alınarak düzenlenen bu yeni defterlere cebe defteri adı verilmiştir. Eyalet veya sancak esas alınarak düzenlenen cebe defterlerinde timarın bulunduğu nahiye veya sancak başlığı altında timar sahibinin ismi ile timarın kılıç kısmının bulunduğu köy, gelir türü ve toplam gelir miktarı yer alırdı.

⁹⁶ Erhan Afyoncu, "Defterhâne", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 100-104.

⁹⁷ Erhan Afyoncu, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi XV*, İstanbul 2000, s. 237.

⁹⁸ Emine Erdoğan Özünü, "Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntab Derdest Defteri'nin Analizi" *Bilgi*, S. 56, Kış 2011, s. 235-248.

⁹⁹ Emine Erdoğan Özünü, "Osmanlı Dönemi Balkan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 193-200.

Mevzubahis cebe defterleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Timar Ruznamçe Defterleri ve maliyeden müdevver defterler tasnifi ile Ankara'da Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde yer almaktadır.¹⁰⁰

Araştırmada 1722-23 tarihli Sivas eyaleti cebe defteri kullanılmıştır. Bu deftere ilişkin Ali Açıklık'ın çalışması yönlendirici olmuştur.¹⁰¹ XVIII. Yüzyılın ilk yarısına ilişkin oluşturulan köy listeleri ve tabloların hazırlanmasında bu defterlerden yararlanılmıştır.

1.1.8.Şer'iye Sicilleri

XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden tarihi zaman aralığında cerayan eden olaylara ilişkin kayıtları barındıran şer'iye sicilleri Osmanlı toplum yapısıyla alakalı önemli bir kaynaktır. Osmanlı kaza teşkilatı içerisinde önemine binaen kadı veya naibi tarafından tutulan, şer'iye sicilleri çeşitli türden belgeleri içermektedir.¹⁰² Bu belge türlerini iki ana başlığa ayırmak mümkündür. Birincisi merkezi idare ve devlet adamları tarafından gönderilen hükümler, fermanlar, beratlar, buyrulduklar; ikincisi ise kadılar eliyle sicile kaydedilen ilâm, hüccet, ma'rûz ve mürâsele gibi belge türleridir.¹⁰³

Nikâh, miras, tereke, vasi tayini, cinayet, boşanma, gasp, hakaret, vakıf vb. alanlarda şer'i ve hukukî işlerle birlikte idari anlamda da kadılara geniş yetki ve görevler verilmiştir.¹⁰⁴ Bu durum şer'iye sicillerini eğitim, sağlık, kültür, ekonomi, ziraat, ticaret gibi pek çok konuda binlerce belgeyi bünyesinde barındıran vazgeçilmez birer kaynak konumuna getirmiştir.¹⁰⁵

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti' batı tarzı ıslahatlarla modernleşme çabası pek

¹⁰⁰ Erhan Afyoncu, "XVII.Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde...", s. 221-224.

¹⁰¹ Ali Açıklık, "1722-23'te Sivas Eyaleti'nde Cebelü Bedeli Uygulaması", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. 13, S. 2, 2018, s. 127-131.

¹⁰² Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, C. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 17-18.

¹⁰³ Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iye Mahkemeleri ve Şer'iye Sicilleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.59.

¹⁰⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.108-109.

¹⁰⁵ Osman Çetin, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerinden Notlar", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, Bursa 1987, s. 60; Osman Çetin, "Bursa Şer'iye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler", *OTAM*, Ankara 1993, s. 121-149; Alpaslan Demir, "Konya Şer'iye Sicillerinde Rıza Senedi Örnekleri (1659-1749)", *History Studies, Prof.Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Ankara 2014, s. 31-46.

çok alanda olduğu gibi idari ve adli sahada da değişime neden olmuştur. Taşra idaresinin en önemli görevlisi konumundaki kadılık makamının görev ve yetkilerinde II. Mahmut döneminde yapılan değişiklikler neticesinde idari yetkileri azaltılmış, güvenlik ve belediye işlerine ait yetkileri ise tümüyle kaldırılmıştır.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde önceleri idari ve adli konular bir bütün içerisinde değerlendirilirken yapılan ıslahatlar sonucu idari ve adli konular birbirinden ayrılmıştır. 1867 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi ile aile, miras, vakıf ve şahsi hukuku ilgilendiren davalar dışındaki adli konular, şer'iyeye mahkemelerinin yetki alanından çıkarılmıştır. Aynı tarihte Şura-yı Devlet Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla birlikte de şer'iyeye mahkemelerinin idari yargı yetkileri tümüyle kaldırılmıştır.¹⁰⁷

Tokat'a ait günümüze ulaşan ilk sicil defteri H.1186–1189/M.1772–1776 yılları; son sicil defteri ise H.1333–1338/M.1914–1920 yıllarına aittir. 148 yıl süre ile düzenli olarak tutulan Tokat şer'iyeye sicilleri 1980 yılına kadar Tokat Müzesi'nde korunmuştur. 25 Ekim 1980 tarih ve 4918 sayılı Kültür Bakanlığı onayı ile Ankara Milli Kütüphane, İbn-i Sina okuma bölümü arşivine nakledilmiştir. 27.03.2006 tarihinde diğer şer'iyeye sicilleri gibi Tokat'a ait şer'iyeye sicilleri de Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde Tokat iline ait 117 adet defter bulunmaktadır. Ancak Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Bölümündeki Tokat şer'iyeye sicilleri fotokopilerinden toplam sicil sayısının 120 olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ Defterler toplamda 24.226 sayfadan müteşekkildir.

Şeriyeye sicilleri içerdiği davalar itibariyle Osmanlı toplumunun sosyal, idari ve ekonomik röntgeninin çekilebileceği bilgileri içermektedir. Özellikle Osmanlı kırsalının yerleşim evrelerinin takibinde ve idari anlamda yaşanan değişimlerin tespitinde defterlerden yararlanmak mümkündür. Kayıp köyler sorunsalının çözümünde hem köylerin yüzyıllara göre takibini yapmak hem de kayıp dönem ve kayba sebep olan etmenlerin belirlenmesinde önemli bir defter serisidir.

Tokat Kazası Şeriyeye defterleri hususunda şanslı bir yerleşim birimidir. 1772

¹⁰⁶ Şeniz Anbarlı Boztaş - Konur Alp Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme" *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/10, Burdur 2014, s. 86.

¹⁰⁷ Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", *Türkler*, Ankara 2002, s. 56-57.

¹⁰⁸ Ersin Şeyhoğlu, *24 Numaralı Şer'iyeye Sicili'ne Göre Tokat*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2017, s. 10.

tarihli ilk şer'iye defteri ile başlayan seri en son 1920 tarihiyle son bulmaktadır. Tokat şer'iyeye sicilleri çalışmanın XVIII, XIX ve XX. yüzyıldaki seyri açısından öneme sahiptir. Daha erken dönemde bu sicillerin olmaması özellikle köylerin kaybolmasına etki eden faktörlerin tespitinde erken dönem için kaynak darlığına sebep olmuştur. Özellikle 18. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte bu defterlerde yer alan kayıtlardan hareketle köy listeleri oluşturulmuştur. Köylerin kaybolmasına veya yeni köylerin ortaya çıkışına etki eden faktörlerin tespitinde dava kayıtları önemli rol oynamıştır.

1.1.9.Nüfus Defterleri

Osmanlı devlet idaresinde kuruluştan XIX. yüzyıla kadar büyük ölçüde tahrirlerle halkın sosyo-ekonomik durumunu tespit etmek ve devletin mali ve askeri ihtiyaçlarının teminini amaçlamıştır. XIX. yüzyılda yaşanan değişime paralel olarak ilk modern nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Yeniçeri ocağının kaldırılması buna bir fırsat aynı zamanda bir zaruret doğurdu. 1828-1829 yılları arasında niyetlenen ve bir kısmı gerçekleştiren nüfus sayımı Rus harbi nedeniyle kesintiye uğrasa da savaşın sona ermesiyle 1830-31 yıllarında sayıma devam edilerek süreç tamamlanmıştır. Yapılan bu nüfus sayımında temel amaç vergi ve asker durumunun tespitidir.¹⁰⁹

Bizatihi devrin padişahı II. Mahmud tarafından emredilen bu sayımlarda(1830) kişilerin yaşı, fiziki aksaklıkları (topal, çolak, kör vb.) kaydedilmiştir. Bunu sayımların amacı askerliğe uygun kişilerin tespitidir. Neticede askerlik şartlarına uyum görüldüğünde kaydedilen kişinin isminin üzerine "mim" harfi yazılmıştır. Ayrıca şahısların fiziki tasviri de nüfus kayıtları içine yazılmıştır. Bunun yanı sıra kişilerin ölüm tarihi, askere gidiş tarihi, köyünü terk ediş tarihi vb. durumları nüfus defterlerine kaydedilmiştir. 1830 yılından sonra 1832, 1837, 1840, 1848 yıllarında da bu nüfus sayımlarına devam edilmiştir. Söz konusu defterlerden bir yörenin nüfus bilgilerini öğrenme, şecere çıkarmak, sülale adları, lakaplar, kullanılan isimler, meslekleri, çalışmak amacıyla hangi ile ne zaman gittikleri, yazıma giren kişilerin öğrenim durumları, yer adları ve idarî taksimat konularında bilgi edinilebilmektedir.¹¹⁰

XIX. yüzyılın ilk yarısında var olan köylerin tespiti açısından nüfus defterleri

¹⁰⁹ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, Kış 2014, s. 221-223.

¹¹⁰ Eyüp Akman, "İlk Osmanlı Nüfus Sayımı'nda (1830) Taşköprü", *Uluslar arası Taşköprü Pompeipolis Bilim Kültür ve Sanat Araştırmaları Sempozyumu (10-12 Nisan 2017)*, Kastamonu 2017, s. 2.

önem arz etmektedir. Söz konusu zaman diliminde şeriyeye defterleri Tokat kazasına ilişkin listelerin olusturulmasında yeterli veri sağlamaktadır. Ancak Gelmugad nahiyesinin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Tokat kaza sınırları içerisinde yer almaması nedeniyle burada var olan köylerin takibi ve kayıp dönemlerinin belirlenmesi bir takım zorluklara sebep olmaktadır. Ancak bu zorlukların ortadan kaldırılması noktasında Sivas nüfus defterleri önem arz etmektedir. Sivas nüfus sayımına dair ilk nüfus defteri 16 Nisan 1831 tarihli Gelmugad nüfus defteridir.¹¹¹ XIX. yüzyılın ilk yarısı için Gelmugad nahiyesine ilişkin tutulan nüfus defteri yaşayan köylerin ve kayıpların belirlenmesinde önemli veriler sağlamıştır.¹¹²

1.1.10. Temettüat Defterleri

Osmanlı Devleti kuruluştan Tanzimata kadar geçen süreç içerisinde sahip olunan yerlerde arazi ve nüfus birlikte kayıt altına alınmıştır. Tahrir defterleri bu amaca matuf olarak düzenlenmiştir. Nüfusa ilişkin verilerin elde edilmesi babında bu defterler kullanılmaktadır. Bu meyanda timar tevcih defterleri ve kısıtlı formuna rağmen nüfus defterleri de bu amaca matuf kayıtları içermektedir.¹¹³ Aynı doğrultuda hazırlanan Temettüat Defterleri ise, XIX. yüzyıl Osmanlı devlet idaresinde Tanzimat Fermanı ile yaşanan değişim ve dönüşümün mali alandaki en önemli yansıması niteliğindedir. Bu özelliği nedeniyle Tanzimat reformunun uygulandığı sahanın sosyo-ekonomik yapısının açıklanmasında zengin veriler içermektedir. Tanzimatla uygulamaya konulan yeni vergi düzenlemesi, vergi kaynaklarının yeniden tespitini de zorunlu hale gelmiştir. Buna binaen yapılan “Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettüat” sayımları denilen bu sayımlar sonucu temettüat defter serileri ortaya çıkmıştır. 9 katalog halinde Osmanlı Arşivi’nde araştırmaya açılan bu defterlerin sayısı 17.747’dir. Buna Maliyeden Müdevver ve Kepeci Tasnifi’nde yer alan Temettüat Defterleri eklendiğinde sayı yirmi bine yaklaşmaktadır.¹¹⁴

Temettüat defterleri şekli olarak değerlendirildiğinde, yaklaşık 17x50 cm

¹¹¹ Hasan Yüksel, “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografik Yapısı”, *Nüfusbilim Dergisi* 28/1, Ankara 2016, s. 73.

¹¹² BOA.NFS.d. 2365.

¹¹³ Nuri Adıyeke, “Temettüat Sayımları ve Bu sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, s. 769.

¹¹⁴ Said Öztürk, “Türkiye’de Temettüat Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul 2003, s. 287.

ebatlarında olup, kayıtlar iki sütun halinde hane bazında kaydedilmiştir. Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra uygulamaya giren sayımlar mahalli idareciler tarafından yapıldığından, 1840'daki sayımlardan muhasıllar sorumlu tutulmuş ve defterde muhasıllık, müfti, mal ve emlak katipleri ve meclis azalarının mühürleri bulunmaktadır. 1845'deki sistem değişikliğiyle beraber Müslüman tebaaya ait kayıtların yazılması muhtar veya köy imamlarına, gayrimüslimlere ait kayıtların yazılması papaz ve hahamların sorumluluğuna verilirken defter sonlarında da bu görevlilerin mühürleri yer almaktadır.¹¹⁵

Arşivde yer alan bu defter dizisinde çeşitli veriler yer almaktadır. Başlıklar halinde ele alındığında vergi mükellefinin şahsi bilgileri (isim, unvan meslek), taşınır ve taşınmaz mallar (tarla, bağ, bahçe, küçük ve büyükbaş hayvanlar, değirmen, dükkân, boyahane vs.), gelirler, vergi ödemeleri (cizye, gelir vergisi, aşar) şeklinde bu veriler sıralanabilir.¹¹⁶

Tarihi coğrafya açısından Temettüat defterleri değerlendirildiğinde söz konusu bölgenin idari sınırları, hane ve hane sahibine ait bilgiler, nüfus ve göç, üretim modelleri, eğitimle ilgili veriler ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla araştırma sahasının beşeri ve ekonomik özelliklerini bu veriler çerçevesinde anlamlandırmak mümkündür.¹¹⁷

Temettüat defterleri Osmanlı Arşivinde ML. VRD. TMT fonunda 9 katalog olarak bulunmaktadır. Sivas eyaletine ait Temettüat defterleri H.1261 / M.1845 yılına ait olup 7. ve 8. kataloglardadır.¹¹⁸ Araştırmamızı ilgilendiren kısım toplamda 1886 defterden müteşekkil 8. katalogda yer almakta olup Tokat, Kazabad, Gelmuğad, Yıldızeli ve Tozanlı'ya ilişkin kayıtları içermektedir. Bu kayıtlardan yola çıkarak Tokat kırsalında varlığını devam ettiren köyler ve yeni ortaya çıkan kırsal yerleşmelere ilişkin listeler oluşturulmuştur. Bu listeler önceki yüzyıllarda var olan köylerden varlığını devam ettiremeyenlerin de tespit edilmesine olanak sağlamıştır.

¹¹⁵ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *12. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 397-398.

¹¹⁶ Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 77-78.

¹¹⁷ İlker Yiğit, "XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafya Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Temettüat Defterleri" *Türk Coğrafya Kurumunun 70. Kuruluş Yılı Anısına: UKCK 2011*, İstanbul 2011, s. 4-8.

¹¹⁸ Sezgin Zabun, "Sivas 1844-1845 Temettüat Defterleri Üzerine Bir Çalışma", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 17, Kars 2018, s. 24-25.

1.1.11.Salnameler

Osmanlı Devleti merkezi idaresinin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak yayınladıkları bilgilendirme maksatlı neşriyat salnâme olarak adlandırılmıştır. Salname kelimesi farsça sal (yıl) ile nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiştir. Genel itibariyle salnameleri resmi ve özel olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.¹¹⁹

İlk örneklerinin 15. yüzyıl itibariyle Avrupa’da görüldüğü salnâme Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’la birlikte yaşadığı batılılaşmanın etkisiyle örnek aldığı bir uygulama olarak 1846’da yayımlanmaya başlamıştır. Zamanla sayıları ve türleri artmış vilayetler; özel şahıslar tarafından da salnâmeler çıkarılmaya başlanılmıştır. Bu doğrultuda salnâmeler türleri bakımından genel olarak dört kısımda incelenebilir. Bu kısımlar Devlet Salnameleri, Nezaret Salnameleri, Vilayet Salnameleri, Özel Salnameler’dir.¹²⁰

Devlet salnamelerinin ilki 1847 yılında Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın isteği ile Hekimbaşı Abdülhak Efendizade Hayrullah Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa’nın yardımları ile Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. 1847’den 1912 yılına kadar muntazam şekilde yayınlan yıllıkların son cildi 1918 tarihlidir. Devlet salnameleri devletin resmi teşkilatlanması, coğrafyası, memurların isimleri, tayin tarihleri, rütbeleri ve nişanları, nüfus, bina sayıları, idarî gelirler ve giderler, öğrenci sayısı, vilayetlerdeki ilçe, kaza, köy sayıları vb. pek çok alanda zengin içerikler barındırmaktadır. Ayrıca Osmanlı coğrafyasındaki panayırlardan dini günlere kadar sosyal hayatı ilgilendiren önemli günler, kara ve deniz postalarına ait tarifeler, Türk parasının değerini gösteren bir liste, yabancı devletlere ilişkin yönetim şekli, nüfus, yüz ölçümü, para birimi, askeri durumu gösteren bilgiler ile Ticaret, Maliye, Adliye ve Maarif nezaretlerine bağlı okul, matbaa, kütüphaneler ve İstanbul’da çıkan gazetelerin isimleri gibi geniş bir bilgi yelpazesini içeriyordu.¹²¹

Nezaretler ve askeri kurumlarca tertip edilen Nezaret salnameleri 1865-1908 yılları arasındaki dönemde 51 adet olarak basılmıştır. Bunlar içerisinde Seraskerlik

¹¹⁹ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *TDVİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 51-52.

¹²⁰ İlhan Palalı, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2010, s. 2-9.

¹²¹ İlhan Palalı, a.g.m., s. 4-5.

tarafından hazırlanan 14 defter Salname-i Askeri başlığı yayımlanmıştır. Askeri tarih açısından öneme haiz bu defterlerin ilki Keçecizade Fuad Paşa döneminde yayımlanmış ve devrin kara ve deniz ordusunun yapısı, personel ve asker sayısına ilişkin veriler içermektedir.¹²² Nezâret salnâmeleri, düzenli yayımlanmamış olmalarına karşın ilgili oldukları kurumların (Maarif Nezareti, Hariciye Nezareti, Seraskerlik ve Harbiye Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Meşihat Makamı) teşkilat yapısı, memurları, tarihçeleri ve faaliyetlerine dair kayıtları içermesi bakımından yayımlandıkları döneme yönelik değerli bilgiler barındırmaktadır.¹²³

Vilayet salnameleri, ilgili vilayetlerce düzenlenmekte olup ilki 1866-1867 tarihlidir. Vilayetlerin bazıları tek bir salname çıkarmış iken bazılarında yirmiye yakın salname yayınlanmıştır. En fazla salname yayınlayan vilayetler Hüdavendigâr ve Selanik vilayetidir. Halep, Hüdavendigâr, Selanik, Manastır, Diyarbakır salnameleri özellikle tarih ve coğrafya araştırmaları için önemli bilgiler ihtiva etmektedir.¹²⁴ Vilayet salnamelerinin çıkarılmasına Halep Mektubî Kalemî'nde bulunan İbrahim Halet Bey tarafından "Fihrist-i Vilayet-i Haleb" adıyla düzenlenen ve istatistikî bilgiler içeren eserin, Bâb-ı Âlî'nin dikkatini çekmesi üzerine başlanmıştır. İbrahim Halet Bey'in hazırladığı bu eserin birer örneği vilayetlere gönderilmiş ve benzeri yıllıklar hazırlanması için emirler verilmiştir. Salname geleneğinin oluşması ise, ancak 1864 Vilayet Nizamnamesinin yayımlanması ile mümkün olabilmiş ve bu nizamname ile birlikte "eyalet" düzeninden "vilayet" düzenine geçilmiştir. Vilayet salnameleri ilgili bölgenin hava şartlarından, fizikî yapısına; ziraî faaliyetlerinden sanayi ve ticarî durumuna; tarihçesinden yörenin örf ve adetlerine; bölgeye atanan memurların isim ve rütbelerinden yörenin idarî taksimatına varıncaya kadar o vilayet ile ilgili her türlü bilginin yer aldığı kaynaklardır.¹²⁵

Özel Salnameler; Osmanlı Devleti'nde bazı özel kurumlar ve kişiler tarafından daha çok almanak özelliğinde yayımlanmıştır. Bunların ilki Ali Suavi tarafından Paris'te Türkiye Fî Sene 1288 (1871) adıyla çıkarılmıştır. 1872'de ikincisi ve 1873'te üçüncüsü yayımlanan bu salnamelerde Ali Suavi, Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu, nüfusu,

¹²² Bilgin Aydın, a.g.m., s. 52.

¹²³ İlhan Palalı, a.g.m., s. 5-6.

¹²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, "Salname", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul 1993, s. 106-107.

¹²⁵ Cengiz Eroğlu – Murat Babuçoğlu – Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007, s. 17-18.

tarım ve sanayi üretimi, kara ve deniz yolları, ticaret gemileri ve limanları, para ve ölçü birimleri ve şirketler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu ilk örnek dışında pek çok kişi tarafından sağlık, sanat ve meslek dallarının da konu edinildiği özel salnameler yayınlanmış olup içlerinde Ebuzziya Mehmed Tevfik'in yayımladıkları geniş halk kitlelerinin ilgisini çekecek boyutta başarılı olmuştur.¹²⁶

Bahse konu kaynak türünden çalışmamız kapsamında Sivas Salnameleri kullanılmıştır. Ayrıca XIX ve XX. yüzyıllarda iskan alanlarının bağlı olduğu idari birimlerin tespiti ve eski ve yeni isimlerinin belirlenmesi hususunda Sivas salnamelerine dayalı olarak yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır.

1.1.12.Nikah Defterleri

Nikah, İslami esaslara göre kadın ve erkek taraflarının ve şahitlerin dahiliyle yerine getirilen bir sözleşmedir. Bu sözleşmenin geçerli olması için resmi bir memur veya din görevlisinin varlığı da zaruri değildir.¹²⁷ Ancak Osmanlı Devleti'nde nikahın sosyo-ekonomik önemine binaen erken dönemlerden itibaren resmi bir zeminde gerçekleştirilmesine önem verilmiş ve bu nedenle nikah işleminin kadı, naib veya imam huzurunda yapılmasına dikkat edilmiştir.¹²⁸

Osmanlı döneminde nikâh akitlerinden sorumlu kişi kaza idaresinin baş muktediri olan kadılardır. Nikâha dair işlemlerin kadı sorumluluğunda olduğu şeyhülislam fetvalarından ve Osmanlı kanunnamelerinde kadılara verilen mahkeme harçları arasında nikâh harçlarının da bulunmasından anlaşılmaktadır. Kadı, nikah için başvuranların gerekli şartları taşıyıp taşımadıklarını belirledikten sonra nikah akdini gerçekleştirmektedir. Yapılan nikâh akdi de şer'iyeye sicillerine kaydedilerek resmiyet kazanmaktadır.¹²⁹

Nikah süreci evvel emirde evlenecek şahısların evlenmelerine bir mani olmadığına dair "izinname" denilen resmi belgeyi almalarıyla başlamaktadır. İlk defa Ebussuud Efendi'nin fetvalarında padişahın bu yönde emirleri olduğu görülmektedir. Devletin bir şekilde evlilikleri resmi zeminde tutmaya gayret ettiği anlaşılmaktadır.

¹²⁶ İlhan Palalı, a.g.m., s. 10, Bilgin Aydın, a.g.m., s. 53-54.

¹²⁷ M.Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul 1982, s.1.

¹²⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003, s. 192-193.

¹²⁹ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul 1982, s. 3-8.

Fakat bahse konu olan izinnameelerin Tanzimat'a kadar geçen dönemde şeriye sicillerinde çok az sayıda yer alması mecbur tutulmamasıyla açıklanabilir.¹³⁰

Tanzimat sonrasında hemen her alanda yaşanan yenileşme ve değişim sürecinden aile hukuku da nasibini almıştır. Yapılan yeni kanunlaştırma hareketleri esnasında devrin siyasi, hukuki, sosyal ve kültürel şartları sonucu, aile hukuku kanunlaştırma hareketleri dışında kalmışsa da devlet, nikâh akitlerindeki kontrolü ve düzeni sağlamak için bir dizi tedbir alınmıştır. 2 Eylül 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi nikâhların şer'îye mahkemelerinden verilen izinname üzerine kısıllacağı hakkındaki meri hükmü tekrar ederek, buna ek olarak da nikahı kıyan din adamının sekiz gün zarfında bu nikahı bir ilmühaberle sicill-i nüfus memuruna bildirmesi mecburiyetini getirmiştir.¹³¹ Bu izinnameelerin kaydedildiği özel defterler tutulmuştur. Bu defterlerde nikah başvurusunda bulunan kişilerin açık künyeleri zikredildikten sonra nikaha mani bir durumu olmadıklarına dair kayıt tutulmakta idi.¹³² Bu izinnameelere dayanarak da din görevlileri nikah işlemini yerine getiriyorlardı. Böylece nikah süreci devlet ve toplum nezdinde resmiyet kazanmış oluyordu.

Tokat'ta gerçekleştirilen nikah ya da nikah için verilen izinnameeleri içeren dört defter mevcuttur. Bu defterlerden ilki 22 Ekim 1882 ile 11 Kasım 1887 tarihleri arasında tutulan 1086 kaydı, ikinci defter 30 Ekim 1889 ile 30 Ekim 1894 tarihleri arasındaki 4042 kaydı, üçüncü defter 31 Ekim 1894 ile 7 Kasım 1894 tarihleri arasında tutulan 3473 kaydı, dördüncü defter ise 7 Kasım 1900 ile 1 Ocak 1911 tarihleri arasında tutulan 4291 kaydı içermektedir.¹³³

Eldeki bu defterlerin çalışma açısından önemi ise mevcut izinname kayıtlarında geçen yer isimleridir. Yoğunlukla kayıtlarda Tokat mahalle isimleri geçiyorsa da XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başı için çeşitli nahiyelere ve merkeze bağlı pek çok köy ismi de bu izinnameelerde yer almaktadır. Dolayısıyla kırsal yerleşimlerin devamlılığını

¹³⁰İsmail Kıvrım, “ XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650-1790)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.22, 2007, s. 362-363.

¹³¹ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 3-8.

¹³² Bu defterlere dair yapılan çalışmalar için bkz. Alpaslan Demir – Çağrı Onar – Bahar Kocabaş – Semanur Kahraman, *Tokat Nikah Defteri 1882-1887*, Gece Yayınları, Ankara 2015; Alpaslan Demir – Hakan Yaşar – Müyesser Tüzün, Fadime Şeker, Yasin Dönder, *Tokat Nikah Defteri II (1889-1894)*, Gece Yayınları, Ankara 2016.

¹³³ Alpaslan Demir, “Tokat Müzesi Deposundan Akademik Literatüre Bir Katkı” *İNOCTE / Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri Ve Münasebetleri*, 2007, s. 340-343.

tespit için oluşturulan tablolarda Tokat nikâh defterleri ehemmiyetli bir kaynak değerindedir.

1.2. TARİHÇESİ

Türklerin Anadolu'ya yerleşim amacıyla yaptığı ilk akınlar Selçuklu Devleti'nin batı politikası çerçevesinde gerçekleşmiştir. Öncelikle Anadolu'nun doğusu ele geçirilmiş ve ilk iskân alanı bu bölge olmuştur. Doğudan Türkmen göçleri ile bu bölge Türkleşmiştir. Anadolu'da Türkler serüveninin ilk aşaması bu şekilde tamamlanmıştır. Bölgede kalıcılık ise Pasinler Savaşı'nda bölgenin diğer aktörleri olan Bizans İmparatorluğu ve Gürcüler yenilgiye uğratarak sağlanmıştır. İkinci aşama 1071 Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasıyla başlayan süreçtir. Sultan Alparslan'ın komutanları altı yıl gibi kısa sürede neredeyse Anadolu'nun tamamını ele geçirmişlerdir.¹³⁴

Sultan Alparslan'ın komutanlarından Danişment Ahmet Gazi 1071-1074 yılları arasında Orta Anadolu Bölgesi'ni ele geçirerek burada bir beylik kurmuştur. Beyliğin sınırları içerisinde Sivas, Niksar, Tokat, Amasya, Malatya yer almaktadır.¹³⁵ Sivas, Tokat ve çevresinde Türk nüfusun ilk yerleşmeleri bu dönemde gerçekleşmiştir. Bölgede yaşayan Rum ve Ermeni halk, bu yeni muktedirlere ve iktidarını kalıcı kılmak adına teşebbüs ettiği iskân siyasetine karşı çıkmamış veya en azından buna karşı koyacak bir güçleri olmamıştır. Danişmentliler bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması adına önemli hizmetler görmüştür. Bu hususta Niksar ve Tokat'ta yer alan Danişmentli eserleri dönemin idari, sosyal ve ilmi seviyesini anlamak noktasında kıymetli veriler sunmaktadır.¹³⁶

Danişmentlilerin bölgedeki hâkimiyeti Anadolu Selçukluları ile giriştikleri siyasi ve askeri rekabetle zamanla azalmıştır. Neticede II. Kılıçaslan döneminde Malatya'nın alınmasıyla Danişmentliler Beyliği son bulmuştur. Böylece bölgede Anadolu Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Anadolu Selçukluları döneminde bölge iskân açısından önemini muhafaza etmiştir. Selçuklular inşa ettikleri pek çok eserle şehirde Türk İslam kültürünün canlı izlerini günümüze bırakmışlardır. Köseadağ Savaşı'nda Anadolu

¹³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması", *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s.33-41.

¹³⁵ Mustafa Demir, "Danişmentli Emareti'nin Kurucuları", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Sakarya 2008, s.142-144.

¹³⁶ Abdülkerim Özaydın, "Danişmentliler", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 477.

Selçuklular'ın Moğollara mağlup olunmasıyla bölge İlhanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiş ve Tokat'ın da içinde yer aldığı Amasya, Canik, Çorum, Karahisar-ı Şarki, Kayseriye, Yozgat şehirleri İlhanlılar'ın Anadolu eyaletini teşkil etmiştir.¹³⁷ Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin giderek zayıflamasıyla pek çok yerde beylikler ortaya çıkmış, Sivas-Tokat bölgesinde ise Eretna Beyliği kurulmuştur. Eretna Bey'in ölümünden sonra oğulları arasında yaşanan mücadeleler sonucu beylik zayıflayarak aslen bu beylikte vezir olan Kadı Burhaneddin iktidarı ele geçirmiştir.¹³⁸ Kadı Burhaneddin'in hâkimiyeti de bölgede uzun süreli olmamış, yaklaşık on üç yıllık iktidarı süresince Anadolu'da yaşanan iktidar mücadeleleriyle uğraşmıştır. Sonunda Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey tarafından esir edilerek Sivas kalesi önlerinde katledilmiştir. Bölge halkı bu karışıklıklar sırasında Akkoyunlular'a tabi olmayarak Osmanlı idaresine sığınmıştır.¹³⁹ Böylece Yıldırım Bayezid döneminde Sivas-Tokat bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Yıldırım Bayezid'in Timur'la giriştiği Ankara Savaşı'nda yenilmesiyle birlikte Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin zayıflamış ve tarih kitaplarına "Fetret Dönemi" terkihiyle geçen kaotik süreç egemen olmuştur. Timur'un Anadolu'dan çekilmesiyle birlikte Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında kıyasıya bir taht mücadelesi yaşanmaya başlamıştır. Bu mücadele içerisinde Çelebi Mehmed'in harekât merkezi Amasya ve Tokat bölgesi olmuştur. Çelebi Mehmed kardeşleriyle iktidar mücadelesinin yanı sıra Tokat ve çevresinde bulunan Kara Devletşah Kubadoğlu, Gözleroğlu, Köpekoğlu, Mezid Bey gibi yerel iktidar odaklarının isyan hareketlerini bastırarak bölgede güvenliği ve iktidarını sağlamlaştırmıştır. 1413'te kardeşlerini bertaraf eden Çelebi Mehmed Osmanlı tahtına oturarak, Anadolu'da hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir.¹⁴⁰ II. Murad döneminde Tokat bölgesinde düzensizliğe ve talana neden olan Kızıl Koca Türkmenleri Amasya valisi Yörgüç Paşa tarafından itaat altına alınmıştır.¹⁴¹ 1473 tarihinde Osmanlı, Karamanoğlu, Akkoyunlu mücadele alanı içerisinde kalan Tokat

¹³⁷ İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, s. 5-6.

¹³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, C.32, S.126, Nisan 1968, s.161-189.

¹³⁹ Abdullah Kaya, "Kadı Burhaneddin-Dulkadirli Münasebetleri", *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S. 1, s.168.

¹⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., C.1, Ankara 1988, s.328-347.

¹⁴¹ Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.16.

Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yağma, tahrip ve zulmüne uğramıştır.¹⁴² Fatih Sultan Mehmed, konumu, iae bolluğu doğu-batı ve kuzey güney hattının kavşak noktası olması nedeniyle Tokat'ta konaklamıştır.¹⁴³ II. Bayezid döneminde Osmanlı İnan mücadelesi iyice alevlenmiştir. Şah İsmail'in Erzincan'dan sonra Tokat'a yürüme isteği ve bölgede Şiiliği yayma faaliyetleri Tokat sancak beyi Mehmed Paşazade Ali Bey, Amasya'da bulunan Şehzade Ahmed ve Yularkıstı Sinan Paşa tarafından engellenmiştir.¹⁴⁴ Şahkulu İsyanı'nın bastırılmasından sonra bu defa Orta Anadolu'da Nur Ali Halife; Sivas, Amasya, Tokat bölgesinden asker toplayarak isyan girişiminde bulunmuş, üzerine sevk edilen Faik Bey komutasındaki bir orduyu Tokat civarında yenilgiye uğratarak Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okutmuştur.¹⁴⁵ Kaz Çayırı (Kaz Ovası) denilen bölgede Şehzade Ahmed'in oğullarından Sultan Murad ile birleştiginde yanındaki kızılbaşların sayısı on bini bulmuştur. Tokat halkının muhalefet etmesi üzerine de şehri yakarak Erzincan'a dönmüştür.¹⁴⁶ Safevi Devleti ile Osmanlı arasındaki siyasi rekabetin önemli mücadele alanlarından biri haline gelen bölge Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Savaşı'nda¹⁴⁷ Şah İsmail'i yenilgiye uğratmasıyla sükün bulmuştur.

Celâlî ayaklanmalarının ilk nüvesi kabul edilebilecek Bozoklu Celal İsyanı Yavuz Sultan Selim döneminde Tokat ve çevresinin tahribata uğramasına neden olmuş ancak bu zarar Şehsuvar oğlu Ali Bey'in Celal'i Erzincan üzerinden İnan'a kaçarken yakalayıp öldürmesi ve isyancıların ortadan kaldırılmasıyla son bulmuştur.¹⁴⁸ Celâlî Fetretini diye adlandırılan dönemde de Tokat isyancıların ana hareket alanları içerisinde yer almıştır. Öyle ki; Karayazıcı Abdulhalim isyanında Tokat yağma edilmiş ve yakalanmamak için Canik taraflarına kaçmıştır.¹⁴⁹ Karayazıcı'dan sonra Celâlî topluluğunun başına geçen Deli Hasan Tokat'ta isyanı bastırmakla görevli Hasan Paşa'nın malını ve şehri yağma edip Tokat kalesini kuşatarak Hasan Paşa'yı da

¹⁴² Remzi Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Niğe 2003, s. 99.

¹⁴³ Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I: Tokat (1771-1853)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Mat., Tokat 2005, s. 9.

¹⁴⁴ Tayyip Gökbilgin, "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 407.

¹⁴⁵ Giyas Şükürov, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I.Şah İsmail Devri (907-930/ 1501-1524)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.138.

¹⁴⁶ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 34-35.

¹⁴⁷ Yılmaz Öztuna, *Yavuz Sultan Selim*, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s.59.

¹⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., C.2, Ankara 1988, s. 297.

¹⁴⁹ Tayyip Gökbilgin, aynı madde, s. 407.

katletmiştir.¹⁵⁰ Kalenderoğlu isyanı sırasında da Uzun Halil, Kara Said gibi eşkıyaların onunla irtibatlı olarak giriştikleri faaliyetler Tokat halkını bizar etmiştir. Nihayetinde Kuyucu Murat Paşa'nın bölgeye gelişiyle isyan sonlandırılmış ve bölgede devlet iktidarı yeniden tesis edilmiştir.¹⁵¹

XVII. yüzyılda bölgede çıkan isyanlar veya doğu seferi nedeniyle zaman zaman Osmanlı idarecileri Tokat'ta konaklamışlardır. Örneğin Abaza Mehmed Paşa ve Vezir-i azam Hüsrev Paşa Tokat'a gelmişlerdir. Yine IV. Murad İran seferi dönüşünde Tokat'ta konaklamıştır.¹⁵² XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ve XIX. yüzyıl başlarında Tokat ve çevresi Bozok Sancağı mutasarrıfı Cabbarzade Süleyman Bey ve oğullarının hâkimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı devlet organizasyonunun yaşadığı siyasi idari ve sosyo-ekonomik sorunların Tokat özelindeki yansımaları XVII. ve XVIII. yüzyıllarda giderek ağırlaşmaya başlamıştır. XVII. yüzyıl sonlarında pek çok isyan ve iç karışıklık yaşanırken XVIII. yüzyılda coğrafi ve ekonomik cazibesi nedeniyle bir kavşak noktasında bulunan Tokat, Rusya ve İran seferlerinde ağır vergilere ve yağmalara uğramıştır. III. Selim döneminde yapılan Nizam-ı Cedid ıslahatlarının etkisi Tokat'ta da hissedilmiş, panayırlar kurulması, evlenme ile ilgili yenilikler, eşkıyalığın azalması ve imar faaliyetleri bu dönemde şehrin biraz nefes almasını sağlamıştır.¹⁵³ Tokat bu zaman zarfında yine askeri birliklerin geçtiği bir güzergah ve sürgün yeri olma özelliğini devam ettirmiştir.¹⁵⁴

İdari anlamda Tokat XVI. yüzyılın son tahririnde sekiz nahiyeden (Komanat, Cincife, Venk, Tozanlu, Yıldız, Kafirni, Gelmuğad, Kazabad) oluşan bir kaza statüsü taşımaktadır. 1590 tarihinde Kazabad ve Gelmuğad'ın kaza statüsü kazanmasıyla nahije sayısı altıya inmiştir. 1600-1602 avarız defterine göre Tokat Kazasına bağlı nahije sayısı Venk ve Cincife nahiyesinin Komanat nahiyesi altında birleştirilmesi buna karşılıklı Artukabad'ın kaza sınırlarına dahil edilmesi nedeniyle Kafirni, Ildız, Tozanlu

¹⁵⁰ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyânları"*, Yapı Kredi Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2013, s. 10.

¹⁵¹ Tayyip Gökbilgin, aynı madde, s. 408.

¹⁵² Mehmet Beşirli, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I Tokat (1771-1853)*, Gaziosmanaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat 2005, s. 10.

¹⁵³ Tayyip Gökbilgin, aynı madde, s. 449-450.

¹⁵⁴ Tokat'a sürgün gelenler içerisinde; Ermeni Patriği Ovanis, Aksararay müftüsü Abdullah , İpekçiler Şeyhi Mustafa, Kayseri Nakibü'l-eşrafi Mollaoğlu Osman, Amasyalı Vazıh Efendi,İstanbullu Ermeniler, Niğdeli Çirkinoğlu Ahmed vb. gibi toplumun herkesiminden insan yer almaktadır, ayrıntılı bilgi için bkz. Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat-III*, Tokat Matbaası, Tokat 1941.

nahiyeleriyle birlikte beş olmuştur.¹⁵⁵ 1611'de Tozanlı'nun da müstakil kaza statüsüne kavuşmasıyla Tokat'ın nahiye sayısı üçe inmiştir. 1772 tarihli Tokat'ın ilk Şer'iyye Sicili'nde ise nahiye sayısı Tozanlı ve Dönekseabad'ın kaza sınırlarına dahil edilmesiyle yeniden beşe çıkmıştır. Tanzimat fermanı ile birlikte imparatorluğun taşra toprakları mülki ve idari anlamda yeniden taksim olunmuştur. Buna göre Tokat yine Sivas Eyaleti'ne bağlı bir kaza statüsündedir ve merkezle birlikte 6 nahiyeden oluşmaktadır. Yıldız ve Tozanlı nahiyelerinin müstakil kaza statüsü kazanmalarıyla Tokat'ın kaza çeperleri daha da daralarak üç nahiyeden ibaret bir idari birime dönüşmüştür. İdari ve mali bir amir olarak kazaya muhassıl tayin edilmiştir. Muhassıllık uygulamasının doğurduğu tepkiler nedeniyle bu uygulamadan vazgeçilince Tokat kazasına müdür tayin edilmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi sonucu gerçekleşen yeni idari taksimata göre Tokat kazasının nahiye sayısı merkez nahiye ile birlikte yeniden altı olmuş ve Kaymakam tarafından idare edilmeye başlanmıştır. 1870 yılında belediye teşkilatı kurulmuştur. 1878 yılında Şarkipare nahiyesi kaza sınırları dışına çıkarılmış ancak Turhal'ın bir nahiye olarak Tokat'a bağlanması nedeniyle nahiye sayısında bir değişiklik yaşanmamıştır. 1880 yılından 1920'ye kadar Tokat sancak statüsündedir ve başkanlığını mutasarrıfın yaptığı Sancak İdare Meclisi tarafından idare edilmiştir. Bu süre zarfında Tokat, Erbaa, Niksar, Zile ve 1908'de Reşadiye'nin de dahil edilmesiyle dört kazaya sahip bir sancak olmuştur.¹⁵⁶ 1921-23 arasında liva statüsünde kalan Tokat, Cumhuriyet döneminde ise vilayet durumuna getirilmiştir.¹⁵⁷

Tokat'a ait tapu tahrir defterlerinde yer alan esnaf ve iş kollarına ilişkin kayıtlar, şehrin canlı bir ticaret alanı olduğunu gösterir niteliktedir. Buna göre şehirde dokumacılık, dericilik, gıda ve yem maddeleri, araç gereç imalatı, inşaat, herhangi bir gruba dâhil olmayan meslekler başlığı altında 130 civarında meslek alanı faal bulunmaktadır.¹⁵⁸

Tokat XX. yüzyıla kadar canlılığını koruyan ticari anlamda önemli bir Osmanlı

¹⁵⁵ BOA. MAD.335, s. 5-11.

¹⁵⁶ Ali Açık - Abdurrahman Sağır, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.1, Tokat 2005, s.18-25.

¹⁵⁷ Tayyip Gökbilgin, aynı madde, s. 411.

¹⁵⁸ İlhan Şahin - Feridun Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı" *Osmanlı Araştırmaları*, C. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 294.

şehridir. İpek ve bakır ticaretinin üretim ve işleme merkezlerindedir.¹⁵⁹ İpek ticaretinde İlhanlılar döneminde Erzurum, Erzincan, Sivas, Konya istikameti kullanılır ve son olarak İstanbul'a ulaşıldı.¹⁶⁰ Osmanlılar döneminde daha kısa bir yol olarak Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa hattı kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶¹ Basra ile İstanbul arasındaki bir diğer ticaret yolu ise Basra, Bağdat, Musul, Mardin, Diyarbakır, Tokat, İstanbul güzergâhıdır.¹⁶² Pamuklu ve basma kumaşlar Kırım, Rusya ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Bu kumaşların boyanması için Tokat'ta boyahane bulunmaktadır. Ayrıca tahta kalıplarla kumaşlar, yazmalar üzerine yapılan baskılarla orijinal ürünler verilmektedir.¹⁶³ Baskılı kumaş üretiminin yoğun bir şekilde gerçekleştiği Tokat ilinin gelirlerinin ise Valide Sultan'a tahsis edildiği bilinmektedir. Tokat'ta XIX. yüzyılın başlarında İngiliz kumaşlarına desen basan iki adet imalathanenin var olduğu; sonraları ise bu sayının artarak 1800 çalışan kapasiteli 150 adet boya ve baskı imalathanesinin de faaliyetini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Tokat'a Adana civarından pamuk geldiği ve burada iplik haline getirilen pamuktan kumaş dokunduğu, boyama ve basma yapıldığı, XVIII. yüzyılın ortalarında Tokat basmalarının Karadeniz'in kuzeyine ihraç edildiği bilinmektedir.¹⁶⁴ Tokat ham ipeğin işlendiği Anadolu'daki en önemli merkez niteliğindedir. Bölgede üretilen ipeğin tamamı imalathanelerde kullanıldığı gibi İran'dan gelen ham ipeği işleyerek iplik haline getiriyor ve külliyetli bir miktarını dikiş ipliği, kazzaziye, düğme ve dokuma imalatında kullanarak kalan kısmını da ihraç ediyordu.¹⁶⁵ Deri imalatı Tokat sanayisinin bir diğer önemli üretim kalemidir. Sarı ve mavi sahtiyancıları Samsun limanı yoluyla Rumeli coğrafyasında geniş bir pazara ihraç edilmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında dahi önemini muhafaza etmiş bir sektör olarak hayatini devam ettirmiştir.¹⁶⁶

Tokat'ın tarih boyunca önemli bir ticari merkez olma özelliği Osmanlı

¹⁵⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2005, s. 286.

¹⁶⁰ Nilüfer Alkan, "15. Ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar" *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:7, Sayı 11, İstanbul 2006, s.142.

¹⁶¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yay., İstanbul 2011, s.170.

¹⁶² Gülşah Yılmaz, *18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Tekstil Ürünlerinden Sanayileşmeye Geçiş*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil Ana Sanat Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 38.

¹⁶³ Kevser Gürçan Yardımcı, "Osmanlı Dönemi Dokuma Ürünlerinden Örnekler", *International Journal of Cultural and Social Studies*, C. 2, Kazakistan 2016, s. 222-223.

¹⁶⁴ Gülşah Yılmaz, a.g.t., s. 55.

¹⁶⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2005, s.275-276.

¹⁶⁶ Mehmet Genç, a.g.e., 2005, s.276.

Devleti'nin kaderiyle paralellik göstermiş devletin yıkılış sürecinde Tokat yerli sanayisi Avrupa ile rekabet edemeyerek bir bir çökerken demiryolu ulaşım açısından uzak kalması tarım öncelikli bir ekonominin doğuşuna ve ana arterlerden uzak kapalı bir şehir haline gelmesine neden olmuştur.

1.3.COĞRAFİ YAPISI

Günümüzde Tokat 12 ilçeden oluşan bir şehirdir. Tokat Yeşilirmak havzası içerisinde yer alan ve Orta Karadeniz ile İç Anadolu arasında her anlamda geçiş özelliği gösteren bir yerleşim merkezidir. Tokat, şehri iki parçaya ayıran Behzat deresi ile Yeşilirmak'ın kesiştiği vadi içerisinde dar bir vadide yamaçlar üzerine kurulmuştur.¹⁶⁷ Çalışmanın bu bölümünde Tokat'ın XVI. yüzyılda Rum eyaleti içerisindeki sınırları çizilmeye çalışılacaktır. XXI. yüzyıl Tokat şehrinin idari ve buna bağlı olarak fiziki sınırları ile XVI. yüzyıl Tokat kazasının idari ve fiziki sınırları arasında pek çok fark bulunmaktadır. Tokat, XVI. yüzyıldan günümüze değin idari anlamda değişken bir yapı göstermesi nedeniyle sürekli ve kalıcı bir coğrafi sınırlama yapabilmek mümkün olamamaktadır. Ancak çalışmada esas alınan başlangıç noktası yani XVI. yüzyıl kaza sınırlarıdır. Akabinde yüzyıllara göre idari yapıda meydana gelen değişim nedeniyle nahiye sayılarında azalma veya çoğalma olsa dahi XVI. yüzyıl sınırları günümüze kadar takip edilen ana coğrafi alan olmuştur.

Tokat kazasının kuzey sınırları batıda Turhal'a geçiş noktasındaki Mercimek Tepesi'nden (1204) başlatılabilir. Söz konusu bu alan Turhal ve Tokat arasında doğal bir set özelliği taşımaktadır. Bu başlangıç noktasından itibaren batıdan doğuya yükselteleri değişkenlik gösteren bir dizi dağ silsilesi ve tepe noktaları yer almaktadır. Bu doğrultuda Mercimek Tepesi'ni takiben, Uğurca Tepesi (1519 m), Dikmen Tepesi (1621 m), Göl Tepesi, Yaylacık Dağı, Topçam Tepesi (1203), İmamgazi Tepesi (1779 m) önemli yükseltilerdir. Bu hat Cincife Ovası ile kesintiye uğradıktan sonra uzanış yönü itibariyle doğu yönünde Köse Dağları güney hattının önemli bir dağ silsilesi olarak yer almaktadır. Bu dağ silsilesi üzerinde Dönek Dağı (1820 m), Hacıbaba Tepesi (1525 m), Kırangedik Tepesi (1892), Sarısadık Tepesi (1729 m) önemli yükseltilerdir. Söz konusu bu hattın güney kesiminde Tozanlı ve Yeşilirmak vadisi bulunmaktadır. Vadinin bütününde Yeşilirmak nehri yer almaktadır ve en geniş noktasını Kazabad

¹⁶⁷ Ali Açıkcel, "Tokat", *TDVİA*, C. 41, İstanbul2012, s. 219.

bölümü oluşturur. Ayrıca bu hat içerisinde Kızılköy Ovası ve Kazova yer almaktadır.

Doğu sınırlarını belirlemek noktasında coğrafyaya dikkat edildiğinde güney hattına nispetle doğu hattında yükseltinin arttığı söylenebilir. Bu hat üzerinde kuzey-güney doğrultusunda ilerlendiğinde Oyuk Tepesi (2139 m), Büyük Kızıldağ (2277 m), Susuzkır Tepesi (2000 m) dorukları doğu sınır hattını belirleyen yükseltilerdir.

Güney sınırlarının tesisinde öncelikle Gelmuğad nahiyesinin kaza sınır bütünlüğünü veya geometrisini bozar konumu değerlendirmelidir. Gelmuğad nahiyesi XVI. yüzyılda kaza sınırları içerisindeydi. Ancak Gelmuğad nahiyesi ile Tokat arasında doğu batı yönünde bütünüyle Artukabad kazası girmektedir. Gelmuğad'ın XVII. yüzyılda kaza konumuna gelerek Tokat nahiyeleri arasından çıkarılması bu bölgenin geçici bir süre ile Tokat'a bağlandığını göstermektedir. Böyle olunca da coğrafi anlamda Gelmuğad'ın Tokat kazasına bağlılığı çok mantıklı gözükmemektedir. Dolayısıyla Tokat'ın güney ve batı sınırları iki farklı hat halinde belirlemek daha mantıklı olacaktır. Kaza genelini sınırlayacak şekilde birinci hat Karabacak Tepesi (2385 m), Tekeli Dağı (2643), Anduz Tepesi (2000 m), Evliya Tepesi (2072), Beşpınar Tepesi (2088 m), Tekmezar Tepesi (2000 m), Gökölük Deresi, Yıldız Deresi, Sığırsivrisi Tepesi (2052), Çamlıbel Geçidi (1720), Ağılbaşı Tepesi (1819 m) vb. yükseltiler ve akarsular yer alırken engebeli bir araziye sahip güneydoğu sınırını Kızılırmak belirler. Güneybatı sınırını ise Avren deresi, Korucuk deresi, Ağlatan Deresi, Çatak Deresi gibi irili ufaklı akarsular ve yükseltisi 1500 metreyi bulan dağ silsileleri oluşturmaktadır. Gelmuğad nahiyesinin bulunduğu bölümde batı sınırını Kızılırmak vadisinin batısından başlayan ve Sivas Yozgat sınırını belirleyen Akdağlar oluşturur.

Gelmuğad nahiyesi dahil edilmediği takdirde güney sınırı Tokat kazasını Artukabad kazasından ayıran sınır olmaktadır. Bu minvalde güney sınırını belirleyen hat Sığırsivri tepesinden kuzeye doğru evrilir ve bu hatta Gürcü Tepesi (1951 m), Kızıliniş Geçidi (1200 m) yer alır. Bu noktadan sonra güney sınırı tekrar doğu batı yönünde devam eder ki bu doğrultuda da Akdağ (1900 m), Kavalkaya Tepesi (1643 m), Kestavur Tepesi (1643 m) güney sınırını belirleyen yükseltiler olmaktadır. Kazabad bölümünde batı sınırını Turhal ile Kazabad nahiyesini birbirinden ayıran Mercimek Tepesi (1204), ve Kuzgunkaya Tepesi yer almaktadır.

1.3.1.Nahiyelerin Coğrafi Sınırları

Türkiye’de yerleşim plato ve dağların etekleri ile ovaların temas alanlarında birikinti konilerinde, akarsu vadilerinde ya da yer altı suları bakımından zengin alüvyal ovalarda yoğunlaşmıştır.¹⁶⁸ Tokat özelinde yapılan harita incelemeleri, alanda yapılan gözlem ve değerlendirmeler neticesinde bölgede yerleşimin çoğunlukla plato ve dağ etekleri ile akarsu vadilerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölümde Tokat kaza sınırları içerisinde yer alan nahiyeler tek tek ele alınarak akarsular, dağlar, geçitler vb. doğal sınır belirleyici unsurlar çerçevesinde bahse konu edilen nahiyelerin coğrafi sınırları belirlenecektir. Böylece coğrafi anlamda yerleşimin hangi alanlarda yoğunlaştığı ve nahiyeler (Kazabad, Venk, Komanat, Cincife, Kafırni, Tozanlu, Yıldız, Gelmugad) arasındaki rabitanın nasıl gerçekleştiği belirlenmeye çalışılacaktır.

Venk nahiyesi coğrafi anlamda dağınık bir yerleşime sahiptir. Diğer nahiyelere oranla farklı yerleşim alanları sınırları içerisinde yer alan köyler 1700 metreyi bulan yükseltiler içerisindeki nispeten düz çukurluk alanlarda, vadilerde yerleşmiştir. Kuzey yönünde yer alan köyler ise Yeşilirmak vadisinin kuzey ve güney hattında çizgisel bir biçimde yerleşmiştir. Venk nahiyesi engebeli arazi nedeniyle diğer nahiyelere oranla daha az köye sahiptir. Bir başka ifadeyle sınırları itibariyle geniş bir alanı ihtiva eden nahiyeye; yerleşme açısından daha az yerleşme barındırmaktadır. Güneyden akan Dekseci Deresi ve vadisi ile Yeşilirmak vadisinin kesiştiği dağlar Venk nahiyesi, Kazabad ve Tokat kaza merkezi sınırlarını oluşturmuştur. Doğu yönünde Venk nahiyesi Kafırni nahiyesi sınırını yerelde Yazıbaşı deresi diye bilinen Baril deresi ve Ortakıran Tepesi oluşturmaktadır. Güneydoğu yönünde Yıldız nahiyesi ile sınırını ise Karadere belirlemektedir.

Gelmugad nahiyesi bugün Yıldızeli ve Yozgat arasında yer alan yerelde Germugad ovası diye adlandırılan bölgedir. Engebeli bir araziye sahip nahiyenin güneydoğu sınırını Kızılırmak belirler. Güneybatı sınırını ise Avren deresi, Korucuk deresi, Ağlatan Deresi, Çatak Deresi gibi irili ufaklı akarsular oluşturmaktadır. Kuzey yönünde yer yer yükseltisi 1700 metrelere ulaşan dağlar uzanmaktadır. Doğu batı doğrultusunda uzanan bu dağlar Artukabad kazası ile Gelmugad nahiyesini birbirinden

¹⁶⁸ Selahattin Çelik, “Yerleşmelerin Yer Seçiminde etkili olan Coğrafi Faktörler ve Yanlış Yer Seçimlerinde Risk Analizi”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, 2019, s. 336-338.

ayırmaktadır. Batı yönünde ise Akdağlar ve bir geçitle Bozok eyaletine geçiş yer almaktadır. Nahiyyede yerleşim, dere yatakları ve dağ eteklerinde yoğunlaşmaktadır. Plato özelliği gösteren coğrafya pek çok su kaynağını bünyesinde barındırmaktadır. Nahiye sınırları içerisinde Akpınar Deresi, Çubuk Deresi, İbicen Deresi, Kamışlı Deresi, Ağlatan deresi, Korucuk Deresi, Sukavuşumu Deresi, Çakraz Deresi, Avren Deresi, Kösrelik Deresi, Mecitli Deresi, Yurt Deresi, Çatak Deresi, Kamansuyu Deresi, Karafakı Deresi, Çerdiğin Boğazı Deresi, Yağlı Dere, Sarılık Suyu Deresi, Ağayolu Deresi, Kısıl Deresi önemli su kaynaklarıdır. Akarsu vadileri hem yerleşim hem de köyler arası ulaşımın sağlandığı alanlardır. Yükselti arasındaki bu vadiler geçit veren yol güzergahlarını belirleyip aynı zamanda yamaçlardaki köylerin güvenliklerini sağlamak noktasında avantaj elde etmesine imkan vermektedir. Tokat kazası ile bağlantının Yıldız nahiyesi üzerinden sağlandığı düşünülmektedir.

Yıldız nahiyesi 2552 metre yüksekliğindeki Yıldız Dağı eteklerinde yerleşmiş köylerden ve dağın hinterlandında 1500 metre yükseltili platonun sulanan alanlarında yoğunlaşmıştır. Platonun doğu sınırlarını Yıldız dağı, Gökoluk Deresi ve Geçmiş Deresi yer almaktadır. Batı yönünde Sığırsivri Tepesi ve Gürcü Tepesi doğal bir set oluştururken kuzeyde Geçmiş Deresi ve güneyde de Yıldız Deresi, İslimboğaz Deresi ve Mescitli Dere nahiye sınırlarını belirlemektedir. Tarım olanaklarının ve ürün çeşitliliğinin sınırlı olduğu bölge hayvancılık açısından uygun özellikler göstermektedir. Sulanabilen alanlarda bugün dahi ürün çeşitliliği kısıtlıdır ve daha çok tahıl ürünlerinin ekimine uygundur. Bölgede Gökoluk Deresi, Geçmiş Deresi, Karadere, Büyüksu Deresi, Mescitli Deresi, Karasu Deresi, Karaboğaz Deresi, Porsukardı Deresi, Yıldız Deresi ve Çırçır Deresi önemli su kaynaklarıdır.

Tozanlı nahiyesi; Kuzeyde Hacıibaba Tepesi, Kırangedik Tepesi, Sarı Sadık Tepesi, doğuda Yeşilirmak ve Gümüşdere, güneyinde Karabacak Tepesi, Tekeli Dağı, Andız Tepesi, Beşpınar Tepesi ve Tekmezar Tepesi batıda ise Şahinkaya Tepesi, Tepeyurt Tepesi, Asmadağ ve Çatalca Tepesi ile sınırlı alandır. Yeşilirmak ve Tozanlı deresinin kesiştiği boğazdan başlamak üzere yer yer yükseltinin 2400 metrelere çıktığı dağlık bir bölgenin içerisindeki derin akarsu vadilerinde yerleşilmiştir. Nahiye iki kol halinde düşünülebilir. Yeşilirmak üzerinde doğu batı doğrultusunda uzanan köyler birinci hattı oluşturur. İkinci kol ise Tozanlı Deresi üzerinde güney-kuzey doğrultusunda uzanan köy yerleşimlerini ifade eder. Dağlık arazi sınırlı tarım alanları ve

güç ulaşım şartları nahiyenin coğrafi kimliğini oluşturur. Nahiyenin önemli su kaynakları Yeşilırmak ve Tozanlı Deresi dışında Karakiraz Deresi, Kayalı Deresi, Sulukaya Deresi, Karakaya Deresi, Köpeç Deresi, Çatak Deresi, Karabol Deresi, Akçayır Deresi'dir.

Komanat nahiyesi, Namobeli Geçidi ile Kafirni nahiyesinden ayrılır. Nahije doğu batı yönünde akan Yeşilırmak boyunca dağ eteklerinde ve hafif yamaçlarda yerleşmiş köylerden oluşmaktadır. Vadi içerisinde sınırlı ekilebilir alanların yakınında yerleşimler yoğunlaşmıştır. Ayrıca Gözdibi Deresi, Kozagaşı Deresi, Yemşenli Deresi yakınlarında köy yerleşimleri mevcuttur. Bakımlı dağının Güney kuzey yönündeki derin vadilerde yerleşim alanı olarak seçilmiştir. Venk nahiyesi ile sınırın Gözdibi Deresi ve Yelpe köyü sonrası yükselti olduğu düşünülebilir. Cincife nahiyesi ile sınırı ise Yeşilırmak ve Zazara köyü mevkiindeki sırt belirlemektedir.

Cincife Nahiyesi, Komanat nahiyesinin doğal bir uzantısı şeklindedir. XVI. yüzyıl Tokat'a bağlı nahiyeler içerisinde köy/mezra sayısı (7köy 2 mezra) ve hakim olduğu coğrafya itibariyle en küçük nahiyedir. Nahije güney ve doğu yönünde komanat nahiyesine bağlı köylerle sınır komşusudur. Güney yönünde iki nahiyeyi birbirinden ayıran sınırı Yemşenli deresi, doğu sınırını ise büyük ölçüde Yeşilırmak belirlemektedir. Kuzey yönünde Niksar kazası ile sınırı ise Çilkuru deresi çizmektedir. Batı yönünde dağlık arazi hakimdir. Bu noktada Cincife, Bizeri, Südeni yaylaları yer almaktadır. Bu alan sonrasında yükseltisi 1500 metreyi aşan dağlık bir arazi başlamaktadır ki bu doğal set venk nahiyesi ile sınırı oluşturur. Nahije Yeşilırmak vadisinin nispeten dağ eteklerine doğru açıldığı küçük bir ova görünümündedir. Nitekim yerleşmelerin çoğu yükseltisi 800 metre dolaylarında bulunan bu açıklığa hakim dağ eteklerinde ve sırtlarda yoğunlaşmıştır.

Kazabad nahiyesi; Yeşilırmak vadisinin kaza merkezinden sonra açılarak ovaya dönüştüğü alanda doğu batı doğrultusunda uzanan dağ silsileleri arasında çoğunlukla güney ve kuzey yamaçlarda dağ eteklerinde köy yerleşimleri kurulmuştur. Nahiyenin batı sınırını Mercimek Dağı ve Kuzgunkaya Tepesi oluşturmaktadır. Güney sınırlarını Tuzla tepesi, Akdağ, Kavalkaya Tepesi, Kestavur Dağı, kuzey sınırlarını Topçam dağ silsilesi ve Doğu sınırlarını ise Göl Tepe ve Marul Deresi belirlemektedir. Ova Yeşilırmak dışında Kayabağlar Deresi, Kuşkaya Deresi, Bahçecik Deresi, Kaz Gölü,

Karasu Deresi, Çerdiğın Deresi, Zindan Deresi, Alışar Deresi, Darıözü Deresi ile sulanmaktadır. Verimli tarım arazileri ve ulaşım kolaylığı sebebiyle köy sayısı fazladır.

Kafirni nahiyesi; doğu batı doğrultusunda Yeşilırmak'ın suladığı vadi içerisinde hafif engebelerin üzerinde yamaçlarda köy yerleşimleri mevcuttur. Bunun dışında Firikli Deresi, Bani Deresi ve Paşabükü Deresi'nin suladığı güney-batı, kuzey-doğu hattında köyler sıralanmıştır. Yüksek yamaçlarda da sınırlı da olsa köy yerleşimleri mevcuttur. Nahiyenin batı sınırını Namobeli geçidi oluşturmaktadır. Güney ve kuzey sınırlarını dağ silsileleri belirlerken doğu sınırını Çatköy'den sonra değişen coğrafya iki derin vadi ile bölgeyi Tozanlı Nahiyesi'nden ayırmaktadır. Nahiyeye tarım açısından verimli topraklara sahiptir. Meyvecilik açısından da önemli araziler, Almus Barajı'nın da olmadığı düşünöldüğünde, ürün çeşitliliği imkanı sunmakta ve o nispette iskâna uygunluk göstermektedir. Nahiyede Yeşilırmak dışında Kızılören Deresi, Paşabükü Deresi, Beğirgan Deresi, Kazağası Deresi, Oyuk Deresi, Frikli Deresi, Bani Deresi ve Karadere önemli su kaynakları mevcuttur.

Nahiyelerin genelinde insan tabiatına ve coğrafî Őekillerle kurulan belirli bir simetri ve coğrafî mantık çerçevesinde yerleşimler söz konusudur. Nahiyeler içerisindeki köyler ve nahiyeler arası sınırlar gözle görölür bir Şekilde bu coğrafî ve beşeri mantığı sergilemektedir. Ancak bir iki istisna yerleşim yeri bahse konu edilebilir. Örneğin; Tozanlı, Besinli köyü nahiyedeki yerleşim toplulaşmasının dışında kalan bir iskan merkezidir. Coğrafî anlamda nahiyeye genelden ayrı bölgede kurulmuştur. Benzer Şekilde Venk nahiyesine bağlı Armus Köyü (Doğancalı) nahiyeye geneliyle coğrafî anlamda ilintisiz bir konumda yer almaktadır. Bahse konu olan köy, nahiyenin bütünü Tokat kazasının doğu yönünde konumlanmışken, batı yönünde yer almaktadır. Dolayısıyla Kazova'nın güney yamaçlarında yer alan Armus köyünün Kazabad sınırları içerisinde yer alması daha mantıklı bir durum olarak değerlendirilebilir.

BÖLÜM 2: KLASİK DÖNEM YERLEŞME YAPISI

2.1.KIRSAL YERLEŞME ALANLARI

Yerleşmeler, üretim biçimleri, işgücünün sosyal dağılımı, coğrafi ortam şartlarının farklılaşması, sosyal koşullar vb. unsurlardan etkilenmektedir.¹⁶⁹ Geçmişten günümüze coğrafi şartlar (Yükseklik, morfoloji, jeolojik biçimler, hidrografi, yerel iklim vb.) yerleşmeyi belirleyen en önemli unsurdur. Dünya üzerindeki pek çok yerleşme bir şekilde varlığını bugüne kadar devam ettiren eski yerleşmelerdir. Yeni kurulan yerleşme sayısı oldukça azdır. Özellikle Türkiye’de yerleşmeyi etkileyen ana etmen doğal faktörlerdir. Genel anlamda orta kuşakta yer alan ülkelerde yerleşim yükseltiye bağlı olarak şekillenmektedir. Buna göre alçak sahalarda ova ve platolarda yerleşim yoğunlaşırken yükselti arttıkça yerleşme alanları da azalmaktadır. Yerleşmeler üzerinde yer aldıkları jeomorfolojik üniteye göre ova, dağ eteği, sırt, vadi içi olarak sınıflandırılabilir.¹⁷⁰

Yukarıdaki jeomorfolojik ünitelere göre Tokat kırsal yerleşmesini değerlendirmek mümkündür. Bu tarz bir sınıflandırma yerleşim tercihlerini, yerleşme yoğunluğunu tespit etme, kayıp alanlarını ve nedenlerini bulma noktasında kolaylık sağlayacaktır. Tokat kırsalında yapılan alan araştırması ve harita incelemeleri neticesinde kırsal yerleşmelerin nahiyelere göre dağılımı dağ, ova, yamaç/plato jeomorfolojik ünitelerine göre sınıflandırılmıştır. Bu hususta öncelikle nahiyelerde genel jeomorfolojik yapı gözetilmiş ve lokalizasyonu gerçekleştirilemeyen yerleşim yerleri bazı nahiyelerde bütüne dahil edilmiş bazı nahiyelerde ise değerlendirme dışı bırakılmıştır. Şöyleki Gelmugad, Kafirni, ve Yıldız nahiyeleri genel itibariyle plato/yamaç, Tozanlı nahiyesi ise dağlık bir ünite olması itibariyle kaybolan köyler de bütün içerisinde değerlendirilmiştir. Öte yandan Kazabad, Komanat ve Venk nahiyesinde dağ, ova ve plato/yamaç jeomorfolojik ünitelerinin her birinde köy yerleşimi bulunması nedeniyle burada lokalizasyonu yapılamayan köyler değerlendirme dışı tutulmuştur. Buna göre Tokat’ta yerleşim dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir.

¹⁶⁹ Fulin Bölen, *Anadolu’da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde bir Yöntem Denemesi*, İTÜ. MM. Fak. Yayınları, İstanbul 1978, s.11.

¹⁷⁰ Barış Taş - Mustafa Yakar, “Afyonkarahisar İlinde Yerleşmenin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C.7 (2), 2009, s. 146-148.

Tablo 1. Tokat Nahiyelerinde Jeomorfolojik Ünitelere Göre Yerleşme Dağılımı

	DAĞ	OVA	PLATO/YAMAÇ
CİNCİFE	-	5	4
KAFİRİNİ	-	-	62
KAZABAD	-	49	8
GELMUGAD	-	-	82
KOMANAT	4	7	2
TOZANLI	55	-	-
VENK	18	7	1
YILDIZ	-	-	24
TOPLAM	77	68	183

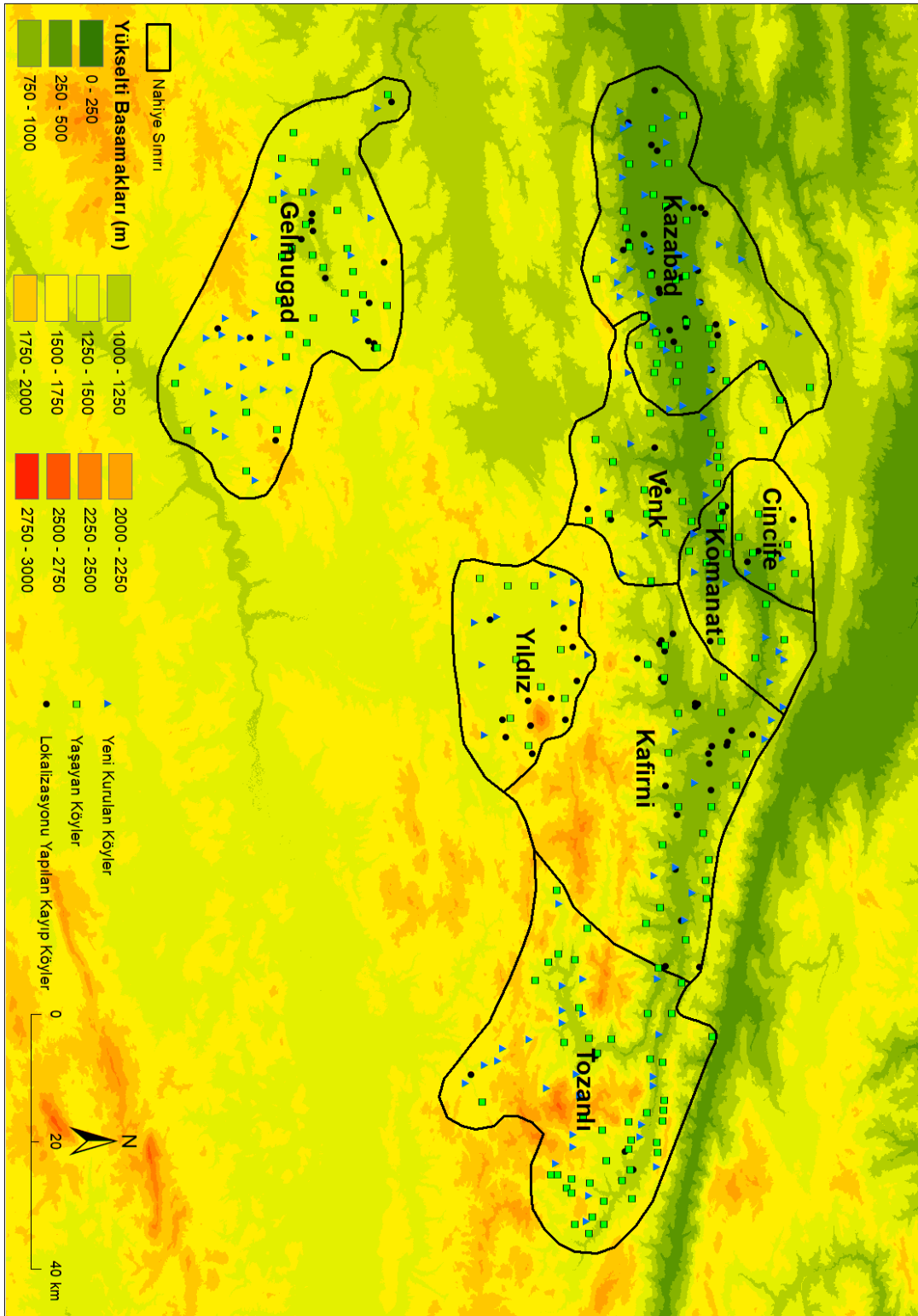
XVI. yüzyıl Tokat kazası kırsalı ele alındığında yerleşmenin büyük ölçüde yamaç/plato jeomorfolojik ünitesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Toplamda 183 yerleşme yamaç ve plato alanlarda kurulmuştur. Yamaçlar kaynak suları bakımından zengin ve ovidan dağlık alana geçişi sağlamaktadır. Tarım için kısıtlı imkânlarla sahip bu alanlar bir taraftan tarıma uygun arazilerin olduğu ovalık alanların korunmasını sağlarken diğer yandan plato alanlara yakınlığı itibariyle hayvancılık yapmak içinde avantajlı bir konuma sahiptir. Dolayısıyla tarım ve hayvancılığın etkili üretim metodu olduğu bir dönemde yerleşme için tercih edilir bir alan olması anlaşılabilir niteliktedir. Örneğin Kafirini nahiyesinin tamamı bu tarz bir yerleşmeye sahiptir. Yeşilirmak'ın suladığı vadi kenarındaki düzlüklere hakim yamaçlar yerleşme açısından tercih edilmiştir. Benzer şekilde Kazabad'da ovanın dağla birleştiği bölgede kuzey ve güney hatlarda yoğun bir yamaç yerleşmesi hakimdir. Platolar büyük ölçekte hayvancılığa uygun arazileri barındırır. Su kaynakları ve geniş düzlüklerdeki ot ve çayır potansiyeli bu ekonomik uğraş için vazgeçilmez unsurlarıdır. Kısmi tarımın da gerçekleştirildiği bu yüksek düzlükler yerleşmeyi cazip kılmıştır. Nitekim Tokat kazasında Yıldız ve Gelmugad nahiyeleri bu çerçevede yoğun yerleşme alanları olmuştur. Yıldız dağı çevresindeki plato ve Yıldızeli-Yozgat arasında yer alan Gelmugad nahiyesi hayvancılık için uygun arazilerdir.

Yeşilirmak tarafından sulanan Kazova ve uzantısı düzlük alanlar Kazabad, Cincife ve Komanat nahiyeleri sınırları içerisinde yer almaktadır. Saha araştırmasında bu ovalık arazinin bir kısmının bataklık olduğu, dönem dönem taşkınların yaşandığı ifade edilmişse de verimli tarım alanlarına sahip olması nedeniyle yerleşmeye esas

alanlar içerisinde yer almaktadır. Kayıp köylerin yoğun olduğu bu alanda lokalizasyonun tamamının gerçekleştirilememiş olması yerleşme sıralamasında en son bölge olmasına neden olmuştur.

Dağlık alanlar yerleşme oranına paralel kayıp oranında düşük olduğu yerler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Tokat kırsalında yerleşim tercihleri açısından ikinci sırada dağlık alanlar görülmektedir. Ovalık alanların azlığı da böyle bir neticeyi doğuran diğer sebeptir. Sonuç olarak hayvancılığın birincil ekonomik tercih olduğu bu alanlar Tozanlı, Komanat ve Venk nahiyelerinde yerleşme tercihi olarak ön plana çıkmıştır. Bugün dahi hayvancılıkla uğraşanların yaylak kışlak formuna uygun olarak dağlık alanlara yerleşmeleri, yüzlerce yıl öncesinde de benzer bir iskân tipinin yaşandığı iddiasını desteklemektedir. Ayrıca dağlık alanların tehlike söz konusu olduğunda daha güvenilir mekânlar olması bu alanların iskân açısından tercih edilmesini sağlayan diğer bir etken olmuştur.

Harita 1. Tokat Kazası Jeomorfolojik Üniteler Göre Yerleşme Dağılımı

Anadolu coğrafyasında jeomorfolojik birimlere göre yerleşme incelendiğinde farklı sonuçlar elde etmek mümkündür. Örneğin Manisa ve çevresinde % 50 oranında yamaç ve plato yerleşmeleri, % 36 ova yerleşmeleri, % 14 oranında ise dağlık alanlarda yerleşme tespit edilmiştir.¹⁷¹ Manisa’da yerleşme sıralaması plato/yamaç, ova, dağlık birimler şeklinde gerçekleşmiştir. Konya’da ise bu sıralama % 42 ova, % 31 dağ, % 27 ise plato/yamaç yerleşmesi şeklindedir.¹⁷² Tokat kazasında jeomorfolojik ünitelere göre yerleşme dağılım yüzdeleri her iki şehirden de farklıdır. Tokat’ta bahsedilen sıralama plato/yamaç-dağ-ova şeklindedir. Yüzdelerine göre ise; % 56 plato ve yamaç yerleşmeler, % 23 dağlık yerleşmeler ve % 21 ova yerleşmeleri olarak belirlenmiştir. Sonuçlar göstermektedir ki coğrafi etkenlere bağlı olarak toplumlar buldukları bölgede en avantajlı mevkileri yerleşme alanı olarak seçmekte ve bu seçim bölgelerarası farklılık arz etmektedir.

2.2. KÖY VE MEZRALARIN LOKALİZASYONU

Tarihi coğrafyanın temel amacı inceleme alanını kendine has bir metod-arazi araştırmaları sonucu elde edilen her türlü veri, arşiv kaynakları, sözlü tarih kayıtları, görüntülü kaynaklar vs.- kullanarak geçmişe ait bir organizasyon veya sorunsalın ait olduğu dönem ve mekansal çerçeve içerisinde tanımlamak ve süreç içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümü belirlemektir. Böylece geçmiş ve günümüz arasında bir şekilde devam eden sorun alanlarında çözüm üretmek yetisi elde edilebilir.¹⁷³ Tarihsel her bir olay bir mekan/yer de gerçekleşir. Olayların açıklanabilmesi veya coğrafi bir analizini yapabilmek adına mekânın tüm yönleriyle belirlenmesi zaruridir.

Çalışma özelinde kırsal yerleşmelerin varlığı, devamlılığı, nicel veya nitel değişkenliği ve kaybı sorunlarının cevaplanması için XVI. yüzyılda var olan yerleşmelerin yerlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Elbette altı yüzyıl önce var olan yerleşmelerin yerlerini belirlemek bir bakıma iğne ile kuyu kazmak anlamına gelmektedir. Yüz elli yıl öncesinde var olan yerleşimlerin bile zaman içerisinde geçirdiği fiziki ve kimlik değişiminin takibi büyük dikkat gerektirmektedir. Böylesi bir uğraşta yüzde yüz başarı elde etmek mümkün görünmemektedir. Ancak arşiv taramaları neticesinde elde edilen verilerin ve oluşturulan listelerin mekansal doğruluğunu

¹⁷¹ İlker Yiğit, a.g.t., s 162.

¹⁷² İlker Yiğit-Osman Gümüşçü, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış XVI. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği” *Kebikeç/44*, 2017, s. 330.

¹⁷³ Osman Gümüşçü, “Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras”, *ERDEM*, S.75, Ankara 2018, s.102.

kanıtlamak ve anlamlı analizlere girişmek için saha araştırması ve kırsal yerleşmelerin lokalizasyonu kaçınılmazdır.

Lokalizasyon çalışmalarına geçilmeden önce bu tür bir çalışmaya engel teşkil eden faktörler üzerinde durulmalıdır. Öncelikle büyük bir zamansal farklılık söz konusudur. 4 yüzyıllık bir zaman aralığı malum yerleşimler üzerinde pek çok değişkenin etkide bulunmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda herhangi bir iz bırakmaksızın kaybolan yerleşimler olması tabii bir neticedir. Süreç içerisinde yaşanan doğal ve beşeri afetler, savaşlar, kıtlık vb sebeplerle yerleşimlerin terk edilmesi lokalizasyon başarısını etkilemiştir. Doğal afetler sonucu yer değiştirmeler eski köylerin tespitini zorlaştırmıştır.

Türkiye’de köy isimlerinin çeşitli nedenlerle değiştirilmiş olması da bir diğer olumsuz faktördür. 2000 yılında yapılan bir araştırmaya göre Türkçe olmayan, Türkçe olmadığı sanılan yahut da karışıklığa yol açmamak gibi nedenlerle 12 binin üzerinde köy ismi değiştirilmiştir. Tokat’ta bu sayı 245’tir.¹⁷⁴ Dolayısıyla saha araştırmasına çıkmadan önce oluşturulan listeler ham haliyle ayağı yere basmayan bilgiler haline gelmiştir. Bazı köylerin ismi bir defa değil birkaç defa değişmiştir. Elbette bu sorunu aşmak kolay değildir. Yapılan mülakatlarda tercih edilen “köy bilgeleri” olarak adlandırılacak yaşça ve tecrübece büyük kişiler pek çok yerde köylerin eski ismini zikretmek suretiyle lokalizasyon çalışmalarına destek olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin dağılmaya yüz tuttuğu XIX. ve XX. yüzyıllarda devletin sınırları sürekli daralarak toprak kaybı yaşanmıştır. Kaybedilen bölgelerde kırsal yerleşmeleri, yeni egemenler eliyle ya tahrip edilmiş yahut da terk edilmesine yol açan politikalar uygulanmıştır. İsimlerin değiştirilmesi bu bölgelerin kültür kodlarının değiştirilerek geçmişine yabancılaştırılmasından veya ötekinin izlerinin silinmesiyle ulus devlet inşa edilebileceği görüşünden kaynaklanmaktadır. Böylesi bir uygulamayı müşahade etmek adına Balkanlar hususunda kayıp köylere dair yapılan araştırmalar ilgi çekici veriler sunmaktadır.¹⁷⁵ Sonuç olarak ülkenin siyasi sınırlarının değişmesi kırsal yerlerin tespitini olumsuz etkilemektedir.

Kayıp köyler sorunu büyük ölçüde bir göç hikâyesidir. Yaşadığı yeri terk

¹⁷⁴ Harun Tunçel, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.2, Elazığ 2000, s.27-28.

¹⁷⁵ Mehmet Hacısalihoglu, *Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2008.

edenler malum bölgenin boşalmasına neden olmaktadır. Ancak Anadolu söz konusu olduğunda göç edenlerin yeri bir şekilde yeniden dolmuştur. Anadolu'ya göç tarihin hiçbir döneminde son bulmamıştır.¹⁷⁶ Tokat, XIX. yüzyılda Osmanlı'nın Ruslara karşı kaybettiği her savaş sonrasında kaybedilen topraklardan göç almıştır.¹⁷⁷ Bir yönüyle kaybedilen nüfusun yerine yeni bir insan kaynağı bölge iskânının sürekliliğini sağlamıştır. Ancak yeni gelen nüfusun yerleştiği bölgeyi yeniden isimlendirmesi yerel kültürün devamlılığını sekteye uğratmıştır. Alanda yapılan mülakatlarda sorulan sorular ve sunulan listeler muhacir kitlelerin yoğun olduğu köylerde cevap bulamamıştır. Dolayısıyla dün ve bugün arasında yaşanan kopukluk yer isimlerinin unutulmasına ve lokalizasyon çalışmasının başarı oranının düşüşüne neden olmuştur.

Tokat bir yandan da iskân devamlılığını sürdüren bir bölgedir. Bölgenin XVI. yüzyıldan bugüne kaybolmayan varlığını devam ettiren kırsal yerleşmeleri de hatırı sayılır orandadır. Özellikle Türk köyleri veya gayrimüslim yerleşkelerinin günümüze ulaşması kayıp yerleşimlerin tespitinde kolaylık sağlamıştır. Böyle olunca da lokalizasyon başarı oranı ilgili alanlarda artış göstermiştir.

Lokalizasyon çalışmasına etki eden unsurlardan birisi de çalışmada kullanılacak materyaller ve pek çok alanda bilgi sahibi olmak zorunluluğudur. Teknik donanım (kamera, fotoğraf makinesi, ses kayıt cihazı, gps cihazı vs.), arşiv vesikalarından elde edilen veriler, coğrafya bilgisi (harita, iklim, bitki örtüsü, yükselti, toprak çeşitleri, ekonomik faaliyetler vs.), sosyoloji bilgisi, arkeoloji bilgisi vs. veya bu alanlarda alınacak destek lokalizasyon çalışmasının başarısını belirlemektedir. Dolayısıyla böyle bir çalışma kişisel bir uğraşın ötesinde multidisipliner bir ekip çalışmasını zorunlu kılmaktadır.

Bu zamana kadar kayıp köyler hususunda yapılan lokalizasyon çalışmalarına dair İlker Yiğit'in verdiği oranlar açıklayıcı niteliktedir. Buna göre XVI. yüzyıl yerleşmelerine dair dolaylı veya doğrudan yapılan çalışmalarda lokalizasyon oranları şu şekildedir; Barkan (İstanbul Haslar Kazası) %38, Göyünç (Mardin) %28, Emecen (Manisa) % 42, Elibüyük (Harput) %72, Gümüşçü (Larende) %85, Demir (Samsun-

¹⁷⁶ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 13 Haziran 2019 tarihli açıklamasına göre ülkemizde bulunan Suriyeli sayısı 3 milyon 613 bin 644 kişidir. Bu rakama Irak, Afganistan, Çeçenistan, Doğu Türkistan vb. ülkelerden yapılan göçler dâhil değildir. Bkz. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>.

¹⁷⁷ Bkz. Uğur Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:21, İstanbul 2012.

Ayıntab Hattı) %48, Hüseyinklioğlu ve Arslan (Niğde) %73, Yiğit ve Salan (Çerkeş) %83 şeklindedir. Ayrıca İlker Yiğit, Manisa özelinde gerçekleştirdiği lokalizasyon çalışmasında %64,¹⁷⁸ Konya'da ise %74'lük¹⁷⁹ bir oranda başarı kaydetmiştir.

Tokat kazasına dair yapılan lokalizasyon çalışmaları yukarıda sayılan değişkenler çerçevesinde avantaj ve dezavantajları hesaba katılarak ele alınmalıdır. Böyle bir çalışmada bölgeyi bilmek ve haritaları etkin olarak kullanmak önem arz etmektedir. Bunların yetersiz kaldığı noktada köylülerin çevrelerine verdikleri isimler ön plana çıkmaktadır. Köy hudutlarını belirlerken yapılan isimlendirmelerin bir şekilde kaybolan yerleşmelerden alındığı düşüncesinden hareketle dağ, tepe, tarla, pınar, orman, dere vb. isimler göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁸⁰

Tokat kazasına bağlı köyler üzerine yapılan çalışmada öncelikle 16. yüzyılın son tahrir defterinde bulunan köyler listelenmiştir. Oluşturulan bu listeler doğal sınırlara dikkat edilerek 16. yüzyıl kaza ve nahiye sınırları belirlenmek suretiyle harita üzerinde ilk lokalizasyon işlemleri gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Milli savunma Bakanlığı Harita Genel Komutanlığı'nın 1/250000 ölçekli Müşterek Harekat Haritası (Sivas 2011-Pafta NJ 37-1), 1/500000 ölçekli Samsun haritası (Samsun 1975-Pafta324-D), Sivas (1975), 1/200.000 ölçekli Ünye (1953), Reşadiye (1947), Sivas (1947), Harita Genel Direktörlüğü tarafından hazırlanan 1/800.000 ölçekli Sivas haritası ve 1/200000 ölçekli Tokat Valiliği İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği Köy Yolları Hizmet Haritası kullanılmıştır. Tokat'ın kaza sınırları içerisinde XVI. yüzyılda var olan yerler bugün farklı şehirlerin sınırları içerisinde yer aldığı için farklı bölge haritaları kullanmak zorunluluğu doğmuştur. Dolayısıyla zaman zaman bu haritalar birleştirilip tek bir pafta haline getirilerek yararlanılmıştır.

Tokat'ta XVI. yüzyıldan bugüne yaşayan köyler, kaybolan köyler, yeni kurulan köyler ve yer veya nitelik değiştiren yerleşmeler esas alındığında bugünkü idari bölümlenmeye göre; Tokat merkez, Turhal, Pazar, Erbaa, Niksar, Almus, Reşadiye, Yıldızeli, Doğanşar, Koyulhisar, Hafik ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Günümüz

¹⁷⁸ İlker Yiğit, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE Coğrafya ABD, Afyonkarahisar 2018, s. 188-189.

¹⁷⁹ İlker Yiğit, a.g.t., s. 193.

¹⁸⁰ Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Boyunca Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 66.

Daha önce de belirtildiği üzere hazırlanan listelerin alan araştırması ile sınılanması araştırmanın en önemli merhalesini teşkil etmektedir. XVI. yüzyıla ait üç tahrir defterinden elde edilen veriler ışığında Tokat ve sekiz nahiyesini kapsayan sınırlar içerisinde nüfus barındıran mezra veya bir dönem köy olarak kaydedilmiş 363 köy/mezra kaydı bulunmaktadır. Bu sınırlandırmaya göre XVI. yüzyıla ait üç tahrirde kırsal yerleşmelerden 322 tanesi köy 41 tanesi ise mezra olarak kaydedilmiştir.

Tablo 2. XVI. Yüzyıl Tokat Kazasına Bağlı Köy ve Mezra Sayıları

Nahiye	Köy Sayısı	Mezra Sayısı
Cincife	7	2
Kafirni	58	4
Kazabad	75	5
Gelmugad	71	11
Komanat	17	3
Tozanlu	43	12
Venk	30	1
Yıldız	21	3
Toplam	322	41

Tabloda belirtilen kırsal yerleşimlerle ilgili yapılan lokalizasyon çalışması sonucunda 363 köy ve mezradan yaşayan yerleşimler de dâhil edildiğinde %75 oranında bir lokalizasyon başarısı elde edilmiştir. Kaybolan köy sayısı bağlamında hesaplandığında 190 köyden 96 tanesi lokalize edilebilmiştir ki bu da %51'lik bir orana tekabül etmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalarda elde edilen oranların ortalaması tutturulabilmiştir. Aradan geçen zaman ve iskâna etki eden faktörler düşünüldüğünde hatırı sayılır bir başarı elde edildiği söylenebilir. Tokat özelinde kayıp oranının da %52 olması ve bu kayıplardan pek çoğunun erken dönemlerde gerçekleşmesi lokalizasyon oranını etkilemiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere muhacir nüfusun Tokat kırsalında yoğunluğu ve yeni isimlendirmeler malum yerleşim birimlerinin mevki olarak bile isimlerinin yok olmasına neden olmuştur. Bu kültürel kopukluk yerleşim birimlerinin yeni nesillerin dimağında yer almamasına dolayısıyla da lokalizasyonunun yapılamamasına neden olmuştur. Ayrıca yerleşim yerlerinden özellikle kayıplar içerisinde az nüfuslu veya hiç nüfus kaydedilmemiş köyler olması, birçok köyün mezra geçmişinin olması zamanla bu yerleşimlerin yakınlarda bulunan köylerin içerisinde erimelerine neden olmuştur.

Eski tarihli haritaların olmaması lokalizasyon çalışmalarını büyük ölçüde alan araştırması sonucu elde edilen verilere bağımlı kılmıştır. Alanda yaşayan köyler ziyaret edilerek daha önce hazırlanan form çerçevesinde sorular yöneltmek suretiyle bilgi alınmıştır. Köylerin bugün olduğu gibi geçmişte de mesafe olarak birbirlerine yakınlığı ortak arazi kullanımı veya sınır köylerin birbirleriyle ortak bir geçmişinin olması lokalizasyonu kolaylaştıran unsurlar olmuştur.

Yer isimleri kültürel bir alt yapının göstergeleri niteliğindedir. Diğer bir ifadeyle isimler yaşanmışlıkların mekândaki hatırasıdır. Bu sebeple yaşanan çevreye verilen isimler bir ölçüde günümüze ulaşmayı başarmıştır. Çalışmanın bu kısmında nahiyelere göre kayıp köy ve mezraların lokalizasyonu üzerinde durulacaktır.

Tablo 3. XVI.-XX. Yüzyıllar Tokat Kazasında Kaybolan Yerleşmeler

KAZABAD	GELMUGAD	KAFİRİNİ	YILDIZ	TOZANLI	VENK	KOMANAT	CİNCİFE
Üzmüş	Ala Yundlu	Ağıl-ı Pir Hasan	Ala Yundlu	Anbari	Alaeddin	Aluç	Cincife-i Küçük
Alicık	Çoban Halil	Alemdar	Aliha	Eminlü	Bayram	Kuşcu Güvendük Kışlası	Elma Ağacı
Arablar	Evlad-ı Altı Parmak	Ak Doğan	Bağlu Viran	Eski-yi Diğer	Benlü	Tut Köy	Selman Damı
Ay Baba	Kara Ali	Avcı	Çiftlik	Kara Pınar	Gedeagız	Ak Taş	
Balıkpazarı	Karamancık	Yağluca	Çivril	Kız Kapan	Cemal	Bağçecik	
Bayındır	Kayı	Boldacı	Eymür	Köski	Halil Obası	Hurdal	
Beğarslan	Kuz Kışla	Topalak	Ekseni	Öyük	İnce Su	Kirpas	
Yüz Beyi	Oyrubağı	Ceğcek	Geçdin Hacı	Safendü	Kışla	Şeyh	
Camushane	Ramazan	Döğende	Geçmiş	Ser Tay	Mardos	Kışlacık	
Çamureci	Tuzluca	Düz Kışla	Geyiklik	Şeyh Mecid	Musalı	Yalak	
Çavundur	Yenice	Efkeri	Köpek	Şeyhlü	Kablu		
Çayır Obası	Yenice Makam	Gireni	Hacılar	Yatan Kayacak			
Çeri Obası	Yuva Kilise	Gezgi	Killik				
Doğan Obası	Zaimeddin	Bahaeddin	Şani				
Döğer	Hızır Ağa	Gök Bükü	Şeyh Çoban				
Engürün	Cafer Ağa	Gölgeci					
Erkilet	Kara Kilise	Hanrar					
Ermeni Obası	Ayaş Gölü	İbavlı					
Eyrek Emir	Baş Alan	Kızıl Viran					
Fakihler	Danişmend Pınarı	Kırık					
İplikci	Gümranlu	Kışla					
İrke	Kervan Konağı	Kızılca Su					
İstavla	Küçük Sarı Kaya	Koru Bükü					
Kadı Ömer	Künbed-i Diğer	Moduş					
Kalacık	Örücek	Ohan					
Karacalar	Sekilik	Ömerlü					
Karaltan	Söğütlü	Pulur					
Karpad	Çepni	Şik					
Kavak	Koçak Viran	Taşlu Sekü					
Kuş Temür	Pirlik	Toğarım					
Kürtler	Söğüdlü	Yapalak					

Lab	Mescidlü	Yava					
Mandırız	Elma Beli	Turac					
Oba	Yolcu	Kızıl Elma					
Oba-yı Bostan	Bey Viranı	Kuru Sekü					
Olcaytu	Kara Arpa Kolu	Elpit					
Öküzcü	Kınıklıca	Sideri					
Reis	Mescidlüce	Gevrek					
Şire Obası	Saru Alan	Eftelid					
Tamu Obası	Kürtler Viranı						
Tavukçu	Elmaluca						
Ulu Oba	Gündan						
Yenice	Kel Viran						
Zağar	Pirkillik						
Zavrak	Yağmurcık						
Ziveri	Tilamur						
Hızır İlyaslık							
Kara Bayazıt							
Hasan Abad							
Meris							
Beylik							
Tülüce							

2.2.1.Yıldız Nahiyesi

Yıldız nahiyesinde kayıp köy ve mezralardan Bağluviran köyü, Yıldız köyünün güneyinde yerleşim kalıntıları ve mezarlığı devam eden ve bugün Bağlıören ismiyle anılan bir mevki; Ekseni köyü, Yıldız ve Sarıyar köyleri arasında bir yerleşim yeri; Köpek köyü, Yıldız'ın 2 km doğusunda köpek mevki¹⁸¹; Şani köyü, Bedohtun (Güneykaya) köyünde arazi ismi olarak yaşamaktadır.¹⁸² Yine benzer şekilde Geyiklik mezraası Yakupoğlan köyünün 7 km batısında mezarlığı da bulunan yerleşim yeri¹⁸³; Eymür köyü Yakupoğlan köyünün üzerinde Eymür mevki¹⁸⁴ Killik köyü, Yusufoglan köyünün batısında Çivril Deresi ile Demiröz köyü arasındaki mevki; Geçdin Hacı köyü, Yusufoglan köyünün 3 km batısında Sarıyar köyüne daha yakın bir mesafede mevki; Geçmiş köyü, Yusufoglan köyünün 2 km doğusunda mezarlığı Yusufoglan sulama

¹⁸¹ Ömer Karataş, Yaş 76, Çiftçi, R.T. 21.08. 2017.

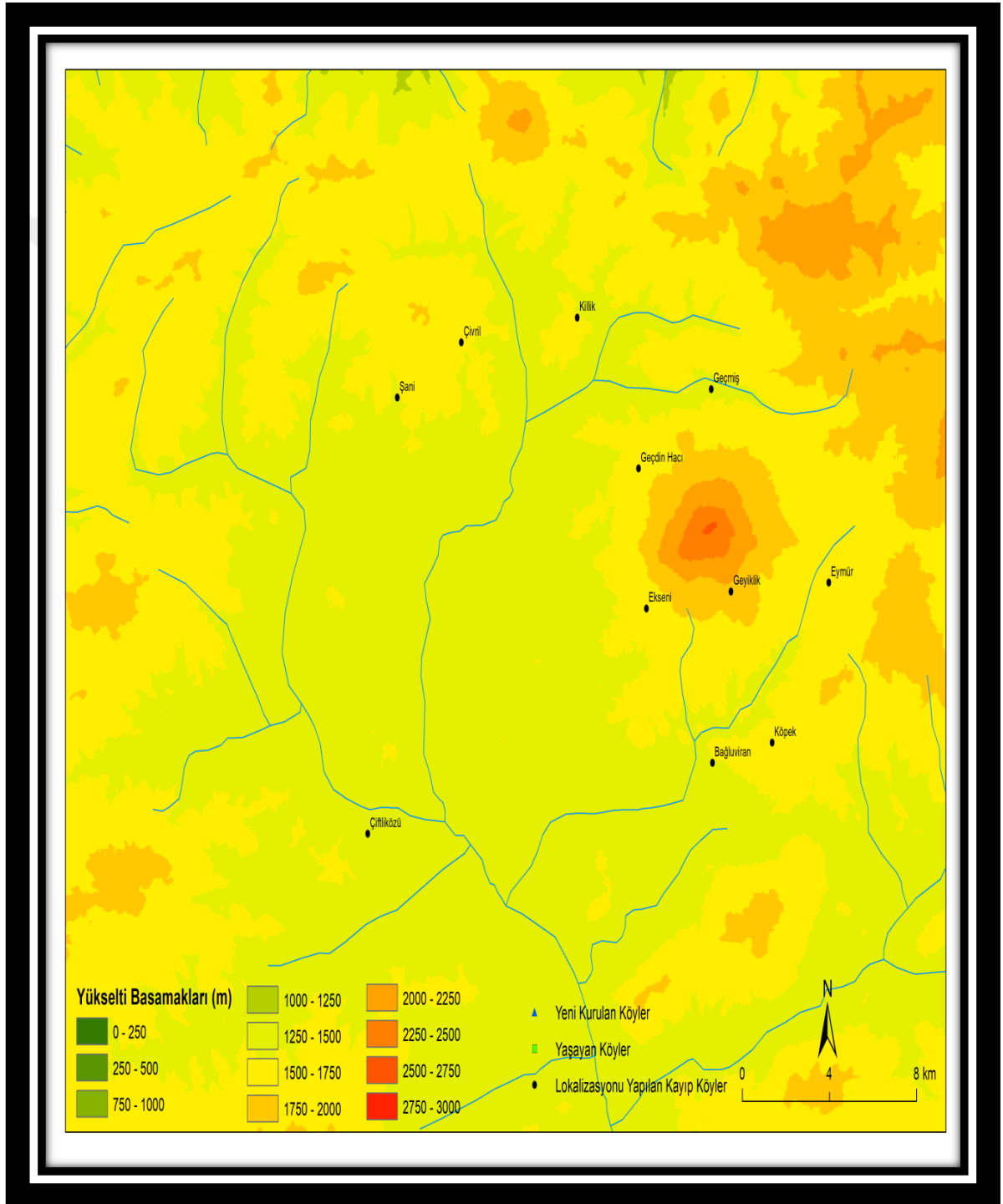
¹⁸² Halil Çınar, Yaş 79, Çiftçi R.T. 21.08. 2017; İbrahim Genç, 57 Yaş, Çiftçi, R.T. 21.08. 2017, Bağluviran'ı Yıldız ve Kuzören köyleri arasında bir mevki olarak teyit etmişlerdir.

¹⁸³ Mehmet Akpınar, Yaş 47-Belediye Başkanı, R.T. 21.08.2017; Ayrıca Geynik köyünde İbrahim Uğur Yaş 38-Çiftçi, R.T. 21.08.2017- bu mevkinin kendi köy hudutlarına 1 km mesafede bulunduğunu ifade etmiştir.

¹⁸⁴ Ali Doğan, Yaş 65-Halk Ozanı, R.T. 21.08. 2017.

göleti altında kalmış bir mevki¹⁸⁵; Çiftlik köyü, Çiftliközü deresi kenarında mevki ismi; Çivril köyü, yörede Çivril diye adlandırılan dere yakınlarında yerleşime uygun mevki ismi olarak izlerini devam ettirmektedir. Buna göre kayıp 3 mezradan 1 tanesinin, kayıp 12 köyden ise 10 tanesinin lokalizasyonu sağlanmıştır.

Harita 3. Yıldız Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler Haritası

¹⁸⁵ Durmuş Belde, Yaş 73-Çiftçi, R.T. 21.08. 2017.

2.2.2.Kafirni Nahiyesi

Kafirni nahiyesinde yapılan lokalizasyon çalışmalarında genel lokalizasyon oranı % 82, kayıp köyler içerisindeki lokalizasyon oranı ise % 69'dur. Kafirni nahiyesi lokalizasyon başarısının yüksek seyrettiği bir nahiyedir.

Buna göre kayıp yerleşim yerlerinden Avcı mezarası, Çevreli (Muhad) Belediyesi'nin 6 km güneyinde tepelerin sırtında bir mevki; Kuru Sekü köyü¹⁸⁶ Orman Evleri diye bilinen piknik alanının kuzeyinde bir yerleşim yeri, Yağluca köyü, Gevrek köyünün 1 km kuzeyinde mezar taşları da bulunan yerleşim yeri; Kızılcasu köyü, Gevrek köyünün 2 km doğusunda köy kurulumuna uygun bir alanda mevki adı;¹⁸⁷ Taşlu Sekü köyü, Çevreli Belediyesi'ne 2 km mesafede mevki adı olarak lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir.

Kayıp yerleşim yerlerinden İbavlı köyü, Sideri köyünün 3 km batı yönünde bir yerleşim yeri;¹⁸⁸, Pulur köyü, Sideri köyünün 1 km kuzeydoğusunda barajın içinde bir yarımada şeklinde bulunan temel kalıntıları ve kiremit artıkları bulunan yerleşim yeri;¹⁸⁹ Yapalak köyü; Leveke köyünün 2 km doğusunda yerleşim yeri¹⁹⁰, Ceğcek köyü; Gümelönü(Çerkez Tomara) köyünün 500 metre kuzeyinde Gavur Harmanı olarak anılan yerleşim yeri ve mezarlık bulunan alan;¹⁹¹, Topalak köyü, Çilhane köyü sınırları içerisinde mera alanı;¹⁹² Toğarım Köyü, Akarçay Belediyesi'nin batısında pınarın bulunduğu mevki;¹⁹³ olarak lokalize edilmiştir. Bölgenin en eski ve büyük köylerinden olan Ormandibi (Firedökse) köyünde yapılan arazi araştırmaları esnasında kaybolan dört yerleşim yeri köy hudutları içerisinde ortaya çıkmıştır. Bunlar doğuda ev yıkıntıları bulunduğu bir yerleşim yeri olan Boldacı köyü, güneyde 2 km mesafede Efkeri Köyü, güneybatıda 3 km uzaklıkta Gireni Köyü ve Gireni köyüne yakın bir mesafede de Ohan

¹⁸⁶ İzzet Cirit, Yaş 73-Çiftçi, R.T.14.08.2017.

¹⁸⁷ Nurettin Demir, Yaş 69, Emekli, R.T.14.08.2017.

¹⁸⁸ Aydın Arslan, Yaş 53, Balıkçı, R.T.22.08.2017-. Mevki yörede "İboğlu-İbağlı" şeklinde telaffuz edilmektedir.

¹⁸⁹ Aydın Arslan, Yaş 5, Balıkçı, R.T.22.08.2017-).

¹⁹⁰ Bahattin Karahan, Yaş 47-Çiftçi R.T.22.08.2017). Bu köyün Niksar'a göçtüğü Gümelönü ve Leveke(Gölgeli Belediyesi) köylerinde ayrı ayrı teyit edilmiştir.

¹⁹¹ Sehlen İrdem, Yaş 52, Emekli, R.T.22.08.2017 .

¹⁹² Rıza Aksoy, Yaş 63, Emekli, R.T.22.08.2017 .

¹⁹³ Ahmet Hanoğlu, Yaş 57-Emekli, R.T.22.08.2017. Toğarım köyü yörede "Davarım, Davarım Ovası, Togarım" şeklinde telaffuz edilmektedir.

(Oyhan-Uyhan) köyüdür.¹⁹⁴

Kafirni (Almus)'de idari yapının değişimi neticesinde belediye sınırları içerisine alınarak mahalle konumuna düşen köyler olmuştur. Neticede köy vasfını yitirmeleri nedeniyle bu yerleşim yerleri de kayıp köyler içerisine dahil edilmiştir. Kafirni nahiyesinde Kurusekü mezrası Ataköy Belediyesi'nin mahallesi, Kızılelma mezrası Gölgeli Belediyesinin mahallesi, Sideri köyü Kınık Belediyesi'nin mahallesi, Gevrek köyü Kınık Belediyesinin mahallesi, Kırık köyü ise Sazak köyü sınırları içerisinde lokalize edilmiştir. Turaç köyü, haritadan tespit edilen Turaç dağı eteklerinde bir mevki olarak lokasyonu gerçekleştirilmiştir. Ağıl-ı Pir Hasan köyü, Değeryeri (Çayönü) köyünün 1,5 km doğusunda pöğreklerin, kiremit parçalarının, demir ocağının ve eski yerleşim kalıntılarının bulunduğu "Pir Hasan" adı verilen mevkide;¹⁹⁵ Akdoğan köyü ise Zora köyünün kuzey yönünde dağ eteklerinde mezar kalıntılarının bulunduğu mevki olarak belirlenmiştir.¹⁹⁶

Almus (Kafirni) 1956 yılında Tokat'ın ilçesi olmuştur. İlçeden geçen Yeşilirmak üzerine 1964'de Almus Baraj gölünün inşa edilmesiyle bazı yerleşim yerleri sular altında kalmıştır. XVI. yüzyıl köy listelerinde yer alan Alemdar köyü, Gezgi köyü ve Kuru Bükü mezrası baraj gölü içerisinde sular altında kalmıştır. TBMM'de 1962 yılında yapılan meclis görüşmelerinde Tokat milletvekili Ali Dizman'ın sözlü soru önergesi üzerine dönemin İmar ve İskân Bakanı'nın yaptığı açıklamaya göre; yapımına 1962 yılında başlanmış olan Tokat Almus Barajı'nda 1964 yılında su tutulmaya başlanacaktır. Baraj sahası içerisinde 5 köyün evleri ile arazilerinin tamamı ve 4 köyün de arazilerinin bir kısmı sular altında kalacaktır. Su altında kalacak yerleşimler 6541 sayılı kanun doğrultusunda kamulaştırılmıştır.¹⁹⁷ Açıklamalarda bahsedilen 5 yerleşim yerinden üçü yukarıda adı geçen yerleşimlerdir. Geriye kalan iki köyden biri Kafkas muhacirlerinin yerleştirildiği Kadıköprü köyüdür. Diğerinin ise Pulur köyü olması muhtemeldir. Sonuç olarak Kafirni nahiyesinde XVI. yüzyıldan bugüne ulaşamayan 36 yerleşmeden 25 tanesi lokalize edilebilmiştir. Bahsedilen 25 yerleşimden 4 tanesi mezra, 21 tanesi ise köy statüsündedir.

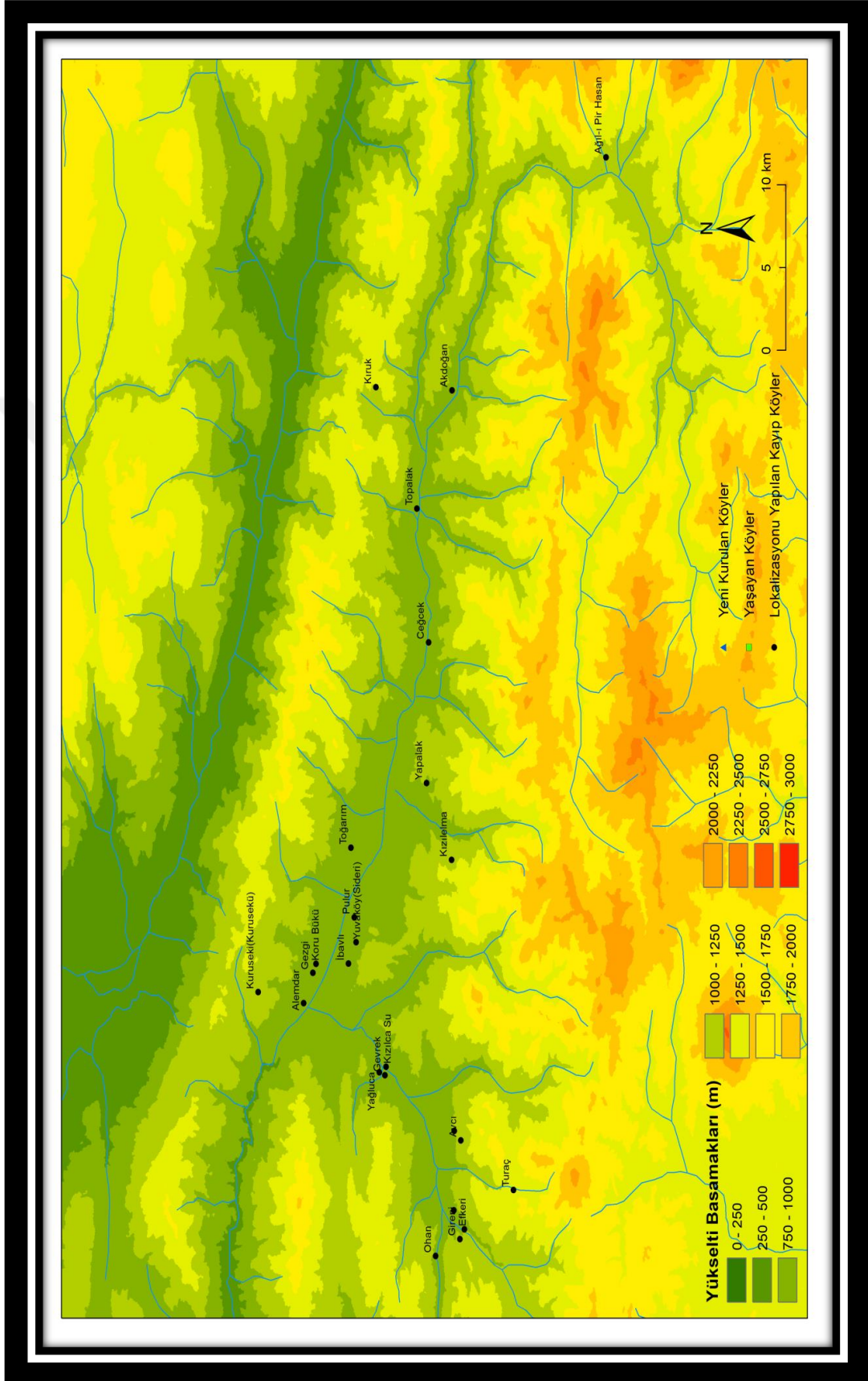
¹⁹⁴ Sefer Emrak, Yaş 64, Çiftçi, R.T.22.08.2017.

¹⁹⁵ Halil Özmen, Yaş 58, Muhtar, R.T. 22.08.2017.

¹⁹⁶ İbrahim Özen, Yaş 45, Muhtar, 22.08.2017.

¹⁹⁷ www.tbmm.gov.tr (M. Meclisi B:115 12.9.1962), E.T. 22.12.2019.

Harita 4. Kafirni Nahiyesi lokalizasyonu gerçekleştirilen Kayıp Köyler

2.2.3.Venk Nahiyesi

Venk nahiyesi coğrafi anlamda dağlık bir alandır. Bu nedenle de dağınık bir yerleşme dokusu vardır. 14.08.2017 ve 16.08 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen yer belirleme çalışmaları neticesinde Venk nahiyesinde XVI. yüzyılda var olan tüm köyler hesaba katıldığında lokalizasyon oranı %81, kayıp köyler içerisinde ise bu oran %45'tir. Alanda yapılan mülakatlar çerçevesinde kayıp yerleşim yerlerinden Bayram köyü, Kızıllöz köyü yakınlarında -kuş uçuşu 3 km mesafede- bugün halkın Bayramköy olarak isimlendirdiği ve yerleşim izlerinin de sürdüğü bir bölgedir.¹⁹⁸

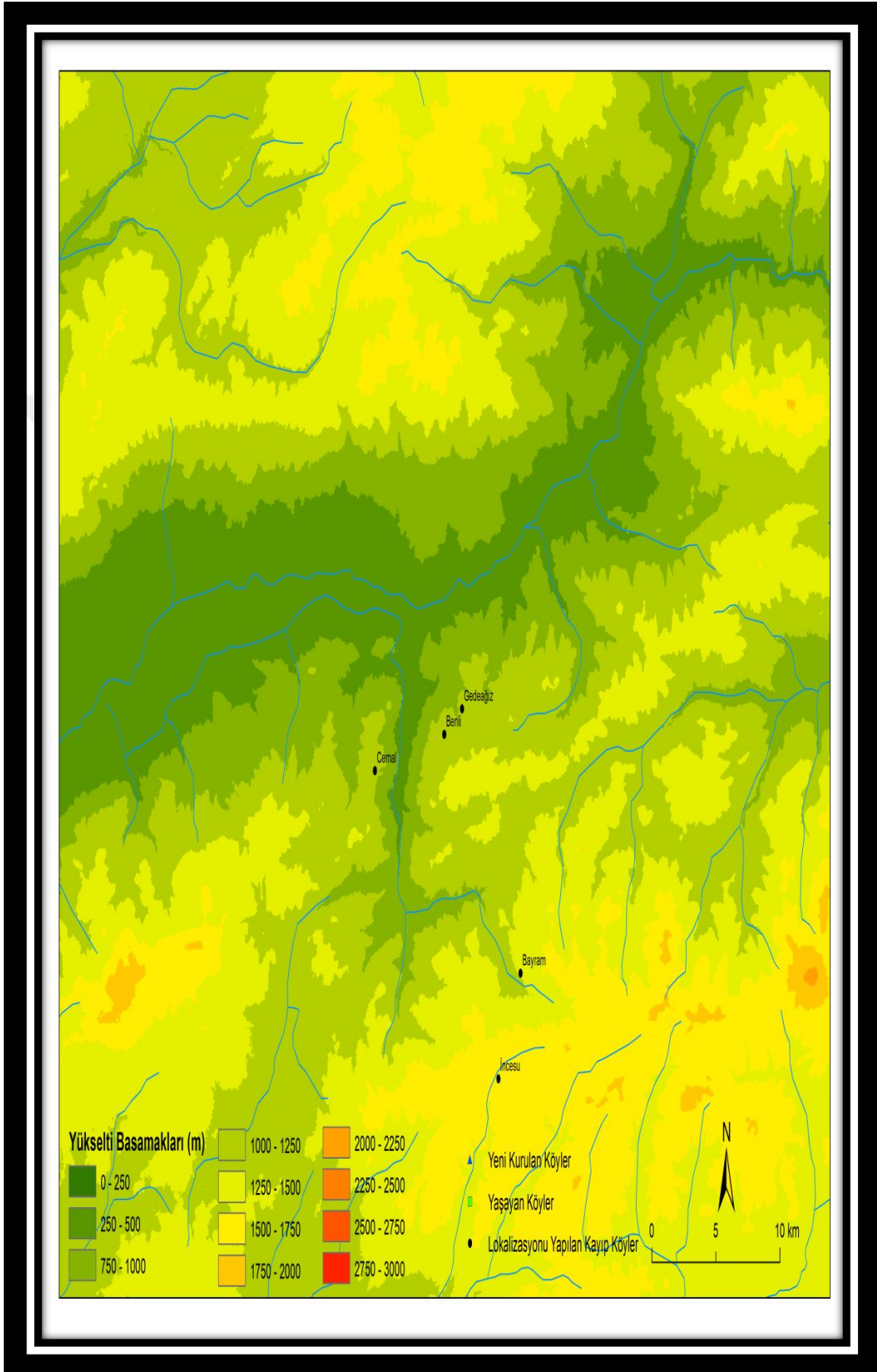
Bunun dışında Benli köyü, Gedeğiz köyü ve Cemal köyü Tokat belediye sınırları içerisine dahil edilerek köy vasfını kaybetmiş ve mahalle statüsünde yerleşim yerleri olarak tespit edilmiştir.¹⁹⁹ Yerelde Benli köyü, "Benli Çiftliği" olarak; Cemal köyü ise "Cemal Bağları" olarak bilinmektedir. Alanda yer tespiti gerçekleştirilen son köy İncesu köyü olmuştur. Tüm araştırma sahasında arzu edilen delillere burada ulaşılmıştır. Batmantaş köyünün güneyinde dere kenarında ev temelleri hâlihazırda kaybolmamış ve 500 metre doğuda mezarlığı bulunan bir yerleşim yeri tespit edilmiştir.²⁰⁰ Hattı zatında bugün Beşören yaylası sınırları içerisinde yer alan bölge halk dilinde "İncesu mevki" olarak ifade edilmektedir. Köyün yakın dönemlerde terk edilmiş olması bugüne canlı izler kalmasını sağlamıştır. Köyün lokasyonu yerleşim tercihini göstermesi açısından son derece önemlidir. Çevreye göre nispeten korunaklı, su kaynaklarının bulunduğu, hayvancılığa uygun bir alana yerleşildiği görülmektedir. Mezarlık köye yakın bir konumda bugünkü köy yolunun kenarında üzerinde isimlerin yer almadığı ama yaşanmışlıkların bir simgesi olarak ayakta kalan mezar taşları yer almaktadır. Toplamda 11 kayıp yerleşim alanından 5 tanesinin lokalizasyonu sağlanmıştır. Kayıp köy sayısının az olduğu bölgede lokalizasyon oranı nispeten başarılı kabul edilebilir. Lokalizasyonu gerçekleştirilen yerleşim yerlerinden 4 tanesi köy, 1 tanesi ise mezradır.

¹⁹⁸ Bekir Çiftçioğlu, Yaş 70, Çiftçi, R.T. 14.08.2017.

¹⁹⁹ Osman Tuğ, Yaş 78, Çiftçi, R.T. 14.08.2017.

²⁰⁰ Hacı Osman Dönder, Yaş 73, Emekli, R.T. 25.08.2017.

Harita 5. Venk Nahiyesi Lokalizasyonu gerçekleştirilen Kayıp Köyler

2.2.4.Komanat Nahiyesi

Komanat nahiyesi XVI. yüzyılda 20 köyden müteşekkildir. Bu köylerden 10 tanesi süreç içerisinde kaybolmuştur. Nahiye sınırları içerisinde genel lokalizasyon oranı %70, kayıp yerleşimler içerisinde ise %40 şeklindedir. Bu yerleşim yerlerinden Aktaş köyü, bugün Yelpe köyü sınırları içerisinde 3 km kuzeydoğuda yamaçta mezarlığı bulunan bir mevki adı olarak yaşamaktadır.²⁰¹ Aluç köyü tahrirde “*nam-ı diğer Çiftlik*”²⁰² şeklinde not edildiği için her iki isim de alanda köylülere sorulmuş ve neticede Gümenek köyü ile Yelpe köyü arasında eskiden yıkıntılarının olduğu Çiftlik diye isimlendirilen mevki olarak yeri belirlenmiştir.²⁰³ Tut köy, Mamu köyü ile beraber kaydedilmiş bir yerleşimdir. Alanda yapılan görüşmelerde Mamu çevresinde pek çok yerleşim yerinin olduğu ifade edilmiştir. Kesin olmamakla birlikte Tutköy bu yerleşim yerlerinden Kara Mamu olarak bilinen bölgeye yakın bir lokasyon olarak tespit edilmiştir.²⁰⁴

Kirpas köyü; 79 numaralı tahrirde mahalle²⁰⁵ olarak görülen Kirpas daha sonra Komanat’a bağlı köy²⁰⁶ olarak ortaya çıkmaktadır. Tokat-Komanat arasında Hacı Turhan Mescidi vakıfları arasında “Kirpas vadisinde bahçe”²⁰⁷ olarak geçen bir yerin zikredilmesi Doğancı Bağları olarak adlandırılan yerleşim yeri veya yakınlarında bir mahallin aradığımız yerleşim için geçerli nokta olduğunu düşündürmektedir. Süreç içerisinde kaybolan bu yerleşim yeri Tokat kaza sınırları içerisinde tekrardan mahalle haline dönüşmüştür. Komanat nahiyesi içerisinde kayıp iki köy Kışlacık ve Kuşçu Güvendik Kışlası adlarını taşımaktadır. Günümüzde bu bölgede Derekışla, Çökelikkışla köyleri bulunmasına karşın alanda doğrulatılamadığı için lokalizasyonu gerçekleştirilememiştir.

²⁰¹ Hayri Bol Yaş 51, Çiftçi, R.T.15.08.2017.

²⁰² BOA, TD 79, s. 57-58.

²⁰³ Salih Sarı, Yaş 62, Çiftçi, R.T.15.08.2017.

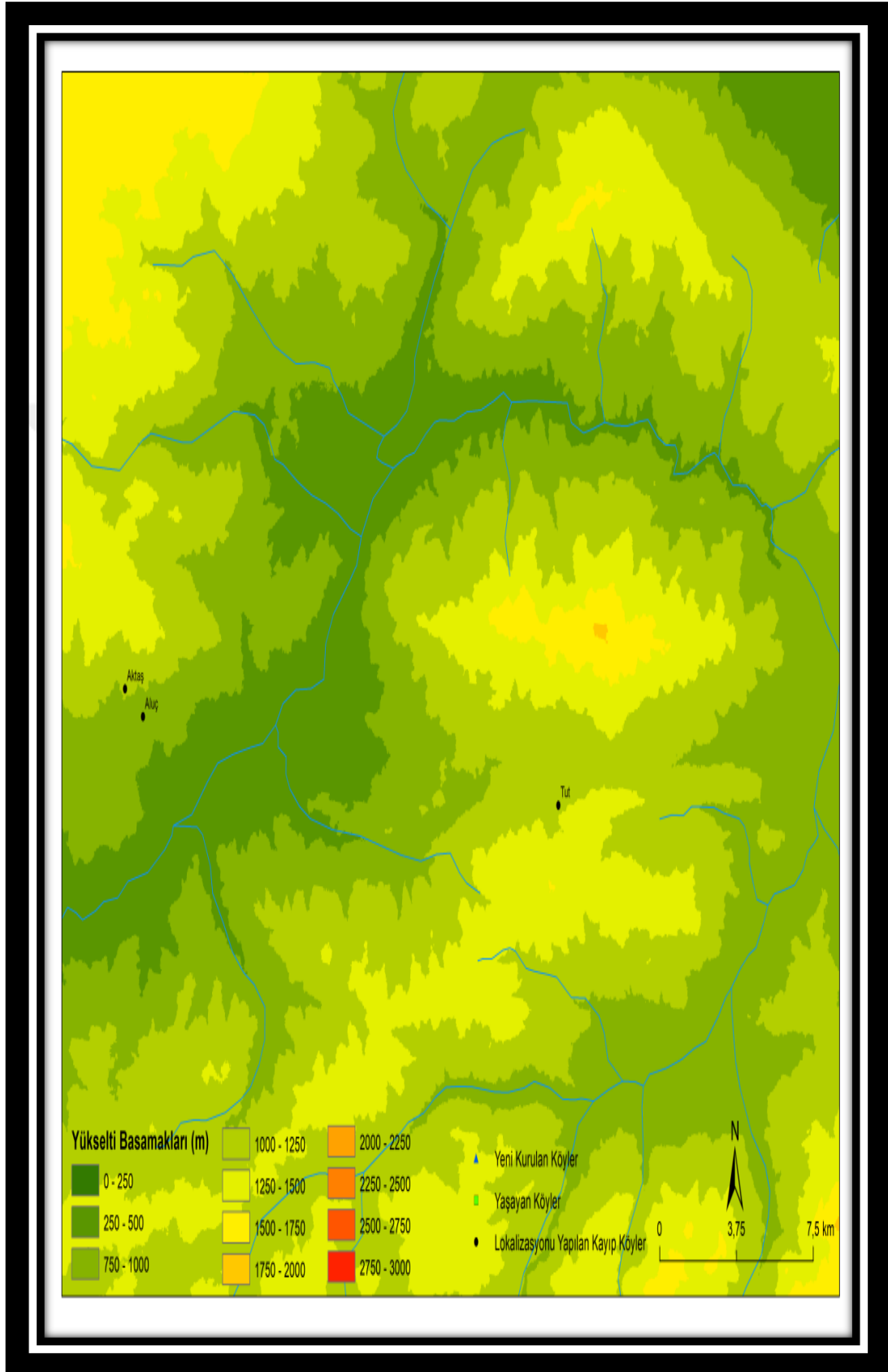
²⁰⁴ Hasan Karaca, Yaş 46, Çiftçi R.T. 14.08.2017.

²⁰⁵ BOA.TD 79, s. 26.

²⁰⁶ BOA.TD. 287 s. 75, TKGM.KKA.TK.TD. 14, s. 159a.

²⁰⁷ Ahmet Şimşirgil, “XIV-XVI. yüzyıllarda Tokat Camii ve Mescidleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XVIII, S.1, İzmir 2003, s. 98.

Harita 6. Komanat Nahiyesi Lokalizasyonu gerçekleştirilen Kayıp Köyler.

2.2.5.Kazabad Nahiyesi

Kazabad nahiyesi Yeşilirmak'ın suladığı yine pek çok su kaynağına sahip verimli toprakları olan doğu batı ulaşım noktasında Tokat'ın en gözde yerleşim bölgesidir. Yüzyıllar boyunca bu vasfını yitirmemiş günümüzde de bu özelliğini devam ettirmektedir. Yerleşmelerin Yeşilirmak'ın ikiye böldüğü ovalık alan sonrasında dağ eteklerinde ve sırtlarda kurulduğu görülmüştür. Bölgede bulunan 80 köyden 52'sinin kaybolduğu ancak 28 köyün günümüze ulaştığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar sonucu genelde %70, kayıp yerleşimler söz konusu olduğunda ise %54 lokalizasyon başarısı sağlanmıştır.

Pazar ilçe merkezinde yapılan görüşmeler neticesinde ilçe merkezine yakın noktada eski yerleşim yerlerine dair değerli bilgiler edinilmiştir. Tavukçu köyü, Pazar köprüsünün 500 metre batı yönünde Yeşilirmak'a çok yakın bir mevkinin "Tavukçu Tekkesi" adını taşıdığı ve burada yerleşim izlerinin olduğu belirtilmiştir. Pazar ilçesinde yapılan farklı görüşmelerde Tavukçu isminin bölgede mevki ismi olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca yakın zamanlara kadar ahşap bir köprünün (Tavukçu Köprüsü) kazıklarının durduğu bilgisi verilmiştir.²⁰⁸

Karaltan köyü, Pazar köprüsünün 300 metre doğusunda sulama kanalının yanındaki arazi olduğu ve mevki adı olarak yaşadığı tespit edilmiştir. Çayır Obası köyü, Burga (Tatlıcak) köyü yakınlarında Ömer Suna Çiftliği'nin güneyinde mevki adıdır. Çeri Obası, Menteşe köyü yakınlarında mevki ismi olarak yaşamaktadır.²⁰⁹

Kazova'nın büyük yerleşmelerinden biri olan Dereköy (Araki)'de yapılan görüşmelerde kayıp köylerden dördünün lokalizasyonu yapılmıştır. Çavundur köyü, Dereköy yol ayrımında 1 km batı yönünde eski bir yerleşim yeri ve Çavundur Tepe olarak bilinen mevki; Çamurcu köyü, Dereköy'ün güney hattında kale kalıntısına yakın bir noktada yerleşim izlerinin olduğu ifade edilen mevki; Bayındır köyü, Pazar polis karakolunun kuzeyinde bulunan köprü sonrasındaki mevki adı, Eyrek Emir köyü, Menteşe köyü yakınlarında Emir Dede olarak adlandırılan ve ziyaret edilen mevki;²¹⁰ Kalacık köyü, Dereköy ve Farnı köyü arasında Dereköy sınırları içerisinde batı yönünde

²⁰⁸ Osman Döker, Yaş 50, Öğretmen, R.T.15.09.2019

²⁰⁹ Muhsin Gürer Yaş 62-Emekli, R.T.07.08.2017.

²¹⁰ Osman Döker, Yaş 48, Öğretmen, R.T.10.07.2017.

Kalacık deresi denilen mevki olarak lokalize edilmiştir.²¹¹

Aynı hat üzerinde Kürtler köyü, Bahçebaşı köyü yakınlarında geniş bir arazi geçildikten sonra yolun üst tarafında, yamaçta, bugün hala belirgin bir şekilde kalıntıları duran, mezarlığı olan ve anlatıldığına göre yakın dönemde terk edilmiş bir yerleşim yeri olarak tespit edilmiştir.

Araştırmanın bundan sonraki yönü ovaya doğru kaymıştır. Bu noktadan sonra nahiyenin sınırları kuzey yönüne kaymaktadır. Ovada lokalizasyon çalışmalarında ilk durak, Taşlı Höyük köyü olmuştur. Burada alınan bilgilere göre iki eski yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Istavla köyüdür. Daha önce “Ustavla’nın Göl” olarak ifade edilen mevki ismi Taşlıhöyük köyü hudutları sayılırken köyün güneybatı sınırlarının Istavla mevkisi olarak isimlendirildiği tespit edilmiştir. Yine Taşlıhöyük köyü ile Şatroba köyü arasında bir bölgede tarla sürüldükçe ev yıkıntılarının ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bu bölgenin halk arasında ve tapu senetlerinde “Mandırız” olarak geçtiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla XVI. yüzyıl köy listelerinde yer alan Mandırız köyünün lokalizasyonu anlatılan mevkide gerçekleştirilmiştir.²¹²

Ovalık alandaki bu tespitlerden sonra Yeşilirmak’ın Tokat’tan akış yönüne göre sağ hattında dağ etek ve yamaçlarında bulunan köyler ziyaret edilmiştir. Buna göre; Engürün köyü, Çiprek köyünün 1 km doğusunda bir tepe ve eteklerinde yerleşim izlerinin olduğu bir mevki adı; Yüzbeyi köyü, Çiprek köyünün batısında yerleşim kalıntılarının da olduğu bölge olarak tespit edilmiştir. Her iki kayıp köy isminin hafızalarda yaşadığı ve köy hudutlarını sayarken mevki adı olarak kullanıldığı görülmüştür.²¹³

Kat kasabasında gerçekleşen mülakatta Zağar köyü, Kat kasabasının eski ismi veya kasabayı oluşturan ve “kat” olarak ifade edilen bölgelerden biri olarak anlatılmıştır. Zağar isminin mevki ismi olarak bugünde kullanıldığı ifade edilmiştir. İrke köyünün tahrir kayıtlarında diğer ismi “Çiftlik” olarak verilmiştir.²¹⁴ Şenyurt kasabasının Turhal çıkışında güneyde dağ eteklerine yakın, arazi yoluyla 1 km mesafede, mezarlığı bulunan bir eski yerleşim alanı “Çiftlik” diye anılan bir mevkide lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir. Kavak köyü, Zamayir (Akbuğday) köyü yakınlarında

²¹¹ Veli Andık, Yaş 70, Esnaf, R.T. 09.08.2017; Abdullah Türk Yaş 73-Çiftçi, R.T.09.08.2017.

²¹² Hacı Bayram Üretir, Yaş 21, Üniversite Öğrencisi, R.T.09.08.2017.

²¹³ Dursun Koç, Yaş 49, Muhtar, R.T.11.08.2017.

²¹⁴ BOA.TD. 287, s. 301-302.

mevki adı olarak yaşamaktadır. Meris köyü, Şenyurt kasabasının güneybatısında Mercimek Tepesi olarak adlandırılan yükseltinin doğuya bakan yamaçlarındaki yaylalık alan olarak belirlenmiştir. Şenyurt kasabası hudutları sayılırken güney sınırlarına verilen mevki ismidir.²¹⁵ Reis köyü, bugün sel nedeniyle Şenyurt kasabasına taşınmış, Asarcık köyünün eski ismi olarak ifade edilmiştir.²¹⁶

Ziveri köyü, Emirseyid beldesinde Roma dönemi yerleşim yeri olarak tescillenen ören yeri olarak tespit edildi. Arablar köyü, Necip köyünün kuzeydoğusunda “Arabböğrü, Arablar” olarak isimlendirilen bir mevki ismidir. Ay Baba köyü, tahrir kayıtlarında köyün diğer ismi Halil Obası olarak geçmektedir. Necip köyünün kuzeyinde Halil Obası mevki Ay Baba köyünün kaybolduğu alan olarak belirlenmiştir. Lab köyü, Dökmetepe köyünde gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde köyün 500 metre güneyinde “İleb Hamamı, Lebköy” olarak ifade edilen eski yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Doğan Obası, Necip köyü yakınlarında Doğanlı Çiftliği olarak adlandırılan köy kurulumuna uygun mevki olarak tespit edildi.

Günümüzde Kazova olarak adlandırılan ve Tokat-Turhal yolunun başlangıcı olarak addedilecek alanda yolun her iki tarafında sıralanan ilk etap köylerde gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde özellikle Yeşilirmak kıyılarına yakın bölgelerde bir dizi kayıp yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bu yerleşim yerlerinin oba tamlamasını taşıdıkları görülmüştür. Obayı Bostan köyü, Geyseri köyünden alınan bilgilere göre, bugün atıl hale gelen havalananın bulunduğu arazi olarak tespit edilmiştir. Köy halkı bölgeyi Bostan Obası olarak isimlendirmektedir. Alanın 150 metre doğusunda mezarlık kalıntıları ve harebeler yer almaktadır.²¹⁷ Ulu Oba Köyü, Söngüt ve Güzeldere köyleri arasında Söngüt köyünün 2 km batısında mezarlık ve yerleşim izlerinin bulunduğu iskan alanı olduğu belirlenmiştir.²¹⁸ Ermeni Obası köyü, Büyük Endiz köyünün kurulduğu alan olarak ifade edilmiştir.²¹⁹ Karacalar Köyü, Büyükbağlar köyünün batısında camiye yakın bir noktada Karacalar adı verilen ve aynı zamanda bir mezarlığın da bulunduğu yer olarak lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir.

Belediyelerin günümüzde değişen idari sınırları gibi eski dönemde de daha önce

²¹⁵ Sadık Arslan, Yaş 38, Memur, R.T. 11.08.2017.

²¹⁶ Ahmet Abay, Yaş 42, Muhtarı R.T.11.08.2017.

²¹⁷ Bilal Kaya, Yaş 45, Çiftçi, R.T. 07.08.2017.

²¹⁸ Mehmet Uzamış, Yaş 50, Çiftçi, R.T.03.04.2017.

²¹⁹ Ali Yalçın, Yaş 62, Çiftçi, R.T.07.08.2017.

köy olan yerleşimlerin mahalleye dönüştürülerek merkez nahiyeye dahil edildikleri örnekler mevcuttur. Tokat kazasında Kara Bayezid ve Hızır İlyaslık mezraları XVI. yüzyılın 1554 ve 1574 tahririnde nefsi Tokat mahalleleri arasında mezra olarak geçmektedir.²²⁰ Ancak XVII. yüzyılda bu iki yerleşim yeri timar tevcih defterlerinde köy olarak yüzyılın sonuna kadar yer almaktadır. Daha önce mahalle olarak kaydedilen bu iki yerleşim yerinin merkez nahiyeye sınırlarının içinde veyahut çok yakınlarında olması zorunludur. Buradan hareketle iki mezranın Yeşilirmak'ın kuzey yönünde bugün Tokat sanayi sitesinin bulunduğu alanda olması muhtemeldir.

²²⁰ BOA.TD. 287, s. 58-59; TKGM. KKA.TK.14, 149b

2.2.6.Gelmugad Nahiyesi

Tokat'a dair XVI. yüzyılın son tahrir defterine göre Gelmugad nahiyesinde toplamda 82 yerleşim yeri mevcuttur.²²¹ Bu yerleşim yerlerinden 29 tanesini günümüze ulaşmıştır. 53 tanesi ise tarihi süreç içerisinde çeşitli nedenlerle kaybolmuştur. Yerleşim yerlerinin kayıp oranı %62'dir. Gelmugad nahiyesinde kayıp köylere ilişkin gerçekleştirilen lokalizasyon çalışmaları neticesinde %29'luk bir başarı elde edilmiştir.

Gelmugad nahiyesinde toplam 15 kayıp köyün lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Karamancık köyü, Yavu beldesinin kuzeydoğusunda 2 km mesafede ören ve mezar yerlerinin bulunduğu mevki olarak tespit edilmiştir. Oyru Bağ köyü, Yavu köyünün kuzeyinde 3 km mesafede eski yerleşim yeri olarak hafızalarda yerini korumaktadır. Coğrafi unsurların adlandırılması kayıp yerlerin yerinin tespitinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin, Yuva Kilise köyü, Yavu yakınlarında Yuva deresi adı verilen ve kenarında ağıl izlerinin olduğu mevki olarak tespit edilmiştir. Yerleşim izlerinin varlığı bu lokasyonun eski bir yerleşim yeri olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yenice köyü, Kaman köyüne 2 km mesafede arazi ismi olarak yaşamakta iken Yenice Makam köyü adı geçen köyün karşısında mevki ismi olarak kullanılmaktadır.²²² Kümbed-i Diğەر köyü -mezradan köye dönüşen bir yerleşim-, Kümbet köyünün 3 km güneyinde bugün yayla olarak kullanılan alanın ismidir.²²³ Sekilik Köyü, Yavu köyü yakınlarında "Sekücek, Sekülük" diye ifade edilen mevki; Söğütlü mezarı, Yenice köyüne 1,5 km mesafede arazi adı; Saru Alan köyü, Çöte köyünün 3 km kuzeydoğusunda bir arazi ismi olarak belirlenmiştir.²²⁴

Tahrir defterlerinde bazı yerleşim yerleri çevrelerindeki diğer yerleşimler ifade edilerek yahut da köyün diğer ismi verilmek suretiyle kaydedilmiştir. Bu tür kayıtlar kaybolan köylerin tespitini kolaylaştıran ipuçları sağlamıştır. Örneğin, Söğütlü köyü, tahrir defterinde "*Karye-i Söğütlü ma'a İközce ve Arduç*"²²⁵ şeklinde geçmektedir. Alanda Karakaya köyüne 2 km mesafede İközce mevki tespit edilince Söğütlü köyünün lokalizasyonu da bu mevkinin yanında köy kurulumuna uygun bir bölgeye işaretlenmiştir. Benzer şekilde Pirlük mezarı, "*Mezra'a-i Pirlük ve Toy Alanı nezd-i*

²²¹ TKGM.KKA.TK.TD. 14, s. 234b-255b..

²²² Süleyman Öztürk, Yaş 49, Emekli, R.T. 25.08.2017.

²²³ Sami Yaşın, Yaş 82, Emekli Öğretmen, R.T. 25.08.2017.

²²⁴ Osman Yıldırım, Yaş 30, Operatör, R.T. 25.08.2017.

²²⁵ TKGM.KKA.TK.TD. 14, s. 244a-244b.

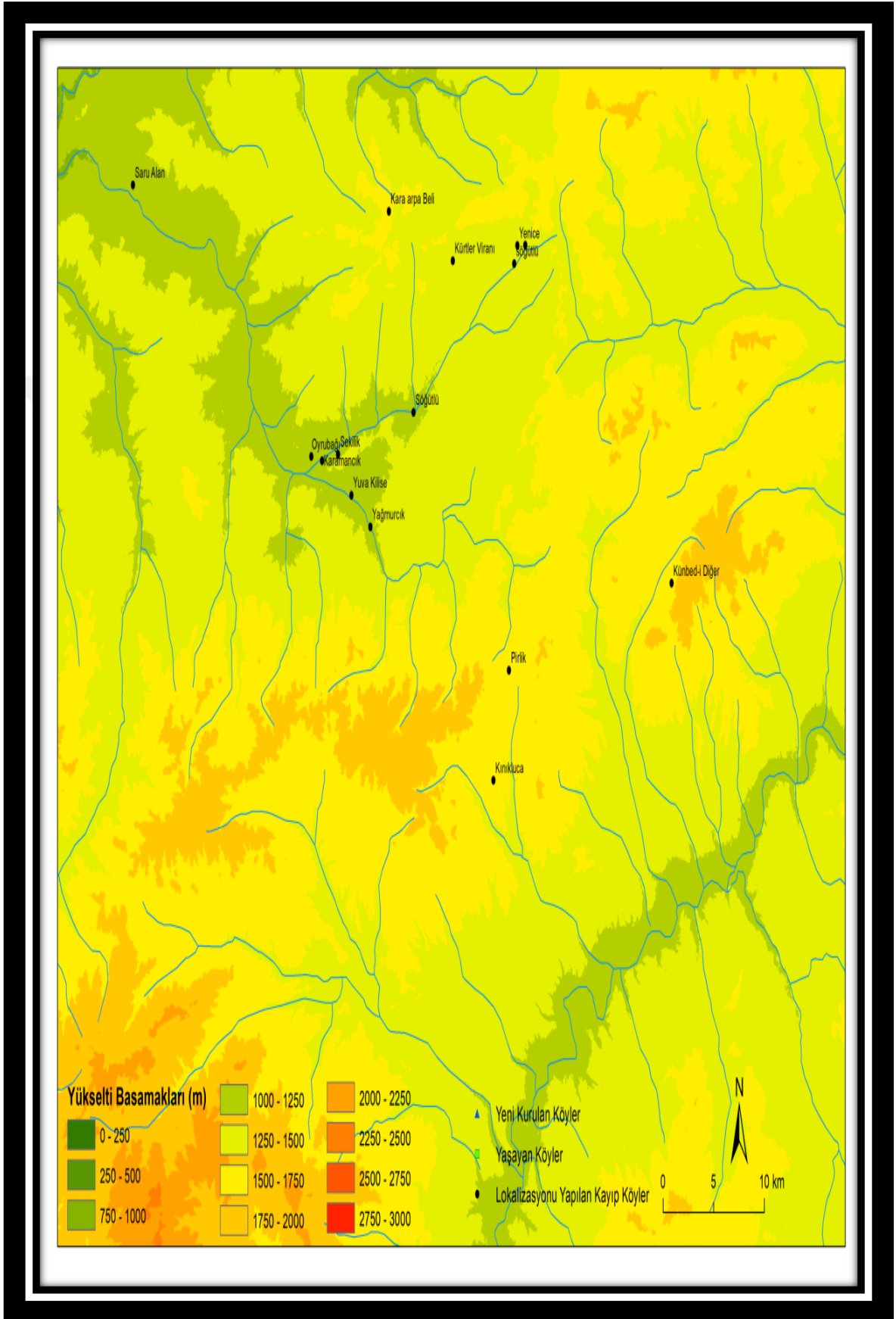
*Kal'a-i Ağca-i Gelmugad*²²⁶ şeklinde kaydedilmiştir. Bugün varlığını devam ettiren Ağcakale ve Tayalanı köylerine yakın ve yerleşime uygun bir bölge Pirlik mezarası olarak; Kınıklıca köyü, “*Karye-i Kınıklıca ve Alistanlu ve Yuvalu Çayır*”²²⁷ kaydından hareketle bugün yaşayan Yuvalu Çayır köyü yakınlarına konumlandırılmıştır.

Kürtler Viranı köyü, bölgede Üyük yaylasının kuzeydoğusunda -Kürt tabirinin geçtiği tek mevki- yer alan “Kürtler Irmağı” denilen mevki olarak tespit edilmiştir. Yağmurcık köyü, Yassıkara köyünün 2 km doğusunda mezarlık yerinin de bulunduğu, bugün köylünün ziyaret yeri olarak lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir. Kara Arpa Kolu köyü, Bulamur ve Çerdiğin köyleri arasında “Kara Arpa Beli” denilen mevki yakınlarına lokalize edilmiştir.

²²⁶ TKGM.KKA.TK..TD 14, s. 253b.

²²⁷ TKGM. .KKA.TK..TD. 14, s.247b-248a.

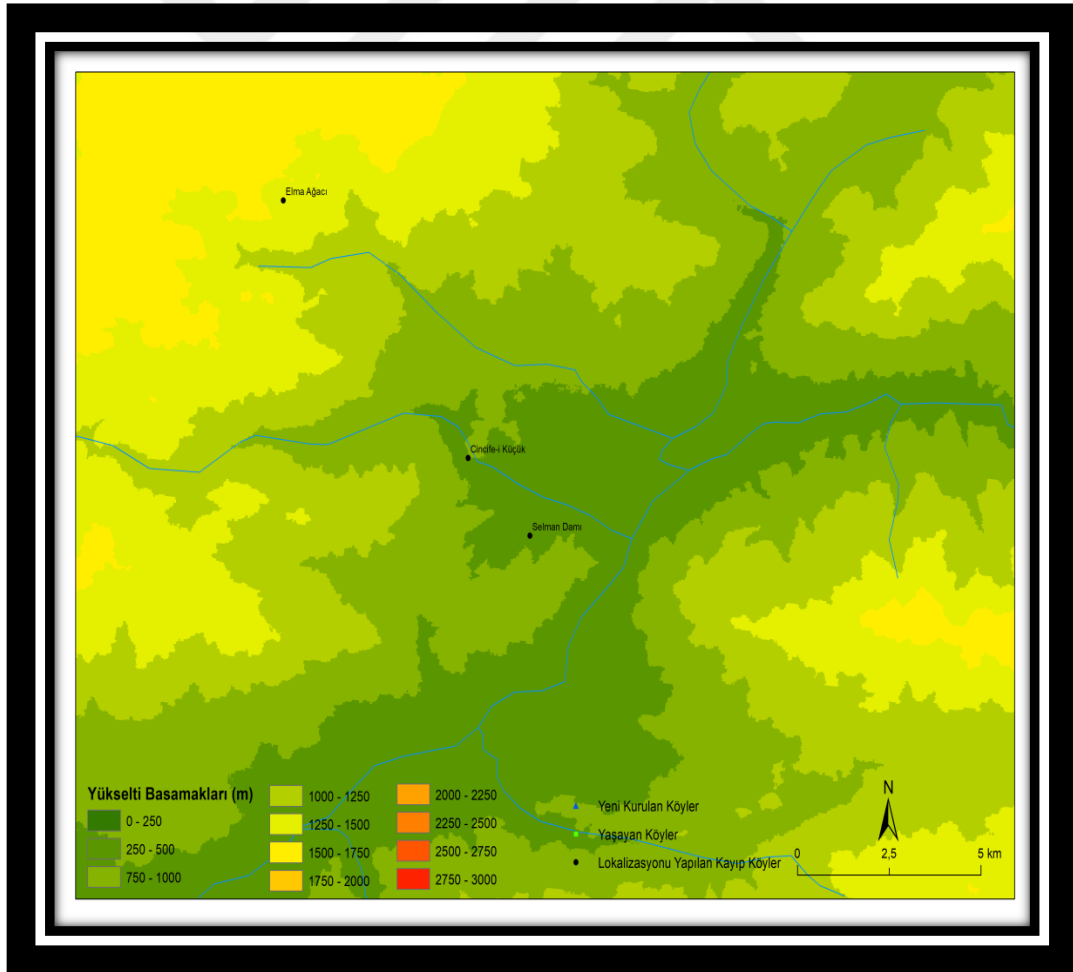
Harita 8. Gelmugad Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Kayıp Köyler

2.2.7.Cincife Nahiyesi

Cincife nahiyesi sınırları ve yerleşim sayısı itibariyle Tokat'ın en küçük nahiyesidir. Nahiyede toplam 9 köy bulunmaktadır. Bunlardan 3 tanesi süreç içerisinde kaybolmuştur. Alanda yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen lokalizasyon başarısı %100'dür. Kaybolan 3 yerleşme de tespit edilmiştir. Buna göre Cincife-i Küçük köyü, Çamağzı (Cincife-i Kebir) köyünün kuzeybatısında Yalancı deresi kenarında Melekler tepesi olarak adlandırılan yükseltinin güney yamacında yer almaktadır. Bugün ev temelleri varlığını devam ettirmektedir. Selman Damı mezrası, Çamağzı köyü ile Karakaya köyleri arasında Buz Damı olarak da ifade edilen yerleşime uygun lokasyon olarak tespit edilmiştir.²²⁸ Elma Ağacı mezrası, Akbelen (Bizeri) köyü ile Akbelen yaylası arasında batı yönünde bir mevki adı olarak belirlenmiştir.²²⁹

Harita 9. Cincife Nahiyesi Lokalizasyonu Gerçekleştirilen Köyler

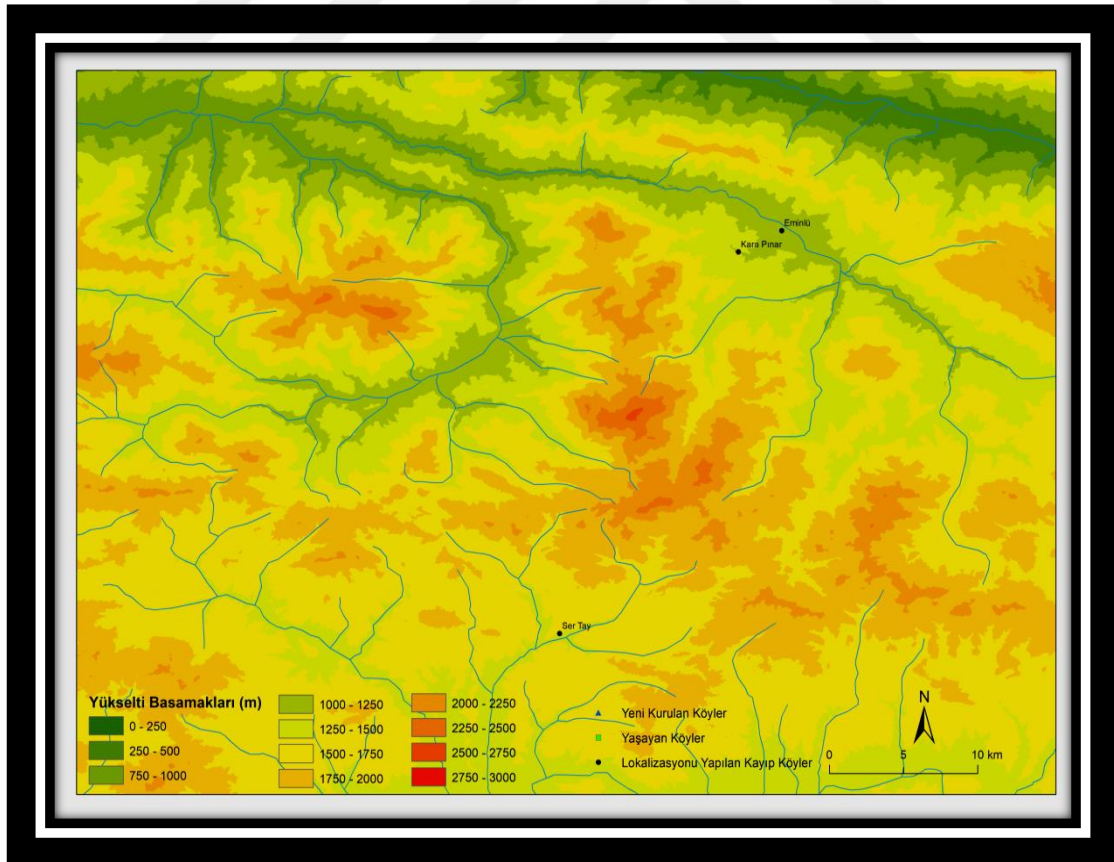
²²⁸ Ahmet Söylemez, Yaş 42, İş Güvenliği Uzmanı, R.T. 23.10.2019

²²⁹ Yaşar Güleç, Yaş 53, Çiftçi, R.T. 06.07.2017.

2.2.8.Tozanlı Nahiyesi

Tozanlı nahiyesi dağlık ve derin vadilerin yer aldığı bir nahiyedir. Bugün Tokat ve Sivas sınırları içerisinde toprakları bulunmaktadır. Tahrir kayıtlarına göre nahiyede 55 köy/mezra mevcuttur. Bu yerleşimlerden 12 tanesi günümüze ulaşmamıştır. Bölge üzerine çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar neticesinde kayıp yerleşimlerin bir kısmı tespit edilmiştir. Eminlü köyü, Kozlu köyü yakınlarında Eminlü olarak bilinen arazi; Kara Pınar köyü, günümüzde Ortaköy yakınlarında Doğanşar - Ortaköy yolu üzerinde bulunan arazinin adıdır. Kız Kapan köyü ise 1939 Erzincan depreminden sonra terk edilen bir yerleşim yeri olarak belirlenmiştir.²³⁰ Ser Tay köyü, ilk iki tahrirde “Mezra'a-i Ser Tay ve Kal'a Dibi ve Eski Köy-i Tozanlı ve Nahiyeye ve Pusad” şeklinde yer almaktadır.²³¹ Son tahrirde ise köy olarak geçmektedir.²³² Sivas’ın Hafik ilçesinde bugün baraj altında kalan Pusad köyü bulunmaktadır. Ser Tay köyü de baraj altında kaybolmuş bir yerleşim yeri olarak belirlenmiştir.

Harita 10. Tozanlı Nahiyesi lokalizasyonu Gerçekleştirilen Kayıp Köyler

²³⁰ Fikri Karaman, *Sivas-Tokat Tozanlı Kazası*, Akademi Ofset Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 292.

²³¹ BOA. TD.79, s.116; BOA. TD 287, s. 134.

²³² TKGM.KKA.TK.TD.14, s.197a.

Tokat kazası genelinde yaşayan köyler dahil edildiğinde %74 oranında bir lokalizasyon başarısı gerçekleşmiştir. Yaşayan köy oranının yüksek olduğu Cincife (%67), Venk (%65) ve Tozanlı (%78) nahiyeleri lokalizasyon oranlarının da yüksek seyrettiği alanlar olmuştur. Söz konusu oranlar arasında doğrusal bir ilişki olduğu görülmektedir. Diğer 5 nahiyede yaşama oranlarının düşük olması lokalizasyon başarısının da farklılaşmasına neden olmuştur. Şöyleki Kafirni nahiyesinde yaşama oranı düşük olmasına rağmen kayıp köylerin lokalizasyonunda başarı oranının yüksekliği genel lokalizasyon başarısını da artırmıştır. Benzer örneklem Yıldız nahiyesi için de geçerlidir. Venk nahiyesinde durum tam tersi gerçekleşmiştir. Venk nahiyesinde köy yaşama oranı yüksek ancak kayıp köylerin bulunma oranı düşük olduğu için diğer nahiyelerden düşük bir genel lokalizasyon oranı yakalanmıştır. Komanat nahiyesinde yaşama oranının düşüklüğü ve kayıp köyler içerisinde lokalizasyon oranının az olması genel lokalizasyon oranının da düşük çıkmasına sebep olmuştur. Kazabad nahiyesinde günümüze ulaşan köy sayısının az olması kaybolan yerleşimlerden yarıdan fazlası bulunmasına rağmen genel lokalizasyonu düşüren etken olmuştur. Gelmuğad nahiyesi ise diğer nahiyelere nazaran hem yaşama oranı hem de kayıplar içerisindeki lokalizasyonunun düşük olması nedeniyle genel lokalizasyonu en düşük oranda gerçekleşmiştir.

Kayıp köyler içerisinde lokalizasyon oranları değerlendirildiğinde 190 köy/mezra kayıp yerleşimin 96 tanesinin lokalizasyonu sağlanmıştır. Nahiyeler ölçeğinde lokalizasyon oranları ele alındığında, Cincife nahiyesinde mevcut köy sayısı ve kayıp köy sayısının az olması lokalizasyon oranının %100 olarak gerçekleşmesine etki etmiştir. Yine geçim olanaklarının yeterli oluşu ve Tokat'ın Karadeniz ile bağlantı yolu üzerinde olması bölgenin cazibesini sürdürmesine nüfus kesafetinin devamlılığına yol açmıştır. Dolayısıyla bölgede kültürel devamlılık da bir şekilde devam etmiş ve yer isimleri kaybolmamıştır.

Kafirni nahiyesi lokalizasyon oranı %69 seviyesindedir. Bölgede Alevi-Türkmen nüfusu yoğunluktadır. Muhacir kitlesi bir köy dışında (Çerkez Tomara-Gümelönü) bölgede yer almamaktadır. Dolayısıyla 16. yüzyıldan bugüne büyük bir nüfus devinimi yaşanmamıştır. Bu durum bölgede yer isimlerinin günümüze sağlıklı bir biçimde ulaşmasını sağlamıştır.

Venk nahiyesinde, kayıp 11 köyden 5 tanesinin lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir. %45 lokalizasyon başarısının yakalandığı nahiyeye muhacir kitlelerin yerleştiği bir alan olması nedeniyle geçmiş dönem kırsal yerleşim isimlerinin halkın zihninden silindiği bir bölgedir. Dolayısıyla lokalizasyon oranı düşük kalmıştır.

Komanat nahiyesi XVI. yüzyılda sahip olduğu 20 köyden 10 tanesini XX. yüzyıla taşıyamamıştır. Bölgede yapılan çalışmalar neticesinde kayıp köylerden 4 tanesinin yeri tespit edilmiş ve %40 lokalizasyon başarısı elde edilmiştir. Cincife ve Venk nahiyesinde yaşanan nüfus değişiminin benzer şekilde Komanat nahiyesinde de yaşandığı görülmektedir. Bu durum bölgede yer isimlerinin unutulmasına ve devam etmemesine neden olmuştur. Ayrıca bölgede bulunan bazı köylerin yer değiştirmiş olması eskinin unutulması yeni yerleşim yeri ve doğal olarak yeni isimlendirmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla yaşanan bu süreç lokalizasyonu olumsuz etkilemiştir.

Yıldız nahiyesinde kaybolan 15 köyden 11 tanesinin lokalizasyonu yapılmıştır. %73 gibi yüksek bir lokalizasyon oranının yakalanmış olmasında bölgenin fiziki ve kültürel anlamda fazla bir değişikliğe uğramamış olması ana sebeptir.

Kazabad nahiyesinde kayıpların bulunma oranı %54'tür. 52 kayıp köyden 28 tanesi tespit edilmiştir. Nahiyede merkezi köylerin devam etmesi bölgede toplumsal hafızanın da devamlılığını sağlamıştır. Bu sebeple kaybolan yerleşmelerin isimlerinin arazi, mevki, coğrafi şekiller, su kaynaklarına isim olarak verilmesi ve resmi kayıtlarda bu yerleşmelerin adlarının yaşatılması bölgede lokalizasyon oranının kayıp köy sayısının yüksekliğine rağmen yüzde elli üzerinde gerçekleşmesini sağlamıştır.

Tokat'a dair XVI. yüzyılın son tahrir defterine göre Gelmugad nahiyesinde toplamda 82 yerleşim yeri mevcuttur.²³³ Bu yerleşim yerlerinden 31 tanesi günümüze ulaşmıştır. 51 tanesi ise tarihi süreç içerisinde çeşitli nedenlerle kaybolmuştur. Yerleşim yerlerinin kayıp oranı %62 dir. Kayıp yerleşim yerleri içerisinde 24 tanesi mezradır. 24 mezranın tespitinde, yerleşim yeri olarak zamanla mezradan köye veya köyden mezraya dönüşen yerleşimler de dahil edilmiştir. Geriye kalan 27 yerleşim yeri köy statüsündedir. Gelmugad, kayıp köylerin lokalizasyonu hususunda yapılan araştırmalarda -Tokat'ın diğer nahiyeleri ile kıyaslandığında- başarı oranı en düşük

²³³ TKGM.KKA.TK.TD. 14, s. 234b-255b..

nahiyedir. %29' luk bir lokalizasyon başarısı elde edilen bölgede bu sonuca etki eden farklı sebepler bulunmaktadır. Alanda tespit edilebildiği kadarıyla lokalizasyon oranının bu derece düşük olmasının birinci sebebi yerleşim yerlerinin erken dönemlerde kaybolması ve bir şekilde hafızalardan silinmesidir. İkinci olarak bölgede muhacir kitlesinin çok yoğun olduğu görülmektedir. Yeni gelen nüfus XIX. yüzyılda bölgeye yerleşmiştir. Bu nüfus kitlesi yerleştikleri alanda çalışmaya esas olan XVI. yüzyıl sonları ile günümüz arasında kültürel bağlantının kopuşuna neden olmuştur. Muhacirler yerleştikleri bölgeyi yeniden isimlendirmişlerdir. Bu nedenle Gelmuğad nahiyesinde XVI. yüzyılda var olan köylerin lokalizasyonu düşük kalmıştır.

Tozanlı nahiyesi, sınırları içerisinde yer alan 55 köyden sadece 12 tanesini kaybetmiştir. Bu köylerden 4 tanesinin lokalizasyonu yapılmıştır. Diğer köylerin çok erken dönemde kaybolması lokalizasyon oranını düşüren etkidir.

Tablo 4. XVI. Yüzyıl Tokat Kazası Lokalizasyon Oranları

	Toplam Yerleşme	Devam Eden Yerleşme	Kayıp Yerleşme	Kayıp Oranı %	Yaşama Oranı %	Bulunan Yerleşme	Kayıpların Bulunma Oranı %	Genel Lokalizasyon
CİNCİFE	9	6	3	33	67	3	100	100
KAFİRNI	62	26	36	58	42	26	69	82
VENK	31	20	11	36	65	5	45	81
KOMANAT	20	11	9	45	55	4	44	70
YILDIZ	24	9	15	63	37	11	73	83
KAZABAD	80	28	52	65	35	28	54	70
GELMUGAD	82	31	51	62	38	15	27	56
TOZANLI	55	43	12	22	78	4	42	95
TOPLAM	363	173	190	52	48	95	51	74

XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarına göre Tokat'ta gayrimüslim nüfus barından köy sayısı 28'dir. Bu köyler içerisinde nüfusunun tamamı gayrimüslimlerden oluşanlar, Bizeri, Biskeni, Gürcü, Keşlik, Omala, Biskincik ve Kırkoros köyleridir. Bu köyler tam bir iskan kararlığı ile günümüze ulaşmış ve varlığını bugün de devam ettirmektedir. Geriye kalan 21 köy –Cincife, Firedökse, Muhad, Tiyeri, Zuğru, Bireb, Biskeni, Çayır Obası, Dimorta, Endiz, Aynapazarı, Farnı, Karpad, Varaz, Zağar, Komanat, İpsile, Geksi, Vavri, Yıldız- Müslüman ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı köylerdir.

Gayrimüslim nüfus barındıran köyler içerisinde dört yüzyıllık süreçte kaybolarak bugüne ulaşamayan köyler Karpad, Zağar ve Çayır Obası köyleri olmuştur. Dolayısıyla söz konusu kategoride yer alan köylerden sadece 3 tanesi günümüze ulaşmamıştır. Genel anlamda bu köylerin yerleşim tercihleri itibariyle isabet kaydettiği söylenebilir. Diğer yandan Tokat kırsalının beş yüzyıl boyunca % 90'nın üzerinde Türk-İslam ahali ile meskûn olduğu da görülmektedir.

BÖLÜM 3: KAYBOLAN YERLEŞMELER

Kırsal yerleşmeler daha öncede izah edildiği üzere insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren belirli parametrelere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta doğal hayatın sunduğu imkanlar çerçevesinde üretmeksizin sığınılan mekanlar tercih edilmiştir. Ancak zamanla fiziki ve zihni bir tekâmülün göstergesi olarak insanoğlu ilk köy yerleşmelerini inşa etmiştir. Elbette böyle bir inşa süreci ihtiyaçların farklılaşması, çeşitlenmesi ve bunu karşılayacak bir bilgi birikimi neticesinde gerçekleşmiştir. Tarımın bir üretim şekli olarak yaygınlaşması ekilen arazinin ve su kaynaklarının yakınlarında olmayı zorunlu kılmıştır. Tabii olarak böyle bir yaklaşma zarureti yerleşik hayatı ortaya çıkaran ana etken olmuştur.

İlk köy yerleşimlerinden bugüne uzun bir zaman dilimi geçmiştir. Bin yıllarla ifade edilebilecek bu süreç içerisinde yerleşmeler nicel ve nitel bir devinim içerisinde olmuştur. Nicel anlamda birçok yerleşim yeri kurulmuştur. Coğrafi şartların uygunluğuna göre bu yerleşmelerden bazıları hayatiyetini sürdürürken şartların olumsuzluğuna binaen bir kısmı da kaybolmuştur. Kaybolan yerleşmelerin yerine yenileri kurulmuş yahut da daha uygun mekânlarda yeni yerleşmeler inşa olunmuştur. Nitelik açısından yerleşmelerin kimi köy vasfını yüzyıllar boyunca muhafaza ederken kimi köyden daha küçük kırsal yerleşim birimine dönüşmüş kimi köy vasfını yitirip bir kasaba veya şehir vasfına kavuşmuştur. Elbette bu sarmal tersine işleyerek yerleşim yerlerinin ölçüleri genişleyerek veya daralarak yeni yerleşme özelliklerine kavuşmuştur.

Çalışmanın bu safhasında XVI. yüzyıl ile XX. yüzyıllar arasında Osmanlı idaresi altında yer alan Tokat kazasına bağlı kırsal yerleşmelerin kaybolması, yeni yerleşmelerin kurulması, yerleşmelerin yer değiştirmesi başlıkları ele alınacaktır. Kaybolan yerleşmeler başlığı altında mekânsal tespitler yapılacak, kayıp dönemleri ve genel anlamda kayıp sebepleri izah edilecektir. Sonrasında ise yeni kurulan köyler belirlenip bu köylerin ortaya çıkmasını sağlayan faktörler nelerdir? Hangi zaman diliminde ortaya çıkmışlardır? soruları cevaplanmaya çalışılacaktır. Son olarak yer değiştiren yerleşmeler ve nedenleri ele alınacaktır.

*“Yeryüzü bir yerleşme mezarlığıdır”*²³⁴ sözünden hareketle insanlık tarihi boyunca pek çok yerleşmenin kurulduğu ve yok olduğu söylenebilir. Nitekim geçmişte

²³⁴ İlker Yiğit, a.g.t., s. 200

var olan ama bugün yaşamayan yerleşmeler tarihi vesikalara yansımıştır. Köylerin kaybolması çalışma alanı olan Anadolu'ya has bir durum değildir. Aynı zamanda yalnızca tez konusuna esas olan zaman aralığında da gerçekleşmemiştir. Örneğin Yunanistan coğrafyasında XI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar uzanan bir dönemde kaybolan köylere ilişkin yapılan bir araştırmada 2049 adet köyün kaybolduğu belirlenmiştir. Bu yerleşmelerin 373 tanesi hariç diğer köylerin hangi dönemde kaybolduğu belirlenmiştir.²³⁵ Ortaçağ'da Fransa'nın güneyinde Provence bölgesinde nüfus hareketlerine bağlı olarak köyler terk edilmiştir.²³⁶ Benzer şekilde İngiltere'de ortaçağda var olan ama bir şekilde günümüze ulaşmayan 2000 yerleşme tespit edilmiştir.²³⁷ Bunlar dışında Norveç²³⁸, Polonya²³⁹ ve Danimarka²⁴⁰'da kayıp yerleşim yerlerine dair yapılan çalışmalar neticesinde önemli bulgular elde edilmiştir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere tarihi süreç içerisinde dünyanın çeşitli coğrafyalarında ve farklı siyasi organizasyonlar içerisinde yerleşmeler varlıklarını devam ettiremeyerek kaybolmuşlardır. Bu durum Anadolu coğrafyası ve bu alanda kurulmuş Türk devletleri içinde geçerlidir. Osmanlı dönemi kırsal yerleşmelerinin kaybolması sorunsal araştırmanın odak noktasıdır. Olağan seyrinde yerleşmelerin terk edildiği yukarda değinildiği üzere olağan bir durumdur. Osmanlı tarihi kaynakları değerlendirildiğinde -özellikle tahrirler söz konusu olduğunda- yerleşmelerin nicel anlamda artış veya azalma yaşadıkları görülmektedir.²⁴¹

XVI. yüzyıl içerisinde tutulan tahrir defterlerine göre Osmanlı idaresi altındaki eyaletlerde yerleşim sayıları tespit edilebilmektedir. Araştırmaya esas alan Eyalet-i Rum içerisindeki Tokat kazası içinde bu sayısal tespitler yapılmıştır. Ancak bu tespitler neticesinde var olan köylerin bir kısmı XX. yüzyıla taşınamamıştır. Öyle ki kaybolan köylerin yerine yenileri kurulmuş hatta kurulan bu köyler de bir şekilde varlığını devam

²³⁵ H. Antoniadis Bibicou, "Villages desertes en Grece Un bilan provisoire", *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpén Yay., Paris 1965, s. 364.

²³⁶ Georges Duby, "Demographie et villages desertes", *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpén Yay., Paris 1965, s. 13.

²³⁷ Maurice V. Beresford, "Villages desertes: bilan de la recherche anglaise", *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpén Yay., Paris 1965, s. 533.

²³⁸ H. Bjorkvik, "Villages desertes: bilan de la recherche en Norvege et en suede" *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpén Yay., Paris 1965, s.581-606.

²³⁹ Aleksander Gięysztor, "Villages desertes: bilan de la recherche polonaise", *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpén Yay., Paris 1965, s. 607-613.

²⁴⁰ Thorkhild Ramskou, "Villages desertes: bilan de la recherche danoise", *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpén Yay., Paris 1965, s. 613-619.

²⁴¹ Bkz. BOA. Td 79, 287 ve TKGM.KKA. TK 14.

ettiremeyerek günümüze ulaşamamıştır. Dolayısıyla yerleşmeler canlı organizmalar gibi doğarak gelişmekte ve bir süre sonra hayatini yitirerek zaman içerisinde kaybolmaktadır. Günümüzde de güvenlik, iktisadi yaklaşımlar, ulaşım olanaklarının zorluğu vb. sebeplerle köylerin terk edilmek zorunda kalındığı bir gerçektir.²⁴² Ancak doğal yerleşim sirkülasyonu dışında tarihin belirli dönemlerinde toplu yerleşme kayıpları yaşanmıştır. Bu kayıpların neden, nasıl ve ne zaman yaşandığı cevaplanmaya muhtaçtır.

3.1. MEKANLAR

Tokat kazası sınırları içerisinde XVI. yüzyıl verilerine göre yerleşmenin jeomorfolojik ünitelere göre dağılımı daha önceki bölümde ele alınmıştır. Bilindiği üzere insanoğlu kendisi için avantajlı gördüğü coğrafi alanlara yerleşme eğilimindedir. Tarih boyunca bu eğilim değişmemiş su, verimli toprak, güvenlik vb. etkenlerin yeterli görüldüğü bölgelere köyler kurulmuştur. Tokat özelinde bu tercihlerin yamaç/plato, dağ, ova şeklinde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ancak avantajlı bu mekanlar tarihi süreç içerisinde bir biçimde terk edilmiştir. Dolayısıyla öncelikle kaybolan yerleşmelerin hangi alanlarda yoğunlaştığını tespit etmek elzemdir. Kayıp mekânların jeomorfolojik ünitelere göre dağılımı kayıp sebeplerinin de sağlıklı bir şekilde ortaya çıkışını sağlayacaktır.

Bu bölümde kayıp mekanlardan lokalizasyonu yapılan kırsal yerleşmeler istatistiki veriler ışığında nahiyeler bazında ele alınacaktır. Ayrıca nahiyelerin genel jeomorfolojik birimlerden tek bir üniteye bağlı olması durumunda lokalizasyonu yapılamasa dahi kayıp mekanı olarak genel ünite esas alınacaktır. Tokat'ın XVI. yüzyılda kırsal yerleşmelerinin sayısı 363'tür. Bu rakamın belirlenmesinde, Tokat'a dair XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterlerinden 1520 tarihli TD. 79, 1554 tarihli TD. 287 ve 1574 tarihli TK. 14'de yer alan yerleşmelerden herhangi bir dönemde köy veya nüfus barındıran mezra olarak kaydedilen yerleşmeler esas alınmıştır. Söz konusu 363 yerleşim biriminden 190 tanesi zaman içerisinde kaybolmuştur. Bu kayıplar içerisinde lokalizasyonu yapılan köy sayısı ise 96'dır.

²⁴² TÜİK 2015 yılı verilerine göre 1927 yılında 39.901 olan köy idari alanı sayısı 1935 yılında 34.876, 1950 yılında 34.252, 1970 yılında 35.638, 1990 yılında 35.152 şeklinde olmuş ve 2015 yılına gelindiğinde 18.332'ye düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Taş, "Türkiye'de Coğrafi Bakış Açısıyla Köy Kavramı" *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara 2016, s. 294.

Tablo 5. Tokat Kazası Lokalizasyonu Yapılan Kayıp Köylerin Mekansal Dağılımı

	DAĞ	OVA	PLATO/YAMAÇ
CİNCİFE	-	2	1
KAFİRİNİ	-	-	36
KAZABAD	-	28	-
GELMUGAD	-	-	51
KOMANAT	1	2	1
TOZANLI	12	-	-
VENK	5	-	-
YILDIZ	-	-	11
TOPLAM	18	32	100

Tokat kazası kırsalında yer tespiti yapılan ve bazı nahiyelerin genel jeomorfolojik yapısı itibariyle farklı bir yerleşimin söz konusu olamayacağı düşünüldüğünde toplam 150 kayıp yerleşmenin mekânı belirlenmiştir. Buna göre Tokat'ta kayıp mekânlarının iki jeomorfolojik üniteye yoğunlaştığı görülmektedir. Plato/yamaç ve ovalık alanlar yerleşmeye uygun olması nedeniyle Tokat kırsalında tercih edilmiştir. Bu iki üniteye toplam 132 köy/mezra yerleşim alanı bulunmaktadır. Dağlık alan söz konusu olduğunda ise 18 yerleşim yeri bulunmaktadır. Kayıp mekânlar temel alındığında yerleşmelerin %88'i plato/yamaç ve ovalık alanlarda, %12'si ise dağlık alanlarda yer almaktadır.

Kayıp köyler konusunda yapılan çalışmalarda kayıp mekânlarına ilişkin tanımlamalar genelde aynıdır. İlker Yiğit, Manisa ve Konya'ya ilişkin yaptığı tespitlerde kayıp mekânlarının ovalık, yamaç ve plato birimlerinde yoğunlaştığını belirtmiş ve her iki bölgede toplam kayıp oranını Manisa'da %86, Konya'da ise %71 olarak belirlemiştir.²⁴³ Oktay Özel ise Amasya'da kaybolan toplam 140 civarı köyün 125 tanesinin yani kayıpların %89'nun Argoman, Geldigelen ve Akdağ nahiyelerinde düz ovalık alanda gerçekleştiğini ifade eder.²⁴⁴ Tokat kırsalında da durum benzer ölçülerde gerçekleşmiştir. Şöyleki kaybolan köylerin 100 tanesi plato ve yamaç biriminde (%67), 32 tanesi ovalık alanda (%21), 18 tanesi ise dağlık arazide (%12) gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kayıpların Manisa, Konya ve Amasya kırsalında olduğu gibi Tokat kırsalında da yoğunlukla plato/yamaç ve ovalık alanlarda yoğunlaştığı

²⁴³ İlker Yiğit, a.g.t, s.212-215.

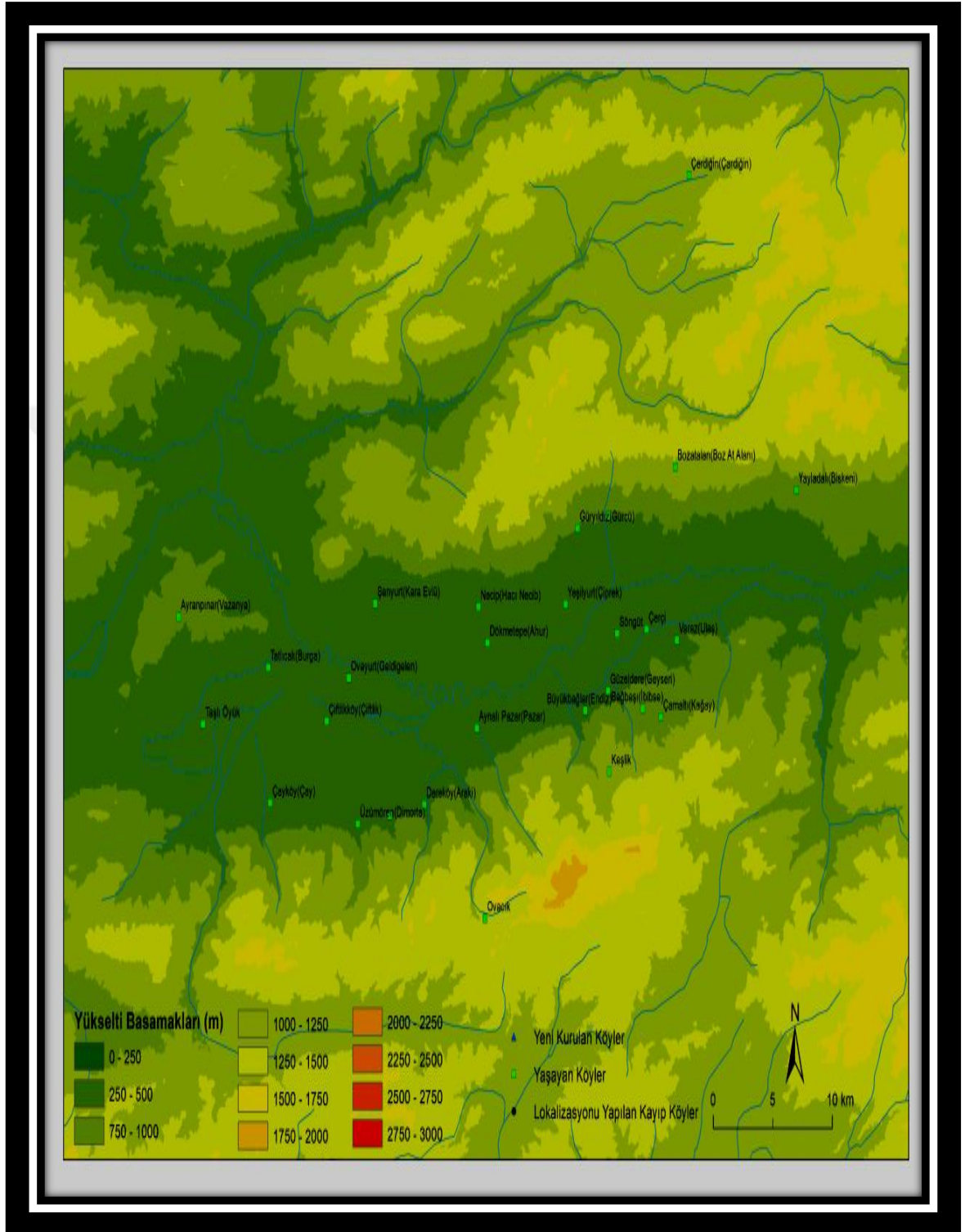
²⁴⁴ Oktay Özel, a.g.m., s.575.

söylenbilir.

Bu sonuçlar itibariyle görünürde şöyle bir tezat ortaya çıkmıştır. Coğrafi anlamda her türlü avantajı sağlayan (su, bakı, yükselti, toprak verimliliği, ulaşım vb.) ovalık ve plato/yamaç alanlar aynı zamanda insanların köylerini terk ederek kaçtıkları alanlar haline neden gelmiştir. Elbette yerleşmelerin kaybolma sebepleri üzerinde ayrıca durulacaktır. Ancak yerleşme mekanları üzerinde durulan bu kısımda birkaç noktayı belirtmekte yarar vardır. Yerleşme sadece jeomorfolojik etkenler ölçeğinde gerçekleşen bir etmen değildir. Bölgede güvenlik zafiyetinin ortaya çıkışı pek çok olumlu etmenin bir anda değişmesine üretim açısından önemli bir bölgenin can güvenliği açısından dezavantajlı hale gelmesine yol açabilmektedir. Yine sefer güzergâhında yer almak askeri ve ekonomik baskının daha fazla hissedilmesine yol açarak adı geçen mekânların terk edilmesine sebep olmaktadır. Bu noktada Tokat nahiyelerinden iki örnek değerlendirilebilir.

Kazabad nahiyesi diğer nahiyelere oranla yoğun nüfuslu, verimli topraklara sahip ulaşım kolaylığı olan ve ipek yolu güzergâhı üzerinde yer alan bir bölgedir. XVI. yüzyıl kayıtlarına göre en fazla köy/mezra yerleşimine sahip nahiyedir. Kaza merkezine de yakın konumdadır. Ancak tüm bu avantajları nahiyenin XVI. yüzyıldaki yerleşmelerini XX. yüzyıla taşımasını sağlayamamıştır. Yukarıda belirtilen sebepler çerçevesinde Kazabad jeomorfolojik avantajlarını siyasi idari ve askeri nedenlerle bir anda kaybederek dezavantajlı bir alan haline dönüşmüş ve mevcut 80 yerleşmeden ancak 28 tanesini günümüze taşıyabilmiştir.

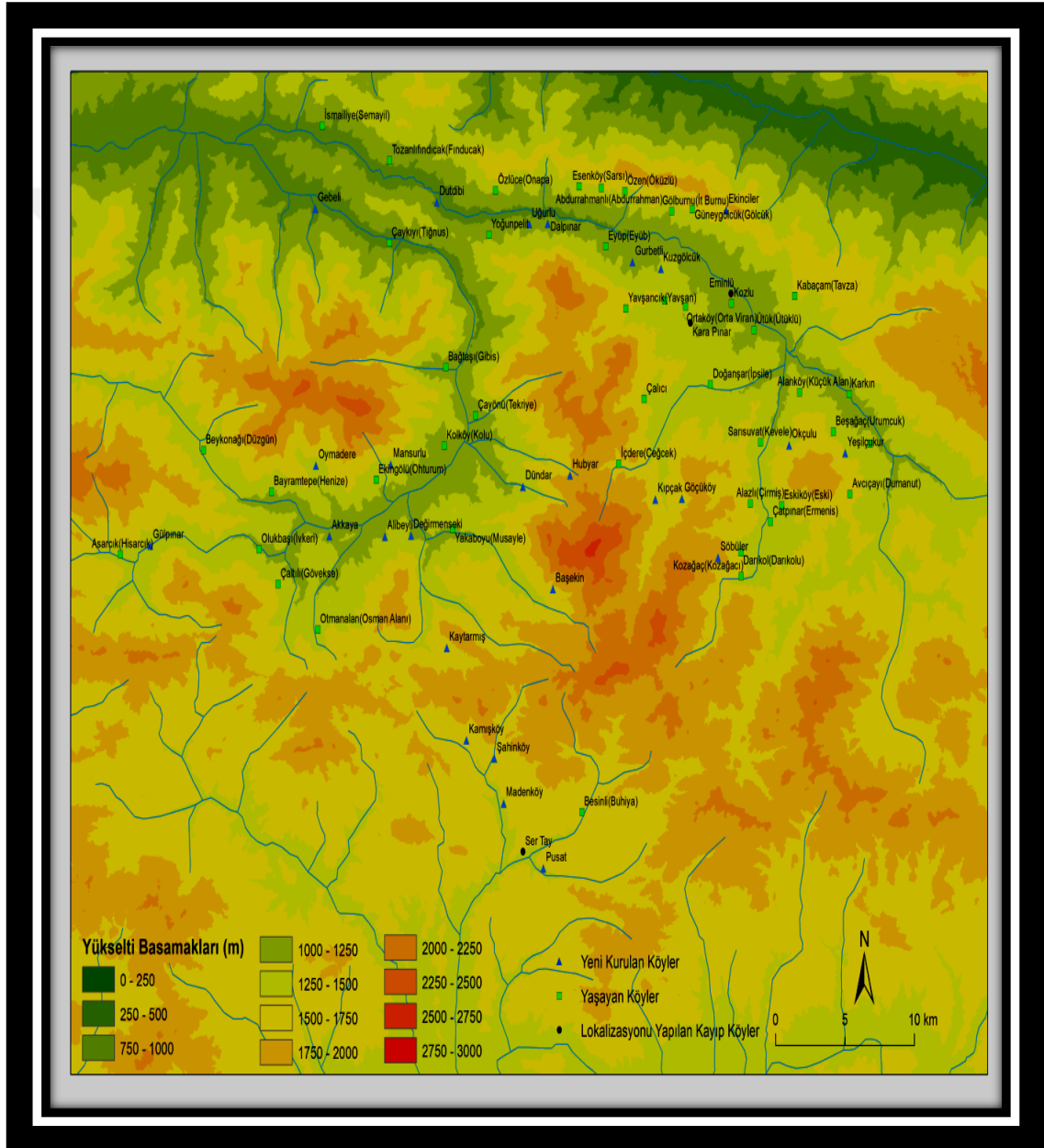
Harita 11. Kazabad Nahiyesi Yaşayan Köyler

Tozanlı nahiyesi Tokat kazasının doğu yönünde yer alan dağlık bir arazideki yerleşmeleri içermektedir. Ekonomik kaynakların Kazabad nahiyesine göre sınırlı olduğu çeşitli ulaşım güçlüklerinin yaşandığı engebeli ve derin vadilerden oluşuyordu. XVI. yüzyılda nahiyeye bağlı 55 yerleşme yeri bulunmaktaydı. Dolayısıyla yerleşme

cazibesi düşünülürken Tozanlı nahiyesi Kazabad nahiyesine göre birinci öncelik olabilecek jeomorfolojik özelliklere sahip bulunmamaktadır. Ancak bölge sahip olduğu bu özelliklerden dolayı güvenliğin olmadığı bir dönemde sığınak özelliği göstermiş olmalıdır. Öyle ki Tozanlı nahiyesi 55 köyden 43 tanesini XX. yüzyıla ulaştırmayı başarabilmiştir.

Harita 12. Tozanlı Nahiyesi Yaşayan Köyler

Sonuç olarak kayıp mekanlarının ele alındığı bu bölümde jeomorfolojik ünitelerin hemen hepsinde kayıpların yaşandığı görülmüştür. Ancak yoğunlukla yerleşme için avantajlı alanlarda kayıp oranlarının da yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Burada jeomorfolojik ünite olarak nerede yer aldığı tespit edilemeyen yerleşmelerin varlığı sayısal veri olarak bir eksiklik yaratmaktadır. Çünkü 40 köyün lokalizasyonu gerçekleştirilememiştir. Kayıpların yaşandığı nahiyelerde dağ, ova ve plato/yamaç iskân alanlarının olması yerleşmelerin kesin bir üniteye dahil edilmesine engel olmuştur. Kazabad, Venk ve Komanat nahiyelerinde lokalizasyonu yapılamayan köylerin jeomorfolojik ünitelerden hangisine dahil olduğu tespit edilememiştir. Ancak nahiye genelinde yerleşmenin yoğunlaştığı alanlar düşünüldüğünde her üç nahiyede de ovalık alanda bu kayıpların yaşandığı varsayılabilir.

3.2. DÖNEMLER

XVI. yüzyıl Tokat kırsal yerleşmeleri konusunda daha önceki bölümlerde kayıp köy ve mezraların sayısı ve niteliği, jeomorfolojik üniteler göre dağılışı istatistikleri ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Bu bölümde kayıp köylerin yüzyıllar içerisinde hangi zaman aralığında kaybolduğu üzerinde durulacaktır.

Tarihi süreç içerisinde her dönemde yeni kurulan yerleşmeler olmuş benzer şekilde kayıplar da yaşanmıştır. Burada söz konusu kayıpların hangi dönemde yoğunlaştığı esas alınmıştır. Doğal seyrinin dışında olağandışı şartların ortaya çıkışıyla terk edilen köyler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Toplamda 190 köy/mezra yerleşiminin günümüze ulaşmadığı verisinden hareketle bu köylerin kaynaklarda son defa geçtiği dönemler belirlenmiş ve bir daha bu köyün ismine herhangi bir kaynakta rastlanmaması ve günümüzde de yaşamıyor oluşu o köyün kayıp olarak bir sonraki döneme kaydedilmesini sağlamıştır. Araştırmanın zaman aralığı 50 yıllık periyotlara ayrılmak suretiyle dönemlendirilmiştir.

Tablo 6. Tokat Kazası Köylerinin Kayıp Dönemleri²⁴⁵

	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	1950-2000
CİNCİFE	1	0	1	0	0	1	0	0
KAFİRİNİ	5	0	8	1	0	16	0	6
VENK	2	0	3	0	0	1	2	3
KOMANAT	8	0	0	0	0	2	0	0
YILDIZ	7	2	2	0	0	2	0	2
KAZABAD	12	1	20	1	0	15	2	1
GELMUGAD	18	4	9	20	0	0	0	0
TOZANLI	8	2	0	0	0	0	2	0
TOPLAM	61	9	43	22	0	37	6	12
	32%	%5	%23	%12	%0	%19	%3	%6

Bu tarz bir dönemlendirme elbette kayıpların sebeplerini anlamlandırmak noktasında verimli bir analiz imkânı sağlayacaktır. Kayıp dönemlerinin belirlenmesi Osmanlı Devleti'nin belirtilen dönemde yaşadığı sosyal, ekonomik, askeri ve idari sıkıntılarının iskân üzerinde ne gibi etkileri olduğunu ortaya koyacaktır.

²⁴⁵ Kayıp dönemlerine ilişkin oluşturulan bu ve bundan sonraki tablolar elli yıllık periyotlara uygun olarak Tokat'a dair veriler içeren tahrir defterleri, timar ruznamçe defterleri, derdest defterleri, cebe defterleri, şer'iyye sicilleri, temettüat defterleri, nüfus defterleri, salnameler ve nikah defterlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bahsi geçen defterlerin künyesi kaynakçada verilmiştir.

Tablodaki veriler ışığında 1600-1649 aralığında %32 oranında kayıp yaşandığı görülmektedir. Neredeyse kayıpların üçte birinin gerçekleştiği bir dönem olması itibarıyla bu zaman aralığı etraflıca incelenmeye muhtaçtır. 18. yüzyıl boyunca kırsalda yerleşme kayıplarının devam ettiği ve bu sürecin 19. yüzyılın ikinci yarısında da sürdüğü anlaşılmaktadır. XX. yüzyılda siyasi ve sosyal çalkantıların sona ermesiyle iskân kararlılığı artmış ve yerleşme kayıplarında azalma yaşanmıştır.

Nahiyeler söz konusu olduğunda 1600-1649 aralığında kaza genelinde büyük çalkantılar yaşanmış olmalıdır. Çünkü bu zaman diliminde tüm nahiyelerde yerleşme kayıpları yaşanmıştır. Özellikle Gelmugad, Komanat, Kazabad ve Tozanlı'da kayıp köy/mezra sayıları yüksektir. Ancak Tozanlı ve Komanat nahiyelerinde neredeyse tüm kayıplar bu dönemde yaşanmış ve bir daha da bu köylerin isimlerine rastlanamamıştır. Kazabad nahiyesi tüm zaman aralıklarında yerleşme kaybına uğramış ve yoğunlukla XVIII. yüzyılın ilk yarısında bu kayıplar yaşanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında kayıp yerleşme kaydı yoktur. Kafirni nahiyesinde kayıplar XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmıştır. Genel kayıp zamanlarına paralel bir artıştır. XX. yüzyılda ise en fazla kaybın yaşandığı bölgedir. Gelmugad nahiyesi diğer nahiyelerden farklı olarak en büyük yerleşim kaybını XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Cincife nahiyesi yerleşme sayısının düşük olduğu ve aynı zamanda kayıplarında az olduğu bir nahiyeye olması sebebiyle var olan üç kayıp yerleşme de farklı dönemlerde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla nahiyeye özelinde yoğunluklu kayıp dönemi ifade edilememektedir. Venk nahiyesi iki dönem hariç tüm zaman aralıklarında birkaç köy kaybına uğramış ancak kayıpların yoğunlaştığı bir zaman aralığı kaza bütünlüğünde izah edilebilmektedir. Yıldız nahiyesi toplam 15 kayıp yerleşmenin 7 tanesini XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış daha sonraki yüzyıllarda da peyder pey kayıplar yaşayarak devam etmiştir.

Tablo 7. Nahiyelere Göre Dönemsel Kayıp Oranları

KAYIP DÖNEMİ	1600-1650		1650-1700		1700-1750		1750-1800		1800-1850		1850-1900		1900-1950		1950-2000	
	1	33%	0	0%	1	33%	0	0%	0	0%	1	33%	0	0%	0	0%
CİNCİFE	1	33%	0	0%	1	33%	0	0%	0	0%	1	33%	0	0%	0	0%
KAFİRİNİ	5	14%	0	0%	8	22%	1	3%	0	0%	16	44%	0	0%	6	17%
VENK	2	18%	0	0%	3	27%	0	0%	0	0%	1	9%	2	18%	3	27%
KOMANAT	8	80%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2	20%	0	0%	0	0%
YILDIZ	7	47%	2	13%	2	13%	0	0%	0	0%	2	13%	0	0%	2	13%
KAZABAD	12	23%	1	2%	20	38%	1	2%	0	0%	15	29%	2	4%	1	2%
GELMUGAD	18	35%	4	8%	9	18%	20	40%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
TOZANLI	8	58%	2	17%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	2	17%	0	0%
TOPLAM	61	32%	9	9%	43	23%	22	12%	0	0%	37	19%	6	3%	12	6%

Nahiyeler arasında kayıp dönemleri karşılaştırıldığında sebepler bağlamında ana başlıklar ölçeğinde değerlendirmeler yapılabilir. Celâfî isyanlarının etkilerinin tüm Anadolu'yu kasıp kavurduğu 1600-1650 zaman aralığında benzer şekilde Tokat nahiyelerinin tümünde köy kayıpları yaşanmıştır. Bunlar içerisinde Komanat nahiyesinde kaybolan köylerin % 80'i bu dönemde ortadan kalkmıştır. Komanat nahiyesine bağlı yerleşmelerin vadi tabanında yer alması ve Cincife-Tokat, Kafirni-Tokat ulaşım güzergâhlarının kavşak noktası konumunda bulunması güvenlik açısından pek de korunaklı olamayan bir bölge olmasına yol açmıştır. Ayrıca bahse konu olan nahie Tokat kaza merkezine en yakın konumdaki yerleşim birimidir. Dolayısıyla güvenlik sorunlarının ayyuka çıktığı Büyük Kaçgunluk döneminde yöre halkının kırdan kente göçü tercih etmeleri akla yatkın bir eylemdir. Özellikle kırsal bölgelere göre daha güvenli ve merkezi idarenin gücünü daha fazla hissettirdiği kaza merkezinde tehdit anında sığınılacak bir kalenin de bulunması bu dönemde köylerin terk edilerek şehre yerleşmesini anlamlı kılmaktadır.

Kazabad nahiyesinde, kaybolan köylerin % 23'ü Celâfî Fetreti döneminde kaybolmuştur. Kayıplar bağlamında köylerin $\frac{1}{4}$ 'nü yitiren Kazabad nahiyesi içinde, benzer yorumlar yapmak mümkündür. Amasya-Tokat-Sivas ulaşım yolu üzerinde yer alan Kazabad nahiyesi normal ulaşım seyrinin ötesinde Osmanlı dönemi doğu-batı ticaretinin gerçekleştiği ipek yolu güzergahı üzerinde doğu-batı bağlantısını sağlayan ana arter üzerinde konumlanmış bir iskan alanıdır. Bu yerleşme cazibesi nedeniyle

Celâlî isyanlarının yaşandığı dönemde olumsuzluklardan etkilenmiştir. Dolayısıyla köy sayısının fazla olduğu nahiyede diğer bölgelere göre nispeten kayıp oranı XVII. yüzyılın ilk yarısında daha fazla olmuştur. Yaşanan güvenlik problemleri ovada yer alan zengin ve kolay ulaşılabilir iskan alanlarının yoğun olduğu Kazabad nahiyesinden kaçışı tetiklemiş ve köyler söz konusu dönemde terk edilmiştir.

Yıldız nahiyesi Osmanlı döneminde Tokat Sivas yolu üzerinde yer alan bir yerleşme sahasıdır. Dolayısıyla eşkıyalık faaliyetlerini ve Celâlî isyanları dönemini derinden hissetmiştir. Bu kaos ortamından olumsuz etkilenen, özellikle az nüfuslu ve mezra niteliğindeki iskan alanları, daha güvenli buldukları alanlara göç etmek suretiyle, mevcut 7 yerleşim alanının boşalmasına ve süreç içerisinde kaybolmasına neden olmuşlardır.

Tozanlı nahiyesi'ndeki kayıplarında %58'lik bir oranla 1600-1650 zaman aralığında yaşandığı görülmektedir. Tozanlı nahiyesi yerleşme dokusu itibariyle yaşam olanakları sınırlı dağlık bir arazide meskundur. Bu durumun nispeten bölgeyi Celâlî isyanları döneminde mahfuz tutması beklenirken Tozanlı nahiyesinde yaşanan kayıpların büyük çoğunluğu da bu dönemde yaşanmıştır. Bu doğal koruma imkanına rağmen Tozanlı nahiyesinin Tokat-Sivas ulaşım güzergahında yer alması nahiyenin yol üzerindeki köylerinin kaybolmasına neden olmuştur. Kayıp 12 köye dair yapılan lokalizasyon çalışmalarında bu dönemde kaybolan 8 köyden bir kısmının yol güzergahında bir lokasyonda bulunması bunu doğrular niteliktedir.

Gelmugad nahiyesi mezra yerleşim alanlarının diğer nahiyelere oranla daha fazla yer aldığı bir bölgedir. Plato niteliğindeki nahiyenin sınırları içerisinde kurulmuş köyler dağ, tepe vb. doğal koruma alanlarından yoksundur. Sivas ve Bozok sancağı arasındaki ulaşım yolu nahiyeyi iki ana bölgeye ayırmaktadır. Celâlî isyanlarının ana merkezi konumundaki bölgede bulunan köylerin –özellikle az nüfuslu ve mezra niteliğindeki yerleşmeler- saldırılara, soyguna ve can kayıplarına daha fazla dayanamayarak nahiyenin kuzey ve güney sınırlarını oluşturan dağ sisilelerinin eteklerinde kurulmuş daha merkezi köylere yöneldikleri söylenebilir. Başka bir ifadeyle az nüfuslu yerleşmelerde yaşayan insanlar köylerini terk ederek kendilerini daha güvende hissettikleri büyük köylere sığınmışlardır.

Cincife, Venk ve Kafirni nahiyeleri bahsi geçen diğer nahiyeler oranla XVII.

yüzyılın ilk yarısında daha az yerleşme kaybına uğramıştır. Asıl itibariyle Cincife ve Kafirni nahiyelerinin bulunduğu coğrafyada Celâlî isyanlarının etkisinin daha yoğun olması beklenirdi. Ancak bu durum tüm olumsuzluklara rağmen bölge insanının elinde bulunan geçim imkanlarından vazgeçememiş olmalarıyla açıklanabilir. Söz konusu nahiyelerde yaşayan nüfusun tehdit anında geçici olarak terk ettiği köylerine devletin güvenliği yeniden tesis etmesiyle geri döndükleri söylenebilir. Nitekim, avarız kayıtları sonrasında pek çok köyün yeniden hayatıyet kazanması bu teoriyi desteklemektedir.

1650-1700 zaman aralığı Tokat kazası geneli için iskan kararlılığının yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu hususta Celâlî isyanların bastırılmasının rolü büyüktür. Merkezi idare isyanların bastırılmasını şiddet yoluyla çözümlenmiş ve Anadolu'da sukuneti sağlamıştır. Bu nedenle söz konusu dönemde terk edilmiş köylerden bir kısmı kaçan nüfusun geri dönüşüyle yeniden şenlenirken kayıp oranı da düşmüştür. Kaza genelinde %9 oranında bir kayıp yaşanırken Cincife, Venk, Kafirni ve Komanat nahiyelerinde hiç köy kaybı yaşanmamıştır.

1700-1750 yılları bölgede kayıpların yoğunlaştığı ikinci dönemdir. Bu dönemde önceki yüzyılda yaşanan Celâlî isyanları gibi baskın bir sebebin iskan alanlarının kabolmasına yol açtığını söylemek mümkün değildir. Ancak üçüncü bölümde açıklanacak genel sebeplerin özelde Tokat'ı da etkilediği söylenebilir. XVIII. yüzyıl imparatorluk coğrafyasının doğuda İran ve batıda Avusturya ve Rusya ile yaşanan uzun süreli savaşlarla sarsıldığı ve bu durumun topluma sosyal ve ekonomik anlamda olumsuz sonuçlar doğurduğu bir dönemdir. Savaş can kaybının çok ötesinde toplumsal yapının tüm katmanlarında etkili olan problemler bileşkesidir. Savaş ekonomisi başlı başına bir sorundur. Vergilerin arttığı ve geçim olanaklarının kısıtlandığı her zaman diliminde olduğu gibi önce insan sonrasında da yaşanan mekan olumsuz etkilere maruz kalmıştır. Bu dönemde %23 oranında yaşanan kayıplar içerisinde 20 yerleşme kaybı ile Kazabad nahiyesi ön plana çıkmaktadır. Kazabad nahiyesi Tokat kazasının her dönemde toprak verimliliği ve yerleşmeye olan uyumu sebebiyle en değerli iskan alanıdır. Ayrıca kaza merkezine yakınlığı dolayısıyla diğer nahiyelere oranla vergi, asker alımı, sefer organizasyonu vb. devlet ödevlerinin ilk muhatabı olan idari birim konumunda olmuştur. Benzer biçimde devletin timar sisteminde yaşanan değişim ve dönüşüm sebebiyle uyguladığı iltizam ve malikane sistemi yerelde baskıyı daha da artırmıştır. Bu sürecin doğal sonucu ehl-i örf ve ayanların arasında ezilen yığınlar

içerisinden büyük bir menuniyetsizler grubu ortaya çıkmıştır. Eşkivalık faaliyetleriyle ilk çıktısını veren bu kaotik yapı Tokat nahiyeleri içerisinde Kazabad, Kafirni ve Gelmugad başta olmak üzere iskan alanlarının yok olmasına neden olmuştur.

1750-1800 döneminde kayıp köyler hususunda Gelmugad nahiyesi merkezli bir değerlendirme yapmak mümkündür. Hattızatında bu bölge daha XVII. yüzyılın başlarında Tokat kaza sınırları içerisinden ayrılarak bağımsız kaza statüsüne kavuşmuştur. Ancak çalışma kapsamında XVI. yüzyıl kaza sınırları esas alındığı için Gelmugad nahiyesinin iskan seyri de takip edilmiştir. Kaza genelinde neredeyse hiç köy kaybının olmadığı bir dönemde Gelmugad nahiyesinde 20 köy kaybı yaşanmıştır. Buna sebep olan etmenler içerisinde ilk akla gelen iklim şartlarının olumsuzluğu ve ekilebilir arazilerin azlığıdır. Bugünkü şartların geçmişte daha olumsuz özellikler taşıdığı düşünüldüğünde bölgedeki kayıp oranları anlamlı hale gelebilir. Bölgede mezra sayısının fazla, nüfuslanma oranının ise düşük olması, zamanla ekonomik yetersizliğin ortaya çıkışıyla birlikte nüfusun yeni arayışlara yönelerek ekonomik ve güvenlik açısından önemli cazibe merkezlerine göç etmesine neden olmuştur. Gelmugad gibi demografik ve ekonomik açıdan dezavantajlı yerleşim alanlarından gerçekleşen göçler de zamanla köylerin kaybolmasına yol açmıştır. Coğrafi keşiflerle başlayan sürecin zamanla kadim dönemin ticari güzergâhlarını değiştirmesi Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemiştir. Tokat ve Sivas gibi önemli iki ticaret merkezinin değişime ayak uyduramaması ve sanayileşme karşısında ticari yeterliliklerini yitirmesi, kırsal alanı da olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla Anadolu ticaretinin can damarları olan doğu batı yolları zaman içerisinde önemini kaybetmiştir. Bu yol üzerinde yer alan şehir ve kırsal alanda tabii olarak ekonomik bir küçülme yaşanmıştır. Bunun bir neticesi olarak batıda yer alan şehirlere göçler yaşanırken bölgedeki köy ve mezralarda bundan oldukça kötü etkilenmiştir. Geçim şartlarının bozulması zaten sermaye, emek ve ekilebilir alan azlığının yaşandığı bölgede yerleşim yerlerinin terkine sebep olmuştur. Vergi baskısı ve sürekli asker isteği de bölge insanına büyük zorluklar yaşatmıştır. XVIII. yüzyıl özellikle Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar nedeniyle büyük oranda asker ihtiyacını doğurmuştur. Savaş teknolojisinde yaşanan değişime paralel olarak savaşlarda yaşanan ölümler büyük nüfus kayıplarına neden olmuştur. Ayrıca bölgede kırsal alanda yaşanan toplulaşma hadisesi zayıf köylerin güçlü iskan alanlarına eklenerek kaybolmasına neden olmuştur.

XIX. yüzyılın ilk yarısında herhangi bir kayıp yerleşme tespit edilememiştir. Ancak yüzyılın ikinci yarısı imparatorluğun her anlamda çözülmeye yüz tuttuğu bir dönem olmuştur. İçerde yaşanan dönüşüm sancıklarına ayak uyduramayan hantal bir devlet yapısı dışarıda biri bitip diğeri başlayan savaşlar, azınlık isyanları, ekonomik buhranlar gibi sebepler Anadolu coğrafyasında mikro düzeyde iskan alanlarını da yeni bir daralma sürecine mecbur etmiştir. Gelmuğad dışında tüm nahiyelerde köylerin kaybolduğu bu dönemde özellikle Kazabad ve Kafirni nahiyesi sözkonusu etkenlere bağlı olarak yerleşme kaybına uğramıştır. Kazabad ve Kafirni nahiyelerinin genel anlamda kayıp yoğunluk dönemleri aynı zaman aralıklarına tesadüf etmektedir. Her iki nahiyenin de Yeşilirmak'ın suladığı araziler üzerinde konumlanmış olması ortak bir iskan kaderini paylaşmalarına neden olmuştur.

1900-1950 dönemi artık iskan bağlamında suların durulduğu kaybolan yerleşmelerin yerine yeni yerleşmelerin kurulduğu ve dış göçlerle kırsal alanın yeniden nüfuslandığı bir zaman dilimi olmuştur. Dolayısıyla kaza genelinde %3 oranında düşük bir kayıp dönemi olarak tespit edilmiştir. 1950-2000 arası yıllar bir önceki zaman diliminde yaşanan yeniden kurulum ve nüfuslanmaya paralel bir ölçüde yerleşim kayıplarının % 6 gibi alt bir seviyede gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde yaşanan köy kayıpları aslında bir yok oluş değil yeni belediyelerin kurulması veya merkez belediye sınırlarının genişlemesi neticesinde ismen ve idari olarak köylerin ortadan kalkması ile ilintilidir. Söz konusu dönemde Kafirni ve Venk nahiyesine bağlı toplam dokuz köy bahsedilen idari tasarruflar nedeniyle köy niteliğini kaybetmişlerdir.

3.3.SEBEPLER

3.3.1.Doğal Afetler

Doğal afetler, gerçekleştiği bölge üzerinde olumsuz etkiler bırakan, başladıktan sonra durdurulamayan sosyal ve ekonomik yaşamı kısa sürede alt üst eden, yerel kaynakları ve güvenliği mahveden, jeofizik, hidro-meteorolojik, klimatolojik ve biyolojik fenomenler sonucu ortaya çıkan doğa olaylardır. Jeolojik felaketler deprem, volkanik patlama, tsunami, kaya düşmesi ve toprak kayması, hidro-meteorolojik felaketler, sel kasırga, yıldırım düşmesi, tipi çığ, aşırı yağışlar nedeniyle barajların yıkılması, çamur akması, heyelan vb., klimatolojik felaketler kuraklık ve aşırı sıcaklık, biyolojik felaketler ise salgın hastalık ve böcek istilası olarak örneklendirilebilir.²⁴⁶

Türkiye’de 20. yüzyılın başından bugüne kadar meydana gelen doğal afetler neticesinde 87 bin kişi hayatını kaybetmiş, 210 bin kişi yaralanmış, 651 bin konut ise yıkılmış yahut da hasar görmüştür.²⁴⁷ Netice itibariyle yüz yıllık bir zaman diliminde bu derece büyük yıkıma sebep olan doğal afetler XVII. yüzyıldan bugüne Anadolu coğrafyasında da pek çok zarara yol açmıştır. Özellikle farklı jeomorfolojik ünitelere sahip yerleşim alanlarında farklı afetler etkin olmuş ve iskân üzerinde olumsuzluklara yol açmıştır. Bu bölümde doğal afetlerin kırsal yerleşmeler üzerindeki yeri ele alınarak Tokat kazasında kaybolan yerleşimlere ne derece etkide buldukları değerlendirilecektir.

3.3.1.1.Depremler

Yerkabuğundaki kırılmalar nedeniyle ani olarak ortaya çıkan titreşimlerin dalgalar halinde yayılarak geçtiği ortamı sarstığı önlenemez doğa olayına deprem denir.²⁴⁸ Depremler büyük oranda can ve mal kaybına sebep olmaları nedeniyle insan yaşamını etkileyen en olumsuz doğal afet türüdür.²⁴⁹ Türkiye deprem konusunda sıkıntılı bir yapıya sahiptir. Son yıllarda yapılan çalışmalar neticesinde Türkiye’de bulunan aktif faylar daha belirgin hale gelmiştir. Buna göre Türkiye’de Kuzey Anadolu

²⁴⁶ Öznur Yazıcı - Özlem Ulu Kalın, “ ‘Doğal Afet’ için Kavramsal Metaforların Karşılaştırmalı Analizi”, *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), Nisan 2018, s. 26.

²⁴⁷ Türkiye’de Doğal Afetler Konulu Ülke Stratejisi Raporu, JİCA, Ankara 2004, s.27.

²⁴⁸ Coşkun İşçi, “Deprem Nedir ve Nasıl Korunuruz”, *Journal of Yaşar University*, C.3, S.9, 2008, s.959.

²⁴⁹ Ali Selçuk Biricik, “Yeryuvarı’nda Doğal Olaylar ve Afetler”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.3, C.I, İstanbul 2001, s.9.

Fay zonu, Doğu Anadolu Fay zonları, güneyde Ölü Deniz Fay zonu, batıda Ege ve Kıbrıs zonları ve doğuda Bitlis-Zağros fay kuşakları yer almaktadır.²⁵⁰ Neredeyse Anadolu coğrafyasının tamamı deprem kuşağı içerisindedir. Dolayısıyla burada yaşayan nüfus ve iskân alanları sürekli deprem tehdidi altındadır.

Anadolu coğrafyası tarih boyunca farklı şiddetlerde depremlerle sarsılmıştır. Bunlar neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Buna paralel yerleşim yerleri tahribata uğramış ve terk edilmiştir. Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü kayıtlarına göre, Anadolu’da M.Ö. 69 tarihinden itibaren büyük şiddetli deprem kayıtları mevcuttur. Tarihsel depremler başlığı altında ele alınan bu depremler Anadolu’nun tüm bölgelerinde 9 ve 10 şiddetinde sarsıntıların yaşandığını göstermektedir.²⁵¹

Osmanlı dönemi söz konusu olduğunda İstanbul, Antakya, İzmir, Afyonkarahisar, Erzincan, Erzurum, Aydın, Çanakkale, Amasya, Tokat, Çorum, Van, Bitlis başta olmak üzere Anadolu’nun pek çok yerinde büyük şiddette depremler yaşanmıştır. Araştırma sahası olan Tokat kazası Kuzey Anadolu Fay hattının bulunduğu bölgede yer almaktadır. Bu nedenle tarih boyunca yıkıcı depremlerle karşılaşmıştır. 1598 tarihinde 9 şiddetinde bir deprem Tokat’ta yıkıma yol açmıştır. 1668 yılında gerçekleşen 9 şiddetli depremde ise 380 kilometrelik bir fay kırılması yaşanmıştır.²⁵² Bu kayıtlar dışında Tokat ile ilgili yapılan çalışmalarda bölgede yaşanan depremlere ilişkin bilgiler mevcuttur. Bu kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Tokat ve civarında 1045, 1268, 1458, 1482, 1498 tarihlerinde deprem yaşanmıştır.²⁵³ 1418’de Tokat’tan Bursa’ya kadar uzanan yerlerde şiddetli bir deprem meydana gelmiş ve Tokat halkı yaklaşık üç ay boyunca çadırlarda yaşamak zorunda kalmıştır.²⁵⁴ 4 Nisan 1543 tarihinde meydana gelen depremden 125 yıl sonra 1668 depremi meydana gelmiştir. Kuzey Anadolu fayında yaşanan kırılma çok geniş bir alanda tahribata yol açmıştır. Birçok kasaba ve köy, küçük evler ve malikâneler tamamen yıkılmıştır. Çok sayıda can ve mal kaybının yaşandığı Tokat’ta şehir merkezi de ağır hasara uğramıştır. Şehir surları ve kalenin bir

²⁵⁰ Hilal Yalçın - Levent Gülen - Murat Utkucu, “Türkiye ve Yakın Çevresinin Aktif Fayları Veri Bankası ve Deprem Tehlikesinin Araştırılması”, *Yerbilimleri*, 34 (3), 2013, s. 136.

²⁵¹ <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/>

²⁵² <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/>

²⁵³ İsmet Üzen, “1939 Erzincan Depreminin Tokat’ta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27, 2010, s. 92.

²⁵⁴ Ali Açıklı, “Tokat”, s. 220.

kısmı yıkılmış Taşhan ve Behzat Camii ile kamu binaları ve diğer camilerde çeşitli çapta yıkıma uğramıştır. Ölü sayısı fazla olmamakla birlikte halk iki hafta boyunca evlerine dönmeye cesaret edememiş, bağ, bahçe ve mezarlık gibi binalardan uzak alanlarda yaşamak zorunda kalmıştır. 1684 yılında meydana gelen depremde Tokat ve çevresi bir kez daha yıkıma uğramıştır. Taş yapılar zarar görmüş ve birçok ev de yıkılmıştır.²⁵⁵ 20 Ocak 1777 tarihinde şehir merkezi ve çevresinde büyük tahribata sebep olan bir deprem daha yaşandığı kayıtlara geçmiştir.²⁵⁶

XX. yüzyılda Tokat ve çevresi depremlerle sarsılmaya devam etmiştir. 1902, 1914 yıllarında meydana gelen hafif şiddetli depremlerde can kaybı yaşanmazken küçük çaplı hasarlar oluşmuştur. 9 Haziran 1919'da Almus'ta (Kafirni Nahiyesi) 8 şiddetinde bir deprem meydana gelmiştir. Yeşilirmak vadisinde ve ilçe merkezinde pek çok bina yıkılmış ve birçok kişi de hayatını kaybetmiştir.²⁵⁷ Dönemin şahitlerinden Eski Turhal Müftüsü H. Mustafa Bilgen 1914 yılında Erzurum'dan İstanbul'a kadar olan alanda deprem meydana geldiğini söylemektedir. Depremden Almus nahiyesinde ve Ohtap (Yağmurlu köyü) bölgesinde bulunan çok sayıda ev yıkılırken insanca da zaiyat yaşanmıştır. Öyle ki Almus nahiye merkezi tamamen harap olmuş camii, köprü ve medresesi yıkılmıştır. İnsanlar kış mevsimine rağmen günlerce çadırlarda yaşamak zorunda kalmışlardır.²⁵⁸

Cumhuriyet döneminde de Tokat ve çevresi depremden zarar görmeye devam etmiştir. 26/27 Aralık 1939 yılında merkez üssü Erzincan olan ve hafızalarda bugün dahi izleri taze olarak yaşayan 7.9 büyüklüğündeki deprem²⁵⁹ Tokat ve ilçelerinde de etkili olmuştur. Yaşanan felaket sonucunda, vilayet merkezinde üçü resmi bina olmak üzere 153 bina yıkılmış 5 kişi ölürken 6 kişide yaralanmıştır. Merkez, nahiye ve çevre köylerde toplam 5 tanesi resmi olmak 643 bina yıkılmış, 545 kişi ölmüş, 291 kişi ise yaralanmıştır. Niksar'da 3 tanesi resmi bina olmak üzere toplamda 700 bina yıkılmış, 590 kişi ölmüş ve 1100 kişi de yaralanmıştır. Erbaa'da durum daha ağır sonuçlar

²⁵⁵ Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 2019, s 96; N. N. Ambraseys - C. F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*, Tübitak Yayınları, Ankara 2006, s.75.

²⁵⁶ N. N. Ambraseys - C. F. Finkel, a.g.e., s.151.

²⁵⁷ İsmet Üzen, "1939 Erzincan Depreminin Tokat'ta.....", a.g.e, s.92-93.

²⁵⁸ H.Mustafa Bilgen, "*Tarihi Süreçte Turhal*", Haz. Hasan Akar-Mahmut Hasgül-Burhan Kurddan, Es-Form Ofset, Tokat 2019, s. 177-178.

²⁵⁹ <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/>, Fatih Tuğluoğlu, 1939 Büyük Anadolu Zelzelesi ve Erzincan Vilayeti'nde Yardım Faaliyetleri, *History Studies*, C.7, S.4, 2015.

doğurmuştur. İlçe merkezi ve köylerinde toplam 1659 bina yıkılırken, 896 ölü ve 27 yaralı vardır. Artova ve köylerinde iki resmi bina ile 71 bina kısmen yıkılmış, 2 ölü bir de yaralı kaydedilmiştir. Reşadiye merkez için deprem vahamet boyutlarındadır. İlçe merkezinde deprem sonucu ortaya çıkan yangın neticesinde 150 hanenin tamamı yanmıştır. Deprem ve ardından meydana gelen yangın neticesinde 236 kişi ölmüş 52 kişi de yaralanmıştır.²⁶⁰ 20 Aralık 1942 tarihinde saat 17.03'te merkez üssü Erbaa-Niksar hattı olan 7 şiddetindeki deprem büyük can ve mal kaybına neden olmuştur. Deprem Niksar'ın doğusu ile Erbaa kuzeyi arasında 5 kilometrelik bir yüzey kırığına neden olmuştur. Şehirde büyük hamam ile birkaç ahşap yapı dışında ayakta duran bina kalmamıştır. Bu büyük yıkımda 3000 kişi ölmüş, 6300 kişi ise yaralanmıştır. Erbaa ilçesi adeta haritadan silinmiştir. 2295 ev yıkılmış, 4 otel, 4 fırın, 127 dükkân, 8 kahvehane, 13 depo ve belediye binası tahrip olmuştur. Depremden hemen sonra çıkan 16 yangın neticesinde tutuşan evlerin tamamı yok olmuştur.²⁶¹

Eldeki veriler ışığında Tokat şehrinin tarih boyunca defalarca yıkıma uğradığı söylenebilir. Özellikle ovalık alanlardaki iskân bölgeleri depremlerden daha fazla etkilenmiştir. Tokat kaza merkezi, Kafirni, Komanat, Venk ve Kazabad nahiyelerinin bu doğal afetten daha fazla etkilendiği ve pek çok köy/mezra yerleşiminin tahrip olduğu iddia edilebilir. Yakın dönemde meydana gelen depremler göz önüne alındığında yapı malzemesindeki sağlamlığa rağmen büyük can ve mal kaybının yaşandığı görülmektedir. Bu sebeple geçmişe yönelik bir değerlendirme yapıldığında daha dayanıksız malzemeden inşa edilen köy ev ve eklentilerinin büyük zarara uğradığını tahmin etmek zor değildir. Evlerin yanı sıra geçimlik unsurlarında zarar görmesi mevcut köylerde yaşayan insanların daha güvenli yerleşim alanlarına göç ederek köylerini terk ettiklerini düşündürmektedir. Tozanlı ve Yıldız nahiyesinde arazi yapısının sağlamlığı depremden dolayı bir zarar gördüklerine dair kayıtların olmaması yerleşim sürekliliğini açıklar niteliktedir.

Doğal felaketlerin sonuçları tüm yönleriyle yaşandıktan sonraki dönemlerde fark edilmektedir. Dolayısıyla Tokat kazası ve çevresinde yaşanan 1543, 1668, 1688, 1777 depremleri kaybolan köylerin yoğunlaştığı zaman dilimlerini de daha anlaşılır hale getirmektedir.

²⁶⁰ İsmet Üzen, "1939 Erzincan Depreminin...", s. 92-93.

²⁶¹ deprem. afad.gov.tr. E.T. 07.10.2019.

3.3.1.2.Sel ve Su Taşkınları

Sel ve su taşkınları, kuvvetli ve uzun süreli yağışlar sonucunda oluşmaktadır. Ani ve kuvvetli yağışlar ve kar erimesi sonucu akarsu yataklarında taşkınlar meydana gelmektedir. Taşkın, olağandan çok büyük hacimde su akımlarının akarsu yatağına sığmaması hadisesidir. Sel ve taşkınlar, akış büyüklüğüne bağlı olarak çevresindeki, yerleşim ve tarım alanlarına, alt ve üst yapılara, tesislere ve canlılara zarar vermek suretiyle insan yaşamını ve sosyo-ekonomik faaliyetlerini kesintiye uğratar. Taşkınların oluşumunda etkili olan nedenler arasında; akarsu havzasının bulunduğu bölgenin iklim yapısı, jeolojik ve topografik yapı, eğim, toprak dokusu, bitki örtüsü sayılabilir.²⁶²

Türkiye’de meydana gelen sel ve taşkınlarına ilişkin -etkili nakiller, afet olayları ve etkilenen iskan birimleri sayıları- son 65 yılı içeren istatistikî verilere göre, meydana gelen 6.197 su baskınında 43.511 etkili nakil olayı gerçekleşmiştir. Tokat’a ait sel ve su baskını kaydı ise 158’dir.²⁶³

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, son dönemde Anadolu’da meydana gelen sel baskınları sonucu önemli can kayıpları yaşanmıştır. Özellikle dere yataklarında ve düz arazide yaşayan halk sel ve su taşkınları nedeniyle buldukları araziye terk ederek daha yüksek ve korunaklı iskan alanlarına göç etmiştir. Bu afetler yalnızca iskan alanlarını değil aynı zamanda ekilip biçilen tarım arazilerini de büyük ölçüde tahrip etmiştir. Dolayısıyla selden etkilenen alanlarda önemli geçim sıkıntıları yaşanmıştır.²⁶⁴

Osmanlı tarihi boyunca Anadolu’nun birçok yerinde büyük zararlara yol açan sel felaketleri görmek mümkündür.²⁶⁵ Tokat bölgesi de mevcut jeomorfolojik yapısı nedeniyle defalarca sele maruz kalmıştır. 8 Aralık 1677’de Amasya ve Tokat’ta şiddetli yağışlar olmuş meydana gelen seller nedeniyle Yeşilirmak yatağından taşarak mahsullere zarar vermiştir. Halk bu senenin vergisinden muaf olmuştur.²⁶⁶

Belgelere yansıdığı kadarıyla Tokat’ta XIX. ve XX. yüzyıllarda büyük sel

²⁶² M. Tamer Özmen, *Sel-Taşkın Türkiye ve Antalya*, Kutlu Avcı Ofset Matbaası, Antalya 2015, s.26.

²⁶³ https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/35429/xfiles/Turkiye_de_Afetler.pdf E.T. 07.10.2019.

²⁶⁴ Murat Sunkar, Ahmet Toprak, “Sel ve Taşkın Çalışmalarında Tarihi Veri kaynaklarının Önemi”, *TUCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu International Geography Symposium 13-14 Ekim 2016*, Ankara 2016, s.116-117.

²⁶⁵ Bkz. Alpaslan Demir - Esat Aktaş, “Gümüşhane Sancağı’nda Doğal Afetler (1888-1910)”, *OTAM*, S. 24, 2008, s. 21-54; Selahattin Satılmış, “Aksaray’da Büyük Bir Afet: 1911 Sel Felaketi”, *Turkish Studies*, 12/26, s.131-152.

²⁶⁶ Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Can Ofset Basım Yayıncılık, Tokat 2019, s.76.

felaketleri yaşanmıştır. Halis Cinlioğlu Tokat tarihine dair eserinde 1826, 1839, 1862, 1889 ve 1901 yıllarında sel felaketinin yaşandığını belirtmektedir.²⁶⁷ Tokat'a dair kapsamlı olarak bilinen ilk sel felaketi 1862 yılında gerçekleşmiştir. Aşırı yağmur ve dolu yağışı nedeniyle meydana gelen sel derelerinde taşmaya neden olmuş ve neticede 322 hane zarar görürken camii, mescid, okul vb. yapılarda da tahribata neden olmuştur.²⁶⁸ 1901 tarihinde gerçekleşen sel ve taşkınlarda Kazabad nahiyesinde Taşlıçiftlik, Varazlar, Endizler derelerinden toplanan sular ovadaki araziye sular altında bırakmıştır.²⁶⁹

25 Haziran 1908 tarihinde gerçekleşen sel, XX. yüzyıl kayıtları içerisindeki ilk olaydır. Fırtına akabinde şiddetli yağmur ve dolu yağışı neticesinde toplanan sular Behzad deresinde taşkına sebep olmuş ve Tokat merkezinde özellikle dere yatağındaki mahalleleri ve meskenleri tahribata uğratmıştır. Yaşanan felaket 208'i sivil, 17'si asker olmak üzere 225 kişinin ölümüne neden olmuştur. Şehir merkezinde maddi hasar büyük boyutlardadır. 433 hanenin yanı sıra cami, suyolları, köprü, okul, han, hastane, hapisane vb. ortak kullanım yapılarında hasara neden olurken toplamda 469 bina tahrip olmuştur. Devletin bölgedeki zararı karşılaması ise yıllarca sürmüş, birçok kişi evsiz yurtsuz kalmış, kamu hizmetleri aksamıştır.²⁷⁰ Merkezde gerçekleşen felaketin kırsal yerleşimlere etkisi ne boyutlarda olduğu tam anlaşılmasa da zarar gören halkın tersine bir göçle yakın köylere göç etmiş olması muhtemeldir.

23 Haziran 1934'te Tokat'ta yağın yağmur ve dolu neticesinde sel meydana gelmiştir. Sel nedeniyle merkeze bağlı 12 köy ile Zile'ye bağlı 26 köyde ekili arazi zarar görmüştür.²⁷¹ 18.6.1939 tarihinde yağmur ve fındık büyüklüğünde dolu yağışı neticesinde şehir merkezindeki dükkânlar ve Geyras köyünde 36 hane tahribata uğramış ve 11.865 lira zarara yol açmıştır.²⁷² 1940 yılında gerçekleşen sel neticesinde Yeşilirmak'ın suları yükselerek yatağından taşmasına neden olmuştur. Irmak yatağındaki bu genişleme Kazova'da 10 bin hektarlık ekili araziye su altında bırakmıştır. Ovada kullanılan şose yolu su basmış köprülerden biri de yıkılmıştır. Turhal tamamıyla

²⁶⁷ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s.

²⁶⁸ Baha Öztunç, "Tokat'ta 'Büyük Sel' " (1908), *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, Temmuz 2012, s. 180-181.

²⁶⁹ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 309.

²⁷⁰ Baha Öztunç, a.g.m., s. 181-187.

²⁷¹ İsmet Üzen, "Cumhuriyet Döneminde Tokat'ın Maruz Kaldığı Seller (1934-1949)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 2, 2010, s. 301.

²⁷² İsmet Üzen, a.g.m., s.301.

sular altında kalmış, birçok hane boşaltılmış, halk daha yüksek mevkiilerde çadırlara yerleştirilmiştir. Cincife ve Komanat bölgesinin yakınlarındaki Gökdere nahiyesinde 300 dekar ekili 5000 dekar boş arazi, Pazar nahiyesinde 1000 dekar ekili, 5000 dekar ekili olmayan arazi sular altında kalmış, Şahinli köyü tamamen boşaltılmıştır.²⁷³

1940'lı yıllar Tokat şehri ve çevresinin defalarca sel felaketine uğradığı görülmektedir. 26.2.1941 Yeşilirmak taşarak Dökmetepe ve Turhal'daki arazileri yine su altında bırakmış, 5.7.1941'de yaşanan sel Tokat'ın Pazar nahiyesine bağlı Farni köyünde 28 evin kısmen zarar görmesine, üç hayvan ve 5.800 liralık muhtelif zarara yol açmıştır. 13.9.1946 tarihli sel felaketinde şehir merkezi ve yakın köyleri su basmıştır. Aluç köyünden bir yetişkin ve iki çocuk sel sularına kapılarak vefat etmiştir. 12 Nisan 1948 tarihindeki sel yine Tokat-Turhal arasında etkili olmuş, Turhal sular altında kalırken ovada bulunan Arapören köyünden 7 ev boşaltılmak zorunda kalmıştır. 1949 yılında yaşanan sel diğerlerine göre daha tahripkâr olmuştur. Şehir merkezinde mağaza, dükkan ve haneler sel önünde sürüklenmiştir. Sel yatağı üzerindeki Beşören, Çördük, Killik, Arapören ve Geyras köylerinde sel ve yağın dolu nedeniyle 400'den fazla hayvan ölmüş, ekili araziler de büyük ölçüde tahrip olmuştur. Ölü ve kayıp sayısı ise 22 kişi olarak belirlenmiştir.²⁷⁴

Görüldüğü üzere Tokat ve çevresinde yaşanan sel felaketleri neticesinde özellikle çevresine göre yükseltisi az alanlarda büyük tahribatlar yaşanmıştır. Tokat merkez yerleşimi defalarca sel ve taşkın felaketine düşer olmuştur. Bunun yanı sıra araştırma sahamız içerisinde bulunan Kafirni, Venk, Komanat, Cincife, Kazabad nahiyeleri sel ve taşkından olumsuz etkilenen yerler olmuştur. Sel neticesinde ekili, dikili alanlar, kamu binaları, haneler zarara uğramış ve can kayıpları yaşanmıştır. Köy hayatı göz önüne alındığında bir ailenin ihtiyaç duyduğu yaşamsal unsurların tamamı neredeyse böyle bir felakete yok olmaktadır. Elbette böyle bir kayıp neticesinde insanların yaşadıkları yerleri terk ettiği söylenebilir. Özellikle Yeşilirmak vadisinde ve bu nehrin geçtiği ovalık alanlarda yer alan köylerin bu taşkınlar sonucu kaybolduğu fikri doğru bir çıkarım olabilir. Alan araştırması sırasında köylülerle gerçekleştirilen mülakatlarda “köyünüz yer değiştirdi mi?” sorusuna köylerinin daha önce Yeşilirmak yatağına yakın bir noktada olduklarını ifade eden pek çok köylünün varlığı da bunu

²⁷³ İsmet Üzen, a.g.m., s.302-305.

²⁷⁴ İsmet Üzen, a.g.m., s.307-312.

kanıtlar niteliktedir.²⁷⁵

3.3.1.3. Kuraklık ve Kıtılık

Kuraklık, yağışların kaydedilen normal düzeylerin büyük oranda altına düşmesi neticesinde hidrolojik dengenin ciddi şekilde deforme olması nedeniyle arazi ve kaynak üretim organizasyonlarının olumsuz olarak etkilenmesine sebep olan doğal olaylardır. Bir başka ifadeyle kuraklık hava sıcaklıklarının mevsim normallerinin çok üzerine çıkması ve yıllık yağış ortalamalarının buna tezat bir ölçüde normal yağış miktarlarının altında seyretmesi sonucu ortaya çıkan doğal afettir.²⁷⁶ Kıtılık ise genel olarak doğal afetlere dayalı olarak ortaya çıkan yaşamı idame ettirmek adına ihtiyaç duyulan mamullerin yoksunluğu olarak tanımlanabilir.²⁷⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisi devletin ekonomik ve sosyal yapısında önemli bir etkidir. Bu sistem içerisinde dağ, deniz, ova, çayır, yayla, orman, nehir, göl vb. doğal unsurlar yer almaktadır. Bu bakış açısıyla Osmanlı Devleti, Sanayi Devrimi öncesi bir ekoloji medeniyeti olarak tanımlanabilir. İmparatorluk, bu doğal kaynaklara paralel tahıl, çeltik, pamuk, farklı türde sebzeler ve zeytin gibi önemli tarımsal ürünlere sahip olması nedeniyle de bir çiftçi imparatorluğu olarak tanımlanmaktadır.²⁷⁸ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısının büyük ölçüde tarımsal verimliliğe dayalı olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafya ise kurak veya yarı kurak bir coğrafya olarak nitelendirilmektedir. Bu yüzden tarımsal verimlilik hususunda sorunlu ve yağış rejimine bağlı bir bölge özelliğini taşımaktadır.

Osmanlı idaresi altındaki bölgelerde tarihin değişik dönemlerinde kuraklık ve buna bağlı olarak da kıtlık yaşanmıştır. 1560-1845 yılları arasında özellikle mühimme defterleri incelenerek yapılan bir çalışmada siyasi olaylar, ekilebilir alan darlığı, yetiştirilen koyun yetersizliği, sevkியatta yaşanan aksaklıklar, dışarıya usulsüz satışlar, çekirge ve fare istilası, şiddetli kar ve fırtına, idarecilerin usulsüzlükleri, salgın bitki hastalıkları, karaborsacılık vb. sebeplere bağlı olarak kıtlıkların yaşandığı tespit

²⁷⁵ Osman Döker, Yaş 51, Öğretmen, E.T.10.01.2020.

²⁷⁶ Aslı Akay, *İklim Değişikliğinin Neden Olduğu Afetlerin Etkileri*, İklim Değişikliği Alanında Ortak Çabaların Desteklenmesi Projesi (iklimİN), Ankara 2019, s.21.

²⁷⁷ Nehir Varol - Eda Selimoğlu - Timur Gültekin, "Anadolu'da İklimle Bağlı Kıtılık Afeti ve Risk Yönetimi", *Antropoloji* 37, 2019, s. 81.

²⁷⁸ Vi An Lu, "XIV. Ve XVII. Yüzyıllarda İklimsel ve Doğal Şartların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S. 2, 2018, s.222.

edilmiştir. Bu kayıtlardan 44 tanesi bilfiil kuraklık nedeniyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kıtlığın ana sebebinin doğal afetler olduğu söylenebilir.²⁷⁹

Kuraklık nedeniyle normal yaşam koşullarının belirgin bir şekilde olumsuzluğa yerini terk ettiği görülmektedir. Kuraklık nedeniyle temel yaşam ihtiyaçlarının karşılanamaması beraberinde başa çıkılması zor bir kıtlık ortamının doğmasına yol açarak insanları kuraklık sahasından hızla ve plansız bir şekilde uzaklaşmaya itmiştir. Buna dair örnekleri imparatorluğun hemen her noktasında görmek mümkündür. Örneğin 1870-1890 yılları arasında İç Anadolu bölgesinin ele alındığı bir çalışmada Adana, Konya ve Ankara bölgesinde yaşanan kuraklık nedeniyle önce köylerden şehir merkezlerine göçler yaşanmış, akabinde ise çevre illere veya daha uzak bölgelere göçler gerçekleşmiştir.²⁸⁰ Erzurum vilayeti ile ilgili yapılan bir çalışmada ise 1753-1908 yılları arasında 12 kuraklık dönemi ve buna bağlı olarak da kıtlık olayları tespit edilmiştir.²⁸¹ 19. Yüzyılın son çeyreğinde Yozgat merkezli yaşanan kıtlıkta insanlar taş yemek zorunda kalmış, birçok kişi yurdunu terk ederek batıya göç etmek zorunda kalmıştır.²⁸² Manisa ve çevresinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında 9 defa ciddi kuraklık yaşandığı bilinmektedir.²⁸³

Osmanlı İmparatorluğunun pek çok bölgesinde kuraklık ve ona bağlı olarak da kıtlıkların yaşandığı örneklerden anlaşılmaktadır. Tokat ve nahiyeleri de kuraklık ve kıtlık olaylarından oldukça olumsuz etkilenmiştir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla bir takım örnekler üzerinde durmak açıklayıcı olacaktır. 1757-1758 yıllarında kıtlık olması sebebiyle asayiş bozulmuş, soygunculuk nedeniyle birçok köylü köylerini terk ederek daha rahat yaşayabilecekleri alanlara göç etmişlerdir.²⁸⁴ 1777 yılında mahsul az olduğundan Erek, Taşova, Karayaka ve Sonusa (Uluköy) bölgelerinin ahalisi yerlerini terk ederek Canik, Amasya ve Niksar taraflarına yerleşmişlerdir.²⁸⁵ Her iki olaydan da anlaşıldığı üzere kuraklık sonucu yaşanan kıtlık Tokat ve çevresini yaşamsal açıdan

²⁷⁹ Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 718-722.

²⁸⁰ Meriç Aybar, “Osmanlı Devleti’nde Kıtlık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği”, *Mavi Atlas*, 5 (2), 2017, s.478.

²⁸¹ Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 9, 2019, s.146.

²⁸² Ahmet Oğuz, “19. Yüzyılın son çeyreğinde Yozgat’ta Açlık Kıtlık ve Zahire Ticareti”, *I. Uluslar arası Bozok Sempozyumu (05-07 Mayıs 2016)*, Yozgat 2016, s. 532.

²⁸³ İlker Yiğit, a.g.t., s. 232.

²⁸⁴ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 123.

²⁸⁵ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 130.

dezavantajlı bir bölge haline getirmiştir. Kuraklık bir anda ortaya çıkan ve etkilerini ani bir şekilde gösteren bir afet değildir. Belirli etkenlerin tedrici olarak yaşandığı ve olumsuzlukların katlanılmaz boyutlara ulaşması neticesinde yöre halkı önce şehir merkezine daha sonra da yakın çevrede bulunan şehirlere göç etmeyi tercih etmişlerdir.

18 Mayıs 1745 tarihinde vakitsiz soğuklar yüzünden Killik ve Yaylacık Dağları'na kar yağmış sebzeler ve diğer ürünlerde zarar görmüştür.²⁸⁶ 1872 yılının ilkbahar aylarında şiddetli bir kuraklık yaşanmış, Mart ayında ekinler sararmış, dağlarda ağaçların yaprakları kuruyup dökülmüş, bahçeler zarar görmüştür. Yeşilirmak, Kelkit, Behzat deresi ve Aksu kanalında sular azaldığı veya kuruduğu için hayvanlar dahi sulanamaz hale gelmiştir. Yaşanan yiyecek ve içecek sıkıntısı nedeniyle birçok köylü kuraklığın etkin olamadığı uzak bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁷ 1303 senesi Recep ayında (Nisan/Mayıs 1886) büyük kuraklık yaşanmış Yeşilirmak'ın suları çok azalmış, ekinler yanmış kıtlık nedeniyle köylüler çalışmak için farklı bölgelere göç etmişlerdir.²⁸⁸

Yeşilirmak ve Kelkit, Tokat kazası ve nahiyelerinin can damarı niteliğindedir. Kuraklık neticesinde bu büyük su kaynaklarının kurumaya yüz tutması yaşam zincirinin bozulmasına neden olmuştur. Kazabad, Komanat, Venk, Kafirni, Cincife nahiyeleri Yeşilirmak vadisi içerisinde yer alan yerleşim ve üretim alanlarıdır. Sıcaklıkların olağanın üzerinde artması veya yağış yetersizliği nedeniyle su kaynaklarının kuruması tüm canlı yaşamını olumsuz etkilemiştir. Kuru tarım modelinin egemen olduğu bir dönemde kuraklık ürün rekoltesini azami düşürecek, köylü tohum dahi elde edemeyecek seviyeye düşecektir. Su kaynaklarının yetersizliği aynı zamanda değirmenlerin de çalışmamasına yol açacak, bu da un kıtlığını tetikleyecektir. Diğer yandan hayvancılık yörenin geçim kaynaklarının başında gelmektedir. Dolayısıyla yem ve su kaynaklarının yetersizliği güçsüz düşen hayvanların salgın hastalıklara karşı direncini azaltacak ve toplu hayvan ölümlerine neden olacaktır. Bu öngörüler çerçevesinde oluşacak tablo öncelikle Tokat kırsalı olmak üzere kaza genelinde insan ölümlerine, bir şekilde ayakta kalanların ise bölgeyi terk etmesine neden olmuştur. Her halükarda köy ve mezra alanları büyük nüfus kaybına uğramış ve terk edilmiştir.

²⁸⁶ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 122.

²⁸⁷ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 301.

²⁸⁸ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 307.

3.3.1.4.Salgın Hastalıklar

İnsanlık tarihi boyunca salgın hastalıklar ekonomik, sosyal, idari vb. pek çok alanda yaşamı etkileyen bir olgu olarak varlığını sürdürmüştür. Yerleşik yaşamla birlikte diğer canlılarla münasebeti artan insanlar arasında virüs ve bakterilerin artması salgın hastalıklara dolayısıyla da toplu ölümlere neden olmuştur. Ortaçağ'da yalnızca vebadan 75 milyon insan ölmüştür.²⁸⁹ Veba, “Versinia Pestis” denilen bir bakterinin sebep olduğu enfeksiyon hastalığıdır. Boyunda ve koltuk altlarında şişliklerle (Hıyarcık) belirginleşen, lenflere zarar veren, ateş, titreme, baş ağrısı ve bitkinliğe yol açan hastalık sonunda bulaştığı insanı ani organ yetmezlikleri nedeniyle ölüme götürmektedir.²⁹⁰

Bilindiği üzere Ortaçağ'da Avrupa ülkelerini etkisi altına alan vebanın farklı etkenlerle birleşerek bazı köy ve kasabaları ortadan kaldırdığı belirtilmektedir. Yukarıda değinildiği kadarıyla -her ne kadar tartışılan bir konu olsa da- Avrupa nüfusunun üçte birinin bu salgınlarla yok olduğu iddia edilmektedir.²⁹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda veba salgınları etkisini 17. yüzyılda göstermeye başlamış ama asıl büyük salgınlar 18. yüzyılda yaşanmış, bu durum 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.²⁹² XVI. yüzyılda görülen salgınların önemlileri 1511-1513, 1520-1529, 1533-1549, 1552-1566 yılları arasında yaşanmış, 1570'lerde başlayan salgın XVII. yüzyılın başlarında da etkisini sürdürmüştür. Bu salgın özellikle İstanbul, Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu Hindistan ve Avrupa'da etkili olmuştur. XVII. yüzyılda ortaya çıkan salgınlar 1603, 1611- 1613, 1620-1624, 1627, 1636-1637, 1647- 1649, 1653-1656, 1659-1666, 1671-1680, 1685-1695 yılları arasında etkili olmuş, yüzyılın sonunda çıkan salgın ise XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. XVIII. yüzyıl salgınları 1713, 1719, 1728-1729, 1739-1743, 1759-1765, 1784-1786, 1791-1792 dönemlerinde etkili olmuştur. XIX. yüzyıl salgınlarının en önemlileri ise 1812-1819 ve 1835-1838 tarihleri arasında yaşanmıştır.²⁹³ Yaşanan bu olumsuz dönemde köyler-kentler boşalmış, halk korku içinde başka yerlere göçmüştür. İmparatorluk coğrafyasında nüfus oldukça azalmıştır.

²⁸⁹ Atakan Esen, “Sıhhi İçtima-i Coğrafya Kitaplarına Göre İç Anadolu'da Görülen Salgın Hastalıklar (1922-1926)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 60, Bahar 2017, s. 73-90.

²⁹⁰ Nühket Varlık, “Osmanlılar'da Veba Salgını”, *Toplumsal Tarih*, S. 296, Ağustos 2018, s. 30.

²⁹¹ Tolga Gümüş, “Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 1, 2011, s. 141.

²⁹² Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev: Serap Yılmaz, Tatih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 41.

²⁹³ Nühket Varlık, “Taun”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 175-177.

Veba salgınının hüküm sürdüğü bölgelerde halk üretim faaliyetlerinden uzak kalmıştır. Azalan üretimle birlikte pahalılık yaşanmış ve alım gücünün düşmesine bağlı olarak da yaygın kıtlıklar ve toplu ölümler ortaya çıkmıştır. 1492’de İstanbul’da bir ay içerisinde yaklaşık 56 bin kişi hayatını kaybetmiştir.²⁹⁴

Osmanlı döneminde İstanbul dışında Anadolu coğrafyasının pek çok bölgesinde de veba ve diğer salgınlar etkili olmuştur. Örneğin Mardin’de 1705, 1770, 1799 ve 1800 yıllarında veba salgınları görülmüş, 1822 yılı Mart ayında 500 kişinin öldüğü veba salgını yaşanmıştır. 1847, 1865 ve 1914 yıllarında yaşanan Kolera salgınları sonucu yaşanan kıtlık neticesinde binlerce kişi ölürken halk çareyi göç etmekte bulmuştur.²⁹⁵ Trabzon’da 14. yüzyılda görülen veba salgını halkın 4/5’ini yok ederken 16, 17 ve 18. yüzyılda bu derece etkili ölümler söz konusu olmamıştır. Ancak 19. yüzyılla beraber Trabzon ve çevresinde veba salgınlarının etkisi daha rahat gözlenmektedir. Buna göre; 1803, 1804, 1811, 1830, 1835, 1836, 1839 yıllarında yaşanan veba salgınlarının günde 200 kişinin ölümüne varacak derecede şiddetlendiği ve korku ve paniğe yol açtığı belirlenmiştir.²⁹⁶

17. yüzyılda Tokat’a dair bir sakk mecmuasında bölgede veba salgınına dair kayıtlar tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan ilki, veba hastalığı nedeniyle ölüm döşğinde yatmakta olan Tireli Mehmet Beşe isimli kişi ile ilgili vasi-i muhtar davasıdır. Buna göre veba hastalığından dolayı yaşama ümidini yitiren tacir ölürse kalan mallarının defin masrafları ve hayır işlerine harcanmasını vasiyet etmektedir. İkinci davanın konusu ise taun(veba) yarası izi taşıyan bir cariyenin azad edilmesiyle alakalıdır.²⁹⁷ Her iki kayıta bu ürkütücü hastalığın Tokat’ta görüldüğüne delalet etmektedir. Bu kayıtlar dışında telif eserlerde, Osmanlı İmparatorluğu’nda vebanın çok etkili olduğu bir dönem olarak gösterilen 1564-1565 yıllarında Tokat’ta her gün beş yüz altı yüz kişinin öldüğü ifade edilmektedir.²⁹⁸ 1688 tarihinde Anadolu’nun pek çok yerinde olduğu gibi Tokat, Sivas ve Amasya’da da taun hastalığı çıkmış ve toplu ölümlere neden olmuştur. Ölüler

²⁹⁴ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Gene Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 30.

²⁹⁵ H. Kadircan Keskinbora, “Osmanlı Ülkesinde ABD Nüfuzu Yerleştirme Aracı: Tıbbi Misyonerlik”, *Türkish Studies*, C.13, S.16, Temmuz 2016, s.164.

²⁹⁶ Özgür Yılmaz, “Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)”, *Mavi Atlas*, C. 5, S. 1, 2017, s. 177-180.

²⁹⁷ Ümit Ekin, “Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.20, Kış 2009, s.69-70.

²⁹⁸ Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar(1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s.170. Yazar bu rakamları son derece abartılı bulmuştur.

yıkanmadan defnedilmiş ve hastalık 1100(1689) yılında da devam etmiştir.²⁹⁹

Tokat ve çevresine bu hastalığın nereden bulaştığı konusu ise bir muammadır. Batı Anadolu'daki salgınlar söz konusu olduğunda hastalığın bir şekilde kırsal bölgelerde ortaya çıkarak İzmir gibi liman şehirlerine kadar ulaştığı tezi işlenmektedir.³⁰⁰ Tokat söz konusu olduğunda da hastalığın dış kaynaklı olduğu iddiası ön plandadır. İpek yolu ticari ve kültürel anlamda geçişliliğin ve aktarımın yoğun olduğu bir doğu batı bağlantısı olarak tanımlanabilir. Söz konusu bu yolun aynı zamanda salgın hastalıklarında aktarım sahası olduğu göz ardı edilmemelidir.³⁰¹ Dolayısıyla Tokat şehrinin konum itibarıyla yüzyıllar boyunca ipek yolunun önemli durak noktalarından biri olma özelliği aynı zamanda bulaşıcı hastalıklarında tüccarlar eliyle bölgeye taşındığı fikrini desteklemektedir.

Çiçek hastalığı yüksek ateş ve ağrıyla başlayan irinli kabarcıklar döken bulaşıcı bir hastalıktır. XIX. yüzyıl boyunca İstanbul, Kütahya, Bursa, Alanya vb. Anadolu şehirlerinde çiçek salgını nedeniyle ölümler yaşanmıştır. Özellikle Kırım Savaşı ve 93 Harbi'nde etkili olan salgınlar yetersiz aşılama nedeniyle ölüm oranını artırmıştır. 1895 yılı Mayıs ayında Tokat'ta meydana gelen çiçek hastalığı salgını, önce Tokat ve çevresini sonrasında Sivas ve Amasya'yı etkisi altına almıştır. İstanbul'dan istenen aşılarda yetersiz kalınca onlarca kişinin ölümüne neden olmuştur.³⁰² Günümüzde sağlık şartlarının eskiye oranla daha gelişmiş olduğu düşünülse bile Suriyeli mültecilerle birlikte Anadolu'da bulaşıcı hastalıkların gözle görülür bir şekilde arttığı ve çeşitlendiği ortadadır.³⁰³ Dolayısıyla dış göçlerle beraber iskan alanları çeşitli bulaşıcı hastalıklar tarafından tehdit edilmiştir.

Kolera bir şekilde tüketilen sulardan kaynaklanan akut ve şiddetli ishal ile kendini gösteren ve büyük su kaybına yol açan bakteriyel bir hastalıktır. Altı büyük pandeminin (kıtalararası salgın) yaşandığı dünyada Osmanlı coğrafyası da bu

²⁹⁹ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 98.

³⁰⁰ İlker Yiğit, a.g.t, s. 238.

³⁰¹ Serap Sarıbaş, “Biyolojik Silahlar: Marina Fiarato'nun Şifacı Romanında Veba Hastalığını Biyolojik Ajan Olarak Kurgulamasına Üzerine Bir Değerlendirme” *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Akademisi Dergisi*, C. 6, S. 39, 2019, s. 1856.

³⁰² Burcu Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı İle Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2017, s.45.

³⁰³ İrem Sezen – Melikşah Turan – Afşin Ahmet Kaya, “Türkiye'deki Suriyeli Misafirler ve İlişkilendirilen Bulaşıcı Hastalıklar”, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7 (4), 2018, s. 119-127.

salgınlardan etkilenmiştir. Özellikle evsel atıkların biriktiği ortamlarda ya da kanalizasyonun yeterli olmadığı sahalarda içme ve sulama suyu kaynaklarının kirlenmesiyle birlikte bu salgınlar şehirleri ve kırsal yerleşimleri olumsuz etkilemiştir. Hastalığın bulaşıcı olması geniş halk kitlelerinde hızla yayılmasına ve ölümlere neden olmuştur. Bu hususta Antalya, Adana, Erzurum gibi Anadolu'nun büyük merkezlerinde toplu ölümlere sebep olan salgınlar yaşanmıştır.³⁰⁴ 1310 senesi Recep ayında (Ocak/Şubat 1893) Yakındoğu'da başlayan kolera salgını Anadolu'da da etkili olmuştur. Tokat da bu salgından etkilenmiş çok sayıda insan ölmüştür. Alınan tedbirler hastalığın yayılmasına engel olamamıştır. Yaşanan ölümler halkta büyük bir korku uyandırırken defin kaideleri bir tarafa bırakılarak doktorların tavsiyeleri doğrultusunda definler gerçekleştirilmiştir.³⁰⁵ İslami usullere göre defin işlerinin gerektirdiği ritüellerden vazgeçilmiş olması bulaşıcı hastalığın uyandırdığı korkuyu göstermesi açısından kayda değerdir. Ayrıca cenaze merasimlerinde yaşanan bu korkunun asıl taşıyıcıların yer aldığı yerleşim merkezlerinde ne boyutlara ulaştığını tahmin etmek zor değildir. İnsan psikolojisinin olumsuz etkilendiği bu tarz gelişmeler yaşanan mekanın artık bir hastalık merkezine dönüşmesi halkın bulunduğu alanları terk etmesine neden olmuş olmalıdır.

Sıtma (Malarya) yüksek ateş ve dalağın şişmesi ile ortaya çıkan ve bulaşıcı hastalıklar içerisinde en öldürücü tür olarak nitelendirilen bir hastalıktır. Sıtma bataklık vb. sağlıksız ortamlarda ortaya çıkmaktadır. Hastalık diğer salgınlar gibi aniden değil şartların uygun hale gelmesiyle belirginleşen sürekli ve etki süreci uzun bir nitelik taşır. Sıcaklık ve neme bağlı olarak ortaya çıkan sıtma mikrobu anafel cinsi sivrisinekler marifetiyle taşınsa da kan ve kan ürünleri yoluyla da bulaşabilir. Osmanlı ülkesinde sıtma salgınları XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Küçük Buzul Çağı olarak nitelendirilen zaman diliminde etkisini göstererek daha çok akarsu kıyıları, alçak araziler, ovalar ve çeltik alanlarında yaşanmıştır. Seyehatnamelere dayalı olarak yapılan bir çalışmada Anadolu'da İstanbul, İzmir, Simav, Nusaybin, Edirne ve Tekirdağ'da

³⁰⁴ İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Toplumsal Tarih*, S. 296, Ağustos 2018, s. 50; Ayrıca bkz. Kurtuluş Demirkol, "Adana ve Kolera (1890-1895)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 56, Nisan 2018, s.141-156; Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, Bahar 2011, s.254-268; Esat Aktaş, "Erzurum Vilayetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 39, Ağustos 2015, s. 244-253.

³⁰⁵ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 307. Aynı eserde 1908, 1915 ve 1916 yıllarında kolera salgınlarının yaşandığı bilgisi verilmektedir.

sıtma salgınlarının sebep ve etkilerinden bahsedilmektedir.³⁰⁶ Öldürücü salgınlara neden olan sıtma hastalığı araştırma sahamızda özellikle hastalık mikrobu ortaya çıkmasına en elverişli mekan olarak nitelendirilebilecek Kazabad, Cincife, Komanat, Kafirni ve Venk nahiyesinin bir bölümde etkili olması muhtemeldir. Kazabad nahiyesi ova niteliğinde bir arazi olması, Yeşilirmak ve çeşitli derelerin akış güzergahında bulunması, sel sularının birikmesi vb. nedenlerle bataklık oluşumuna uygun bir araziye sahiptir. Özellikle Kaz gölü gibi derinliği az ve yarı bataklık özelliği taşıyan bir su birikintisi ovada pek çok alana etki edebilecek ve sıtma mikrobu rahatlıkla yaşayabileceği bir mekan sağlamaktadır. Dolayısıyla bu bataklık sahası olağan şüpheli konumundadır.

Bölgeye dair yapılan bir çalışma da alanı ziyaret ederek gözlemlerini aktaran Amerikalı misyoner Henry John Van Lennep'ten naklen Turhal-Tokat arasında yer alan Yeşilirmak'ın kenarlarında bataklıkların bulunduğu anlatılmaktadır. Bu bataklık alan hem ulaşımı zorlaştırmakta hem de yayılan zehirli buharlar yöre halkının sağlığını tehdit etmektedir. Özellikle Tokat'ın batısındaki köyler (Kazabad nahiyesinin Turhal sınırındaki köyler) Kaz Gölü çevresindeki bataklıktan etkilenerek sıtma hastalığına yakalanmaktadır. Yine ovanın orta kısmında Söngüt köyü neredeyse tamamıyla bataklıklarla çevrilidir. Çevresinde bulunan çiftlikler bu nedenle sıtma salgınlarından muzdariptir.³⁰⁷ Kazabad nahiyesine sınır Turhal bölgesi de sıtmadan muzdariptir. Yörede sıtma suyu, sıtma tepesi adı ile anılan mekanların bulunması bunu kanıtlar niteliktedir. İnsanlar çaresizlik içerisinde farklı tedavi metodlarını deva olarak görmüştür ki bunu Anadolu'nun her yerinde tespit etmek mümkündür.³⁰⁸

Tokat'ın Sıhhi ve İçtimai coğrafyası ile ilgili eserinde Şükrü Meral, sıtma hastalığına yol açan etkenleri kaza özelinde belirlemiştir. Buna göre dere kenarları, söğütlük alanlar, ahırlar, sazlıklar, birikintiler, harklar, ılık ve nemli bölgeler sıtma mikrobu taşıyıcıları anafel ve küleks cinsi sivrisineklerin yaşam alanlarıdır. Tarih boyunca Tokat arazisinin sıcak olması, bahçe kenarlarının kavak ve söğüt ağaçlarıyla çevrilmesi, tütün ve çeltik tarlalarının su altında bırakılması, ırmak ve derelerin bataklık

³⁰⁶ Mehmet Yaşar Ertuş - M. Edizel Aydın, "Seyahatnamelere Göre Osmanlı Ülkesinde Sıtma (16-18. Yüzyıllar)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 67.

³⁰⁷ Murat Hanilçe, "Osmanlı Devleti'nde Bataklık Kurutma Uygulamalarına Genel Bir Bakış: Tokat Kaz Gölü Örneği (1870-1892)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.119, S. 235, 2018, s. 56-61.

³⁰⁸ H.Mustafa Bilgen, a.g.e., s. 68-69.

oluşumuna yol açması vb. nedenlerle sıtma hastalığı bölge halkına büyük zarar vermiştir. Özellikle Artova'ya bağlı Çermikönü, Zile'nin Reşadiye köyü, Almus (Kafirni) Alemdar köyü ve Kazabad nahiyesi sıtmadan en çok etkilenen kırsal yerleşim alanlarıdır.³⁰⁹ Kazabad ve Kafirni nahiyelerinde ovalık alanlarda kayıpların yüksek olması, sıtma sahaları olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Sahada yapılan görüşmelerde yer değiştiren köylerdeki halkın sebep olarak Yeşilırmak yatağındaki taşmaları ve sıtma hastalığını göstermesi önceki yüzyıllarda ovada bulunan yerleşmelerin bir kısmının yer değiştirmekten öteye geçerek bölgeyi tamamıyla terk etmekte çareyi bulduklarını düşündürmektedir.

Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda yukarda bahsedilen veba, çiçek ve kolera dışında özellikle Anadolu coğrafyasında frengi, verem, humma gibi salgın hastalıklar ölümlere yol açmıştır.³¹⁰ Araştırma sahasında halkın hafızasında bu tarz salgınlar ve ölümler yer almamaktadır. Bu nedenle kaynaklara yansıdığı kadarıyla Tokat ve çevresinin Osmanlı Anadolu'sunda var olan salgın hastalıklardan etkilendiği tespit edilmiştir. Sağlık hizmetlerinin günümüze oranla yetersizliği düşünüldüğünde salgınlarla beraber kaza nüfusunun ölümlerle azaldığı, üretim faaliyetlerinin aksadığı, yerleşim yerlerinden sağlıklı ortamlara bir kaçışın gerçekleştiği ve netice itibariyle birçok köy ve mezranın terk edildiği iddia edilebilir.

3.3.1.5.Çekirge Afeti

Çekirge afeti, belirli bir bölgede çekirge sayısının aşırı derecede artması sonucu bulunduğu çevreye zarar veren tabii bir olay olarak tanımlanabilir. Çekirgelerin geldikleri bölgede yumurtlaması ile ertesi yıl çekirge popülasyonu yüz kat artmakta ve yumurtadan ilk çıktıkları dönemde kanatları olmadığı için zıplayarak çevrede bulunan tüm mahsulü tüketebilmektedir. Kanatları çıktığında ise ulaşabildikleri her yerde bitki ve diğer besin maddelerini tüketirken aynı zamanda yumurtlayarak yeniden çoğalma imkânı elde etmektedirler. Bu da bir bölgede sürekli felaketlerin yaşanmasına yol açmaktadır. Ayrıca çekirge sürüleri seyahatleri boyunca uğradıkları tüm alanlarda yaygın ve bulaşıcı hastalıkları da taşımak suretiyle genel sağlık dengesini de olumsuz

³⁰⁹ Şükrü Meral, *Tokat Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, T.C Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Yayını, Ankara 1938, s. 11,12,140.

³¹⁰ Mehmet Yaşar Ertaş – Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nde Salgın Hastalıklar”, *Pamukale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2011, s. 86.

etkileyebilirlerdi.³¹¹

Osmanlı coğrafyasında XX. yüzyılda yeni mücadele teknikleri ve ilaçlar ortaya çıkana kadar çekirgeler Afrika çöllerinden kuzeye gelerek yeşile ulaştıkları her yeri istila etmişlerdir. Bu istila sonucunda etkilenen alanlar zarar görmüş, fiyat artışları yaşanmıştır. Üretim tüketim dengesinin bozulmasıyla birlikte kıtlıklar ve salgın hastalıklar imparatorluk topraklarını kasıp kavurmuştur. Osmanlı iskân yapısı da bundan nasibini almış, felaketin yaşandığı bölgelerden farklı yerlere göçler yaşanmıştır.³¹²

Benzer örnekleri Tokat'ta da görmek mümkündür. 1832 yılında mahsullere çekirge afeti olmuştur. Nahiyeğe bağlı köylerde ekinler olmamış, halk perişan ve ekmeğe muhtaç bir hale gelmiş, bu sebeple köylüler yurtlarını terk etmişlerdir. Vergiler toplanamadığından 14113 kuruş bakaya kalmıştır.³¹³ Tokat'ta adı zikredilmeyen nahiyede meydana gelen çekirge afeti neticesinde kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır. Yazarın nahiye olarak bahsettiği alan bilindiği üzere onlarca köyü ifade etmektedir. Böylesi bir felaket yaşandığı nahiye ile sınırlı kalmayarak çevresini de etkilemiştir. Dolayısıyla yaşanan domino etkisiyle çevre köy ve nahiyelerde de iskân ve nüfus dengeleri değişmiştir. Bölge halkının yaşadığı besin problemleri ekilen alanlara baskıyı artırarak etki sahasını nüfus ve toprak olarak genişletmiştir. Sonuçta açlık yeni yaşam alanlarına göçü beraberinde getirmiş ve afet bölgesinde yerleşimler kaybolurken farklı alanlarda yeni yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır.

Osmanlı tarihi boyunca çekirge istilalarından kurtulmak için, barut veya kuru otlar yakmak, toplanan çekirgelerin gömülmesi, yumurtalarını tahrip etmek adına toprağın sürülmesi, çekirge yiyen kuş türlerinin felaketin yaşandığı bölgeye getirilmesi gibi uygulamalar yapılmıştır. Bu uygulamalardan biri de “Sığırcık suyu, Çekirge suyu” adları verilen bir suyun kullanılmasıdır. Halk bu suyun bölgeye getirilmesi ile ortaya çıkacak Sığırcık kuşları marifeti ile afetin sonlandırılacağına inanmıştır. Devlet de bu görüş doğrultusunda hareket ederek başta Konya olmak üzere çeşitli yerlerden çekirge

³¹¹ Serkan Yazıcı, “İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri”, *Uluslar arası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli 2016, s.849.

³¹² Remzi Çavuş, “Osmanlı Devleti'nde Çekirgelere Karşı Mücadele”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 2017, s. 59-60.

³¹³ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s.248.

suyu talebinde bulunmuştur.³¹⁴ Bu örneklerden biri de Tokat şeriyeye sicilinde yer almaktadır. Kayıtta çekirge afeti nedeniyle oluşan zararı önlemek için çekirge suyu getiren şeyhlere yevmiye 45 kuruş ikramda bulunulduğu ifade edilmektedir.³¹⁵ Halkın ve idarecilerin sahiplendiği bu metafizik metot bölgede yaşanan çaresizliği göstermesi açısından önemlidir.

3.3.2.Eşkıyalık Faaliyetleri

Bu bölümde öncelikle ülke genelinde daha sonra ise Tokat ve kırsalında yaşanan ferdi veya grup şeklinde meydana gelen eşkıyalık hareketleri ele alınacaktır. Tarihin her döneminde olduğu gibi araştırmaya esas -XVI.-XX. yüzyıl- zaman dilimi içerisinde özellikle devletten umduğunu bulamamış memnuniyetsiz insan veya gruplar eliyle eşkıyalık faaliyetleri yaşanmıştır. Elbette bu kanunsuzlukların şehir veya kırsal alanda yaşayan nüfusa ve iskan alanlarına olumsuz etkileri olmuştur. Sırasıyla bu hususta adı eşkıyalık, suhte isyanları, Celâlî isyanları ve devlet görevlilerinin eşkıyalığa varan uygulamaları üzerinde durulacaktır.

Eşkıya, İslam ceza hukukunun had cezaları içerisinde yer alan “hırâbe” fiilini gerçekleştiren ve günahkâr, bedbaht, asi, talihsiz anlamlarına gelen şâki kelimesinin çoğuludur. Bu tabir, Türkçe’de farklı bir anlam kazanarak yol kesen manasına gelen “katıu”t-tarik” (kuttau”t-tarik) veya haydut ve harami anlamına gelen muharib kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmıştır.³¹⁶ Osmanlı literatüründe şaki ve eşkıya tabiri ile beraber Celâlî, eşirra, harami, haramzade, türedi ve haydut kelimeleri de kullanılmıştır.³¹⁷

Eşkıyalık konusunda genel anlamda iki tür yaklaşım söz konusudur. Birincisi Eric Hobsbawm’ın savunduğu romantik görüştür. Buna göre eşkıyalık, halka zulmeden iktidar odaklarına karşı yüceltilen bir direniş hareketi olarak betimlenmiştir. İkinci görüşe göre ise devlet çatısı altında yaşayıp devlete karşı hareket eden ve iktidardan çok halka zarar veren kişi veya grupların kanunsuz fiilleri olarak tanımlanmıştır.³¹⁸ Eşkıyalık

³¹⁴ Alpaslan Demir, “Osmanlı Devleti’nde Haşerelere karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu”, *Erdem Dergisi*, S. 67, 2013, s. 35. (33-45)

³¹⁵ TŞS 30, 37/1.

³¹⁶ Ali Bardakoğlu, “Eşkıya”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 463.

³¹⁷ Mücteba İlgürel, “Osmanlılar’da Eşkıyalık Hareketleri”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 467.

³¹⁸ Hakan Yaşar, *II. Meşrutiyet’in İlanından Yunan İşgaline Batı Anadolu’da Eşkıyalık (1908-1919)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 8.

Osmanlılar'ında yer aldığı Akdeniz havzasında özellikle XIV. yüzyıldan başlayarak etkisini hissettirmeye başladı. XVI. yüzyılda giderek tırmanma eğilimi göstererek bir sonraki yüzyılda büyük bir sorun kaynağı haline dönüşmüştür. Bu tür faaliyetlerin yaşanmasında Akdeniz dünyasında yaşanan nüfus artışı, geçim şartlarının ağırlaşması, ticaretin yoğunlaşması, halkın fakirleşmesi, siyasi güçlerin zayıflaması önemli rol oynamıştır.³¹⁹

EşkİYaların cezalandırılması hususunda önce yargılama gerçekleştirilir, sonrasında ise idari merkezin onayıyla siyaseten katl edilirdi. İnfaz işlemi genellikle asma ve kafa kesme usulleri uygulanırdı ama farklı uygulamalar da yapılırdı. Örneğin, Amasya, Canik, Tokat taraflarında eşkıyalık yapan Kızılkocaoğullarının faaliyetlerini önlemek adına bölgeye gönderilen Yörgüç Paşa dört yüz kadar eşkıyayı bir mağaraya hapsedmiş ve içine duman salıp boğdurmak suretiyle idam ettirmiştir. Aslında eşkıyaya kafa kesme cezası da uygulanmıyorken isyancı sayılıp siyaseten katledilirse bu usul uygulanmıştır.³²⁰

EşkİYalar devrin şartları içerisinde rahat saklanabilecekleri dağlık, ormanlık alanları tercih etmişlerdir. Elbette çevrede zengin köylerin olması ve yola yakınlık eşkıyalar için faaliyetlerini gerçekleştirmek adına tercih edilir bir durum olmuştur.

3.3.2.1. Adi EşkİYalık

EşkİYalık genel itibariyle silahla veya başka bir şekilde zor kullanmak suretiyle yol kesip baskın yaparak mala, cana tecavüz, kamu düzeni ve güvenliği ihlâl olarak tanımlanabilir.³²¹ EşkİYalar zaman zaman köylüyü sindirmek için kullanılan yerel idarecilerin de başvurduğu bir araç vazifesi görmüştür. Devlet, halkın sadakatini zaman zaman kendisinin de kullandığı eşkıyanın başını ezerek sağlamıştır. Hattızatında adi eşkıyalık her dönem var olmuştur. Güvenliğin sağlandığı merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde münferid vakalar şeklinde ortaya çıkan eşkıyalık üstesinden gelinemez asayiş olaylarından ibarettir. Ancak merkezi otoritenin bozulduğu ve devletin gücünün hissedilir ölçüde azaldığı dönemde diğer muhalif hareketlerle ve yerel güç

³¹⁹ Mücteba İlgürel, a.g.m., s. 467.

³²⁰ Mehmet Öz, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda EşkİYalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlı'dan Günümüze EşkİYalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 13.

³²¹ Mehmet Öz, a.g.m., s.12

unsurlarıyla birleşerek halkın canını yakacak boyutlara ulaşmaktadır. Aslında Osmanlı topraklarında gerçekleşen isyan ve eşkıyalık faaliyetleri ayrı bir devlet kurmak ya da hükümeti devirmek için yapılmamıştır. Bu tarz faaliyetlere girişenlerin temel amacı bir iktidar mücadelesi, devletin imkan ve unvanlarından pay kapma mücadelesidir. Organize bir teşekkül olamayan bu oluşumlar içerisinde eski köylüler, topraksız işçiler, öğrenciler, ücretli askerler, başıboş kişiler gibi toplumun farklı statü ve rollere sahip kesimleri yer almıştır. Bu kişi ve grupların ne toplumsal düzeni değiştirmek gibi bir amaçları ne de ideolojik altyapıları mevcuttur.³²² Anadolu'nun bir çok bölgesinde otorite boşluğuna ve kaosa yol açan Celâli isyanları sonucu özellikle kırsal yerleşim alanlarında büyük yıkımlar ve yağma olayları yaşanmıştır. Kırsal kesimde yaşanan zorunlu göçler, tarımsal üretimin işleyişinde olumsuzluklara neden olmuştur. Sonuç olarak timar sisteminin vergi kaynağında yaşanan bu tahrip edici gerileme iskan alanlarının da boşalmasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda adi eşkıyalık ile resmi görevlilerin zulüm ve isyanları arasında kefiyet farkları olmasına karşın devlet nezdinde bu tür faaliyetler zulüm, teaddi, şekavet gibi kavram ve kelimelerle nitelendirilmiştir.³²³ Osmanlı merkezi idaresi çoğunlukla, eşkıyalık olaylarını ortaya çıkaran sebeplerin kökenine inmeden suça neden olan kişileri idam ederek ya da sürgüne göndermek suretiyle tali yöntemlerle hadiselerin üzerini kapatma yolunu seçmiştir. Günü kurtarmaktan öte bir şeye yaramayan bu tarz politikalar sorunların giderek büyümesine ve eşkıyalık olaylarının sürekli kendini tekrar ederek memleketin hemen her köşesinde etkili olmasına neden olmuştur.³²⁴

Eşkıyalık faaliyetleri yerel unsurların desteği veya göz yummasıyla beslenen ve hayatini sürdüren bir yapı olmuştur.³²⁵ Örneğin, 1739-1740 yıllarında Tokat ile Sivas arasında eşkıyalık olayları gün geçtikçe artmaktadır. Osmanlı merkezi idaresi bölgedeki bu faaliyetleri mütesellim ve voyvodanın ihmali ve rehavetiyle açıklamıştır. Yine aynı belgede bundan sonra sadece eşkıyaların değil onlara yardım ve yataklık eden kişilerin hatta göz yumanların dahi idam edileceği yönünde Tokat voyvodasına ve Sivas

³²² Fatma Acun, "Celâli İsyânları 1591-1611", *Türkler*, IX, Ankara, 2002, s. 698.

³²³ Mehmet Öz, a.g.m., s. 19.

³²⁴ Atilla Çetin, "Kocaeli ve Hüdavendigar Sancaklarında Eşkıyalık Olayları (18 ve 19. Yüzyıllar)", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 137.

³²⁵ Mehmet Yaşar Ertaş, "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdarecilerle Eşkıya İlişkileri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 179-190.

mütesellimine durum bildirilmiştir.³²⁶ Bir diğer kayıtda, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya ve Turhal kazaları ile bunlara tabi köylerde eşkıyalık yaparak köylülerin mallarına ve canlarına saldıran, Sivas Sancağı Taşova kazası Evyaba adındaki köyde oturan Mustafa Ağa oğlu demekle bilinen Deli Ahmed ve ona bağlı eşkıyaların yakalanmaları ve gerekli cezaların verilmesinde Sivas Mütesellimi İsmail Ağa ile Dergah-ı Mu'allâ Kapıcıbaşlarından İbrahim'in görevlendirildiğini bildirilmiştir.³²⁷

Eşkıyalık ederek halkın huzur ve asayişini bozanlara karşı uygulanan cezalardan biri sürgün cezasıdır. Sürgüne uğrayan kişiye yardım ve yataklık eden kişilerde benzer cezanın uygulandığı veya farklı yerlere sürgün edildikleri görülmektedir. Bu tarz bir ceza ile soruna neden olan tüm etkenlerin ortadan kaldırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Muhtemeldir ki eşkıyalık yapan kişinin toplumsal karşılığı olması cezanın niteliğini belirlemiştir. Mesela, Tokat'ı faaliyetleri ile sürekli baskı altında tutan ve şikayetlere sebep olan eşkıyaların reisi Mevlevi şeyhi Abdullah adlı kişinin şeyhülislâmının da yönlendirilmesiyle Rodos adasına sürgün olarak gönderilmesine dair hüküm verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mevlevi şeyhi ile ortak hareket eden Salih ve Kapıcıbaşıoğlu Abdurrahman Sakız'a, Karakullukçu Ahmet Midilli'ye, Saferkamoğlu Seyyid Mehmet Emin ve oğlu Mehmet ve Hafız Ömer İzmir'e sürgün edilmişlerdir.³²⁸

Eşkıya ile mücadelede öncelikle yerel idareciler görevlendirilirken bunların başarısızlığı veya suçlu ile ittifakı gibi şüpheler söz konusu olduğunda merkezden çeşitli kişiler bu faaliyetlere engel olmak amacıyla bölgeye gönderilmiştir. 4 Temmuz 1800 tarihli Sivas valisinden Tokat, Niksar, Karakuş, Tozanlı, Kafirni, Komanat, Yıldızili, Sivas, Darende ve Arabkir kazaları kadıları, naipleri, voyvodaları, ayan, zabıt ve memleket ileri gelenleri, söz sahipleri ve iş erlerine yazılan bir buyruhduda, kazaların eşkıyalardan temizlenmesi gerektiği, halkın güvenliği için kaza ve nahiyelerde bulunan yol keserek hırsızlık yapan eşkıyaları teftiş etmek, yakalamak ve gerekli cezalarını vermek amacıyla tüfenkçibaşı Abdullah Ağa'nın tayin olduğu, görevini yerine getirmek için kazalara ulaştığında eşkıyaların takibini yaparak gerekli şekilde cezalandıracağı belirtilmiştir. Bu görevin yapılmasında herhangi bir suistimalin

³²⁶ BOA. C. DH. 2827.

³²⁷ AŞS 26, 70/135-136.

³²⁸ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı'da Eşkıyalık Hareketlerinin Cezalandırma Yöntemi Olarak Sürgünler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 313.

yapılmaması ve halka baskı ve zulme izin verilmemesi emredilmiştir.³²⁹

Merkezden taşraya eşkıyalık olaylarını önlemek amacıyla gelen yetkililerden birisi de padişahın sonra devletin en önemli ismi olan sadrazamlardır. Örneğin 1798 yılında sadrazamın Tokat'a gelmesiyle bölgede eşkıyalık faaliyetlerine son vermek adına ulema ve askeri erkânın tümünün iştirak ettiği bir toplantı yapılmış, neticede eşkıyaların uslandırılması ve halkın da silahlı dolaşmasının engellenmesi kararı alınmıştır.³³⁰ Sadrazamın dahi bölgeye gelmek zorunda kalması, eşkıyaların etkisi ve devlet düzenini ne derece tehdit ettiğini gösterir niteliktedir. Halkın silahlı dolaşmasının engellenmesi isteği eşkıyalığın kaynağını işaret etmektedir.

Tokat kazası, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu'da doğu-batı ve güney-kuzey yönünde ulaşımı sağlayan yolların kesiştiği, transit ticaret mallarının sergilendiği, bir merkezdir. Dolayısıyla eşkıyalar için münbit bir alan olmuştur. Ticaret yolları üzerinde yer alması, kervanların Tokat ve nahiyelerinin içerisinde bulunduğu güzergâhı takip etmesi, bölgenin eşkıyaların saldırılarına da açık bir hedef olmasına yol açmıştır. Nitekim kapılı veya kapısız, delil ve tüfekçiler halka zulmetmiş, kömürcülerin korkudan Tokat'a gelememesi nedeniyle kalhaneler işlememiştir. Yine bu gruptan Yusuf Alemdar, Silo Alemdar ve bunlara bağlı serseriler Omcalık mevkiinde iki kişiyi öldürmüş ve oduna giden otuz at ve katırı gasp etmişlerdir. Kırsalda da pervasızca hareketlerine devam ederek Yıldız nahiyesine bağlı Yıldız köyüne gelen hayvanlardan her biri için 50-60 kuruş vergi almışlar, kiliseleri basmışlar adam kaçırıp fidye almışlardır. Ayrıca, Canik ve Niksar taraflarından gelen yolcuların ipek yüklerini, paralarını, Diyarbakır'dan İstanbul'a giderken Tokat'tan geçenleri Kovalı köyü civarında soymuşlardır. Bu işleri önlemek adına görevlendirilen kişileri de Komanat nahiyesine bağlı Avlunlar köyü yakınlarında soymuşlardır. Neticede her taraf bu eşkıyalar nedeniyle kapanmış ve ahali perişan olmuştur.³³¹ Vadiler içerisinde ilerleyen ulaşım yolları saldırılar için eşkıyalara önemli avantajlar sağlamıştır. Aynı zamanda dağlık ve ağaçlık alanların dar vadilerden hemen sonra bölgede yer alması kaçış ve saklanma açısından eşkıyaların faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.

Bölgede yönetici ve yönetilen herkesin muzdarip olduğu soygunculuğun

³²⁹ TŞS 6, 68/2.

³³⁰ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e, s. 15.

³³¹ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e, s. 23-25.

önlenmesi adına Tokat-Sivas arasında yol güvenliğinin sağlanması ve yolculara muhafız tayin edilmesi emredilmiştir.³³² Yol emniyetinin olmadığı bir noktada hayatın normal seyrinin değişeceği ve zorlaşacağı ortadadır. Merkezi idarenin yolcuların yanına muhafız koymak gibi bir tedbir alması durumun vahametini göstermektedir. 1809 tarihli diğer bir kayıta yine eşkıyalardan şikâyetçi olunmuştur. Buna göre eşkıyalar dağlık ve ormanlık alanlarda işlerini gördükten sonra halkı boşalmış köylere sığınmışlardır. Almus, Elpit, Zuğru, Mamu, Daduhta köyleri çevresinde saldırılar artınca, merkezi idare yol emniyetinin sağlanması ve eşkıyaların bertaraf edilmesi için emir göndermiştir.³³³ Belgede geçtiği kadarıyla eşkıyaların sarp coğrafyayı kendi lehlerine kullandıkları görülmektedir. Ancak dikkat çekici bir diğer husus halkı boşalmış köylerden bahsedilmesidir. Anlaşılacağı üzere eşkıyalık faaliyetleri neticesinde güvenliğin ortadan kalkmasıyla köylü meskun olduğu kırsal yerleşmeleri terk ederek buraları boşaltmak zorunda kalmışlardır.

Sonuç olarak adi eşkıyalık olayları Tokat ve nahiyelerini olumsuz etkilemiştir. İskan tercihleri söz konusu olduğunda neredeyse birinci öncelik olan güvenliğin bölgede yok olmasıyla kırsal nüfus köylerden kaçmıştır. Özellikle Tokat-Sivas ulaşım hattında yaşanan saldırılar Kafirni, Tozanlı, Yıldız başta olmak üzere Tokat'ın tüm nahiyelerini ve bağlı köyleri tehdit etmiştir. Merkezi idarenin ve yerel idarecilerin tüm çabalarına rağmen bu tarz olayların tekrarlandığı ortadadır. Elbette sürekli bir güvenlik bunalımı bölgede ekonomik ve sosyal yaşamı felce uğratarak insanların daha güvenli bölgelere doğru yönelmesine ve köylerin de zamanla kaybolmasına neden olmuştur.

3.3.2.2.Suhte İsyamları

Osmanlı toplumunu yönetenler (askeriler) ve yönetilenler (reaya) olmak üzere iki ana tabakaya ayırmak mümkündür. Bir başka tarife göre ise Osmanlı toplumu dört ana unsura dayanmaktadır ki bunlar, askerî, ulema, tüccar ve esnaf, reayadır.³³⁴ Devletin kuruluş döneminde sosyal statü bağlamında yatay ve dikey hareketliliğe imkân tanıyan esnek bir yapı mevcuttur. Ancak devlet teşkilatının merkezileşmesi ile birlikte toplumsal tabakaların daha katı ve statik bir forma dönüştüğü görülmektedir.

³³² Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 10.

³³³ Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat Üçüncü Kısım*, s. 58.

³³⁴ Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 1, 1993, s. 30.

Başlangıçta orduya katılıp tımarlı olmakla askerî sınıfa dahil olma imkanı bu alanda yaşanan daralmayla beraber dikey hareketliliğin önemli bir kapısının reayaya kapanmasına neden olmuştur. Malum olduğu üzere Osmanlı idaresi toplumu oluşturan unsurların her birinin yerli yerinde kalmasını arzu ediyor ve bu statik yapının muhafazası için çaba sarf ediyordu. XVI. yüzyılın başları itibariyle dikey hareketlilik yani bir çiftçinin köyünü terk ederek yönetici sınıfa girme teşebbüsü idari zümrenin tasvip ettiği bir davranış olmaktan çıkmıştır.³³⁵

XVI. yüzyıl değişimin ayak seslerinin belirginleştiği bir zaman dilimidir. Yüzyılın ortalarından itibaren hızlı nüfus artışı doğuda İran ve batıda Avusturya ile girilen uzun süreli kazanımların az olduğu mücadeleler, bu savaşları finanse edebilmek için konulan ağır vergiler, kırdan kente göçü tetiklemiştir. Kentlere gelen bu genç ve dinamik nüfus geçimlerini sağlamak ve sosyal bir statü kazanmak için devlet kademelerine yerleşmeyi hedeflemişlerdir. Bu sebeple medrese bir çıkış kapısı olarak görülmüş ve bu eğitim kurumları önünde “suhte” ya da “levent” adıyla büyük yığınlar birikmeye başlamıştır.³³⁶ Suhte kelimesi köken itibariyle Farsçadır. Yanmış, tutuşmuş anlamındaki bu kelime Osmanlı devrinde medrese öğrencileri için onların ilim tahsiline olan ilgilerini tanımlamak adına kullanılmıştır. XVI. yüzyıl itibariyle bu sözcük softa şeklinde ifade edilmiş ve bu söyleniş devlet sona erinceye kadar da bu şekilde kullanılmıştır.³³⁷

Üretim faaliyetlerinin temelinde yer alan dinamizmi sağlayan tımar sisteminde yaşanan aksaklıklar köylerde geçim kaynaklarının daralmasına ve doğal olarak halkın topraktan sağlayamadığı geçimlik için yeni arayışlara girmesine neden olmuştur. Çünkü tespit edilebildiği kadarıyla medrese önlerine yığılan nüfus büyük ölçüde kırsal nüfustur.³³⁸ Ekilebilir arazi oranının nüfus artışını karşılayamaması, toprağı işlemek için lazım olan hayvanların tedarik zorluğu köylünün en azından evlatlarını kurtarmak adına eğitime yönelmesine neden olmuştur.³³⁹ İlmiye sınıfının vergiden muaf olması

³³⁵ Yunus Koç, “Osmanlı Toplumunda Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilig*, S. 35, Güz 2005, s. 240.

³³⁶ Yunus Koç, “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Suhte Olayları” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2013, s.151.

³³⁷ Mustafa Alkan, “Suhte”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 342.

³³⁸ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celâli İsyanları”*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 153-154; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı’nda Nüfus (1455-1643)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1991, s. 184.

³³⁹ Yunus Koç, a.g.m., s. 153.

medreseleri cazip kılıyordu. Netice itibariyle binlerce genç, medrese kapılarına dayanırken aradığını elde edemeyenler soygunculuk ve eşkıyalığa başvuruyordu. XVI. yüzyılın ortalarında yaşanan Şehzade Mustafa ve Şehzade Bayezid olayları Anadolu'da kargaşayı giderek yoğunlaştırmıştır.³⁴⁰

Medreseler mevcut kapasitelerinin çok üzerinde öğrenci aldıkları için suhtelerin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Koşulların olumsuzluğu eğitim sonrasında atamalarda yaşanan usulsüzlükler, rüşvet ve iltimas, eğitime olan güvenin azalması ve yukarıda belirtilen devletin genel olumsuzluklarının birleşmesi Anadolu'nun pek çok yerinde büyük suhte isyanlarına sebep olmuştur. Suhteler başıboş levent taifeleriyle de birleşerek kalabalık eşkıya gruplarına dönüşmüştür.³⁴¹ Medreseli öğrencilerden oluşan 10, 20 kişilik eşkıya grupları mevcut otorite boşluğundan yararlanarak köyleri, mahalleleri basmaya başlamış, haraç, soygun ve gayri ahlaki fiillerle halkı canından bezdirmişlerdir. Müderris, kadı gibi ilmiye mensuplarından da destek görmüşlerdir.³⁴²

Osmanlı ordusunun bir yandan Avusturya ve İran ile savaşması bir yandan da Celâlî eşkıyalarıyla uğraşmasını fırsat bilen Medrese öğrencileri başta Batı Anadolu olmak üzere pek çok yerde isyan girişiminde bulunmuşlardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında suhte isyanlarının ele alındığı bir çalışmada Anadolu sathında 113 olay tespiti yapılmıştır. Olaylar daha çok kaza ve sancak merkezlerinde yaşanırken, nahiye ve köylerde de bu tip hadiseler gerçekleşmiştir. İsyancı öğrenciler kolay kaçabilecekleri ve saklanabilecekleri alanlarda eylemlerini yoğunlaştırmışlardır. Suhteler, temelde ekonomik sebeplere dayalı suçlar dışında adam öldürme, yaralama, yol kesme, darp, kız kaçırmaya, adam kaçırmaya, kundakçılık, casusluk, zorla vergi toplama, rüşvet, hakaret, mehdilik iddiası gibi suçları işlemişlerdir.³⁴³

Bahsedilen suçların işlendiği bölgelerde doğal olarak devlet güvencesi ortadan kalkmaktadır. Özgürlüklerini yitiren halk ya bulunduğu yerde çetelere boyun eğmek yahut da ilk fırsatta daha güvenli alanlara kaçmak seçenekleri arasında sıkışmıştır..

³⁴⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 191-192.

³⁴¹ Özlem Yılmaz Soğuk, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Suhte İsyanları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2014, s. 7-8; Osman Gümüüşçü – Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-bozanlar", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Mart 2016, s. 49.

³⁴² Yunus Koç, a.g.m., s. 155.

³⁴³ Zafer Karademir, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008, s. 32-36.

Örneğin 31 Temmuz 1571 tarihli hükümde Kandıra kazasını mesken tutan suhteler köylerde yaşayan halka türlü zararlar vermişler ve kendilerine karşı çıkanları da öldürmüşlerdir. Halk suhtelerden o derece korkmuştur ki köylerinden dışarıya çıkamaz hale gelmiştir.³⁴⁴

Ekonomik uğraşlar için yol güvenliği her dönem çok önemlidir. Ticaretin can damarları niteliğindeki ulaşım kanallarının kapanması hayatı felce uğratmaktadır. Bu hususta suhtelerin etkisini göstermek adına Bursa ve civarında yaşananlar çarpıcıdır. Buna göre, Bursa ve civarında yaşanan eşkıyalık olaylarının engellenmesine dair defalarca emir gönderilmesine rağmen hala bölgede suhte adı verilen eşkıya çetelerinin faaliyetlerine devam ettikleri bildirilmiştir. Bu çetelerin yolları kesip gasp yaptıkları, köylere inip evleri bastıkları, reyanın oğullarını ve kızlarını kaçırdıkları tespit edilmiş ve derhal gerekirse reyadan yarar yiğitbaşları ile birlikte haklarından gelinmesi hususunda kesin bir emir verilmiştir.³⁴⁵

Geçim sıkıntısı, açlık, insanoğlunu rutin yaşam çizgisinin dışına çıkararak suç teşkil eden eylemlere girişmesine motivasyon sağlayan en önemli etkidir. Açlık, kamu düzenini sağlayan hukuk kurallarının umursanmadığı bir psikolojinin ortaya çıkışına neden olmaktadır. 3 Mayıs 1560 tarihli mühimme kaydına göre, Rum beylerbeyine ve Tokat kadısına gönderilen belgede suhtelerin Hatuniye Medresesi'ni basarak zorla bal, yağ ve et aldıkları belirtildikten sonra kefilleri olmayan suhtelerin isyanlarının önlenmesi istenmektedir.³⁴⁶

Vergi adaleti, devletlerin ele geçirdikleri bölgelerde kalıcı olmasını sağlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ve Anadolu'da otoritesinin kabullenilmesi uygulamış olduğu istimalet politikası neticesinde gerçekleşmiştir. Bu politikanın temel öğelerden biri de vergi adaletidir. XVI. yüzyılın değişen ekonomik şartları içerisinde haddinden fazla vergi baskısı oluşmuştur. Halk ödediği kanuni vergilerin dışında bir de suhte çetelerinin koyduğu zoraki vergilerle muhatap olmuştur. Ankara'ya bağlı Hasanoğlan karyesinde suhte namına köyün kuşatılması ve salgın

³⁴⁴ Özlem Yılmaz Soğuk, a.g.t, s. 14

³⁴⁵ Gökhan Toka, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Bursa'sında Suhte Ayaklanmaları*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 74.

³⁴⁶ BOA. MD. 3, 360/1065.

salınıp taaddi eyledikleri kaydı buna örnek teşkil etmektedir.³⁴⁷

XVI. yüzyılın ikinci yarısında etkili olan suhte ayaklanmalarına karışan ve onlara yardım ve yataklık edenlerin çoğunlukla Rodos veya Kıbrıs gibi uzak bölgelere sürülmeleri için sık sık ferman çıkarıldığı görülmektedir.³⁴⁸ Bu tarz cezaların isyan merkezi olarak kullanılan alanlarda asayişin temin etmek açısından olumlu etkileri olduğu söylenebilir. Bölgede isyan elebaşlarının temizlenmesi normal hayata dönülmesini ve devlet şemsiyesinin yeniden halkın üzerine açılmasını sağlamıştır. Devlet güvenliğinin varlığı iskânın devamlılığı açısından son derece önemlidir.

Sonuç olarak medreselilerin isyanı farklı sosyal grupların da etki ve katkısıyla XVI. yüzyılın ikinci yarında Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Tokat kazası ve çevresinde de etkili olmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, şehir merkezinde etkilerini birkaç olayda görmek mümkündür. İskân ünitelerinin -kent veya kır- birbirinden bağımsız yapılar olmadığı düşünülüğünde suhtelerin yarattığı genel hoşnutsuzluk insanların daha güvenilir bölgelere doğru kayışını hızlandırmış görünmektedir. İsyancıların, devletin bir kanadı tarafından destekleniyor olması olayların büyümesine ve çözümünün zorlaşmasına neden olmuştur. Suhte grupları yüzyılın sonuna doğru daha büyük isyan grupları içerisinde boy gösterecektir.

3.3.2.3.Celâî İsyanları

Celâî isyanları XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ni her anlamda zora sokmuştur. Anadolu coğrafyasının bütününe etkileyen kaos özellikle Orta Anadolu'da büyük kayıplara neden olmuştur. Celâî isyanlarına adını veren Bozoklu Celal isyanı Tokat bölgesinde ortaya çıkmıştır. 1519'da Tokat civarında Bozoklu Celal'in mehdilik iddiasıyla başlattığı isyan hareketi daha sonra çıkan isyanların da bu adla anılmasına neden olmuştur.³⁴⁹ Faruk Sümer bu dönemde Osmanlı topraklarında Kızılbaşlık faaliyetlerinin en fazla Amasya-Tokat bölgesinde görülmekte olduğunu tespit etmiştir. Bölgedeki Safevî yandaşlarının 1512'de Nur Ali Halife harekâtına, 1519'da Celâî isyanına katıldıkları ve Tokat ahalisinden çok sayıda insanın

³⁴⁷ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 112.

³⁴⁸ Nimet Koçak, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İskan Politikası*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012, s. 65.

³⁴⁹ Mücteba İlgürel, "Celâî İsyancıları", *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 252.

buradan göç ederek Safevî Devleti'ne gittikleri belirtmektedir.³⁵⁰ Dolayısıyla bölgede var olan muhalif karakter pek çok isyanın ana merkezi olmasına sebep olmuştur. Tokat bölgesinde cereyan eden Celâlî hadiselerine geçmeden önce isyanların temel sebeplerini belirlemek gereklidir. Bu minvalde, Celâlî isyanlarının sebeplerini aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

1- Ciğalazade Sinan Paşa'nın kazanılan Haçova Meydan savaşı sonrasında ordudaki disiplini sağlamak adına yaptırdığı asker yoklamasında bulunmayanların firari sayılarak mallarına el konulması, askeri sınıftan binlerce kişinin timarlarını kaybetmesi³⁵¹, vergilerin yaygın bir biçimde iltizam usulüyle toplanır hale gelmesi, sipahi gelirlerinin azalması, çiftthane sistemi çökerken çiftliklerin yaygınlaşması.³⁵²

2- Yeniçerilerin güvenliği sağlamak adına İstanbul dışında görevlendirilmesi, Anadolu'da tarım ve ticaret alanlarında yeni bir baskı grubunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca sekban ve sarıcalar ile yeniçeriler arasında yaşanan mücadele Anadolu coğrafyasında farklı bir denklemin kurulmasına ve yeni bir paylaşım mücadelesine sebep olmuştur.³⁵³

3- Timarlı sipahiler savaş tekniğindeki gelişmeler neticesinde işlevsiz bir askeri sınıf haline gelmiş ve timar sisteminde yaşanan olumsuzluklar nedeniyle sayıları azalmıştır. Buna mukabil ateşli silah kullanan piyade sınıfına duyulan ihtiyaç çerçevesinde yeniçeri sayısında artış yaşanmış ve buna ek olarak Anadolu'dan askeri eğitimden bihaber birçok köylü sarıca, sekban ve levend adı altında askere alınmıştır. Savaş döneminde bir şekilde maaş alan bu gruplar barış döneminde eli silahlı işsiz bir zümreye dönüşmüştür. Sonuç olarak ücretli asker konumundaki bu gruplar hazineye büyük yük getirmiş, barış döneminde ise Anadolu'daki yeniçerilerle birleşerek eşkıyalık yapmaya başlamışlardır.³⁵⁴

4- Türk-devşirme rekabetinin bir yansıması olarak timarlı sipahilerle yeniçeri ocakları

³⁵⁰ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 28-29.

³⁵¹ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, C. 4, İstanbul 1992, s. 249.

³⁵² Ali Rıza Gökbnar, "Celâlî ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Yönetim ve Ekonomi*, 14/, 2007, s. 11-14.

³⁵³ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II Tagayyur ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 157-158.

³⁵⁴ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 194.

arasında yaşanan mücadele neticesinde yeniçeriler güçlenirken tımarlı sipahilerin nicel ve nitel olarak eski önemini yitirmesi.³⁵⁵

5- XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle fetih hareketlerinde yaşanan daralmayla beraber yeni tımar toprakraklarının ortaya çıkmaması, buna mukabil çorak Orta Anadolu coğrafyasında ve imparatorluk genelinde yaklaşık 30 milyona ulaşmış bir nüfus artışı ve beraberinde toprak üzerinde yaşanan baskılar.³⁵⁶ XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde dünyanın pek çok yerinde gerçekleşen nüfus artışına paralel bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bununla beraber yaşanan nüfus artışı mevcut topraklar ve kaynaklar üzerinde baskı oluşturmuş ve toplumsal yapıda aksaklıklara neden olmuştur.³⁵⁷

6- Coğrafi keşifler neticesinde kadim ticaret yollarının eski önemini kaybetmesi Osmanlı hazinesinin ticari gelirlerinin de azalmasına yol açmıştır. Aynı zamanda doğuda ve batıda yaşanan uzun süreli savaşlar birçok eyaletten hazineye gelen gelirleri azaltırken tüm gelirlerin savaş masraflarına ayrılmasına neden olmuştur. Savaşlar da önceki dönemde olduğu gibi ganimet ve yeni vergi gelirleri doğuran bir gelir kalemi olmaktan çıkıp devlet hazinesine ve dolayısıyla halka ağır yükler getirmiştir.³⁵⁸

7- Sahipsiz tımar topraklarının askeri sınıftan olmayan zenginlere verilmesi ve toprakların parçalanarak el değiştirmesi.³⁵⁹

8- Avrupa savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler sonrası ateşli silahları kullanan askerlerin orduda ön plana çıkması buna karşılık Osmanlı ordusunda yer alan tımarlı sipahileri atıl hale getirmesi sonucu Osmanlı Devleti'nin ateşli silah kullanabilecek sarıca ya da sekban adıyla Anadolu gençlerinin bir kısmını paralı asker olarak orduda kullanma yoluna gitmeleri. Ayrıca Osmanlı-İran savaşları nedeniyle Anadolu coğrafyasında at kaynaklarının tükenmesiyle sipahilerin geri hizmette görevlendirilmesi.³⁶⁰

9- XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iklim kaynaklı benzer ölçeklerde pek çok sıkıntı, Anadolu, Akdeniz havzası, Güneydoğu Asya, Batı Afrika, Hindistan ve Japonya

³⁵⁵ Standford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye Cilt I/Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808*, E Yayınları, Çev: Mehmet Harmanlı, İstanbul 2008, s. 232-233.

³⁵⁶ Halil İnalçık, "Klasik Çağ...", s.134.

³⁵⁷ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, İmge Yay., Ankara 1993, s. 485-487.

³⁵⁸ Fatma Acun, "Celâli isyanları (1591-1613)", *Türkler Ansiklopedisi*, C.IX, Ankara 2002, s.698.

³⁵⁹ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin.....", s. 25.

³⁶⁰ Ayşe Pul, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Mücadelesi Sürecinde Sarayönü ve Çevresi", *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslar arası Sarayönü Sempozyumu (24-26 Ekim 2014 Konya)*, Konya 2014, s. 129.

gibi dünyanın çeşitli coğrafyalarında yaşanmıştır. Küçük Buzul Çağı denilen aşırı soğuk hava koşulları Osmanlı coğrafyasında da etkili olmuştur. Küçük Buzul Çağı 1550-1870 yılları arasında farklı periyotlarla etkili olmuştur. Yaşanan aşırı soğuklar nedeniyle düşen üretimin sonucu olarak geniş tabanlı kıtlıkların yaşanmıştır.³⁶¹

10- Uzun süreli savaşlar, ücretli askerler, timar sisteminde yaşanan sıkıntılar, asker alımları vb. etkenler büyük bir finansman sorununu ortaya çıkarmıştı. Son raddede bu finansmanın muhatabı halktı. Hâlihazırda mutad vergilerini ödemekte zorlanan halk, “Avarız” ve “Tekalif-i Divaniye” gibi merkezi vergilerin üstüne, yerelde dirlik sahiplerine ödenen vergiler de binince üstesinden gelinemez bir ödeme yükümlülüğüne girmiştir.³⁶²

Dönemin kaynaklarında Celâlî isyanlarının yol açtığı olumsuzluklar açık bir şekilde dile getirilmiştir. Hasan Beyzade Ahmed Paşa, “...memalik-i Osmaniyye'den her merz-bûma kudûm eyleyüp ve bazı eşkıya-i Celâlî, reaya ve berayaya tecavüzden halî olmayup ve niçeleri dahi, huruc ve kulel-i isyan u tuğyana uruc eyleyüp muhassal, her canib, hercü merc olmağla def'ine külli hazine harc olunur”³⁶³ diyerek Osmanlı ülkesinin ve halkının büyük ölçüde bu eşkıya güruhunun önünde dağıldığını ve memleketin kaynaklarının neredeyse tümüyle bu isyanları bastırmak için kullanıldığını göstermektedir. Osmanlı toprakları üzerinde gerçekleştirdiği seyahat sırasında Tokat ve çevresine de uğrayan Polonyalı Simeon bölgenin içinde bulunduğu durumu kentleri yoksullaşmış, çoğunlukla terk edilmiş ve bazen yıkılmış olarak tasvir ederek; “*Muş çevresi haraptı; Tokat çevresinin köylerindeki hane halkının yüzde ellisi yok olmuştu. Büyük köylerden geriye yıkıntılar kalmış olan Sivas'ta çiftçiliği sürdürenler yalnızca Ermenilerdi. Toprağı böylesine verimli köyleri böyle karışıklık içinde görmek insanı hüznendiriyor*” sözleriyle yıkımın boyutlarını gözler önüne sermektedir.³⁶⁴ Yüzyılın ortalarında Antakya keşişi Macarius, 1658-59 yıllarında yaptığı yolculuk da Tokat ve Sivas çevresini, “*Tokat'tan ayrıldıktan sonra, Keliz kasabasında birkaç araba kiraladık. Bizi kasabanın dışına kadar metropolitanlar başkanlığında tüm Hıristiyanlar uğurladı.*

³⁶¹ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi (Erken Modern Dönemde Celâlî İsyânları)*, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2013, Yahya Kadioğlu - Celal Yılmaz, “Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâlî İsyânları Üzerindeki Etkisi” *Studies Of Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, Şubat 2017, s. 267-288.

³⁶² Mustafa Akdağ, “Celâlî fetreti”, s. 54.

³⁶³ Şevki Nezihi Aykut, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, TTK Yayınları, C. I, Ankara 2004, s. 366.

³⁶⁴ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev: Ülkün Tansel, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2002, s. 172.

Akşam, Tokat'tan az bir mesafe uzakta harabeler içinde bir hana vardık. Çarşamba sabahı, Hıristiyanların kasabasına yakın bir yerdeki Paolos adı verilen başka bir hana geldik. Perşembe günü, engebeli bir yolu geçtikten sonra, Yenişehir (Yıldızeli) adı verilen bir kasabanın yakınlarındaki başka bir büyük hana vardık. İstanbul yolundaki diğer hanlar gibi bu han da harap ve savaş alanı gibi bir yerde idi” sözleriyle resmetmiştir.³⁶⁵

Evliya Çelebi, Celâlî liderleriyle zaman zaman temas eden biri olarak devletin faydası doğrultusunda olaylara dair gözlemlerini aktarmıştır. Anadolu'yu bir uçtan diğerine dolaşmış bir seyyah olarak Celâlî eşkiyasının yapıp ettiklerini kaydetmiştir. Örneğin Evliya Çelebi, Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan ve Cennetoğlu adlı Celâlî liderlerinin Bursa üzerine saldırı ihtimalleri üzerine savunma hattını güçlendirmek için aşağı kalenin yapıldığını aktarır. Ankara'ya dair izlenimlerini yazarken Celâlî saldırılarının korkusuyla kale surlarının bir kat daha artırıldığını kaydetmiştir. İç Anadolu'daki Ilgın kasabasının da eskiden büyük bir şehir iken Celâlî tahribatı yüzünden oldukça zarar gördüğünü belirtir.³⁶⁶ Benzer kayıtlara Üsküdar, Sivas, Van, Ladik, İstanbul, Tokat, Amasya, Erzurum, Muş, Maraş, Halep, Diyarbakır, Karaman, Şam, Kestel gibi merkezler için de rastlanmaktadır.³⁶⁷

Evliya Çelebi, Celâlîler üzerine girişilen hareketin temellendirilmesi noktasında da bilgiler vermektedir. Celâlî eşkiyasının yol keserek, yerleşimleri yağmalayarak ve insanları katlederek yarattığı korku ortamından halkın biçare kaldığını vurgulamaktadır. Osmanlı ordusu seferde iken Celâlîlerin sefere gitmeyip Anadolu vilayetlerini vurarak bir nevi küffara yardım etmeleri de gerekçelerin en büyüğüdür.³⁶⁸ Merkezi idarenin Celâlî belasından kurtulmak adına kıt kaynaklara rağmen Nefir-i âm emirleri verilip “Malı sizin canı benim” diyerek fermanlar göndererek bir seferberlik ortamı yarattığını belirtir. Bu doğrultuda İpşir Paşa, Kuyucu Murad Paşa, Çarhacı Defterzade, Köprülü Mehmed Paşa gibi devlet adamlarının şiddetle bu belayı savmak adına mücadele

³⁶⁵ Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, Sivaslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 2001, s. 46-47.

³⁶⁶ Erdem Sönmez, “Celâlî ve Üç Evliya Çelebi”, *Kebikeç/33*, 2012, s. 88.

³⁶⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III. Kitap, Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman -İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 46-49. Benzer kayıtlar için bkz., C. 1, s. 197, C. 1, s. 100, C. 3, s. 119., C. 3, s. 138, C. 3, s. 51.

³⁶⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, V: Kitap, Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman -İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 128, Bkz. C. 3, s. 51, 52, 271, 277.

ettiklerini ifade eder.³⁶⁹

Celâlî reisleri neşet ettikleri yerin ismiyle anılıyordu. Urfalı Abdülhalim, biraderi Deli Hasan, Amasyalı Deli Zülfikar, Malatyalı Karakaş Ahmed, Ankaralı Kalenderoğlu Mehmed, Gavur Murad, Tekeli Mehmed, Tokatlı Ağaçtanpîrî, Sivaslı Kara Said ve Hüseyin oğlu İshak, Adanalı Sevindik, Bağdatlı Uzun Halil, Kalındudak Mahmud, Köprülü Sarı Şaban. Adı geçen celali liderlerinin hemen hepsinin yönetimi altında üç bin ile beş bin arasında değişen sayılarda eşkıya bulunurken, toplamda ise ellerinde otuz binden fazla kuvvetleri bulunuyordu.³⁷⁰

Tokat'ın bağlı olduğu Eyalet-i Rum bölgesi Celâlî isyanlarının en yoğun yaşandığı bölgelerden biridir. Özellikle Karayazıcı ve Deli Hasan adlı, namılı eşkıyaların Tokat ve çevresinde halkı huzursuz ettikleri birçok olay yaşanmıştır. Karayazıcı Abdülhalim sekban bölükbaşı olup Haçova firarilerindedir. Kendisi gibi pek çok kaçağın başına geçerek önce Urfa'yı ele geçirmiştir. Daha sonra hareket alanını kuzey batı yönünde genişleterek Tokat yöresine gelmiştir. Tokat kazasının da içinde yer aldığı Yeşilirmak çevrelerinde Celâlî isyanları kanlı olaylara sahne olmuştur. Amasya, Tokat ve özellikle Şarkikarahisar şehirleri yağma edilmiş ve mahalleler ateşe verilmiştir. Celâlî grupları içerisinde özellikle medrese öğrencileri ve altı bölük halkı çok etkin rol oynamıştır. Kendilerine sancak beyi kılıfı uyduran Celâlî liderleri ve onlara bağlı binlerce sekban Şarkikarahisar'ı kendilerine toplanma merkezi yapmışlardır. Bu Celâlî liderlerinden biri olan Muharrem adlı sipahi çevresine topladığı sekbanlarla sancakbeyi adına salmalar salıp zorla toplamış ve halkı büyük bir endişeye sevketmiştir. Elinde parası ve malı olanlar acımasızca öldürülmüş, malları gaspedilmiştir. Baskıdan bunalan halk dağ aralarına sığınmak zorunda kalmıştır. Şikâyetler üzerine Bursa'ya kaçan Muharrem yakalanarak İstanbul'da öldürülmüştür.³⁷¹

Vilayet-i Rum'da isyanlar çoktan başlamasına rağmen Karayazıcı'nın bölgeye gelmesi ile sekban sayısı birdenbire daha da artmış adeta bölge isyan merkezine dönüşmüştür. Karayazıcı bölgeyi tahripten çok tehditle işini halletmiştir. Artık şehir, kasaba ve köyleri yakıp yıkmak yerine bölge halkıyla anlaşarak paraları alma yolunu tercih etmiştir. Karayazıcı'nın istediği meblağı bölge halkı aralarında toplayarak teslim

³⁶⁹ Seyehatname, C. 5, s. 128.

³⁷⁰ Meryem Kaçan Erdoğan, "Karayazıcı İsyanı", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık 2013, s. 57.

³⁷¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik...*, s. 396.

etmek zorunda kalmıştır. Örneğin, Tokat kadısının bir arzında verdiği bilgiye göre, Karayazıcı, Çorum'a tâyin olunduğu sırada, "müfettiş-i emval" Abdülkerim ve defterdar Derviş, kendisine vararak, Tokat'a 50 bin kuruş salma saldırmışlardır. Yazıcı'nın ağalarından Murad Ağayı getirerek, bu miktarın iki misli olan yüz bin kuruş toplamışlar ve kendilerine de ayrıca kırk bin kuruş almışlar, bu suretle yüz kırk bin kuruş ödemeye mecbur kalan halk perişan olmuştur. Kadı arzında, "Yazıcı bir şehirden bir akça almış değil iken" bu şahısların tahriki ile bu parayı aldığını söylüyorsa da bu doğru değildir. Çünkü çevresine topladığı binlerce sekbanaya verilen ulufeler ancak bu türlü ağır salmalarla elde edilebilmektedir diye durumu ifade eder.³⁷²

Tokat kazasının Kazabad nahiyesine bağlı Tavuk köyünde beylerbeyine bağlı Mustafa adında birinin salma adı altında haksız vergi topladığı, halkı sebepsiz yere tutukladığı, paralarını gasp ettiği bildirilmiştir. Olayın vahameti ise Rum eyaleti hazine defterdarı Ömer Bey'in 'Celâlî fetretinin' başlamış olduğunu bildirmesiyle ortaya konmuştur. Levend, sekban ve suhte grupları, Anadolu'nun birçok yerinde yağma ve cinayetlerine devam etmiş ve halk bu kargaşa içerisinde yerlerini bırakıp gitmek zorunda kalmıştır. Reayadan bazıları da adalet fermanına dayanarak soygun faaliyetlerine girişmiştir. Isparta, Burdur, Denizli civarında Neslioğlu Mehmed etrafına topladığı leventlerle yağmacılık yaparak, bölgeyi terörize etmiştir.

Tokat ve nahiyeleri Karayazıcı'nın eşkiyalık faaliyetleri neticesinde büyük nüfus kaybına uğramıştır. Örneğin, Tokat kazası avarız kayıtlarına göre, 1600-1601 ve 1601-1602 yılı vergileri tahsil edilirken celâlî istilasından dolayı bazı yerleşim birimlerinin avarızhane sayılarının azaldığı tespit edilmektedir. 1600-1601 yılında Tokat'ta bulunan mahallelerde yer alan 929 avarızhanenin 905'inden avarız vergisi alınabilmiştir. Mahallelerin üzerine düşen vergileri ödeyememesinde en büyük etkenin Celali isyanları olduğu kaydedilmiştir. Tokat merkezde yaşayan halk Celali baskısı ve zulmü nedeniyle şehri terk ederek Erzurum ve Kefe'ye göç etmişlerdir. Tokat-Sivas yolu üzerinde bulunan nahiyeler de Celalilerin tecavüzlerinden bizar durumdadır. 1600-1601 yılına ait avarız vergisinin tahsili konusunda merkezde yaşanan kayıpların benzeri Yıldız, Kafirni, Tozanlı ve Artukâbâd gibi nahiyelerinde de görülmektedir. Anlaşılan yol

³⁷² Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetreti" *DTCFD*, C. 16, S. 1-2, 1958, s. 94

üzerindeki halk celali saldırılarından kurtulmak adına çareyi göç etmekte bulmuştur.³⁷³ Evliya Çelebi Kırım şehirlerinden bahsederken halkının çoğunun Anadolu zulmünden Tokat, Sivas ve Amasya şehrinden göçüp bu Cezire-i Kırım'a gelerek adalet gördüklerini belirtmektedir.³⁷⁴ Görüldüğü üzere Tokat ve nahiyelerinden genel anlamda bir kaçış söz konusudur. Güvenliğin ortadan kalkması insanların köylerini, mahallelerini bırakarak göç etmesine neden olmuştur.

Celali liderlerinden Karayazıcı ve Deli Hasan özellikle Dulkadir eyaleti ve Rûm eyaletine bağlı şehirler ve bu şehirlere bağlı kırsal yerleşim alanlarını hedef seçmişlerdir. Bu grupların faaliyetleri Karaman eyaletine kadar uzanmıştır. Halk isyancıların korkusundan yaşadıkları alanları terk etmek zorunda kalmıştır. Karayazıcı ve kardeşinin bölgedeki faaliyetlerinin bunun halk üzerindeki yansımalarını taşradan merkeze ulaşan haberler ve remi gönderilerde ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür. Dönemin şahitlerinden Naimâ, 1600-1601 tarihlerinde Karayazıcı'nın idaresi altındaki Celalilerin Eyalet-i Rum'a bağlı Çorum, Tokat, Sivas'ta pazar yerlerini ve çevreyi tahrip ederek yağmaladıkları ifade etmektedir.³⁷⁵ Pazarlar tüm iskân alanlarında yaşayan insanların toplandığı merkezlerdir. Ekonomik işleyişin yanı sıra kültürel etkileşimin ve birliktelik duygusunun karşılıklılığın hayatiyeti bu ortak alanlarda doğar ve pekişir. Bu mekanlar üretilen duygunun kırsalda en ücra yerlere kadar ulaştığı çıkış kapılarıdır. Ancak pazarlar, çeşitliliği ve maddi-manevi sunduğu zenginlik nedeniyle eşkiyaların hedefindedir. Dolayısıyla buraların baskı altına alınması maddi kaybın ötesinde korku duygusunun bölgede yaşayan her ferd üzerine dağılmasına yol açmıştır. Sonuç olarak Tokat ve kırsal yerleşim sahalarından Kırım gibi uzak coğrafyalara kadar göçler gerçekleşmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci periyodunda Tokat ve çevresi Safevî Devleti'nin kışkırttığı eşkiyaların, suhte ve Celâlî isyanlarının olumsuz etkilerine göğüs germiştir. Celali isyanlarının önde gelen liderlerinden Karayazıcı Abdülhalim, 1601 yılında Tokat ve çevresini yağmalamış ve akabinde Sokulluzade Hasan Paşa'nın kuvvetlerinden kaçarak Canik dağlarına çekilmiştir. Sokulluzade Hasan Paşa, Tokat'a gelerek burayı hareket merkezi yapmıştır. Karayazıcı'nın ölümünden sonra bölgedeki Celali gruplarının başına

³⁷³ BOA.MAD. 15615, s. 2-4.

³⁷⁴ Seyehatname, C. 7, s. 240.

³⁷⁵ Meryem Kaçan Erdoğan, a.g.m., s. 62.

geçen Deli Hasan, Tokat kaza merkezine baskın düzenlemiş ve Hasan Paşa'yı şehit etmiştir.³⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin doğuda sürekli rekabet halinde bulunduğu bir devlet olan Safeviler de Celâlî isyanlarını yakından takip etmiştir. Dönemin İranlı tarihçileri Mirzâ Muhammed Tahir Vahîd Kazvinî, İskender Bey Münşî Anadolu'da yaşanan isyanlara eserlerinde yer vermişlerdir. Dışarıdan bir gözle kaydedilenler dönemin Osmanlı eserleriyle neredeyse aynıdır. Bu kaynaklarda da isyanların en önemli ismi Karayazıcı ve isyanın başladığı yer olarak Tokat gösterilmektedir. Karayazıcı namıyla bir şahsın Tokat ve Amasya sınırında başkaldırdığı, başsız ayaksız adamlardan oluşan bu grubun yol kesmek ve serserilikle geçindikten sonra öldüğü ve yerine kardeşi Deli Hasan'ın geçtiği belirtilmektedir. Hasan'ın önderliğinde Celâlî ayaklanması daha ileri boyutlara gelmiştir. Kara Yazıcı'dan farklı olarak Hasan tüccarlara karşı daha az saldırılar düzenlemiş ve esas gücünü devlet adamlarına ve askerlere karşı mücadeleye sarfetmiştir. İsyanın yaygın olduğu bölgedeki Osmanlı idarecileri ve paşaları can güvenliklerinin olmadığını gördüklerinden kalelere kapanmak zorunda kalmışlardır. Bölge halkı ise Celâlîler'e itaat etmekten başka çıkar yol bulamamıştır. Yerelde eşkiyalarla mücadelede başarılı olunamayınca merkezden önce Hüsrev Paşa gönderilmiştir. Ancak o da başarısız olunca bu defa Hasan Paşa Celâlî isyanını bastırmak için Tokat'a gönderilmiştir. Hasan Paşa başlangıçta Celâlîler'i bozguna uğratarak Tokat kalesine yerleşmiştir. Ancak dağlarda kaldığı günlerde savaşımlarını tekrar başına toplayan Hasan Yazıcı gizli bir şekilde Tokat'a adamlarını göndererek Hasan Paşa'nın seçkin adamlarıyla beraber kale içinde kaldığını, diğer askerlerinin ise şehire dağıldığını, hepsinin gaflet içinde olduğunu ve işret yaptıklarını öğrenmiştir. Celâlî lideri Hasan Yazıcı 7 bin kişilik ordusuyla Tokat kalesine sığınan Hasan Paşa'yı öldürmüş hatta Hasan Paşa'nın ve ordusunun yüklerini, mallarını ve ailelerini Tokat'a doğru götürmekte olan ve bin kişilik askerî birlik tarafından muhafaza edilen kabileyi de basarak hayli ganimetler ele geçirmiştir. Yazıcı, Hasan Paşa'nın cesedini ibret olsun diye kale kapısından astırdı. Böylece Tokat kalesi yeniden Yazıcı'nın eline geçmiş ve Celâlîlerin sığınağı haline gelmiştir.³⁷⁷ Deli Hasan, Tokat ayanları ve fakirlerden biraz para ve mal topladıktan sonra bahar mevsimi ile birlikte Zile taraflarına geçti. Bölge

³⁷⁶ Ali Açık, "Tokat", s. 220.

³⁷⁷ Namiq Musalı, "Safevi Kaynaklarına Göre Tokat", *Tokat Kültürü ve Tarihi Sempozyumu*, C.1, 25-26 Eylül 2014, s. 563-577; Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetretî", s. 96.

halkı ise yaşadıkları baskı ve zulüm nedeniyle durumlarını anlatmak ve çözüm bulmak için İstanbul'a başvurmuşlardır.³⁷⁸

Karayazıcı Abdulhalim'den sonra Celâlî gruplarının başına geçen Deli Hasan farklı bir strateji izleyerek Batı Anadolu'ya yönelmiştir. Tokat'ta Hasan Paşa kuşatılarak öldürüldükten sonra, Deli Hasan, otuz binin üzerinde bir kuvvetle, Ankara üzerinden Kütahya'ya hareket etmiş ve şehri ateşe vermiştir. Olayların boyutları değişerek şiddet daha da tırmanmaya başlamıştır. Amasya'dan ayrılan Yularkasdı, başında olduğu Celâlîlerle birlikte Kastamonu ve Sinop bölgesinde, Tavi, Ankara, Bolu, Eskişehir ve Konya arasında, Karakaş Mehmed, Ankara, Kayseri, Kırşehir, Bozok çevrelerinde faaliyet yürütmüşlerdir. Celâlîlerin ana yekünü ise Yeşilirmak çevresinde kalmıştır.³⁷⁹ Celâlî eşkiyasının Anadolu geneline yayıldıkları ortamda dahi Yeşilirmak vadisi boş bırakılmamıştır. Celâlîlerin adeta hareket merkezi gibi kullandıkları bölge baskının ve şiddetin gelip geçici olmadığı bir yer haline gelmiştir.

İsyancıların faaliyet sahasının genişlemesiyle beraber olaylar tüm iskân alanları için daha tahripkar bir boyuta ulaşmıştır. Şehirler ve kasabalar yakıp yıkan isyancılar kırsalda da faaliyet göstermişlerdir. Böyle bir şiddet akışı önünde duramayan köylüler çoğunlukla yaşadıkları köyleri terk ederek ya göç etmişler ya da onlar da bu Celâlî gruplarına katılmak zorunda kalmışlardır. Celâlî grupları kartopu misali çoğalırken bu duruma karşı şehir ve kasaba halkı, ulema, ayan ve muktedir bir takım idarecilerin etrafında kenetlenmişlerdir. Köyler ise büyük ölçüde savunmasız kalmıştır. Parası ve gücü olanlar şehir merkezlerinde kalelere göç ederken varlığı ve gücü olmayan geniş halk kitlesi daha merkezi köylerde inşa ettikleri palankalar ile Celâlî saldırılarına karşı koymaya çalışıyorlardı. Netice itibariyle üretici kesimin ekip biçtiği arazileri terk etmesi tarımsal üretim son derece azalmasına ve nerdeyse tüm Anadolu'da kısa dönemde önlenebilir bir kıtlık sürecinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁸⁰

Karayazıcı ve Deli Hasan dışında Kalenderoğlu, Tokatlı Ağaçtan Pîrî, Uzun Halil, Kara Said gibi Celâlî eşkiyasının da Tokat ve çevresine çok büyük zararları dokunmuştur. Nihayet Kuyucu Murad Paşa, Celâlî isyanlarını bastırmakla görevlendirildiğinde 1609'da Tokat'a uğramıştır. Abaza Mehmed Paşa isyanlarında

³⁷⁸ Topçular Katibi Kadri Efendi Tarihi I, s. 326

³⁷⁹ Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetretî", s. 98-99.

³⁸⁰ Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açıklıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar(1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 103.

(1622-1625, 1627-1628) onun üzerine sevk edilen ordular Tokat'ı kışlak olarak kullanmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında da Tokat'ta yine birçok isyan ve karışıklık çıkmıştır.³⁸¹

Celâlî isyanları sırasında yaşanan olayların en önemli sonucu ölüm oranındaki artışla doğum oranındaki düşüştür. 1574-1600 yılları arasında toplam nüfusta %7.82'lik bir düşüş yaşanmıştır. 1574 yılındaki toplam 2569 hane 1600 yılında 2368 haneye düşmüştür. 1574-1600 yılları arasında nüfusta %10.19 oranında bir düşüşü yaşanırken Celâlî isyanlarının nispeten sona erdiği 1610'lardan sonraki dönemde şehir nüfusunda büyüme görülmüştür. Özellikle 1603-1607 yılları arasındaki Büyük kaçgunluk döneminde nüfusta azalmıştır. 1620-1650 yılları arasında nüfus düşüş oranı % 30-40'lardadır. Örneğin Tokat kırsalında % 67.98 oranında bir nüfus gerilemesi yaşanırken Tokat şehrinde % 6.18'lik bir nüfus artışı yaşanmıştır, zira o dönemde yaklaşık 48 köyün ortadan kalkması bu konuyla doğrudan ilişkilidir. Bir diğer örnek olan Amasya'da ise ortalama nüfus azalması % 78.67 iken kaybolan köy sayısı 144'tür. Ayrıca Müslüman ve Gayrimüslimlerin hemen hemen aynı derecede nüfus kaybı yaşadığı tespit edilmiştir.³⁸² Nitekim, Polonyalı gezgin Simeon'a göre de, Celâlî isyanları sırasında Tokat'a bağlı birçok köy harap olurken, nüfusunun yarısı yok olmuştur.³⁸³ Tokat ve çevresi ile ilgili mezar taşları üzerine yapılan bir çalışmada özellikle XVI. ve XVIII. yüzyıl aralığında yaşanan Celâlî isyanları ve benzeri eşkiyalık olayları nedeniyle mezar taşlarının sayısında azalma görüldüğü tespit edilmiştir.³⁸⁴ Bunun sebebinin bölgede nüfusun azalması, ekonomik kaynakların yetersizliği ve güvenlik endişesiyle bölgenin terk edilmesi olduğu iddia edilebilir.

“Büyük Kaçgunluk” dönemi olarak adlandırılan bu zaman zarfında daha önce kurulan yerleşim düzeni büyük ölçüde bozulmuştur. İsyancıların etkili olduğu bölgede asayişin bozulmasıyla büyük miktarda köy boşalmış, ahali savunması zor düz arazilerden uzaklaşarak daha sarp araziye, isyancıların ulaşmakta zorlanacağı yerlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Merkezi otoritenin güvenliği sağlayıp harap kalan kırsal

³⁸¹ Ali Açık, “Tokat”, s. 220; Zübeyir Bütüner, “Alman Seyyah Andreas David Mordtmann ve Tokat”, *Tokat Kültürü ve Tarihi Sempozyumu*, C.1, 25-26 Eylül 2014, s. 303.

³⁸² Ali Açık, “Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın.....”, s. 350-351.

³⁸³ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyhatnamesi 1608-1619*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 80-82.

³⁸⁴ Turgay Yazar - Cafer Kelkit - Hüseyin Şahin, “Niksar Melik Gazi Mezarlığı”, *Danışmendliler Sempozyumu (12-13 Kasım 2015)*, Tokat 2015, s. 496.

alanları yeniden iskân edebilmesi için XX. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Siyasi otorite bu doğrultudaki politikasını ancak bu yüzyıl sonlarında Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen büyük dış göçler ile sağlayabilmiştir.³⁸⁵ Kırsal bölgelerden şehirlere gerçekleşen göçler neticesinde yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Tüm bu hadiselerin doğal bir sonucu olarak güvenlik ortadan kalkmış, tarıma dayalı üretim kaynaklarında daralmalar yaşanmış, kıtlık ve hayat pahalılığı ortaya çıkmış, binlerce can kaybedilmiş, pek çok iskan alanı terk edilmiş ya da yok olmuştur. Devletin demografik, ekonomik ve mimari anlamda yaşanan kayıpları gidermesi ve hayatın normalleşmesini sağlaması uzun yıllar almıştır.

3.3.2.4. Ayanların Faaliyetleri

Arapça göz anlamına gelen “ayn” kelimesinin çoğulu olan ayan eşraf, vücut ve erkân ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Halk gözünde itibarlı zümreleri işaret eden bu tabir voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali karşılığı olarak da ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı idaresi altındaki bir yerleşim merkezinde yer alan ilmiye mensupları, üst düzey kapıkulları, esnaf, tüccar ve mültezimler gibi ileri gelenlere de “vilayet-i ayan” tabiri kullanılmıştır.³⁸⁶ Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren şehirlerde bulunan ayan ve eşrafi merkezi idare ile halk arasında aracı bir zümre olarak kabul etmiştir.³⁸⁷

Ayanların bir iktidar odağı olarak ortaya çıkışı birçok sebebe dayalıdır. XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle ayanlar klasik Osmanlı düzeninde yaşanan bozulmalara paralel olarak yetki ve etki alanı genişleyen ayrıcalıklı bir zümre olarak belirginleşmeye başlamıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ayanlar, iltizam sisteminde yer alarak ve çiftçiye borç para vermek suretiyle servetini çoğaltıp topraklarını genişletmiştir. Bunun yanı sıra yatırımlarındaki aksamaları gidermek ya da nakdi vergisini ödemek için borç alan halkı kendine daha da bağımlı hale getirmiştir. Bu şekilde ayanlar ekonomik ve sosyal bakımdan hatırı sayılır bir güce ulaşmıştır.³⁸⁸

Timar sisteminin bozulmasıyla beraber merkezi idare boş timar ve has toprakları mukataaya dönüştürerek hazineye gelir elde etme yolunu tercih etmiştir. Böylece zengin

³⁸⁵ Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskan Politikası”, *DİVÂN*, İstanbul 1999, s. 60.

³⁸⁶ Mert Özcan, “Ayan”, *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 195-196.

³⁸⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, s. 334.

³⁸⁸ Mert Özcan, a.g.m., s. 196.

ve nüfuzlu kişiler birçok köy ve çiftliği ele geçirme imkânı bulmuşlardır. Malikane sistemiyle de kiraladıkları bu toprakların asıl sahipleri gibi ömür boyu tasarruf etme imkanı elde etmişlerdir. Önceden bu toprakları tasarruf eden ve kiracı konumunda olan köylünün statüsü gerileyerek hem devlete hem de yerel güçlere vergi veren bir pozisyona gelmiştir. Yeni sahipler çoğunlukla askeri sınıftandır. Geniş mukata'a topraklarını ele geçirmiş olan ağalar, ekonomik güçlerini farklı alanlara da yaymışlardır. Bu zümre buldukları alanda vergilerin toplanması, asker yazılması, güvenliğin sağlanması gibi idari görevleri de yüklenerek ayanlar devrini açmışlardır. Bu gelişme, merkezi idarenin zayıflamasına buna karşın Orta Çağ Avrupası'nda yer aldığı gibi yerelde feodal güçlerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Merkezi idarenin boşalttığı alanı ele geçiren güçlü aileler daha önce devletin elinde olan toprak ve köylü üzerindeki kontrol ve egemenliği kendi lehine devşirmişlerdir. Sonuç olarak, klasik Osmanlı rejimi değişime uğrayarak ortadan kalkarken ayanlar döneminde feodalleşmiş imparatorluk rejimi onun yerini almıştır.³⁸⁹

Timar sistemi yerine ihdas edilen iltizam sistemi yeni bir rant grubunun oluşumuna neden olmuştur. Bir iç borçlanma metodu olarak kullanılan iltizam sistemi geleceğin vergi gelirlerinin teminat olarak kullanılması esasına dayanıyordu. Mültezimler; ayan, eşraf ve resmi yönetici sınıfından kişiler olmaları sebebiyle zamanla sistem evirilerek bir sömürü düzenine dönüşmüştür. Sistemin en zayıf halkaları ise istediği vergi gelirlerini elde edemeyen devlet ve ağır vergiler altında ezilen halk olmuştur. İltizam uygulamasındaki süre belirsizliği ise telaşlı bir soygun düzenini doğurmuştur. Örneğin 1755 tarihli bir kayıta belirtildiğine göre, Halep, Diyarbakır ve çevresinde bulunan mukataa arazilerinin vali, ayan ve voyvoda gibi kimselere ihale edildiği ancak bu kimselerin sürekli yer değiştirme yükümlülüğü olması nedeniyle ellerinde bulunan mukataalardan, ne alırsak kardır diye düşünerek halkı ve hazineyi zarara uğrattıkları belirtilmiştir.³⁹⁰

Mısır'da olduğu gibi arazilerin malikane usulüyle kişilere verilmesinin faydalı olacağı Tokat voyvodalığına bağlı Gelmugad kazasında Hamak köyünün senelik yirmi dokuz bucuk guruş ve Yenice köyünün de senelik 20 guruş bedel ve toplam 49 guruş olduğu belirtildikten sonra bu köylerin malikane usulüne göre ihale edildiği ifade

³⁸⁹ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, s. 332.

³⁹⁰ BOA.C.MF. 126/12312

edilmektedir.³⁹¹ Devlet iltizam sisteminden istediği sonucu elde edemeyince muaccele şartıyla iç borçlanma metodu olan malikâne sistemini uygulamaya sokmuştur. Bu yeni girişimde de süreç iltizam sistemindeki gibi işlemiştir. Malikâne sahipleri yine askeri sınıf mensupları arasından çıkmıştır.³⁹² Öyle ki malikâne sahiplerinin büyük çoğunluğu İstanbul'da oturan kişiler olmuştur. Sahip oldukları malikâneleri önceki gibi yerelde bulunan zengin ve itibarlı kişilere devrederek kar elde etmeyi planlamışlardır.³⁹³ Devletin merkezinde oturan malikane sahiplerinin kısa süreli taşeronlar kullanması kayd-u hayat şartıyla elde ettikleri kullanım hakkının sağlayacağı olumlu neticelerin de genellikle yok olmasına neden olmuştur.³⁹⁴ Sonuç olarak ödedikleri yatırım bedellerini çıkarmak için halkı suiistimal eden ayanlar bir kez daha ön plana çıkmıştır.

Askeri yapıda yaşanan değişimlerde ayanların merkeze karşı güçlenmelerine sebep olmuştur. XVII. yüzyılda tımarlı sipahi sayısında yaşanan dramatik düşüş ve ateşli silah kullanan piyadelere olan ihtiyaç sarıca, sekban ve levend adıyla orduya yeni asker alımlarına neden olmuştur. Taşra idarecileri de mevcut yapıya uyum sağlayarak kapı halkı adı altında çevresine küçük çaplı ordular oluşturmuşlardır. Uzun süreli savaşlar devletin asker ihtiyacını gittikçe artırmış ve netice itibarıyla merkezi idare yerelde bulunan güçlerden sürekli asker talep etmiştir. Neredeyse ordunun yarısı, başta paralı-geçici güçler olmak üzere, eyalet ve sancak yöneticilerinin beslediği askerlerden müteşekkil hale gelmiştir. Yine bu doğrultuda, yukarıda bahsedilen malikâne sistemi ayanların nüfuz ve zenginliğini artırmış ve aynı ölçüde devlete sağladıkları katkı da artmıştır. Nitekim 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla son bulacak 6 yıllık Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde mütesellim ve voyvodaların masraflarını kendileri karşılamak üzere toplayacakları asker sayısı 30.000 kişiye ulaşmıştır. Ayanların bu katkısı XIX. yüzyılın ilk çeyreğine artarak devam etmiştir.³⁹⁵ Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve askeri alanda geçirdiği dönüşüm, merkezi idarenin istikrarı sağlamak adına giriştiği tüm ekonomik ve askeri politikalar, taşradaki ayanların elini daha da güçlendirmiştir.

³⁹¹ BOA.C.ML. 271/11125.

³⁹² Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, 57-75.

³⁹³ Ali Rıza Gökbnar, *Türk Maliye Tarihinde Ayanlık Kurumu Rantiyer Bir Sınıfın Oluşum Mücadelesi*, Ekin Yayınevi, Manisa 2007, s. 92-96.

³⁹⁴ Suraiya Faroqhi, "Taşra İdaresi ve Ayan'ın Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi*, C. II, İstanbul 2004, s. 692.

³⁹⁵ Eşref Temel, *Konya'da Ayanlık (1639-1839)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 35-37.

Ayanlar devlet vergilerinin toplanması hususunda da sık sık hizmet istediği bir zümre olmuştur. Cizye vergisinden, koyun vergisine kadar devlete ait tüm vergilerin toplanmasını sağlayan ayanlar, merkezi idare katında gittikçe önemini artırmıştır. Madalyonun diğer tarafında ise ayanlar türlü suiistimallerin baş failleri konumundadır. Bunlar ayanıye, ayanlık ücreti veya ayanlık caizesi adı altında usulsüz paralar toplamış ayrıca tevzi defterlerine kendileri için vergi eklemiştir. Bu şekilde yazdıkları fazla vergileri zorla tahsil yoluna gitmişlerdir.³⁹⁶

1726'da çıkarılan bir fermanla Enderunlu vali tayini sisteminden vazgeçilmesi sancak yahut da vilayetlerde iktidar imkanlarını tasarruf eden zengin ve güçlü kişilerin vali yapılmasının önünü açmıştır. Böylece ayanlar daha önceki askeri ve iktisadi kazanımlarını taçlandırarak resmi bir hüviyet elde etmişlerdir. Merkezi idare, İstanbul kapıkulları ve uleması karşısında, güçlerini kapılarında besledikleri binlerce sekban ve sarıcaya dayanmış olan ayanların teşkil ettikleri bir denge sayesinde geçen yüzyıllara göre, daha kararlı durum kazanmıştır. Ancak ayanların eyalet, sancak, kaza ve hatta nahiyelere kadar tüm idari birimlerde kademeli olarak yerleşmesi ve gelişmesi devletin adalet, maliye ve emniyet düzenini derin biçimde etkilemiştir.³⁹⁷

Osmanlı idaresi dönem dönem yararlılıklarını gördüğü ama çoğunlukla merkezi otoriteyi zafiyete uğratan yerel güçlerle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çünkü ayanların büyük çoğunluğu devlete bağlılığı değil kişisel çıkarlarını ön plana alarak halka karşı birçok zulümde bulunmuşlardır. Ayanların olumsuz faaliyetleri içerisinde rüşvet, zorbalık, evrakta sahtecilik, usulsüz vergi toplama gibi halkı türlü baskı usurlarıyla hem canından hem de malından olmasına yol açacak örnekler gösterilebilir.³⁹⁸

Merkezi idare karşısında sürekli mevzi kazanarak kudretini artıran ayanların yükselişi 1808 Sened-ittifak Antlaşması ile doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak II. Mahmut dönemi ile birlikte devreye giren ıslahatlar günden güne ayanların yetki ve etki alanlarını daraltarak resmi ayanlık müessesesinin sonunu getirmiştir. Devlet uyguladığı

³⁹⁶ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 180.

³⁹⁷ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8-10, S. 14-23, Ankara 1975, s. 51.

³⁹⁸ Hüseyin Muşmal, "Modernleşme Sürecinde Anadolu'da Bir Ayan: Konya Ayanı Süleyman Bey ve Onun Muhakemesi", *Tarihin Peşinde –Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10, 2013, s. 175.

müsadere usulü neticesinde bir şekilde ayanların eline geçmiş olan köy veyahut da çiftlik arazilerini tekrar miri araziye dönüştürmüştür. Netice itibariyle, yerel güçler ile merkezi idare arasında taşradaki halkın emeği ve toprak üzerindeki hegemonya mücadelesi devlet lehine sonuçlanmıştır.³⁹⁹ II. Mahmut döneminde merkezdeki başlıca kuvvetler (saray, ulema, Babıali), merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek, taşraya egemen olmak ve ayanların nüfuzunu kırmak adına büyük mücadele vermişlerdir. Bunu sağlamak adına, ayanları emirlere uymayarak halka baskı ve tecavüzlerde buldukları suçlamalarıyla azletmek, ellerindeki çiftlikleri müsadere etmek veya İstanbul'a çağırarak zorunlu ikamete tabi tutmak, karşı çıkanları devlete bağlı askeri kuvvetlerle caydırmak veya idam etmek gibi uygulamalarla başarmıştır.⁴⁰⁰

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar çeşitli isim ve etkinlikleriyle imparatorluk coğrafyasında söz sahibi olmuş ayanlar zümresinin Anadolu'nun pek çok yerinde halk ve iskân üzerinde tesirleri olmuştur. Bunlar arasında Rize'de Tuzcuoğulları, Samsun ve çevresinde Canikli Hacı Ali Paşa ve oğulları, Yozgat'ta Çapanoğulları, Kayseri'de Zennecizadeler, Ankara'da Müderriszadeler, Bilecik'te Kalyoncuoğulları, Balıkesir'de Kanlızade, Manisa ve çevresinde Karaosmanoğulları, İzmir'de Katiboğulları, Isparta'da Yılanlıoğulları, Antalya'da Tekelioğulları, Çukurova'da Menemencioğulları ile Kazanoğulları, Suriye'de Azmzadeler, Kuzey Irak'ta Babanzadeler, Rusçuk dolaylarında Tirsinklioğlu ile Alemdar Mustafa, Vidin'de Pazvandoğlu, Yanya ve çevresinde Tepedelenli Ali Paşa ile oğulları gibi önde gelen ayanlar sayılabilir.⁴⁰¹

Ayanların, Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde olduğu gibi Tokat kazasında da faaliyetleriyle halk ve iskân üzerinde tesirleri olmuştur. Ayanların zalimane uygulamalarının başında halktan zorla para toplanması gelmektedir. Bu hususta Tokat kazasında ayan ve iş erleri ile halk arasındaki anlaşmazlığın halledilmesi amacıyla yayınlanan 14 Aralık 1775 tarihli fermanında çarpıcı bilgiler mevcuttur. Buna göre; Tokat şehri ayanlarından Tebrizî Ebubekir, şehir kethüdası Hacı Hasan, Çıkrıkçıoğlu Mehmed Emin, Serdar Seyyid Ahmed, Yektaban Abdurrahman ve Abdullah, Ateş Mahmud adlı kişiler kendi aralarında anlaşarak halk üzerine usulsüz vergi koymuşlar ve bunları toplayarak paylaşmışlardır. Bunun üzerine halk üzerine düşen ödeme yükünün

³⁹⁹ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, s.254.

⁴⁰⁰ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, II. Baskı, Ankara 2006, s. 88-89.

⁴⁰¹ Mert Özcan, a.g.m., s. 196.

hesaplanarak hariçten alınanların geri verilmesi hususunda ferman çıkarılarak mübaşir tayin olunmuştur. Tokat'ta görülen mahkemeye Tokat ayanı Tebrizi Ebubekir ve destekçileri çağırılmış ancak ayan yanına aldığı yirmi otuz silahlı adam ve Mevlevi şeyhiyle beraber mahkemeye gelmiştir. Bu gövde gösterisinden korkan Tokat naibi ne yargılama yapabilmiş, ne fermanın gereğini yerine getirebilmiş ne de durumu İstanbul'a bildirmiştir.⁴⁰² Ayanların elde ettikleri güç ve saldıkları korku güce tapan bir zümrenin doğmasına yol açmıştır. Böylece ayanlar yerelde bulunan sosyal öncülerin desteğiyle hem merkezi idareye hem de halka karşı mevzisini daha fazla tahkim etme imkânına kavuşmuştur. Dolayısıyla şehir veya kırsalda yaşayan halk daha büyük bir baskı altında kalmıştır.

Devlet ayanlarla mücadele etmek için yine güçlü ailelerden birinin başı olan Çaparzade Süleyman'dan kendisine bağlı olan Bozok, Çankırı, Amasya, Kırşehir, Çorum, Kayseri, Niğde sancaklarından ve Tokat, Zile, Artukabad, Kazabad kazalarından ikibin süvari ve iki bin piyade, ayrıca Ankara'dan da beş yüz süvari istemiştir.⁴⁰³ Devletin muhatap aldığı ve yardım istediği Çaparoğulları basit bir ayan olmanın da çok ötesine geçerek birçok sancak ve kazada hükmü geçen bir hanedanlık konumundadır. Elbette bu asker istekleri Tokat kazası ve çevresinde insan kaynaklarının tükenmesine yol açacaktır. İskanın temel unsuru insanın yokluğu zamanla yerleşmelerin de yokluğunu doğuracaktır.

Ahıska, Şirvan, Bayburt, Kelkid, Niksar, Çankırı, Bolu, Amasya, Tokat, Kazabad... kadıları i'lamlarında ayanlık hakkında yeni düzenlemelere uyacaklarını bildirmişlerdir. Yeni düzenlemeye göre, kazalarda ayan tayininin emr-i ali veya vali buyrulduğu ile yapılmayacağı, bunun halkın seçimi ve sadrazamın izni ile gerçekleşeceği anlaşılmaktadır. Ancak bu düzenlemeler ve denetime rağmen ayanların başına buyruk hareketleri ve halka eziyetleri artarak devam etmiştir.⁴⁰⁴ Merkezi idare bir şekilde mecbur kaldığı yerel hanedanlardan kurtulmak adına ayanlığı resmi bir kıstasa bağlama çabasında olmuştur. Tokat kadısının da dahil olduğu birçok idareciye gönderilmiş olan bu belgeye göre ayanların ataması bir şekilde merkezi idarenin uhdesine alınmaya çalışılmaktadır. Öncesinde halkın seçiminden söz edilmesi bölge

⁴⁰² Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 223-224.

⁴⁰³ Yücel Özkaya, a.g.e., s. 294.

⁴⁰⁴ Yücel Özkaya, a.g.e., s. 344.

halkını da süreçten sorumlu kılarak olası şikayetlerin önüne geçme çabası olarak görülebilir.

Şam, Trablusşam, Ayıntab, Haleb, Maraş, Tarsus, Tokad, Aydın ve diğer sancaklarla, Rumeli'deki aşiretlerdeki bazı kişiler yerlerini terk edip diğer kasaba, köy ve çiftliklere yerleşmişlerdir. Geri dönmelerinin emredildiği fermanlara rağmen bu kişilerin, 1740 yılından beri bu emirlere uymayarak bölgelerindeki ayan veya mütegalibeye sığınmak suretiyle bir kısmı çiftlik ortakçısı, levent, yeniçeri, sipahi, topçu, cebeci olduklarını iddia ettikleri, bir kısmı da sanatkâr, seyyid ve on yıldan fazla zamandır mukim olduklarını iddia ederek yerlerine dönmemişlerdir.⁴⁰⁵ Halkın yer değiştirmesi elbette bir kısım yerleşmelerin terk edilmesine farklı bölgelerde ise yığılmalara neden olmuştur. Terk edilen iskân alanları üretim faaliyetlerinin eksilmesine dolayısıyla da vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Ayanların merkezi idare önünde önemli bir engel oluşturduğu görülmektedir. Çiftçi olarak devlete katkı sunan halkın toprağını terk etmesi ve toplumsal rolünü yeniden tanımlayarak farklı bir muktedirin koruyuculuğuna sığınması merkezi idare açısından yeni sorunlara kaynaklık etmiştir.

Tokat şeriye sicillerine ayanların zorbalıkları hakkında pek çok dava yansımıştır. Örneğin 22 Temmuz 1801 tarihli bir kayıta ifade edildiğine göre; voyvodolar, ayanlar, iş erleri ve kocabaşılar reayadan çeşitli isimler altında haksız vergi toplayarak zulmetmektedir. Merkezi idare voyvodaların bu tarz eylemlere izin vermemelerini kati bir dille uyarmıştır. Tokat kazası içerisinde Tozanlı nahiyesi halkı ayanlardan en fazla şikayet eden bölgedir. Tozanlı nahiyesine bağlı İpsile, Gölcük, Ohturum Ficek, Fındıcak, Ermenis, Çalıcı, Hisarcık, Müseyle köyünden köy ileri gelenleri Tokat şeriye mahkemesine başvurarak Tozanlı'da üzerlerine düşen vergiyi verdikleri halde Sivas valisi ve müteselliminin göz yumması sonucu ayanlık iddiasıyla ortaya çıkan Cincizade Seyit Ömer'in köylüden kendi nefesine para topladığı yine vezirler, mütesellimler, delil ve tüfekçilerin masraflarını karşılamak bahanesiyle fazladan para talep ettiklerini bildirmişlerdir. Bu sebeple nahiye genelinde ve özellikle yol güzergâhında bulunan köylerde dertlerin facia haline geldiği isyanlar çıktığı köylerin boşaldığı, vatanlarını terk edenlerin çoğaldığı ve nahiyenin boşaldığını ifade etmişlerdir. İstanbul'a da aynı şikayetler ulaşmış ve neticede ayanlık için ferman,

⁴⁰⁵ Yücel Özkaya, a.g.e., s. 154.

mektup, buyruldu verilmemesi, rüşvetle ayanlık nasb olunmaması, halktan kanunsuz bir şekilde vergi toplanmaması ve Cincioğlu Ömer'in derhal zulmüne son verilerek hakkından gelinmesi istenmiştir.⁴⁰⁶

Bu önlemlere rağmen ayanlık bölgede devam etmiştir. Bölgeye ilişkin tutulan kayıtlardan bunu anlamak mümkündür. Şikayet eden halk aynı kişinin faaliyetlerinden muzdariptir. Tozanlı halkı yine ayanlık iddiasında bulunan Cincioğlu Ömer'in vergileri artırarak kendi nefsi için para topladığından şikâyetçi olmuştur.⁴⁰⁷ Bir başka kayıta bölgede ayanlık iddiasında olanların sayısının arttığı görülmektedir. Tozanlı ayanları, Cinci Ömer, Baltacıoğlu Ali, Kethüdaoğlu İbrahim halka uyguladıkları baskı ve 19.500 kuruş fazla para topladıkları tespiti dolayısıyla bu paralar toplanıp halka geri verilmiş ve adı geçen kişilere bir daha fırsat verilmemesi tembih edilmiştir.⁴⁰⁸

Merkezi idarenin tenbihle sorunları çözmeye gayetinin sorunları büyütme başka bir şeye sebep olmadığı ortadadır. Tozanlı halkı ayanlık iddiasıyla zulm eden, haksız vergi talep eden Cincioğlu Ömer, Baltacıoğlu Ali, İmamoğlu Ali, Hacıosmanoğlu Hacı Ahmet, Çakıroğlu Hasan, Sepetoğlu, İsabeşeoğlu Mehmet gibi zorbaların başka yerlere sürülmesini talep etmişler ancak merkezi idarenin görevlendirdiği Mehmet Behzat Efendi'nin tüm çağrılarına rağmen ayanlar gelmemiştir.⁴⁰⁹

Kazabad nahiyesi de ayan ve mütegelibe olark isimlendirilen şahıslardan şikâyet etmektedir. Tokat ve Kazabad nahiyesinde bulunan İvaz Paşa vakfına ait köylerden Beğ Obası, İplikçi, Bayındır, Gürcü, Yenice, Taşöyük ve sair evkaf ahalileri şikayette bulunarak, her sene üzerlerine lazım gelen tekaliflerini tamamen ve kamilen ödediklerini ancak adı geçen kazada Erkilet köyünde oturan ayan ve mütagallibeden Osman ve Atmacaoğlu Yusuf, Hacı Köse, Hacı Ömer adlı kişilerin Kazabad naibi ile beraber olarak malum köylerin halkına her sene üç dört defa 60 keseden fazla salyane adı altında vergi tevzi ve tahrir eylemişlerdir. Bu vakfin fukara kullarından toplam üçyüz kese akçeden fazla salyane ve cerayim adı altında para toplanması nedeniyle halk parçalanarak perişan ve ekmeğe muhtaç hale gelmiştir.⁴¹⁰ 1768 tarihli bu belgede

⁴⁰⁶ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e, s. 33-41.

⁴⁰⁷ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 52.

⁴⁰⁸ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 84.

⁴⁰⁹ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 93-95.

⁴¹⁰ BOA, C.MF.127/6319.

Kazabad nahiyesinde cereyan eden olaylara sebep olan şahısların fukara halka uyguladıkları baskıdan men edilmeleri ve bölgeden kovulmaları emredilmiştir. Adı geçen köylerden Beğ Obası, İplikçi, Bayındır ve Yenice köyleri bugün yaşamamaktadır. Söz konusu kayıt, yerel zorbaların zulüm ve baskılarının halkı olumsuz etkileyerek mevcut ev ve arazilerinden ayrılmak zorunda bıraktığına çarpıcı bir örnek niteliğindedir. Bir bölgeden nüfusun dağılması köylerin de boşalmasına ve zamanla kaybolmasına neden olmaktadır.

3.3.3.Kırsal Yerleşmelerin Terk Ediliş Hikâyesi: Göç

Göç temelde bir coğrafi hareketliliğe işaret etmektedir. Ancak her bilim dalının kendi içerisinde göçe yüklediği anlam ve tanım farklılaşmaktadır. Sosyal bilimler içerisinde pek çok tanımlama söz konusu olsa da göç; ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel, ekolojik veya bireysel nedenlerle bir yerden başka bir yere yapılan kısa, orta veya uzun dönemli geriye dönüş veya sürekli yerleşim amacı taşıyan coğrafi, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir.⁴¹¹ Göçler, gönüllü, zorunlu ve bilinçsiz olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Göç tanımının içerisinde belirginleşen ana unsurlar hareket, mekan, mesafe, zaman ve geçicilik-kalıcılık boyutlarıdır. Nüfusun hareket yönüne göre ise göçler dört gruba ayrılabilir. Bunlar; kırdan şehre, kırdan kıra, şehirden kıra ve şehirden şehre şeklinde gruplandırılabilir.⁴¹²

İnsanların yaşadıkları yeri terk ederek farklı bir mekana yerleşme amacıyla yönelmesinde çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Genel itibariyle göçü tetikleyen unsurlar içerisinde “itici faktörler” (yaşadığı mekanın olumsuz özellikleri: doğal felaketler, geçim kaynaklarının yetersizliği, zulüm ve haksızlıklar, savaşlar vb.) ve “çekici faktörler” (yaşamak istediği mekanın coğrafi, idari, siyasi ve iktisadi yeterlilikleri) vardır. Göç olgusu, yaşanılan coğrafyanın istikrar veya istikrarsızlığı ile alakalıdır. İstikrarsızlığın olduğu iskân alanları devamlı göç verirken, istikrarlı bölgeler ise göç almaktadır.⁴¹³

İnsanların buldukları yerleşmeleri terk etmesi ve kırsal iskân alanlarının

⁴¹¹ Türkan Erdoğan, “Göç ve Göçmen Kavramlarının Analizi”, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Ed. Alaattin Aköz – Doğan Yörük, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 14-15. (13-28)

⁴¹² Osman Gümüşçü, “XVI. Yüzyıl Konya Göçleri”, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Ed. Alaattin Aköz – Doğan Yörük, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 161-162. (161-179)

⁴¹³ Fatih Çelik, “İç Göçlerin İtici ve Çekici Güçler Yaklaşımı İle Analizi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 27, 2006, s. 150.

kaybolması büyük ölçüde bir göç hikâyesidir. Dolayısıyla göçü tetikleyen unsurlar iskân alanlarının kaybolmasını doğuran etmenlerle aynı düzlemde ele alınabilir. Bu doğrultuda araştırmaya özgü kayıp sebepleri göç olgusunu da ortaya çıkaran ana bileşkeyi oluşturmaktadır.

İnsanlık tarihi boyunca gerçekleşen göç hareketleri dünyanın demografik, etnik, sosyo-kültürel, ekonomik vb. yapısının oluşumunda önemli rol oynamıştır. Kavimler Göçü Avrupa'nın Ortaçağ'da ve bugünkü etnik ve siyasi yapısının oluşumunda köklü değişikliklere neden olmuştur.⁴¹⁴ Siyasi baskılar, iklim değişiklikleri, ekonomik etkenler ve “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi” gibi sebepler çerçevesinde Orta Asya'dan dünyanın pek çok yerine gerçekleşen Türk göçleri yaşanmıştır. Bu göçler fetih yolu ve yahut da sızma yolu olmak üzere iki temel unsura bağlı olarak gerçekleşmiştir. Netice itibariyle irili ufaklı pek çok siyasi teşekkül kurulurken, kültürel etkileşim, iktisadi faaliyetlerde çeşitlilik ve yeni iskân alanlarını doğuracak nüfus hareketleri yaşanmıştır.⁴¹⁵

XI. yüzyılda Dandanakan zaferinden sonra gittikçe çoğalan ve genişleyen Büyük Oğuz Göçleri'nin istikameti Anadolu olmuştur. Selçuklular döneminde yaşanan keşif akınları ile Anadolu'nun yurt edinilmesi noktasında elverişli bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Sonrasında gerçekleşen Pasinler ve Malazgirt zaferleriyle Anadolu'ya Türk göçleri hızlanmış ve batıya doğru hareket devam ederek Anadolu'nun vatanlaşması süreci tamamlanmıştır. Anadolu yalnızca askeri anlamda değil, yapılan eserlerle imar açısından, kurulan yerleşmelere verilen Türk isimleriyle de kültürel açıdan defalarca ve kalıcı olarak yurt edinilmiştir. Kırsal alanları neredeyse boş ve harabe olan Anadolu toprakları doğudan süreklilik arz eden göçlerle gelen Türk nüfus tarafından iskân edilerek şenlendirilmiştir.⁴¹⁶

Osmanlı Devleti büyük ölçüde Türkleşmiş Anadolu coğrafyasında yine konar-göçer Türklerin inşa ettiği siyasi yapıların en gelişmiş formu olarak değerli bir miras devralmıştır. Bölgede var olan nüfus kesafetini askeri ve iskân açısından politik bazı kalıplarla sınırlandırarak iskân devamlılığı sağlamaya çalışmıştır. Söz konusu bu

⁴¹⁴ Fatma Çapan - Baran Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 6, S. 18, Kış 2017, s. 634.

⁴¹⁵ Ergünöz Akçora, “Türk Tarihinde Göçler ve Önemli Sonuçları”, *Bilig-2*, Yaz 1996, s. 241-245.

⁴¹⁶ Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Trabzon Türk Ocakları Yayınları, Trabzon 1999, s. 5-15.

politika basit bir denkleme dayanmaktaydı. Toplumsal statü ve rollerin belirlendiği bu idari ve mali denklemin en belirgin özelliği paylaştırılan kimlik ve yükümlülüklerin mekansal ve zamansal bir değişime uğramadan sürdürülmesi esasına dayanıyordu. Şöyle ki Osmanlı toplum yapısını oluşturan askeriler ve reaya arasında sınırlılıklar ve sorumluluklar kesin bir hatla çizilmişti. Dolayısıyla özellikle reaya olarak isimlendirilen halk zümresinin dikey hareketliliği istenen bir durum değildi. Bu sebeple vergi veren nüfusun bir şekilde mali ve idari yapıda statik bir formda muhafazası merkezi idarenin önceliği idi. İskan ve tarımsal faaliyetler merkeze alındığında çiftçi halkın kırsal alanda kontrolsüz göçlerle dağılması vergiye esas arazilerin yani köylerin terk edilmesi şiddetle yasaklanmıştır. Tüm önlemlere ve durağan sistemin dayatmalarına karşın halk ekonomik yetersizlikler nedeniyle mevcut yapıya karşı gelerek göç etmiştir. O halde Osmanlı hakimiyeti altındaki Anadolu coğrafyası döngüsel bir nüfus dinamizminin yaşandığı mekan olarak tanımlanabilir.⁴¹⁷

Özellikle XVI. yüzyıl göçleri neticesinde Anadolu ve Balkanlarda yeni kırsal yerleşmeler kurularak bölge iskân edilmiştir. Konar-göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesiyle iskân alanları genişlemiş harap ve viran durumdaki pek çok eski yerleşim yeri yeniden canlandırılmıştır. Göçler neticesinde büyük şehir merkezleri daha da büyürken daha küçük iskân alanları şehir konumuna gelmiştir. Bu alanlarda nüfus yoğunluğu oluşarak iktisadi ve kültürel canlılık artmıştır.⁴¹⁸

Tarıma dayalı ekonomik yapının geçerli olduğu Osmanlı Devleti'nde ana omurgayı timar sistemi belirlemiştir. Mali, askeri ve idari özellikleriyle sistem Osmanlı taşra teşkilatının en işlevsel yönünü oluşturmuştur. Ancak bu sistemin varlığı için ön şart iskân ve nüfus devamlılığı idi. Devlet hazinesine her ne kadar direk girdisi olmasa da taşradaki memurların ve yetiştirilen atlı askerlerin finansmanı timar sistemi üzerinden sağlanmıştır. Timar sisteminin ana aktörü olan köylülerin ekip biçtiği ve yerleşik olduğu köylerini terk etmesi zafiyete yol açmıştır. Neticede arzu edilen vergi ve yeterli asker toplanamamıştır. Böylesi bir durum sarmal etkisi yaratmış ve tabandan tavana olumsuzluklar silsilesi yaşanarak toplumun geneline menfi yansımalarla geri dönmüştür. Köylü ürettiğinden elde ettiğiyle geçimini sağlayamayınca yaşadığı vergi

⁴¹⁷ İlker Yiğit, "Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi", *ERDEM*, Haziran 2019, S. 76, s.210. s. 205-244.

⁴¹⁸ Emine Erdoğan Özünlü, "Göç Olgusunun 16. Yüzyıl Osmanlı Kırsal Yaşamına Etkisi Üzerine Bazı Tespitler", s. 350-351.

baskısından kurtulmak adına önce yerelde daha sonra da merkezi idareden beklediği desteği alamadığı noktada bir çıkış yolu olarak bulunduğu مکانı terk etmeyi tercih etmiştir.⁴¹⁹

Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan toprak sistemi devletin güçlü temeller üzerinde bina edilmesini sağlarken işler tersine döndüğünde yani değişimin kendisini dayattığı bir ortamda ise reayanın göçünü kolaylaştıran etmenlerden de biri haline gelmiştir. Şöyle ki Osmanlı toprak sistemi genel hatlarıyla miri, vakıf ve mülk arazi olarak tasnif edilmektedir. Miri arazilerde yaygın bir şekilde timar sistemi uygulanmıştır. Toprağın mülkiyet hakkı devletindir ve reaya toprak üzerinde kiracı konumundadır. Nitekim köylü toprağını satamaz, başkasına aktaramaz veya hediye edemezdi. Dolayısıyla imparatorluk nüfusunun büyük kısmının toprak üzerinde mülkiyet hakkı bulunmuyordu. Mülk arazi olarak ifade edilen topraklar oldukça sınırlıydı. Böylesi bir durumda kırsal yerleşmelerde köylünün mülkü olarak sadece evi, ahır, küçük bir bahçe veya bağı bulunmaktaydı. İşlemekle yükümlü olduğu arazisi üzerinde mülkiyet sahibi olmayan köylü elindeki sınırlı emtiayı satarak rahatlıkla göç etme imkanına sahipti. Yaşadığı köy ve hinterlandında ortaya çıkan güvenlik ve ekonomik temelli problemler köylünün mevcut yerini terk ederek farklı alanlara göç etmesine yol açmıştır. Elbette göç kararının hiçbir direnç göstermeden alındığı söylenemez. Köylü böylesi bir durumda öncelikle sorunlarını çözmek adına yerel idarecilerden medet ummuştur. Mahallinde çözülemeyen problemler merkezi idareye bildirilmiştir. Devletin tüm çabalarına rağmen sorunlar hallolmayınca köylü mülkü olmayan toprağı terk etmekte bir beis görmemiştir.⁴²⁰

Osmanlı idaresi bu tarz yer değiştirmeleri ya da yaşadığı vergi kaybını önlemek adına geçerli bir sebebi olmaksızın yer değiştiren ve arazisini ekmeyerek boş kalmasına neden olan kişilerden çiftbozan adıyla bir vergi almaktaydı.⁴²¹ Amaç nüfusun bir yerden bir yere gitmesi ya da başboş perakende olmasını önlemekten ziyade toprakların boş kalmasını önlemektir. Hattızatında yaşananlar tüm tarafların ziyadesiyle zarar ettiği bir süreçtir. Bir yanda köyünü, toprağını kaybeden reaya diğer yanda hazinenin en büyük vergi kalemini oluşturan tarım vergilerini toplayamayan devlet vardır. Son raddede

⁴¹⁹ Osman Gümüüşü – Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı İmparatorluğunda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Mart 2016, s. 36-38.

⁴²⁰ Osman Gümüüşü – Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s. 529-544.

⁴²¹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge yayıncılık, İstanbul 2005, s. 111.

zarar eden devlet hazinesi ek vergilerle toplumu yeni bir baskı sürecince sokmuştur. Dolayısıyla devlet; hizmetleri devam ettirmek, göç kanallarını kapatmak ve halkı yıldırım için çiftbozan vergisini tehdit unsuru olarak kullanmıştır.⁴²²

Çift bozan vergisinin XVI. yüzyıldaki seyrini ele alan çalışmalarda yapılan tespitlere göre; çiftliğini terk eden köylü sipahisine ödemekle yükümlü olduğu vergilere karşılık çiftbozan resmi ödemekle mükelleftir. Toprağını bırakıp giden reayanın başka bir sipahiye çalıştığını ya da başka bir işle uğraştığını tespit eden sipahinin söz konusu kişiyi köyüne geri döndürme hakkı vardı. Ancak bunun için bir süre tahdidi mevcuttu. Buna göre toprağını terk eden reayanın yerleştiği mahalde 10 yılını doldurmamış olması gerekiyordu. Bu süreyi dolduranları geri dönmeye icbar etme hakkı olmayan sipahi ancak çiftbozan resmini alabiliyordu. Çift bozan vergisi XV. yüzyılın ortalarında Fatih Kanunnamesinde 50 akçe iken XVI. yüzyılın sonlarında 300 akçelik bir bedele tekabül etmektedir. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren kanunen satılması yasaklanan reaya çiftliklerinin ismi ve cismi olarak el değiştirmeye başlaması sonucu yaşanan mülksüzleşme süreci beraberinde artan nüfusla beraber toprak üzerindeki baskının artışına neden olmuştur. Buna ek olarak tarım arazilerinin parçalanarak küçülmesi, bedellerinin artması ve öküz fiyatlarında yaşanan fahiş yükselişle beraber köyden kente göç yoğunlaşmıştır.⁴²³

XVI. yüzyılın sonlarında yaşanan ekonomik bunalım, 1585/86 yılında yapılan “büyük sikke tashihi” ile doruk noktaya ulaşmıştır.⁴²⁴ Dönemin şahitlerinden Koçi Bey “Benim hünkârım sikke hususuna takayyüt umur-ı muazzamadandır. Sikke gayet bozulmuştur. Ol ecilden cümle halk ızdıraplıdır. Gerek re’âya, ve gerek sâ’ir kulların fakir olmuştur. Padişahların nam-ı hümayunları sikkesi yürümek ile olur. Vezir kuluna tenbih buyurun ki murad-ı hümayunum sikke tashih olub yürümektir, ihmal etmiyesin, takayyüd edesüz deyu ferman-ı şerifiniz ola”⁴²⁵ şeklindeki ifadeleriyle sikke tashihi zorunlu olduğunu işaret etmiştir. İktisat tarihçileri Osmanlı para sistemini farklı alt dönemler halinde incelemiştir. Büyük tağşişin gerçekleştiği 1585-86 yılı ile 1690

⁴²² Osman Gümüşçü – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.m., s.38.

⁴²³ Alaattin Aköz, “ XVI. Yüzyılın Sonlarında Bozkır Nahiyesinde, Geçimlik Faaliyetlere bağlı Nüfus Hareketleri”, *Uluslar arası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016)*, Konya 2016, s. 1470-1472.

⁴²⁴ Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Göç Sebebi 1585-1586 Sikke Tashihi”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi I, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 336-362.

⁴²⁵ Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es’ar Defteri*, Dil Tarih ve Coğrafya Faültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 12.

yılları arasındaki dönem “Parasal İstikrarsızlık ve Tağşişler” başlığı altında incelenmiştir. Devleti para tashihine mecbur bırakan sebepler, askeri harcamaların artması, Avrupa’dan Asya’ya akan gümüşün bollaşması ve iç parasal kriz, Celâlî isyanları, vergi gelirlerinin düşmesi, transit kara ticaret yollarının okyanuslara kayması, gümüş madenlerinin gerilemesi veya kapanması, hazineye ek gelir sağlanmak istenmesi vb. olarak sıralanabilir. 1584 yılında 100 dirhemden 450 akçe kesilirken 1586 tağşişiyle beraber bu sayı 800 akçeye, 1669’da ise 1400 akçeye ulaşmıştır. Akçe ağırlığı ise aynı tarihler baz alındığında 0,68 gramdan önce 0,38 grama daha sonra da 0,28 grama kadar gerilemiştir. Paranın alım gücünün düştüğü bu dönemde Avrupa ve Osmanlı’da büyük fiyat artışlarının yaşanması ekonomik krizin vehametini daha da artırmıştır.⁴²⁶

Mevcut kazançların devalüvasyon ile değer kaybetmesi alım gücünün hızla düşmesine neden olmuştur. Bu durum askeri veya reaya tüm toplumsal kesimlerde genel bir memnuniyetsizliğe yol açmıştır. Dolayısıyla ekonomik sıkıntılar merkezi idareye olan güven duygusunu zedelemiştir. Devlet ve halk arasında yaşanan bu güven bunalımı klasik dönem Osmanlı nizamında olumsuzluklara neden olmuştur. Bulunduğu bölgede geçim olanaklarını yitiren halk öncelikle kaza merkezlerine daha sonra ise büyük şehir merkezlerine göç etmiştir.

Tokat kazası İmparatorluğun önemli yerleşmelerinden biridir. Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda ticaret yolu üzerinde olması verimli arazilere sahip olması, geçim olanaklarının yeterli oluşu gibi nedenlerle nüfus çeken bir merkezdir. Dolayısıyla Danişmendliler döneminden itibaren Türk göçleriyle iskân edilmiş bir alandır. Fakat XXI. yüzyıla kadar bir iskân kararlılığından söz etmek pek mümkün değildir. Bölgede sürekli bir nüfus sirkülasyonu yaşanmıştır. Osmanlı dönemi esas alındığında bu devinin izlerini sürebilmek mümkündür.⁴²⁷

Tahrir defterlerindeki veriler göç çalışmalarında sıklıkla kullanılmaktadır. Tokat’ın tahrir defterlerinden elde edilen veriler ışığında XV. ve XVI. yüzyılda birinci defterde 793.256 akçe, ikinci defterde 802.956 akçe, üçüncü defterde ise 680.638 akçelik vergi geliri mevcuttur. Vergi gelirlerine ilişkin bu veriler Tokat ve hinterlandında canlı bir ekonomik yapının varlığına işaret etmektedir. Tokat’ın ana ulaşım yolları üzerinde bulunmasının da etkisiyle yüzyıl boyunca sanayi ve ticaret şehri

⁴²⁶ Ekrem Erdem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası Dönemsel Bir Analiz”, *Bankacılar Dergisi*, S. 56, 2006, s. 14-16.

⁴²⁷ Ali Açıklak, “Tokat”, *TDVİA*, C. 41, 2012, s. 223-226.

olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Tokat'ın bu özelliği, XVI. yüzyıl boyunca göçmenlerin bu şehri tercih etmesinde etken olmuştur.⁴²⁸

Mekansal yakınlığın ötesinde köyler arası geçişliliğin yaşandığı Tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan çalışmalarla ispatlanmıştır. Alpaslan Demir'in bu konudaki çalışmalarına dayalı olarak ifade ettiği tespitlere göre, "tahrir defterlerinde göçlerle ilgili yapılan çalışmalarda elde edilen verileri doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Dolaylı verilere, yer isimleri ile ilgili bilgilerden ulaşılabilir. İnsanlar göç ettikleri alanları tabii olarak daha önce yaşadıkları yerleşmelerin isimlerini vermişlerdir. Tahrir defterlerinde kullanılan Koçhisar, Erzurum, Tiflisi, Karamani, Erzincani, Engirilü gibi köy mezra veya mahalle isimleri, göç ettikleri bölgenin ismiyle anıldıklarını veya yeni yerleşim yerlerine bu isimleri verdiklerini gösterir niteliktedir. Tahrir defterlerinden yola çıkarak sağlanan bir diğer bilgi kaynağı ise, ilgili bölgede yer alan yerleşmelerde daha önce tutulan tahrir kayıtlarında kaydedilen veya bölgeden ayrılan nüfusa ilişkin verilerdir. Göç eğilimini göstermesi açısından bu tür veriler dikkat çekicidir. Söz konusu defterlerde bulunan esas göç verileri araştırmaya esas bölgeye gelen yahut da ayrılan göçlere ilişkindir. Defterde kayıtlı isimlerin yanına düşülen "der X", "gaib", "perakende olmuş" veya "birûnî" şeklindeki notlar bölgeden ayrılan göçmenleri işaret eder. Bölgeye dışarıdan gelen nüfusa dair veriler ise beş grupta ele alınabilir. Buna göre bu gruplar;

1) "an X amed", "an karye-i X tabi'-i X", "an karye-i X", "an reaya-yı X" gibi defterdeki isimler üzerine düşülen notlar;

2) "Malatya", "Gergerî", "Erzincanî", "Şarkî" gibi isimlerin altına düşülen notlar;

3) "Halil veled-i Artukabadî", "Seydi veled-i Erzincanî" gibi baba ismi olarak kaydedilenler

4) Deftere düşülen kayıtlar;

5) İlk kez yazılan gruplar, şeklinde ifade edilebilir".⁴²⁹

16. yüzyılda, Sivas ve Tokat kırsalında, yıllık % 17-18 civarında bir nüfus artışı

⁴²⁸ Alpaslan Demir, a.g.t., s. 92-93.

⁴²⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Alpaslan Demir, a.g.t.,s. 208-209; Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilgi*, S. 50, Yaz 2009, s. 15-28; Alpaslan Demir, "XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012*, C. 1, Tokat 2012, s. 83-97; Osman Gümüşçü, "Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, 2004, s. 231-248.

yaşanmıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında, Tokat kırsalında kayıtlı vergi neferinin yaklaşık % 15'i göçler sonucu bölgeye yerleşenlerden oluşmaktadır. Bu derece yoğun göçmene karşılık, bölgedeki yıllık nüfus artış hızları % 17-18 civarındadır. Böylesine düşük bir oran, Osmanlı Safevi mücadelesinden kaynaklanmış olabilir. Tokat'ın o dönem için serhat şehri olması aynı zaman da iki devletin de rekabet alanı haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim daha önce Akkoyunlu-Osmanlı mücadelesinde Tokat Akkoyunlu Uzun Hasan'a bağlı ve başında Bektaşoğlu Emir Ömer ve Yusufça Mirza'nın bulunduğu kuvvetler tarafından yakılıp yıkılmıştır. Tokat bölgesi, Kızılbaşların yoğunlukta olduğu bir alan olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda Şah İsmail'in 1505'te Tokat'a gelmesi tesadüfi olmasa gerektir. Nitekim onun bölgeye gelişiyle beraber bölgede şii faaliyetleri önemli oranda artmış ve 1512'de isyana dönüşmüştür. Şah İsmail'e bağlı dailerden Nur Ali Halife Tokat ve Niksar çevresinde isyan fitilini ateşlemiştir. İsyana Amasya'da bulunan Şehzade Ahmed ve veziri tarafından önlenmeye çalışılmıştır. 1519 da ise bölgede yine şii kaynaklı bir isyan hareketi olan Celaloğlu Şah Veli ayaklanması çıkmış ve güçlkle bastırılmıştır.⁴³⁰ Özellikle 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın başları Safevi etkisiyle Kızılbaşların Osmanlı aleyhine faaliyet yaptıkları kaynaklarla sabittir. Nur Ali Halife'ye Sivas, Amasya ve Tokat bölgesinden yaşayan Türklerden üç dört bin haneye karşılık gelen halk destek vermiştir.⁴³¹ Ayrıca Tokat'ı zaptettikten sonra etrafına Avşar, Varsak, Karamanlı, Turgutlu, Bozoklu, Tekkeli ve Hamidelli oymaklarından pek çok Türkmen toplayan⁴³² Nur Ali Halife Sivas taraflarında bir Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Şah İsmail'e katılmak üzere Safevi topraklarına yönelmiştir.⁴³³

Mühimme defterlerinde bulunan kayıtlar da Tokat bölgesinden bir şekilde Safevi kalkışmasına katılan ve sonrasında İran topraklarına kaçanların varlığını belgelemektedir. Örneğin Erzurum Beylerbeyine gönderilen bir hükümde; Amasya, Tokat ve Çorum levendlerinden yirmi neferin Kızılbaş vilayetine kaçarken yakalandığı ve hapsedildiği bunlardan ikisinin öldüğünün bildirilmesi üzerine bahsedilenlerin haklarından gelinmesi istenmiştir.⁴³⁴ Tokat ve kırsalının normalde daha fazla göç alması gerekirken bu yaşananlar nedeniyle nüfusun bölgeden tersine bir göçle ayrıldığı

⁴³⁰ Ali Açık, "Tokat", *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 226-227.

⁴³¹ Faruk Sümer, a.g.e, s. 34.

⁴³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.II, Ankara 1998, s. 229.

⁴³³ Özer Küpeli, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 61.

⁴³⁴ BOA. MD. 3, 477/1422.

sonucuna ulaşılabilir.

Mevcut şartlara rağmen Tokat kırsalında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfusun arttığı görülmektedir. Bunun en önemli sebebinin yine bölgenin istikrara kavuşmasıyla birlikte iskân cazibesini artırarak göç almasına bağlanabilir. Tokat kazası kırsalında, 16. yüzyılın ikinci yarısında 15 yeni yerleşme kurulmuştur. Ayrıca bölgede bazı yerleşmelerde ‰ 30-60 arası yıllık nüfus artışları gerçekleşmiştir. Örneğin Tozanlı'ya bağlı İpsile köyünde ‰ (binde) 27, Kafirni'ye bağlı Eftelid köyünde ‰ 35, Gelmugad'a bağlı Çöte köyünde ‰ 36, Yüreğir köyünde ‰ 35 ve Oyru bağı köyünde ‰ 59 oranında nüfus artışları yaşanmıştır. Bu veriler ışığında normalin üzerinde gerçekleşen nüfus artışının mantıklı izahının göç sonucu gelenler olduğu söylenebilir.⁴³⁵

Alpaslan Demir tarafından yapılan çalışmalarda da tahrirlerdeki göçle ilgili veriler değerlendirilmiştir. Buna göre; 1520 tarihinde Niksar şehrinde kayıtlı 355 neferden 25 tanesi göçmen; Tokat şehrinin incelenen ilk defterinde kayıtlı toplam 1.885 neferden 47 tanesi, ikinci defterde kayıtlı toplam 3.227 neferden 338 tanesi göçmen ve toplam 3.869 neferin kayıtlı olduğu son defterde 97 göçmen kaydı bulunmaktadır. Bu göçmenlerin geldikleri yerler Tokat şehri yakın çevresinden olduğu kadar, Acem, Şarki, Diyarbakır, Trabzon, Malatya gibi daha uzak yerler de bulunmaktadır. Şehirlerdeki göçlerden sonra aynı sahanın kırsal kesiminde de göçlerin kaydedildiği görülmektedir. Niksar kazası köylerinde ilk defterde 2.409 neferden 38 ve son defterde 7.601 neferden 28, Tokat kazası kırsal kesiminde ilk defterde kayıtlı 8106 neferden 206, ikinci defterde 13.252 neferden 111 ve üçüncü defterde kayıtlı 21.039 neferden 55 tanesi göç yoluyla gelmişlerdir.⁴³⁶

Osmanlı Anadolu'sunda meydana gelen kırdan kente göçler yanısıra kırdan kıra göçlerin sanıldığından yaygın ve uzun süre devam ettiği belgelendiği gibi, bahsedilen göçlerin sonucunda Anadolu'nun iskân yapısı ve dokusu değişerek, kırsal iskan bölgelerinde köylerin toplulaşmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Köyden-köye doğru meydana gelen göçlerle, doğal ve beşeri faktörlerin iskân açısından daha üstün niteliklere sahip olan köylerin, çevredeki diğer köylerdeki bütün nüfusu bir mknatis gibi kendisine çekerek büyürken, göç veren köyler de tamamen terk edildiğinden boşalmıştır. Yani, köyler arasındaki bu hareketlerle, nüfusu az olan küçük köylerin, hem

⁴³⁵ Alpaslan Demir, a.g.t., s.156.

⁴³⁶ Alpaslan Demir, a.g.t., s.209-230.

Celâfiler ve eşkıyalara karşı güvenliklerini sağlamak hem de avarız türü vergilerden daha az zarar görmek veya tamamen kaçabilmek için yakındaki merkezi konuma sahip, daha güvenli ve büyük bir köye göç ederek, köyler arasında bir “toplulaşma” olayı yaşanmıştır.⁴³⁷

Tokat'ta arazi çalışmaları neticesinde tespit edilen kayıp köylerin bugün dahi çevresine göre ekonomik ve jeomorfolojik açıdan daha büyük köylerin çevresinde yoğunlaştığı görülmüştür. Osman Gümüşçü'nün ortaya koymuş olduğu iskân toplulaşması tanımlamasının sahada sağlanması yapılmıştır. Cincife nahiyesinin iki önemli köyü olan Cincife-i Büyük ve Bizeri köyleri nahiyede kaybolan az nüfuslu ve mezra niteliğindeki Selman Damı, Cincife-i Küçük ve Elma ağacı adlı yerleşim yerlerinin eklemelendiği merkezi köyler olmuştur. Elma Ağacı mezrası Bizeri köyünün yayla olarak kullandığı yükseltiyeye yakın bir noktada yayla yolu üzerinde konumlanmış bir yerleşmedir. Benzer şekilde Cincife-i Küçük köyü nefsi-i Cincife'ye çok yakın bir noktada bulunmakta ve arazileri neredeyse birleşiktir. İki köyü birbirinden ayıran coğrafi etmen sadece ortalarından geçen Yalancı deresidir. Selman Damı ise bugün yine Cincife (Çamağzı) köyünün arazisi içerisinde bir mevki ismi olarak yaşamaktadır. Dolayısıyla lokasyonu sağlanan kayıp köylerin bir şekilde olanakları daha geniş ve güvenlik açısından daha uygun bu merkezi köylere göç ettiklerini söylemek mümkündür.

Arazi çalışmalarında elde edilen veriler ışığında Tokat'a bağlı diğer nahiyelerde de benzer örnekleri görmek mümkündür. Kafirni nahiyesinin en eski ve büyük köylerinden olan Ormandibi (Firedökse) köyünde yapılan arazi araştırmaları esnasında kaybolan dört yerleşim yeri köy hudutlarını tasvir edilirken ortaya çıkmıştır. Bunlar doğuda ev yıkıntıları bulunduğu bir yerleşim yeri olan Boldacı köyü, güneyde 2 km mesafede Efkeri Köyü, güneybatıda 3 km uzaklıkta Gireni Köyü ve Gireni köyüne yakın bir mesafede de Ohan köyüdür. Bu derece dar bir alana sıkışmış yerleşmelerin süreç içerisinde Firedökse köyü ile birleşmiş olması muhtemeldir. Kazova'nın büyük yerleşmelerinden biri olan Dereköy (Araki) de benzer bir toplulaşma örneğidir. Köyün yakınlarında Çavundur Tepe olarak bilinen mevkide Çavundur Köyü, güney hattında kale kalıntılarının yer aldığı alanda Çamurcu köyü, Dereköy ve Farnı köyü arasında Kalacık deresi denilen mevki olarak tespit edilen Kalacık köyü söz konusu Araki

⁴³⁷ Osman Gümüşçü – Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s. 547.

köyünün nüfus olarak büyümesine ve arazisi sınırlarının genişleyerek adı geçen köyleri içerisinde eritmesine neden olmuştur.⁴³⁸

Anadolu yaşanan göçler sadece şehir merkezlerine yönelmiş olsa idi şehir nüfuslarında artışın yoğun olması, yeni kasabaların ortaya çıkması ya da gıda temini noktasında sıkıntıların yaşanması ve arz talep dengesinin bozulmasına yol açması beklenirdi.⁴³⁹ Nitekim Tokat kırsalında yoğunlukla köyler arasında bir geçişliliğin olduğu iddia edilebilir. Bu doğrultuda Tokat kırsalına ilişkin pek çok örnek vermek mümkündür. Kafirni (Almus) nahiyesine bağlı Gezgi köyü ahalisi Taşlıçiftlik köyüne göç etmiştir.⁴⁴⁰ Varzıllar köyünden göç edenler Komanat sınırları içerisinde Çöreğibüyük⁴⁴¹ köyüne yerleşmiştir. Yöredekilerin tabiriyle bölgede bulunan taliplerin Varzıllardaki dedeleri köye çağırılmaları sebebiyle nüfus aktarımı gerçekleşmiştir. Göçün sebep sakalasının genişliği malumdur ancak din kaynaklı göç örneklerine rastlamak ilgi çekicidir. Talip köylerinde hizmetleri karşılığı mülkleri olan dedelerin zamanla yöre halkının isteği üzerine buralara göç ettiği görülmektedir. Dedelerin yaşadığı köy ile taliplerin köyleri arasındaki mesafenin uzaklığı nedeniyle hizmetlerini daha kolay yürütebilmek için kırdan kıra bir göç gerçekleşmiştir. Varzıl köyünde bulunan Kul Himmet Ocağı dedeleri Komanat nahiyesinde bulunan Çöreğibüyük köyüne göç etmişlerdir.⁴⁴² Yıldız nahiyesine bağlı Doğanlı (Herzele) köyü sakinlerinden bir grup ve Bedohtun köyünden gelenler Ballıdere (Hona Deresi) köyünü kurarak Komanat nahiyesine yerleşmişlerdir.⁴⁴³ Yine aynı köye Almus Gevrek köyünden göçerek yerleşenler vardır. Bölgeden arazi aldıkları için geldiklerini ifade etmektedirler. Bedohtun ve Herzele köyünden göç edenler ise alevi öğretisinde önemli bir yeri olan dedelerin bölgede yer almaması nedeniyle Ballıdere köyüne geldiklerini anlatmaktadır. Dolayısıyla bazı durumlarda manevi önderler göç ederken bazen bu durum tersine işleyerek talipler bu önderlerin bulunduğu yerleşmeye yakın bir lokasyona

⁴³⁸ Veli Andık, Yaş 70, Esnaf , R.T.09.08.2017; Abdullah Türk, Yaş 7, Çiftçi, R.T.09.08.2017.

⁴³⁹ Osman Gümüşçü – Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s. 581-585.

⁴⁴⁰ Mehmet Polat, Yaş 85, Çiftçi, R.T. 19.07.2018.

⁴⁴¹ Çöreğibüyük köyü Tokat'a ait XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde yer almamaktadır. Ancak Ali Açık el söz konusu tahrirlere ait çalışmasında Tahrirlerde geçen Şeyh köyünün bugün Çöreğibüyük olarak ifade edilen köy olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. Ali Açık el, "Tokat Şeyh Pir Havend Zaviyesi Vakfı (1453-1839) ve Çöreğibüyük Köyü Türbesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 85, 2018, s. 103-125.

⁴⁴² Mustafa Dağdır, "Alevilik Çalışmalarında Arşiv Kayıtlarının Kullanımına Bir Örnek Olarak Kul Himmet Ocağı ve Görümlü Beldesi", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 3, Tokat 2014, s. 34-35.

⁴⁴³ Muzaffer Dündar, Yaş 45, İşçi, R.T.09.08.2017.

yerleşmişlerdir. Venk nahiyesi sınırları içerisinde bulunan Karacalar mezrası geçim şartlarının yetersizliği ve iklim şartlarının olumsuzluğu nedeniyle tamamen dağılarak çevre köylere yerleşmek zorunda kalmışlardır.⁴⁴⁴ Mülk köyü ahalisi Yıldız nahiyesine bağlı Sarıyar köyü ile Gümenek köyünden göç sonucu gelenler tarafından iskân edilmiş,⁴⁴⁵ Venk(Çat) köyünden göç edenler ise Aluç köyüne yerleşmişlerdir.⁴⁴⁶

Gelmugad nüfus defterinde “*Kaza-î mezbûrda hâli ve perişanu’l-hali olan karye ve mezra defteridir*” kaydı altında, Gökçe Halil, Kara Bulud, Altıbarmak, Köpek Yeri, Mescidli, Çırdak, Üyük, Ağca Kale, Hacı Köy, Gökçeli, Azad, Kara Kilise, Yenice, Bula, Yavi, Göl, Alma Beli, Killik köylerinin halkının dağıldığı ve ne mahalde olduklarının bilinmediği belirtilmiştir.⁴⁴⁷ Muhtemeldir ki Tokat ve nahiyelerinde yaşanan asker alımı ve vergi sıkıntısı Gelmugad nahiyesinde de yaşanmıştır. Dolayısıyla bölge halkı benzer bir şekilde çözümünü köylerini terk etmekte bulmuştur. 1839 tarihli nüfus defterinde dikkat çeken bir diğer kayıt boşalan köylerin arazisinin diğer köyler tarafından ziraat edildiğine dairdir. Bir şekilde köylerini terk eden ahalinin şartları daha iyi olan yerlere göç ettiklerine değinilmiştir. Ancak ahalinin tümünün böyle bir yolculuğu ve bilinmezliği tercih etmeyeceği de ihtimal dâhilindedir. O halde geri kalan kitlenin tercihi ne olmuştur? sorusu akla gelmektedir. Bu noktada en gerçekçi tercih köylerini terk edenlerin çevrelerindeki daha merkezi köylere yerleştikleri ihtimalidir. Nitekim benzer durumlar Konya ve Manisa kırsalı için yapılan çalışmalarda da vurgulanmıştır. Bu sahalarda kırdan şehire göç yaşandığı gibi kırdan kıra göç olaylarının gerçekleştiği de belirlenmiştir. Kalabalık köyler güvenlik ve vergiden kaçış adına bölgede sığımlacak limanlar olmuştur. Merkezi ve korunaklı köylere gelen insanlar geldikleri iskân bölgesine yakınlıkları nedeniyle terk ettikleri arazileri işlemeye devam etmişlerdir. Yine göç ederek geldikleri yeni yerleşim alanlarında avarız benzeri vergilere ortak olmaları geldikleri bölgede kabullenme sorununun yaşanmamasına ve ortak bir problemin çözümünde kolaylık sağlamıştır. Kırsalda yaşanan bu nüfus hareketliliği bir kısım köylerin yokoluşuna neden olurken diğer bir kısmının ise hem nüfus hem ekonmik anlamda daha dayanıklı hale gelerek mevcudiyetini devam

⁴⁴⁴ Hacı Osman Dönder Yaş 74- Emekli, R.T.06.07.2018.

⁴⁴⁵ Mustafa Demirel, 39 Yaş, Tuhafiyeci, R.T.06.08.2017

⁴⁴⁶ Birol Abbas, Yaş 47, İşçi, R.T.06.08.2017

⁴⁴⁷ BOA. NFS.d 2365, s. 91-93.

ettirmesine neden olmuştur.⁴⁴⁸

Birbirlerin yakın köyler arasında cereyan eden göçler sonucunda tarıma dayalı üretim etkinliklerinin sürdürülmesinin yanı sıra köylerden şehre göç edenler de tarlalarını ekip biçmek amacıyla belirli zaman aralıklarıyla terk ettikleri kırsal yerleşmelerdeki arazilerini kullanmaya devam etmişlerdir.⁴⁴⁹ Bu köylere yerleşen köylülerin yakında bulunan tarlalarını kullanmaya devam etmeleri mantıklı bir düşüncedir. Gelmuğad nüfus defterinde bu görüşü destekleyecek pek çok kayıt mevcuttur. Buna göre; Gelmuğad nahiyesine bağlı Azad köyü ahalisinin perişan ve ne mahalde olduğunun bilinmediği arazilerinin ise Şeyh Halil tekyenişinleri tarafından ziraat edildiği; bir başka kayıta, Killik karyesinin arazisinin Karalar köyü ahalisi tarafından ziraat edildiği belirtilmektedir. Gökçe Halil köyü arazisinin Yıldızeli kazasına bağlı Kaleköy ve Kavak Deresi köyü ahalileri tarafından ziraat edilerek aşar-ı şeriyyelerini yukarıda yazıldığı gibi mutasarrıflarına ödedikleri belirtilmektedir. Defterin devamında, verilen örneklerin dışında, 17 köy ahalisinin daha perakende ve perişan hale gelerek mevcut köylerini terk ettikleri ve akıbetlerinin de bilinmediği kaydedilmiştir.⁴⁵⁰ Yukarıda bahsedilen köylerden büyük bir kısmı kaybolmuştur. Ancak günümüzde bu köylerden bazılarının varlığı da devam etmektedir. Dolayısıyla defterde kayıp olarak zikredilen köylerden bir kısmının daha önce köyünü terk eden halkın köyüne geri dönmesi sonucu yahut da muhacirlerin gelişyle yeniden ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Ancak söz konusu kayıtlarda dikkat çekici olan Şeyh Halil

⁴⁴⁸ İlker Yiğit, a.g.t., s. 366

⁴⁴⁹ Osman Gümüşçü – Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s. 479.

⁴⁵⁰ Söz konusu kayıplar Gelmuğad nüfus defterinde şu şekilde yer almaktadır. Kara Bulud köyü arazisi Çobansaray ahalisi tarafından ziraat edildiği..., Altıbarınak karyesi arazisi Akviran-ı Kebir, Kuyuşak ve Çubuk ahalileri tarafından ziraat edildiği..., Köpek Yeri karyesi arazisi Akviran-ı Kebir ahalisi tarafından ziraat edildiği..., Mescidli karyesi arazisi Akviran-ı Kebir ve Akpınar ahalileri tarafından ziraat edildiği..., Merdan köyü arazisinin Yıldız kazasına tabî Kavak ve Sarıkaya karyeleri ahalileri tarafından ziraat edildiği..., Öyük karyesi arazisi Çubuk, Tat ve İlbeğlü kazası karyelerinden Yağalak ahalileri tarafından ziraat edildiği..., Ağcakale karyesi ve Nallu karyesi arazisi ahalileri perakende olduğu için Kaman ve ... denilen iki karye ahalisi tarafından ziraat edildiği..., Hacı köy ahalisi perişan ve perakende olduğu için arazisi Tat ve Çubuk köyü tarafından ziraat edildiği..., Gökçeli karyesi ahalisi perakende olduğundan arazisi Kavak Deresi ve Tat köyü tarafından ziraat edildiği..., Kara Kilise karyesi ahalisi perakende olduğu için arazisi Çaydiz? köyü ahalisi tarafında ziraat edildiği..., Yenice karyesi ahalileri perişan ve perakende olduğu için arazisi Şeyh Halil ve Ekecek ahalileri tarafında ziraat edildiği..., Bula nam-ı meşhur Bulamır köyü ahalisi perakende ve perişan olduğu için arazisi Bayezid karyesi ahalisi tarafından ziraat edildiği..., Yavi Karyesi ahalisi perakende olduğu için arazisi Ekecek, Kabu dibek Yurdu ve Çakraz köyleri tarafından ziraat edildiği,,,,,, Göl karyesi ahalisi perakende olduğu için arazisi Başköy ahalisi tarafında ziraat edildiği..., Elma Beli karyesi ahalisi perişan ve perakende olup arazisi Kadı köyü ahalisi tarafından ziraat edildiği....., Killik karyesi ahalisi perakende ve ne mahalde olduğu bilinmediği için arazisi Karalar köyü ahalisi tarafından ziraat edildiği....

köyü ahalisinin dağılan iki köyün arazisini ekip biçtiği, Ekecek ve Karalar köyünün yine kaybolan iki köyün arazisine sahip çıktığı, Tat köyünün üç köyün topraklarını ekip biçtiği ve vergisini ödediği, Çubuk, Kavak ve Akviran-ı Kebir köyünün de yine üç köyün arazisini ziraat ettiği ve tasarruf sahiplerine de aşar vergisini ödediği bilgisidir. Dolayısıyla kayıtlarda dağıldığı ve ahalisinin nerede olduğu bilinmeyen kayıp köyler Gelmuğad kazasında yaklaşık altı yüz yıldır varlığını devam ettiren merkezi köylere eklenerek köylerin toplulaşması olarak tanımlanan iskân teorisinin örneğini oluşturmuşlardır. Yakın köylerde birleşen nüfus terk ettiği iskân alanındaki arazisini tasarruf etmeye bir şekilde devam etmiştir. Terk edilen köy arazilerine ait aşar vergisinin ödenmesi ve üretim sürekliliğinin sağlanması tasarruf sahiplerinin ve göç edilen köyde yaşayan yerli nüfusun tepkilerini sınırlandırmıştır. Kayıtlarda bir kez tekrar edilen Kadı (Üngir), Çakraz, Sarıkaya, Çobansaray köyleri de nahiyenin köklü ve günümüze kadar ulaşan merkezi kırsal yerleşmelerdir. Dolayısıyla bu köylerin hinterlandında bulunan köylerin zamanla daha avantajlı buldukları yerleşmelere göç etmiş olmaları muhtemeldir. Söz konusu kayıp köylerden bazıları yeniden nüfus alarak günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bunlardan biri olan Yavi köyü Kafkas muhacirlerinin yoğun olarak iskân edildiği bir alan olması nedeniyle yeniden canlanarak varlığını bugüne ulaştırmıştır.

Osmanlı Anadolu'sunda kır veya şehirde yaşayan reayanın en önemli yükümlülüğü devlete ödemek zorunda olduğu vergilerdir. XVII. yüzyıl kırsal yerleşmelerde yaşanan göç sorunu büyük ölçüde avarız ve cizye defterlerinden elde edilen veriler üzerinden yorumlanmıştır. Bu doğrultuda Ali Açikel'in Tokat kazası üzerine yaptığı çalışmada önemli değerlendirmeler mevcuttur. Tokat'ın 1574 tarihli XVI. yüzyıldaki son tahrir defteri ile 1643 tarihli Tokat avarız defteri arasındaki kayıtların karşılaştırıldığı çalışmada Tokat kırsalında nüfus kaybı % 67,98 olarak belirlenmiştir. Söz konusu alandaki köy sayısı 1574'te 233, 1600 yılında 235, 1601 yılında 234, 1611 yılında 210 ve 1643 avarız kayıtlarına göre ise 158'dir.⁴⁵¹ Her ne kadar Celâlî isyanı ve uzun süreli savaşların halkı bizâr ettiği bir dönem de olsa 75 köyün kaybolması sorgulanmaya muhtaçtır. Nitekim Ali Açikel kayıp olarak belirtilen köylerden 40 tanesinin bu kayıttan bir süre sonra yeniden ortaya çıktığını belirtmiştir.

⁴⁵¹Ali Açikel, *Changes In Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anotolia: A Case Study Of The District(Kazâ) Of Tokat (1574-1643)*, Manchester: Ph.D.dissertation, University Of Manchester, U.K, 1999, s. 156.

Aynı dönemde avarız defterlerinden elde edilen verilere göre Amasya’da 372 köyden 144 tanesi kaybolmuştur.⁴⁵² Konya’da son tahrirde kaydedilen 445 köyden avarız kayıtlarına sadece 91 köyün girmiş yani 354 köy kaybolmuşken, Manisa’da 194 köyden 120 tanesi kaybolup avarız defterine giren sayı 70 olmuştur.⁴⁵³ Kırsal alan verilerine göre incelenen dört şehirde de XVI. yüzyılın sonunda gerçekleştirilen tahrir kayıtları ve XVII. yüzyıl ilk yarısında gerçekleştirilen avarız kayıtları arasında yapılan bir mukayese neticesinde köy sayılarında büyük düşüşler yaşandığı görülmektedir. Tokat’ta bu oran % 32,18, Amasya’da %38,7, Konya’da % 79,5, Manisa % 63,9 olarak belirlenmiştir. Konya’da kırsal alanın neredeyse tamamının boşalması Manisa kırsal yerleşmelerinin yarıdan fazlasının yok olması Tokat ve Amasya’da ise köylerin üçte birinin kayıtlara girmemiş olması çözümlenmesi gereken bir sorun teşkil etmektedir. Nitekim bu alanda çalışma yürütenler bu oranların reel iskân halini ve seyrini yansıtmadığı görüşündedir. Çünkü avarız defterlerinden elde edilen verilerle genelleme yaparak iskân ve nüfus üzerinde kesin sonuçlara varmak mümkün değildir. Şöyle ki avarız defterlerinden sonra tutulan timar-ruznamçe defterleri özelinde yapılan incelemelerde Konya’da avarız defterlerinde kaydedilmeyen köylerden %13,2’si Manisa’da ise % 55,6’sı yeniden ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁴ Benzer şekilde 1574 Tokat tahrir kayıtları ile 1601 tarihli Tokat ve nahiyelerine içeren avarız defteri arasında yapılan bir değerlendirmede nahiyelere ilişkin köy sayılarında önemli düşüşler görülmektedir. Örneğin Cincife nahiyesinde 1574 te yer alan Cincife-i Küçük köyü 1601 avarızında yer almamaktadır.⁴⁵⁵ Oysa ki adı geçen bu köy XVII. yüzyıl boyunca tutulan Sivas timar tevcih defterlerine⁴⁵⁶ dayalı köy listelerinde ve XVIII. ve XIX. yüzyıl listeleri için ana kaynak niteliğindeki Tokat şeriye defterlerinde “Cincife-i Sagir” olarak yer almaktadır⁴⁵⁷. Yıldız nahiyesinde 1601 avarız kayıtlarında toplam 15 köy kaydı mevcuttur.⁴⁵⁸ Bunlardan bir tanesi (Kara Halil köyü) muhtemelen nahiye sınırlarında gerçekleşen bir değişiklik nedeniyle Yıldız nahiyesine kaydedilmiş yeni bir köydür. Dolayısıyla 1574’te var olan 20 yerleşmeden 6 tanesi kaybolmuş gözükmektedir. Kayıp

⁴⁵² Oktay Özel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, İstanbul 2015, s. 571.

⁴⁵³ Osman Gümüşçü, a.g.e., s. 363, İlker Yiğit a.g.t, s. 351.

⁴⁵⁴ Osman Gümüşçü - Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s. 464.

⁴⁵⁵ BOA, MAD 15615/5-6.

⁴⁵⁶ BOA. DFE. RZ.d, 328, 373, 468, 450, 572, 669 vb.

⁴⁵⁷ TŞS 3, 58/1, TŞS 10, 90/1, TŞS 47, 64/1.

⁴⁵⁸ BOA MAD 15615/6.

bu yerleşmeler Saruyar, Yakuboğlanı, Alayundlu, Geçdin Hacı, Geçmiş köyleri ve Geyiklik mezrasıdır. Bu köylerden Saruyar, XVIII. ve XIX. yüzyılda Tokat şerhiye defterlerinde ismi geçmekte ve günümüzde de varlığını devam ettiren bir köydür.⁴⁵⁹ Yakuboğlanı köyü 1772 tarihli şerhiye sicili ve sonrası kayıtlarda yer almakta ve bugün yaşayan köyler içerisinde.⁴⁶⁰ Geçmiş köyü XVII. yüzyılda timar tevcih kayıtlarında⁴⁶¹ yer almakta ama sonrasında kaybolmuş bir köydür. Geçdin Hacı köyünün varlığı 20. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar devam etmektedir.⁴⁶² Verilen bu örnekleri Tokat'ın diğer nahiyelerinde de görmek mümkündür. Kafirni nahiyesinde kayıp gözükken 24 yerleşmeden bugün Tomara, Tiyeri, Leveke, Kızılviran, Filista, Çat, Bostankolu köyleri halen hayatini devam ettirmektedir. Ayrıca bu kayıplardan bazılarının kayıp dönemini de XVII. yüzyıl olarak vermek hatalı olacaktır. Örneğin Gezgi köyü 20. Yüzyılda Almus Baraj gölünün yapımı nedeniyle kaybolmuştur. Komanat nahiyesinde 1601'de var olmayan Kızıl köyü yörenin merkezi bir köyü olarak bugün yaşamaktadır. Venk nahiyesinde kayıp gözükken Odaba, Cemal, Halil obası, Kışla, Musalu, Biskincik, Geksi, Gedeğiz, Halilalanı, Aladdin, Vavri, Sırçalı köyleri Cemal, Halilobası, Kışla ve Musalu köyleri hariç varlığını devam ettirmektedir. Kazabad nahiyesinde sayısal anlamda bir azalma değil fazlalık görülmektedir. Bunun sebebi avarız defteri kayıtlarında önceki yüzyıl tahrir kayıtlarına göre bir değişim yaşandığı ve nahije sınırlarının değişimi ile açıklanabilir. Nitekim daha önceden Venk nahiyesine kayıtlı köyleri Kazabad nahiyesi içerisinde görmek mümkündür. Benzer şekilde Komanat nahiyesinde tahrir kayıtlarında olmayan Çilkuru, Saltuk, Keçeci ve Yeni isimli dört köy kaydı mevcuttur. Tozanlı nahiyesinde de toplam 28 köy kayıp gözükürken bunlardan pek çoğu günümüzde dahi varlığını devam ettirmektedir. İdari sınırların değişmesiyle beraber köy niteliğini kaybederek şehre eklenen yerleşmeler de mevcuttur. Şehirlerin büyümesi sonucu bir kısım köyler şehirler içerisinde mahalle konumuna gelmiştir. Halihazırda bu süreç süreklilik göstermektedir ki büyük şehir veya belediye konumuna yükselen yerleşmelerin bir nevi arazi birleştirmesi veya göç harici bir toplulaştırma metoduyla çevre köyleri bünyesine aldığı görülmektedir. Örnekler neticesinde bunun bir iskân geleneği neticesinde ortaya çıktığını iddia etmek

⁴⁵⁹ TŞS 47, 66/1.

⁴⁶⁰ TŞS 47, 66/1.

⁴⁶¹ BOA. DFE. RZ.d, 264, 328, 948.

⁴⁶² TŞS 111, 56/1.

mantıklıdır. Bugünden geriye doğru yapılacak bir okumada Osmanlı döneminde Tokat ölçeğinde Kazabad, Venk veya Komanat nahiyesine bağlı olan Kirpas, Cemal, Benlü, Gedeğiz, Hızır İlyaslık, Kara Bayezid gibi şehir çeperinde bulunan köylerin XVI. yüzyıldan bugüne yaşanan iskân süreci ve geleneği içerisinde şehir sınırları içerisinde mahalle konumuna geldikleri görülmektedir.

26 yıllık bir süreç içerisinde iki defterin karşılaştırması neticesinde dahi avarız kayıtlarından yola çıkarak iskan alanlarının kaybolmasına yönelik kesin kanaatlerin oluşturulamayacağı ortadadır. Dolayısıyla Tokat'a ait tahrir ve avarız defterlerine ait bir kıyaslamada rakamsal verilerin ötesinde köy listeleri temelinde yapılacak bir çalışma sonraki yüzyıllarda tutulan timar ruznamçe defterleri ve şerhiye sicilleri içerisinde yer alan köy kayıtları ile desteklenerek iskan sürecine dair daha doğru sonuçlar elde edilebilir.

Tokat özelinde bahse konu edilen avarız defterleri ışığında 1574-1629 yılları arasındaki dönemde Celâlî isyanları nedeniyle 86 köyün terk edildiği, 33 yeni köy kurulduğu, 1574 öncesinde mezra olan 22 kırsal yerleşmenin ise köye dönüştüğü görülmektedir. Bazı köyler ise terk edilip yeniden ortaya çıkmıştır. 1629-1643 yılları arasında ise önceki dönemlerde kaydedilmeyen 38 köy yeniden kurulmuştur. Dolayısıyla kayıp 86 köyden 38 adedi yeniden ortaya çıkarken 48 köy tamamen yok olmuştur. 1574-1601 yılları arasında Tokat şehrindeki nüfus Celâlî isyanları ve uzun süreli savaşlar nedeniyle %10,19 oranında gerilemiştir. Bu derece bir nüfus kaybının yaşanması söz konusu 1601 tarihli avarız defterinde “*Celâlî havfından ahalisi Kefe diyarına firar etmeğle...*”⁴⁶³, “*Celâlî havfından nice kimesneler Kefe ve Erzurum taraflarına firar etmeğın...*”⁴⁶⁴, “*Nahiye-i mezbure... Celâlî cürmünden huruc etmeğın...*”⁴⁶⁵ gibi ifadelerle yansıtılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla yaşanan olumsuz şartlar nedeniyle ortaya çıkan güvenlik bunalımı Tokat ve çevresinde daha güvenli alanlara göçü tetiklemiştir. 1601-1620 arasındaki dönemde “Büyük Kaçgunluk” olarak ifade edilen Celâlî isyanları sonucu yaşanan büyük göçler sebebiyle Tokat'ın tüm nahiyelerindeki nüfus gerilemesi oranı % 47,83'tür. 1620-1650 döneminde ise özellikle Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa isyanı ile Tokat'ın da içinde yer aldığı

⁴⁶³ BOA.MAD.15615., s. 2.

⁴⁶⁴ BOA.MAD.15615., s. 2.

⁴⁶⁵ BOA.MAD.15615., s. 4.

Rum eyaletinin yağmalanması sonucu %30, 40 oranında bir gerileme yaşanmıştır. Sonuç olarak 1574-1641 yılları arasında Tokat kırsal nüfusu % 67,98 oranında bir düşüş yaşamıştır. Mevcut köylerden 48 tanesinin tamamıyla yok olmuş olması da bu kayıtları ve sebep olan etkenleri kanıtlar niteliktedir.⁴⁶⁶

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni en fazla uğraştıran sorunlardan biri yine reayanın yaşadığı bölgeyi terk etmesi ve konar göçer aşiretlerin boşalan alanlara iskan ettirilmesi meselesi olmuştur. İdarecilerin zulmü, vergi baskısı, rüşvet, eşkiyalık vb. nedenlerle halk bulunduğu yeri terk ederek başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere göç etmiştir. Devlet bu göçleri önlemek adına göçmenleri yakalama, hapis, göç ettiği mekana geri gönderme gibi tedbirler almıştır. Çünkü göçler neticesinde zirai üretim düşmekte, göç edenlerin mükellefiyeti olan vergiler tahsil edilemediği için yük bölgede kalanlara yüklenmekte ve göç edilen mekanlarda ise güvenlik sorunları, salgın hastalıklar, çarpık yerleşme ve kıtlıklar yaşanmaktadır. Devlet XVIII. yüzyılın ortalarında yayınlanan bir fermanla (1740) göçleri önlemek için yerel idarecilerin halkı koruması, usulsüz vergi alınmaması, yargılanmaksızın halkın cezalandırılmaması, tüm işleyişin görevlilerce teftiş edilerek kanuna uymayanların cezalandırılacağını tekrar belirtmişse de değişen çok da bir şey olmamıştır. Nitekim 1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya savaşları nedeniyle perişan olan halk çiftini çubuğunu terk ederek şehirlere göç etmiştir. Benzer şekilde Haymateyn kazasında yer alan 50 büyük ve 140 küçük köyden 1795'e gelindiğinde sadece 15 köy kalmıştır. Bu büyük düşüşte levent eşkiyası ve valilerin zulmü etkili olmuş, halk Ankara yakınındaki yerlere göç etmiştir.⁴⁶⁷

XIX. yüzyılda Tokat kazası tarih boyunca iskân karakterini oluşturan göçlerden üzerine düşen payı yine almıştır. 1877-78 Rus harbinden sonra Tokat Kafkasya'dan yaşanan göçlerle bir kez daha nüfus hareketliliğinin merkez noktalarından biri haline gelmiştir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla, Dağıstan Emirlerinden Nuh Hanzade Mehmet Han 10 yılı geçen bir süredir Tokat'ta ikamet ediyordu. 1861 yılında ölümü üzerine yanında bulunan göçmenlere geçimlerini sağlamak üzere 4000 kuruş maaş bağlanmıştır. 1860 yılında zaten yine padişah ihsanıyla bu göçmenler için 35 kile buğday ve 35 kile arpa tahsis edilmiştir. Bu göçmenlerin sayısı kadın ve kızlar hariç 30 kişiyi bulmaktadır. 1883 tarihli Sivas salnamesine göre 93 harbinden sonra Tokat

⁴⁶⁶ Ali Açık, "Tokat Örneğinde XVII. Yüzyıl...", s. 350-351.

⁴⁶⁷ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 169-171.

sancağına yerleştirilen göçmen sayısı toplam 20.952 kişidir.1903 yılında 215 ev göçmen Tokat sancağına gelmiş ve muhtelif bölgelere yerleştirilmişlerdir.⁴⁶⁸ 1930'lu yılların gazetelerine dayalı yapılan bir çalışmaya göre Tokat vilayetine Romanya ve Bulgaristan'dan toplam 1434 kişi yerleştirilmiştir.⁴⁶⁹ Söz konusu yerleşimin şehir mi yoksa kırsala mı olduğu belirtilmese de bunlardan bir kısmının Tokat'ta muhacir köyü olarak anılan kırsal yerleşmelere gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

Tokat ilinde göç verilerinin ele alındığı bir çalışmada 1975 ve 2014 yılları arasındaki il geneline gelen ve giden göçler incelenmiştir. Tokat 21. Yüzyılın yaşadığı günümüzde halen belirli oranda göç alıp verme özelliğini sürdürmektedir. 1975 tarihinden bugüne toplam 281.601 kişi göçle gelmiştir. Buna karşın ulaşım güçlükleri, alt yapı yetersizlikleri, ilin ekonomik varlıklarının yetersizliği, içme suyu yetersizliği, sağlık hizmetlerinden memnuniyetsizlik, sosyal güvence yetersizliği, tarımsal uğraşın zorluğu ve hak ettiği kazancı bulamaması, iş olanaklarının yetersizliği vb. sebeplerle 442.432 kişi çoğunlukla büyük şehirlere göç etmiştir.⁴⁷⁰ Sonuç olarak şehir nüfusu 160.831 kişi azalmıştır. Bu nüfus düşüşü kırsalda kaybolmaya yüz tutmuş, sadece yaşlı nüfusun ayakta tuttuğu köylerin durumunu açıklamaktadır. Bir köy nüfusunun 100-200 kişi ile ifade edildiği günümüzde Tokat kırsalının yaşadığı nüfus krizini ve gelecekte bunun iskana yansımalarını tahmin etmek güç değildir.

Genel itibariyle kaybolan iskân alanları ve göç olgusunun sebepleri aynıdır. Osmanlı tarihi özelinde göçlerin siyasi çatışmalar, eşkiyalık temelli güvenlik sorunları ve vergi adeletsizliği gibi ana sorun odaklarından kaynaklandığı görülmektedir.

3.3.4.Geri Dönemeyenlerin Yokluğu: Asker Temini

Osmanlı Devleti hâkim olduğu coğrafyayı korumak ve savunmak için kuruluşundan yıkılışına kadar geçen uzun yıllar boyunca güçlü bir orduya ihtiyaç duymuştur. Bu gereksinim doğrultusunda Osmanlı ordusu, kuruluş sürecinde devlet teşekkülü tam oluşmadığı için konar-göçer nizamına uygun olarak mevcut boy yapılanması içerisindeki birlikler ve çeşitli toplumsal gruplardan alınan gönüllülerden

⁴⁶⁸ Yücel Özkaya, a.g.e., s. 298, 308, 309.

⁴⁶⁹ Adem Sağır – Zeynep Aktaş, “ Romanya'dan Türkiye'ye Gelen Göçmenlerle Türk Toplumunu Arasındaki İlişkinin Sosyolojik Çözümlemesi: Türk Yazılı Basımında 1934-1938 Dönemi”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, 35 (1), 2019, s. 191. 141-214

⁴⁷⁰ Salih Barışık – Türker Şimşek – Rüştü Yayar – Neslihan Kılınç, *Tokat İlinde İç Göç Ve Nedenleri*, Kitapana Yayınları, İzmir 2016, s. 65.

oluşmuştur. Güney Marmara ve Rumeli coğrafyasına geçişle birlikte artan asker ihtiyacı Orhan Bey döneminde Yaya ve müsellemlerle karşılanmıştır. Akabinde I.Murat zamanında kurulan Kapıkulu Ocakları ile merkezi ve sürekli bir ordu oluşturmak yolunda önemli bir adım atılmıştır.⁴⁷¹ Daha önceki Türk devletlerinde uygulanan ikta sisteminin devamı niteliğindeki timar sistemine bağlı olarak timarlı sipahi adı altında sayıca kalabalık bir asker grubu ordunun asker ihtiyacını karşılar boyuta ulaştı. Ancak XVI. yüzyılın sonları itibariyle değişen askeri teknoloji ve strateji yeni bir değişim sürecini beraberinde getirmiştir. Timar sistemindeki aksamalar, yeniçeri ocağındaki bozulmalar ama buna tezat sayılarındaki artış bu değişim sürecini sancılı hale getirmiştir. Timar sistemindeki bozulmalarla beraber timarlı sipahi sayısında büyük düşüş yaşanmıştır. Merkezi idare bu açığı gidermek adına sarıca, sekban, levent adıyla işi askerlik olmayan pek çok kişiyi orduya almıştır. Bu nicel artış nitelik olarak aynı ölçüde gerçekleşmemiştir. Savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler batı tarzı ıslahatlarla giderilmeye çalışılırken XVIII. yüzyıl itibariyle yegâne örnek Avrupa askeri teşkilatı ve nizamı olmuştur. Bunu sağlamak adına Avrupa'dan getirilen askeri uzmanlar eliyle ordu yenilenmeye ve çağa ayak uydurmaya çalışılmıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte batı tarzı ordu nizamı büyük ölçüde kurulmuş ve devlet yıkılana kadar bu usulle oluşturulan askeri teşkilat hizmette olmuştur.

Osmanlı ordusu sınırların genişlemesiyle beraber büyük bir savaş makinasına dönüşmüştür. Bu tarz bir ordunun organizasyonunu hayata geçirmek, hazırlıkların ve çalışmaların herhangi bir eksikliğe yer verilmeden ve tüm değişkenlerin birbiriyle intizamının sağlanması için muazzam bir proje yönetim felsefesine sahip olmayı gerektirmiştir.⁴⁷² Nakil ve iletişim imkânlarının günümüze oranla daha ilkel ve tamamıyla insan ve hayvan gücüne dayandığı bir zaman diliminde bu tarz organizasyonlar önemli kaynaklara ihtiyaç duymuştur. Günümüzde lojistik olarak karşılık bulan sefer öncesi ve sefer sırasında yürütülen işlemler Osmanlı literatüründe iâşe ve ikmal tabirleriyle karşılanmıştır.⁴⁷³

Osmanlı sefer organizasyonu içerisinde iâşe ve ikmal faaliyetleri, ordudaki

⁴⁷¹ Müçteba İlgürel, "Yeniçeriler", *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 386.

⁴⁷² Murat Kuruoğlu - Dostcan Sevim - Turgay Bağatur, "Osmanlı'da Proje Yönetimi Var mıydı?", 6. *İnşaat Yönetim Kongresi*, Bursa 2011, s. 270.

⁴⁷³ Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İâşe ve İkmalî: I. Ahmed Devri İnan Seferleri Örneği", *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 151.

askerlerin, nakil ve savaş aracı olarak kullanılan hayvanların beslenmesi için lazım olan iaşenin temini ve planlanan bölgelere nakledilmesi, savaşı finanse edecek mali kaynakların bulunması, savaşacak insan gücü ve yardımcı sınıfların toplanarak savaş düzenine sokulması olarak üç başlık altında gruplandırmak mümkündür. Osmanlı idaresi iaşenin temini noktasında avarız, nüzul, sürsat adı altında savaş ve kıtlık dönemlerinde ekstra vergiler toplamak suretiyle ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır. Bu vergiler yakın bölgelerden aynı, uzak bölgelerden ise nakdi olarak alınmaktadır. Örneğin sürsat zahiresi için yakın bölgelerden un, arpa, yağ, bal, koyun, ekmek, saman, ot, odun vb. olarak istenmektedir. Ancak XVII. yüzyılın sonları itibarıyla yaşanan mali sıkıntılar nedeniyle neredeyse tamamı nakit olarak tahsil edilmeye başlamıştır.⁴⁷⁴ Toplanan zahire ordunun sefer güzergahına göre belirli kazalarda orduya teslim edilmiş yahut da miri zahire ambarlarında depolanmıştır. Osmanlı seferleri Anadolu’da sağ kol, orta kol, sol kol olmak üzere üç hat üzerinde gerçekleştirilir ve yol teşkilatı da buna göre oluşturulurdu. Bu hatlar üzerinde zahire depoları kurularak ihtiyaçlar için sürekli bir kaynak hazırlamak yoluna gidilmiştir. Bu zahire depolarından en önemlileri Trabzon, Erzurum, Bayburt, Batum, Karahisar-ı Şarki, Van, Diyarbakir, Halep, Payas, Erzincan, Sivas, Samsun, Penek, Niğde, Çorum, Karahisar-ı Sahip, Konya ve Tokat şehirlerindeydi. Bu depolar sefer olsun olmasın dolu tutulmaya çalışılırdı. Askerin ekmek ve peksimet ihtiyacı kazalara pay edilerek tedarik yoluna gidilirdi. Örneğin Kuyucu Murad Paşa’nın Tebriz seferi sırasında Tokat’ın da içinde bulunduğu pek çok şehrin kadısına 3754 ton peksimet pişirilerek istenen yerlere nakledilmesi emredilmiştir.⁴⁷⁵

Muharip sınıfın toplanması noktasında merkezde kapıkulu askerleri ve eyaletlerde bulunan timarlı sipahiler başlarındaki idarecilerin komutasında menzil boyunca orduya dahil olurlardı. Askerler dışında onların maddi ihtiyaçlarını karşılamak adına orducu esnafı (bakkallar, helvacılar, şerbetçiler, leblebiciler, pastırmacılar, pirinççiler, arpacılar, yağcılar, tohumcular, sabuncular, kasaplar, sebzeçiler, bahçıvanlar, çadırcılar, ayakkabıcılar, terlikçiler, nalıncılar, nalbantlar, aşçılar, ekmekçiler, paçacılar, demirciler, kalaycılar, arabacılar, terziler, berberler, mumcular,

⁴⁷⁴ Ömer İşbilir, a.g.m., s. 151-153.

⁴⁷⁵ Tokat, Üsküdar’dan başlayan Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Göynük, Bolu, Gerede, Tosya, Hacı Hamza, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakir, Musul, Bağdat güzereğini oluşturan orta kol üzerinde yer alıyordu. Bkz. Cengiz Orhonlu, “Bayram Paşa Kervansarayı” *Vakıflar Dergisi*, S. 10, s. 200.

kokucular, bezciler, hallaçlar, çamaşırcılar, şalvarcılar, çuhacılar, eskiciler), manevi ihtiyaçlarını karşılamak için de vaiz, nasih, şeyh gibi kişiler sefere iştirak ederlerdi.⁴⁷⁶ Bu derece bir esnaf ve görevli kalabalığı ordunun sebze, meyve, et, tahıl ürünleri, maden ve hizmet anlamında ihtiyaçlarının sınırsızlığını gösterir niteliktedir. Böylesi bir ordunun sefer güzergahında yer alan şehirlerin çektikleri sıkıntıları tahmin etmek güç olmasa gerektir.

Seferin bir yılda tamamlanmaması üzerine ordu savaş yerine yakın bir bölgede tüm ihtiyaçları karşılanmak kaydıyla kışı geçirmek için Erzurum, Maraş, Diyarbakir, Urfa, Trablus, Sivas, vb. vilayet ve buralara tabi nahiyeler ve köyleri kışlak olarak kullanırdı. Kışlak adı verilen bu uygulamada tüm masraflar reayaya mükellefiyet olarak yüklenirdi. Her ne kadar halktan bedelsiz bir şeyler alınmaması emredilse de ahali bu durumdan hoşnut olmayarak zaman zaman ya kışlakçıları memleketlerine sokmak istememiş ya da kendileri memleketlerini terk ederek başka bölgelere kaçmışlardır.

Aslında en önemli vergi kalemi ordunun bitmek tükenmek bilmez asker ihtiyacı talebidir. Tokat tarih boyunca merkezi idarenin bu tarz isteklerine muhatap bir bölge olmuştur. Doğuda ve batıda girişilen uzun soluklu savaşlar halkı yorgun düşürmüştür. Söz konusu yüzyılın savaşlar panoramasına bakıldığında göz önüne şunlar dökülecektir. Yüzyılın başında 1711 yılında Osmanlı-Rusya arasında Prut Savaşı yaşanmıştır.⁴⁷⁷ 1716-1718 yılları arasında Pasarofça Antlaşması⁴⁷⁸ ile son bulan Osmanlı Venedik ve Osmanlı-Avusturya savaşları vardır. 1736-1739 yılları arasında Avusturya-Rus ittifakına karşı savaşılmıştır.⁴⁷⁹ Yüzyılın ikinci yarısında; 1768-1774 yılları arasında Osmanlı Rus Harbi⁴⁸⁰, 1787-1792 Osmanlı-Avusturya/Rus Savaşı⁴⁸¹, 1798-1801 Osmanlı-Fransa Savaşı⁴⁸² yaşanmıştır. Batıda bu mücadeleler olurken doğuda da

⁴⁷⁶ Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s.42-43.

⁴⁷⁷ Mesut Karakulak, "Türkiye'de Prut Savaşı Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAD*, C. 35, S. 59, 2016, s. 255-269.

⁴⁷⁸ Abdulkadir, "Pasarofça Antlaşması", *TDVİA*, C. 34, 2007, s. 177-181.

⁴⁷⁹ Hakan Karagöz, *1737-1739 Osmanlı Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2008.

⁴⁸⁰ Fatih Bozkurt, H. Ahmet Arslantürk, "İlginç Bir Kadı Sicili: 1768-1774 Osmanlı Rus Harbine Dair Kayıtlar", *History Studies*, C. 4/1, 2012, s. 47-88.

⁴⁸¹ Zülfiye Koçak, "1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2017, s. 459-490.

⁴⁸² Kamil Koçak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, S. II, 2008, s. 141-183.

Osmanlı-İran rekabeti XVII. yüzyıl boyunca savaflara neden olmuş ve 1723-1727, 1735-1736, 1742-1746, 1775-1779 yılları arasında sonucu neredeyse hiç değişmeyen uzun süreli mücadeleler yaşanmıştır.⁴⁸³ Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılın neredeyse tamamı savaflarla geçmiştir. Osmanlı ordusunun iae ve ikmal başlığı altında gereksinimleri düşünöldüğünde böylesi bir yükün halk tarafından karşılanmasının mümkün olmadığı görölecektir.

XVIII. yüzyıl Osmanlı ordusunun ele alındığı bir çalışmada mali yetersizlikler başlığı altında, ulufe giderlerinin karşılanamaması, lojistik için yeterli paranın temin edilememesi, merkezi hazine disiplininin olmaması nedeniyle düzensiz para aktarımı, teknik yetersizlikler, taşradaki koordinasyonsuzluk, ordunun niteliksiz elemanlardan oluşması vb. etkenler sayılmıştır.⁴⁸⁴ Orduyu finanse edecek hazinenin yetersizliği, rüşvet ve iltimasla kabiliyetsiz insanların ordu yönetimine girmesi sonuçta halk üzerindeki vergi baskısını ve diğer adaletsiz uygulamaları artırmıştır.

Savaflar her şekilde insan merkezli gerçekleşmiş ve Osmanlı ordusunun asker ihtiyacını karşılamak için taşra idarelerinden sürekli asker talep edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin orduya asker temini noktasında dayandığı toplumsal kesim Müslüman halk olmuştur. Mühimme defterleri ve Tokat kazası şeriyeye defterlerine yansıdığı kadarıyla asker taleplerinin yoğun olduğu görölmektedir.

Bu bağlamda Mühimme defterlerine yansıyan önemli kayıtlar mevcuttur. Örneğin; Üsküdar'dan İznikmid ve Sabancı ve Hendek ve Bolu ve Kastamonu ve Gerede ve Hersek ve Karacaviran ve Koçhisar ve Osmancık ve Kangırı ve Çerkeş ve Tosya ve Amasya ve Tokad ve Sivas ve (...) kadılarına ve kethüdâ yerlerine ve yeniçeri serdârları ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hitâben yazılan bir hükümde adı geçen yerlere bağlı kasaba ve köylerde bulunan ağalardan on aded bayrak açması ve her bir bayrak altında savaşmaya uygun yüzer nefer hazırlanarak nevrûzda Babadağı sahrâsında

⁴⁸³ Bkz. Alper Yıldırım, *I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi sosyal Bilimler Estitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017; Efdal As, "XVI. Yüzyıl'dan Cumhuriyet'in ilk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, 2010, s. 219-253; Abdurrahman Ateş, "XVIII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Osmanlı İran İlişkileri (1774-1779)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 3, 2008, s. 65-81

⁴⁸⁴ Yusuf Oğuzoğlu, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 20, İstanbul 2000, s. 300-303.

toplanmaları istenmiştir.⁴⁸⁵ 1743 tarihli bir başka hükümde ise, "... zikr olunan 672 nefer askerin henüz tamamlanmadığı ve bu sayının yedi yüze çıkarılarak yeniden hazırlanması gerektiği Bolu, Kastamonu, Ankara, Kangırı, Niğde, Tosya, Taşköprü, Arapkir, Tokad, Sivas şehirlerine bildirilmiştir.⁴⁸⁶ Bir diğer kayıta, İznikmid, Sabancı, Hendek, Bolu, Kastamonu, Gerede, Hersek, Karacaviran, Koçhisar, İskilip, Osmancık, Kengiri, Çerkeş, Tosya, Amasya, Tokat ve Sivas kazalarından bayrak açılarak piyade yüzer neferden bin nefer yeniden düzenlenmek suretiyle orduya ulaştırılmaları istenmiştir.⁴⁸⁷ Anlaşılan bu emirler defalarca yazılmış ve asker taleplerinin ciddiyetle karşılık bulması istenmiştir. Nitekim Tokat voyvodası ve naibi başta olmak üzere bölgenin idarecilerine yazılan bir hükümde, Tokat ve çevresinden orduya 250 sipahi serdengeçtinin istendiği bir bahane ileri sürülmeden ivedilikle bu askerlerin toplanarak orduya dahil edilmesi talep edilmiştir.⁴⁸⁸ Emrin yerine getirilmemesi üzerine bu defa 1788 tarihli bir diğer hükümde, daha önce Tokat ve havalisinden talep edilen iki yüz elli nefer süvarinin hâlâ görev yerlerine ulaşmadığı belirtilmiştir. Bu emrin yerine getirilmemesinde Tokat naibi ve voyvodası arasındaki ihtilafın etkili olduğu, bir an evvel birlikte hareket etmek suretiyle söz konusu askerlerin görev yerlerine ulaştırılması, aksi halde gecikmeye sebep olan kişilerin cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁴⁸⁹

Tokat şeriyeye defterleri XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bölgede yaşananlara dair önemli bilgiler içermektedir. Merkezi idarenin asker temini noktasında yüzyılın sonunda da Tokat kazası ve nahiyelerinden isteklerde bulunduğu görülmektedir. XVIII. yüzyıl ayanların Osmanlı merkezi idaresine karşı güçlerini artırdığı bir zaman dilimidir. Ve bunlardan pek çoğu merkeze karşı isyan halindedir. Bu isyanların bastırılması noktasında asker isteklerinin de ardı arkası kesilmemiştir. 1795'te çıkan Vidin ayanı Pazvandoğlu Osman⁴⁹⁰ isyanını bastırmak için 26 Aralık 1797 tarihinde Tokat ve nahiyelerinden savaşmaya uygun 300 süvari ve piyade istenirken⁴⁹¹ tekrarında Zile, Artova ve Kazabad'dan ikişer bin asker istenmiştir.⁴⁹²

⁴⁸⁵ BOA.MD.168, 264/326

⁴⁸⁶ BOA.MD. 79, 578/469.

⁴⁸⁷ BOA.MD. 190, 72/164

⁴⁸⁸ BOA.MD. 190, 234/235.

⁴⁸⁹ BOA.MD. 190, 100/215.

⁴⁹⁰ Kemal Beydilli, "Pazvandoğlu Osman", *TDVİA*, C. 34, 2007, s. 208-210.

⁴⁹¹ TŞS 3, 13/1. Bu emir TŞS 3, 18/1 numaralı kayıta tekrar edilmiştir.

⁴⁹² TŞS 3, 17/2.

Ayrıca tüm bu askerlerin masraflarını karşılamak adına da Tokat mahallelerinden 25004 guruş vergi talep edilmiştir. Bir türlü yola çıkarılmayan bu askerler için sürekli emir yazıları çıkarılmıştır.⁴⁹³ Doğu Karadeniz’de Rize ayanı Tuzcuzade Memiş’in isyanını bastırmak üzere Tokat’tan 373 asker istenmiştir. Ancak bu emre karşılık 110 asker toplanabilirken birçoğunun da silahı yoktur. Merkezi idare Sivas valisini bundan dolayı uyararak eksiklerin giderilmesini istenmişken başka bir olayda, Van’da Derviş paşanın isyanını bastırmak üzere Tokat ve nahiyelerinden 233 nefer istenmiş ancak defalarca bu emir tekrarlanmasına rağmen yeterli sayı toplanamamış, gidenlerin pek çoğu da kaçmıştır.⁴⁹⁴ Yerli nüfuz sahibi idarecilerin veya ayanların sadece buldukları bölgelere değil dolaylı olarak imparatorluğun tüm iskan alanlarına olumsuz etkisi olmuştur. Bahsi geçen isyanlar iç huzurun bozulmasına ve halkın maddi-manevi kaynaklarının tükenmesine yol açmıştır.

Ayanların dışında Osmanlı Devleti Fransa’nın Mısır’ı işgali üzerine mali ve askeri anlamda zor duruma düşmüştür. Elbette bu müşkülâtı çözmek üzerine devlet halka başvurmuştur. Osmanlı taşrasında bu durum takip edilmek istendiğinde birçok örnekle karşılaşmak mümkündür. Napolyon Bonapart’ın Mısır’ı işgali nedeniyle Şam Valisi İbrahim Paşa’nın emrine verilmek üzere Tokat’tan 1000 asker talep edilmiştir. Buna mukabil Tokat’ın asker sivil ileri gelenleri bu sayının eski kanuna uygun olarak azaltılmasını talep etmişlerdir. Tokat’ın karşılayabileceği limitler aşıldığı için artık yerelde bulunanlar usulünce merkezi idareye karşı seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Ancak bu tarz muhalefetin pek de dikkate alınmadığı ortadadır. Nitekim Mısır harbi için 1000 asker isteği karşılanamamasına rağmen bu defada 125 neferden müteşekkil 3 serdengeçti bayrağının açılması istenmiştir. Merkezi idare Tokat’tan istediği ölçüde asker alamayınca bu defa Tokat ileri gelenlerini, bir başka ifadeyle ayan namzedlerini devreye sokmuştur. Asker temini için Tokat ileri gelenlerden Katıroğlu Mir Halil 250 nefer, Bedesteni Salih Ağa 100 nefer, Çulhacı Elhac Emin 100 nefer, Topkara Elhac Mehmed’den 250 nefer talep edilmiştir. Askerlerin yeterli sayıda toplanamadığı ortadadır. Ancak bu istekler karşılanırsa bile nicel bir karşılıktan öte bir anlam ifade etmemektedir. Bu durumu merkezi idare çaresizlik içerisinde şu şekilde ifade etmektedir: Bir kazadan asker istenilince sahih kuloğlu kul seçilip gönderileceğine

⁴⁹³ TŞS 3, 23/1.

⁴⁹⁴ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 79-98.

askerlikten ve savaş şartlarından anlamayan çiftçi, ırgat, işe yaramaz, din ve ocak gayreti çekmez, harp cenk, yol ve erkân nedir bilmez kişiler gönderilmektedir. Netice itibariyle bu kişiler düşmana mukavemette yetersiz kalarak bir iki top sesini duyar duymaz kaçmaktadır.⁴⁹⁵ İşi askerlik olmayan halkın orduya alınması sadece cephedeki başarısızlıklara değil geldiği bölgede nüfusun düşmesine, ailelerin dağılmasına, güvenliğin bozulmasına, üretimin düşmesine ve söz konusu alanların terk edilmesine neden olmuştur.

Genel itibariyle istenen askerlerde aranan şart “savaşa tahammülü olmak” dır.⁴⁹⁶ Ancak savaş şartları ağırlaştığında herhangi bir ön şart gözetilmeksizin herkesin orduya alındığını da görmek mümkündür. Nitekim 30 Mayıs 1809 tarihli kayıta, Kadı, naib, voyvoda zabitan ve memleket ileri gelenlerine gönderilen emirde Rus seferine katılmak üzere ilgili tüm kaza ve nahiyelerden çiftçi ve çobanların dahi değnek ve asasını kaparak eli silah tutan herkesin ordunun yardımına koşmasının dini bir vazife olduğu vurgulandıktan sonra, kaza, kasabalar, nahiyeler ve köylerde bulunan tüm sipâhi ocağı kethüdâları ve binbaşılar, yüzbaşılar vs. askerlerin bir tanesi geri kalmayarak hepsinin derhâl Ordu-yu hümayuna sevk ve irsâl edilmesi emredilmiştir.⁴⁹⁷ Benzer bir kayıt yine Osmanlı-Rus savaşının bölgeye etkisini gösterir niteliktedir. 11 Ekim 1828 tarihli sicil kaydında, Sivas sancağına bağlı Tokat, Sonusa Artukabad, Erbaa, Zile, Kazabad, Han-ı Cedid, Niksar, Şarkipare, Hüseyinabad vs. kazalarından Rus harbi nedeniyle Kars ve Ahıska bölgesinin elden çıkması ve Erzurum’un tehdit altında olması nedeniyle adı geçen kazalardan bir an önce eli silah tutan herkesin Osman Paşa komutası altında Şark ordusuna dahil olarak cihad etmesi istenmiştir.⁴⁹⁸ Görüldüğü üzere savaş hali bölgede yaşayan askerlerin cepheye sürülmesiyle sınırlı kalmamış Rusların doğu cephesindeki tazyikleri, Osmanlı ordusunun bölgede yeni askere ihtiyaç duymasına yol açmıştır. Böyle bir durumda Tokat ve çevresinde bir seferberlik halinin yaşandığı ve kırsalda, elinde asa koyun otlatan çobana kadar herkesin cepheye gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu derece nüfus kaybının iskan alanlarını olumsuz etkileyeceği ortadadır.

Tokat, Osmanlı Rus savaşlarının defalarca etki alanı içerisinde yer almıştır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde bu durumu görmek mümkündür. Rusya ile başlayacak savaş

⁴⁹⁵ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 19-20.

⁴⁹⁶ TŞS 10, 83/2.

⁴⁹⁷ TŞS 12, 81/3; TŞS 12, 96/1; TŞS 12, 97/2; TŞS 12, 101/1.

⁴⁹⁸ TŞS 33, 102/2.

nedeniyle Tokat'tan 500 nefer istenmiş toplanamayınca bu defa yüz yirmişer kuruş nefer bedeli (150 nefer için) talep edilmiştir. Toplanan neferlerinde Edirne'de orduya katılmaları Çapanoğlu Cebbarzade'den talep edilmiştir. 1809 yılı sonuna kadar bu emirler tekrar edilmişse de bir sonuç alınamamıştır.⁴⁹⁹ Tokat ve çevre nahiyelerden asker talep edilmiştir. Ancak Tokat halkı o yıllarda ne asker toplayabilmiş ne de istenilen koyun ve zahireyi gönderilebilmiştir. Bu da yeni kanunsuzluklara yol açmıştır. Tokat ileri gelenlerinden Veyis Bey'den 300 askerle nevruzdan evvel orduya katılması istenmiş ancak bu emir birkaç defa tekrar edildiği halde yerine getirilmemiştir. Tokatlı Barutçu Abdullah 60 nefer, Pisik Yusuf ise 150 nefer hazırlamaya muktedirken firar etmişler evlerinin mühürlenmesi ve yakalanmaları emredilmiştir.⁵⁰⁰ Merkezi idarenin çaresiz istekleri devam ederek 1811 Ağustos/Eylül ayında bir kez daha Tokat ve nahiyelerinden asker, hayvan ve zahire talep edilmiş ancak askerlerin pek çoğunun kaçtığı hayvan ve zahire ihtiyacının ise giderilemediği bildirilerek sorumluların cezalandırılması ve ihtiyaçların giderilmesi istenmiştir. İranlı eşkıyaların sınır boylarındaki tecavüzlerini önlemek için Sivas eyaletinden 2500 süvari istenmiş bundan 393 tanesi Tokat ve nahiyelerinin payına düşmüştür. Bütün bu emirlere rağmen Tokat'ta bu sayı zorla tamamlanmış 322 tanesi de firar etmiştir. Kazova'dan 93 nefer firar etmiş, Şarkpare'den 137 nefer kaçmıştır. Bu durumu açıklayan bir emirde ise gönderilenlerin asker niteliği taşımadıkları ifade edilmiştir.⁵⁰¹

Merkezi idare bölgeden yeterli asker temin edemediğinde nasıl bir yöntem izlediği de cevaplanması gereken bir sorudur. Bu noktada 1828-29 Osmanlı Rus harbi sürecinde Tokat şeriyeye siciline yansıyan kayıtlar önemli bilgiler içermektedir. Şöyle ki, 29 Temmuz 1827 tarihinde, Tokat kadısı, voyvoda, memleket ileri gelenleri ve iş erlerine hitaben gönderilen emirde, Asakir-i Mansure'den Tokat nahiyelerine isabet eden isimleri (207 nefer) belirli kişilerden firar eden veya hava değişimi için gönderilenlerde dahil hepsinin toplanarak geciktirilmeden gönderilmesi istenmiştir. Her nahiyeden köylerinin büyüklüğüne ve gücüne göre asker istenmiştir. Örneğin Komanat nahiyesinden bu asker alımında Geksi ve İzbesti'den 1 asker, Üçgöl, Mamu ve Kadıvakfi köylerinden toplam 1 asker alınırken Bizeri gibi büyük bir köy hiçbir köy ile

⁴⁹⁹ TŞS 12, 40/2; TŞS 12, 81/3; TŞS 12, 96/1; TŞS 98/1.

⁵⁰⁰ Halis Turgut Cinlioğlu a.g.e s. 61-62.

⁵⁰¹ Benzer kayıtlar için bkz. TŞS 12, 40/2; TŞS 12, 81/3; TŞS 12, 96/1; TŞS 12 98/1; TŞS 12, 104/1; TŞS 12, 56/1; TŞS 12, 57/3; TŞS 12, 58/1; Halis Turgut Cinlioğlu a.g.e., s. 101-102

birleştirilmeden 1 asker talep edilmiştir. Komanat nahiyesinden toplamda 20 nefer istenirken Kafirni nahiyesinden toplam 14 asker talep edilmiştir.⁵⁰² 29 Ağustos 1828 tarihli bir başka kayıta ise Tokat ve nahiyelerine 171 nefer piyadeden 29'u Tozanlı olmak üzere 142 tanesi Tokat, Komanat ve Kafirni nahiyelerinin hissesine düşmüştür. Bu askerlerin derhal hazırlanarak Yüzbaşı Osman Ağa'nın emri altında Tokat'tan sevk ve şark ordusuna dahil edilmesi istenmiştir.⁵⁰³ Tokat ve nahiyelerine dair bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁵⁰⁴ Ancak merkezden gelen bu isteklerin arzu edildiği sonuçları vermediği de görülmektedir. Merkezi idare bu açığı vergi ile kapatmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Tokat ve nahiyeleri payına düşen neferler yeterli sayıda gönderilmeyince bunun yerine gönderilmeyen asker sayısınınca kaza ve nahiyelerden bedel talep edilmiştir. 25 Eylül 1828, Erzurum vâlisi ve şark ser-askeri Seyyîd Mehmed Saîd Gâlib Paşa maiyetinde gaza ve cihad etmek üzere dört beş bin asker tedarik edilmesi istenmesine rağmen bunun sağlanamadığı bu nedenle 1500 asker ve her asker içinde 250 guruş masraf talep edilmiştir. Tokat kazasının hissesine de 51239 guruş hazeriye düşmüştür.⁵⁰⁵ Bir diğer kayıt da ise, Sivas ve bağlı kazalardan talep edilen asker miktarının karşılanamadığı ve bu asker açığının Of ve Rize'den temin edildiği bildirilmiştir. Ancak bu askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak adına asker başı 250 gruşluk meblağın 1500 askerlik kısmının Sivas ve kazalarından toplanması emredilmiştir.⁵⁰⁶ Bahse konu edilen bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere bir bölgeden asker temin edilememiş olması malum bölgeyi yükümlülükten kurtarmamıştır. Neticede, devlet alamadığı insan kaynağının yerine bedelini talep etmek suretiyle halk üzerindeki baskısını sürdürmüştür. Devletin bölge insanı üzerindeki bu markajı iskan sahaları üzerinde de olumsuz etkilere neden olmuştur. Dolayısıyla Tokat ve nahiyelerinde avarızdan ve ehl-i örf baskısından kaçışın bir benzerinin yaşanarak kırsal yerleşmelerin terk edildiği söylenebilir.

Buraya kadar merkezi idare tarafından talep edilen asker, iaşe, vergi taleplerinin Tokat ve kırsalında nasıl bir karşılık bulduğunu açıklayan örnekler verilmiştir. Ancak bu baskının en çarpıcı karşılığı yöre halkı tarafından şu şekilde ifade edilmiştir. Mısır harbinin yoğun olduğu bir dönemde merkezi idare Kafirni nahiyesinden 25 asker

⁵⁰² TŞS 33, 40/1-2.

⁵⁰³ TŞS 33, 141/1.

⁵⁰⁴ TŞS 33, 102/1; TŞS 33, 79/3; TŞS 33, 150/1; TŞS 33, 143/2; TŞS 33, 141/1; TŞS 33, 120/3.

⁵⁰⁵ TŞS 33, 120/a.

⁵⁰⁶ TŞS 33, 105/a.

istemmiştir. Ancak ulema ve diğer ileri gelenler “yaklaşık bir yıldır nahiyemizde yer alan köylüler perakende ve perişan olmuşlardır. Almus ve Zuğru köyü dışında hiçbir köyde ahali olmayıp perişan oldukları daha önce bildirilmiştir. Bu nedenle asker isteğinin karşılanması mümkün değildir” şeklinde cevap vermişlerdir. Netice itibarıyla köylülerin tespit edilerek köyelerine gönderilmesi emredilmiştir.⁵⁰⁷ Kafirni nahiyesi Tokat’ın en eski Türk yerleşimlerinden biridir. Alevi Türkmen nüfusun yoğun olduğu bir coğrafya olması nedeniyle kültürel devamlılığı ve iskan devamlılığı olan bir bölgedir. XVIII. yüzyılın sonunda bahsi geçen etkenler nedeniyle nahiyenin iki köy dışında boşalmış olması baskının derecesini göstermesi açısından çok önemlidir. Benzer şekilde Gelmuğad nahiyesinde köy kayıplarının büyük oranda bu dönemde yaşanmış olması bölgenin tümünün aynı kaderi yaşamakta olduğunu göstermektedir.

3.3.5.Ehl-i Örfün Zulümleri

Beşeri anlamda insanların tüm olumsuzluklara karşı sığınağı devlettir. Devlet bu nedenle yaşam şartlarını adil ölçülerde belirleyen koruyucu bir yapıdır. Bu üst yapının merkezde veya taşradaki eli ise devlet görevlileridir. Devletin resmi temsilcileri sistemin her alanda sağlıklı işleyişinin teminatıdır. Ancak adaleti temin etmekle ve işleyişi dışarıdan tecavüzlere karşı muhafaza edecek idareci zümre problemlerin asıl kaynağına dönüşmüşse yani tuz kokmuşsa sonuç ne olmuştur? Bunun cevabına ulaşmak için Osmanlı resmi kayıtlarına göz atmak gerekmektedir.

Ehli örf olarak isimlendirilen zümre Osmanlı merkezi idaresi tarafından sürekli uyarılara maruz kalmıştır. Bu hususta yayınlanan kanunnameler olanın tespiti ve olacakların önünün kesmek adına önemli veriler sunmaktadır. Örneğin Kanunname-i Liva-i Malatya’da “ ...ve reayanın harmanları ölçüldükde öşrlerinin üzerlerinde koyub, zaman geçürüb, sonra narh-ı rûziden ziyade akçelerin alurlar imiş zulm-ı sarıdır...reayadan bedel-i öşr akçe talep olunmaya”⁵⁰⁸ denilmektedir. Yerel idarecilerin usulsüz vergi taleplerine bir başka örnek yine aynı kanunnamede tespit edilebilmektedir: “ ve sancak beyleri ve sipahiler raiyyetlerin birkaç gün ot biçmeğe deyü alub gidüb işlerin battal iderler imiş. Bid’ât olduğu sebepten ref’ olundu. Akçelerile rençber tutup biçtüreler, raiyyeti incitmeyeler. Ve her karyenin hasılı, defter mucibince

⁵⁰⁷ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 17.

⁵⁰⁸ Refet Yinanç – Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983, s. 3.

kısm olunduktan sonra subaşılık yazıcılık deyu ikişer akçe dahi alınurmuş ve harman zamanında her evden üçer akçe harman akçesi deyu alınurmuş ve yılda bir kere güz faslında kış yarağı deyu köyden köye birer mikdar buğday ve arpa ve birer davar ve birer mikdar bal ve yağ ve keçesi olan yerlerden birer keçe ve saman ve otluk ve kömür ve odun salub cüz'i verirler imiş. Bu cümle bid'ât ve zulm olmağın emr-i âli mucibince merfu' kayd olundu. Ve sancak subaşıları reaya taifesine konub akçesiz yem ve yemek taleb idüb cebrile alub rencide iderler imiş. Bid'ât ve zulm ve emr-i padişahiye muhalif olmağın ref' olundu. Güçle kimsenin evine konmıyalar ve akçesüz yem ve yemek almıyalar, her ne alurlar ise akçeleriyle değer behalariyle alalar".⁵⁰⁹

Taşra idaresinin en önemli denetçisi kadılardır. Ehl-i örfün suiistimallerine karşı merkezi idarenin birinci derece muhatabı olan kadılar bu tarz uygulamalara karşı uyarılarak halkın üzerinde oluşacak baskılara engel olması istenmiştir. “*Amma her üç ayda voyvodalar il üzerine çıkup gezüp reâyanın ahvâlin görmek emr olunmuşdur. Voyvodalar zulm eylememek için siz ki, toprak kâdilerisiz, voyvodalar ile siz dahi bile çıkup şöyle ki, siz bile varmağa mâni' olup mümkün olmayacak olursa, ol nahiyenin nâibine ısmarlayasız ki, il ve güne bile varub voyvodalar ile bile gezüb asla ve kat'a bir ferde zulm ve te'addî eylemeyeler*”.⁵¹⁰ Merkezi idare bunları talep ederken kadı ve naibler zulmün asıl kaynağına dönüşmüşlerdir. Genel anlamda adalatname türü belgelere yansıdığı kadarıyla kadı ve naiblerin suistimalleri şu şekilde sıralanabilir:

*Kadıların görev alanlarında bulunan bir kısım bölgelere bir nevi iltizam usulüyle naib atamaları, bu kişilerin de verdikleri parayı çıkarmak adına halkı soymaları

*Naib, kethüda ve adamları ile “il üzerine devre çıkıp” köy köy dolaşarak halkın evlerine konuk olup adamlarına ve hayvanlarına bedava yiyecek ve yem almak

*Bî namaz teftişi adı altında köylerden para toplamak

*Yetişkin murisler talep etmedikleri halde usulsüz miras taksimi yaparak ücret almak

*Emredilen vergilerden fazlasını toplamak

*Resm-i kısmet, nikah resmi, şer'i hüccet ve 'itakname gibi işlemlerden fazla para almak

⁵⁰⁹ Refet Yinanç – Mesut Elibüyük, a.g.e., s. 4

⁵¹⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunameleri*, Fey Vakfı Yayınları, C. 6, İstanbul 1999, s. 316

*Usulsüz tereke düzenlemek, eşyaların fiyatlarını fazla göstermek suretiyle resim kısmını yüksek almak

*İhtilafı timar ve zeametlere dair düzenlediği müraselelerle hak etmeyen kişilerin bunlara sahip olmasını sağlamak

*Zengin Müslümanları mal bulmuşsun, Celâlîlerle irtibatın var, eskiden suç işlemişsin suçlamalarıyla gümüş ve altın paralarını zabt etmek, malına konmak veya müflis mültezimlere kefil yazmak

*Rüşvet alarak suçluların kayıtlarını silmek

*Ahaliyi birbirine kefil yazarak fazladan sicil ve hüccet akçesi, muhızır ve hizmetkar akçası ve kefilname adı altında ücret almak

*Avarız hanelerini olduğundan fazla göstererek köylerden kendileri için fazla para koparmak.⁵¹¹

Görüldüğü üzere kadı ve naiblerin usulsüzlükleri ve halka eziyetleri çok çeşitli alanlarda ortaya çıkmış ve adeta sinekten yağ çıkarmak boyutlarına ulaşmıştır. Elbette sorunları engelleyecek kanun gücünü elinde tutan kişilerin bu tutumu art niyetli diğer idarecileri de cesaretlendirmiş ve kanunsuz eylemlerinde daha cesur hareket etmelerine neden olmuştur.

1595 tarihli adaletnâmede vezirler, beylerbeyiler, voyvodalar, sancak beyleri, subaşlar, mülk ve vakıf köylerin zabitleri, emin, amil gibi büyük küçük resmi görevlilerin on on beş atlı ile "il üzerine" çıktıkları, naiblerin de kendilerine katıldıkları, uğradıkları köylerden bedava yiyecek ve yem alıp çeşitli bahanelerle para topladıkları belirtilerek bu hareket yasaklanmıştır. 1609 tarihli bir diğer adaletnâmede ise doğrudan doğruya devre çıkma ve bu bahane ile halka yapılan zulüm konu edilmiştir. Hâlihazırda yaşanan Celâlî isyanlarının olumsuz etkisini atlatamayan halkın üzerine devlet görevlilerinin zulme varan istekleri de binince halk sığınacak bir liman bulamayarak yerlerini yurtlarını terk etmeye mecbur kalmıştır. Nitekim 1609 tarihli adaletnamede, 200-300 atlı ile devre çıkan beylerbeyi, sancak beyi ve voyvodaların halktan "kan öşrü", at, katır, deve, çeşitli malzeme, arpa, saman, odun, ot, koyun, kuzu, tavuk, yağ, bal alıp bunlara benzer salgunlar saldıkları, gerek Celâlî eşkıyasının gerekse bunların zulmü

⁵¹¹ Halil İnalçık, "Adaletnameler" *Belgeler*, TTK Yayınları, C. 3, S. 3-4, Ankara 1965, s. 75-79.

yüzünden köylerin boşaldığı, boşalan köylerin arazi ve çiftliklerinin devlet görevlileri tarafından satın alındığı, bu kanunsuz hareketlerin şiddetle yasaklandığı, çiftliklerin ve arazilerin derhal sahiplerine geri verilmesi veya terk edilmesi gerektiği, emre uymayanların cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁵¹²

Serkiçe sakinlerinden Babaturan oğlu Mustafa sipahi oğlanı namına reayanın yem ve yemeklerini para vermeksizin aldığı karşı çıkanları dövdüğü ve sefere giden timar ve zeamet sahiplerinin öşürlerini topladığı ve İstanbul'da çavuşbaşı olan Süleyman'ın arpalığında bulunan altmış dört yük mahsulü zapt ettiği ve seferlere katılmayarak sürekli fesat ve kötülük üzere olduğu⁵¹³ kaydında bir sipahinin halka zulmü görülmektedir. Bir başka örnekte, Cizye vergisi toplamaya gelen Kızıl Osman adlı sipahi, Habib adındaki kadı ile ağız birliği yaparak yanlarına iki yüz kadar sekban adında eşkıya toplamışlardır. Maiyetine aldığı bu adamlarla köy köy dolaşarak halkın yem ve yemeklerini, koyun ve kuzularını vb. mallarını zorla gasp etmiş cizyelerini de kanuna aykırı olarak üçer dörder yüz akça fazla alarak zulm etmişlerdir.⁵¹⁴

Kastamonu Beyi ve kadısına gönderilen hükümde, hükme esas teşkil eden şikayet, Kastamonu yakınlarında bulunan mezkûrâ kasabasının halkı kadıları Hasan'ın ehl-i örfle birleşerek haksız gerekçelerle akçelerini aldığı karyeleri gezerek erzak topladığı kanuna aykırı olarak sicil ve hüccet adı altında ikişer üçer yüz akçelerini aldığı ve bunların zulmünden vatanlarını terk etmek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.⁵¹⁵

Batum Beylerbeyine gönderilen bir hükümde, Bâzârsuyu kâdısı Mevlana Mustafa mektûb göndererek; Bâzârsuyu köyünden Himmet oğlu Mustafa'nın eşkıyalık yaptığı ve ehl-i örf taifesiyle gezerek fakir birçok kimseyi haksız yere suçlayarak akçe ve mallarını aldığı bölgede yer alan köylerin bunların şerrinden firar etmek üzere oldukları⁵¹⁶ kaydı yerel suç unsurlarıyla hemhal olan idareci zümresinin sebep olduğu ihtilaflara delalet etmektedir.

Gönderilen adaletnamelere rağmen usulsüz uygulamalar devam etmiştir. Örneğin, Zile hasları voyvodası olan Mehmed Çavuş'un reayadan kanuna aykırı olarak mal ve erzaklarını alarak zulmettiği, örneğinde Zile hasları çavuşu; Arapkir sancağı beyi

⁵¹² Feridun Emecen, "Devre Çıkma", *TDVİA*, C. 9, 1994, s. 250-251.

⁵¹³ BOA. MD. 75, 171/367.

⁵¹⁴ BOA. MD. 75, 172/369.

⁵¹⁵ BOA, MD. 72, 169/ 321.

⁵¹⁶ BOA. MD. 72, 265/422.

olan Ali zalim olup, fukarâya türlü zulümleri olduğu örneğinde sancakbeyi; Alaiye Mütesellimi olan Hüseyin eşkıya taifesinden iki üç yüz atlı ve sekban ile nahiyelere ve köylere devre çıkıp para ödemeksizin yem, yemek, koyun, tavuk, arpa, saman gibi mallarını alıp tecavüzlerde bulunup köylere yüz, iki yüz üç yüzer gruş salgunlar salarak köylere haddinden fazla zulüm ve kötülükte bulunduğu örneğinde ise mütesellim gibi ehl-i örfün zulümleri görülmektedir.⁵¹⁷

Celâlî isyanlarının yaşandığı dönemde Anadolu coğrafyasının tamamına kargaşa ve hukuksuzluk egemendi. Ancak XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde dahi durumun çok da değişmediği ve idarecilerin kanunsuz uygulamalarının özellikle kırsal kesimdeki halkı ve iskan alanlarını olumsuz etkilediği görülmektedir. Nitekim Trabzon eyaletinde 1650-1651 yılları bedelinin toplanması sırasında tutulan kayıtlara göre, Of kazasına tabi Guzalyo karyesinin 1601 yılından itibaren boş olduğu, Of kazasına bağlı Elanu, Yomra nahiyesine bağlı Ladom Kebir, Kaçlakuta; Torul kazasına bağlı Vaymane ve Sade, Akçaabat nahiyesine bağlı İpsil; Trabzon muzafatından Nefs-i Yomra; Akçaabat nahiyesine bağlı Cankara; Yomra nahiyesine bağlı Hara ve Maçka kazasına bağlı Makadele köyünün boş bulunarak bedellerinin toplanamadığı Trabzon mahkemesine bildirilmiştir. Trabzon Eyaletinde ehl-i örfün haddinden fazla ve hukuksuz topladığı vergiler, bölge genelinde büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştur. Köylerin terk edilmesine bu vergilerin sebep olup olmadığı kesin olarak belli olmamakla birlikte, sicillere, vergi istismarı, kanunsuz vergi toplama gibi sebeplerle yansımış kayıtlarda ehl-i örfün kanunsuz vergi toplaması sebebiyle halkın "terk-i mesken eyledikleri" ne dair açık ifadeleri köylerin neden terk edilmiş olduğu sorusunu cevaplar niteliktedir.⁵¹⁸

İmparatorluk topraklarının hemen tümünde idarecilerin yol açtığı olumsuzluklar benzer şekilde Tokat kazası ve nahiyelerinde de yaşanmıştır. Mühimme defterine yansıyan bir kayıta, "*Tokat ve civarında sâkin olan yeniçeri ve acemi oğlanı tâifesi reâyâ'ya ehl-i suka yüz âdet gurusş müzayede otuz gurusş faide virmek üzre tevzi' idüb ve ba'zıları dâhi selh nâmiyla akça virüb fukarâ edâ'ya kâdir olmayub ekserinin evlerin ve bağ ve bahçeleri ve davarların ve tarlaların fuzûlen çeküb zabt idüb ve ba'zıları nefsi-*

⁵¹⁷ Adem Keleş, *75 numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (s.172-331), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. 30-31.

⁵¹⁸ Kenan İnan, "Trabzon'da Yönetici Yönetilen İlişkileri (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları XXIII*, İstanbul 2003, s. 45-46.

Tokat'ta etmekçi ve bakkal olub rızkların narh cari üzre fûrûht vesayir ehl-i hiref-i bi veç dahl idüüb zulm ve ta'addî ettikleri"⁵¹⁹ şeklinde geçen cümleler yeniçeri ve acemi oğlanların kaza genelinde reayaya zulmettiklerini göstermektedir.

XVIII. yüzyılda da Tokat bölgesi ehl-i örf ve halk arasında yaşanan ihtilafların göstergesi pek çok olaya tanık olmuştur. Örneğin, Tozanlı nahiyesi halkı Sivas valilerinden ve rastgelenin zulümlerinden şikayetçi olmuşlardır. Bu durumun düzeltilmesi için merkezi idare başçuhadarı bölgeye göndermiş ve şikayet konusu kişilerin zulümden menedilmesi noktasında Tokat naibine emir göndermiştir. Bir başka olayda, Omala ve Bizeri köyleri ile bunlara bağlı olan bazı yerlerin mukataasını tasarruf eden İnce Ağa isimli şahıs “malikanem olan adı geçen köy ve bağlı bölgelerin halkı yurtlarını terk etmekte ve civar yerlere dağılmakta bu nedenle toplanacak vergilerim eksilmektedir” diye şikayette bulunmuş ve merkezi idare köylülerin buldukları mahalden geri gönderilmelerini istemiştir. Yol güzergâhında köylerin kurulması genel yerleşme prensiplerine uygun bir tarzdır. Ancak ulaşım kolaylığı hem devletin hem de devlete sırtını dayayarak haksız uygulamaların özellikle bu alanlarda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Örneğin, Tokat Sivas yolunun (Sulusokak-Yolbaşı-Çaybağları üzerinden Firedökse) Firedökse üzerinden geçmesi nedeniyle köyün yola yakınlığı tüfenkçi ve delil gibi askerlerin köylüden haksız vergi almaları ve eziyet etmeleri halkın şikayetine neden olmuş ve merkezi idare de durumun düzeltilmesi için Sivas valisi ve Tokat naibini uyarmıştır. Zaman zaman merkezi idarenin sorunlara uygun müdahaleleri yaptığını görmek mümkündür. Yerel idarecilerin suistimalleri bir örnek olarak, Biskincik köyünün Tokat kalesi dizdarının timarı olması ve dizdarın köy halkından kanunsuz isteklerde bulunması örneğin masraflarını halka ödetmesi ve köylünün ürünlerini hiçbir ölçü kullanmadan gasp etmesi mahkemeye intikal etmiştir. Neticede köylülerin haklı olduğuna karar verilmiştir.⁵²⁰

Delil ve Tüfekçiler gittikleri yerde kurban, avait, bayrak akçası adıyla paralar toplayarak halka zulmetmişlerdir. Bunlardan biri olan Çolak Ali adında bir delilbaşı Tokatlılardan aşırı isteklerde bulunmuştur. Buna karşılık halk “fakir düştük vermeyeceğiz” deyince şehir etrafında yol kesmeye ve soygunculuğa başlamıştır. Kapılı kapısız delil ve tüfekçiler halka zulmetmiş kömürcülerin korkudan Tokat'a gelememesi

⁵¹⁹ BOA.MD.75, s. 196/391

⁵²⁰ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 7-12.

nedeniyle kalhaneler işlememiştir. Yine bu gruptan Yusuf Alemdar, Silo Alemdar ve bunlara bağlı serseriler Omcalık mevkiinde iki kişiyi öldürmüş ve oduna giden otuz at ve katırı gasp etmişlerdir. Kırsalda da pervasızca hareketlerine devam ederek Yıldız nahiyesine bağlı Yıldız köyüne gelen hayvanlardan her biri için 50-60 kuruş vergi almışlar, kiliseleri basmışlar adam kaçırap fidye almışlardır. Ayrıca Canik ve Niksar taraflarından gelen yolcuların ipek yüklerini paralarını, Diyarbakır'dan İstanbul'a giderken Tokat'tan geçenleri Kovalı köyü civarında soymuşlardır. Bu işleri önlemek adına görevlendirilen kişileri de Komanat nahiyesine bağlı Avlunlar köyü yakınlarında soymuşlardır. Neticede her taraf bu eşkiyalar nedeniyle kapanmış ve ahali perişan olmuştur.⁵²¹

Tokat kalhanesi şehrin en önemli ekonomik tesislerinden birini oluşturmaktaydı. Dönemin sanayi kuruluşu niteliğindeki bu iş kolunun düzenli bir şekilde işleyişi merkezi idarenin ihtimam gösterdiği bir konu olmuştur. Bu nedenle bölge idarecileri sık sık uyarılmıştır. 1218/1803-1804 tarihli bir fermanda Sivas valisi ile Sivas ve Tokat kadılarına hitap edilerek “*Keban ve Ergani madenlerinde ve gerek ma'den-i mezkûra merbût Tokad Kalhânesi'nde istihdâm olunan ma'denciyân ve kazâlar ahâlilerinin zuhûr iden da'âvî ve nizâ'aları ve ahz ü kabz ve te'dîbleri ve sâ'ir cüz'î ve küllî umûr ve husûsları ber-vech-i istiklâl ma'den emîni ma'rifetiyle görüleb etrâf ve havâlisinde olan vülât ve kudât ve sâ'ir ehl-i örf tâ'ifesinden birisi hilâfına tasaddî-i ta'arruz ile ma'denciyân tâ'ifesini ve kazâ ahâlisini ihzâr veyâhud âhar bahâne ile tâ'cîz*” etmemeleri hususunda gerekli emirlerin verildiği belirtilmektedir. Ayrıca madenlerden sorumlu idareciler, madenlerin stratejik öneme haiz maddeler olması nedeniyle üretimin sıkıntıya uğramaması, emirlere uyulması, madenci taifesi, kalhane işçileri ve madenden geçimini temin eden kazalarda yaşayan halkın perâkende ve perîşân olmalarının önlenmesi, zarar ve hasarlardan korunması noktasında uyarılmıştır.⁵²²

Tokat kalhanesi sadece şehir merkezi için değil şehrin hinterlandında olan tüm yerleşmeler için hayati önem taşımıştır. Tokat kalhanesinin işleyişinde şüphesiz ehl-i örfün suiistimallerinin olumsuz etkisi olmuştur. Tüm bu idari zafiyete ek olarak

⁵²¹ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 23-25.

⁵²² Mehmet Beşirli, “Tokat Bakır Kalhanesi'nin Yönetimi (1793-1853)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1, Elazığ 2004, s. 248-249.

kalhanenin sanayi devrimi sonrasındaki teknik gelişmelere ayak uyduramayarak 1880'lerin sonuna doğru kapanması şehrin bir cazibe unsurunun daha kaybolmasına neden olmuştur.⁵²³ Artık Tokat şehri tarım potansiyeli ile sınırlanmış bir yerleşme haline gelmiştir. Ekonomik teşekküller bir şehrin nüfusunu korumasında ve göç almasında önemli bir etkidir. Yaklaşık iki yüzyıl Osmanlı maliyesine ve Tokat şehir ekonomisine büyük katkı veren bakır işletmelerinin kapanması kırsal yerleşmelerinde mutlak suretle olumsuz etkilenerek nüfusun cazibesini yitiren bölgeden göç ederek uzaklaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla terk edilen bir coğrafyada iskan alanlarının da zamanla yok olması doğal bir netice olmuştur.

Buraya kadar ele alınan kayıtlar göstermektedir ki Osmanlı idaresi altında yaşayan halk üzerindeki idareci baskısı her yüzyılda yaşanmıştır. Merkezi idarenin güç ve etkisinin azaldığı dönemlerde bu baskı ve zulüm atmosferi halkı nefes alamayacak noktalara getirmiştir. Her ne kadar çözüm amaçlı pek çok müdahale yapılmak istense de insanın bozulduğu bir ortamda bu tür suni müdahaleler olumlu netice vermemiştir. Yerelde çıkar odaklarının kol kola giriştikleri talan ortaklığı halkın yaşam gereçlerinin ellerinden alınmasına ve buldukları mahalleri terk etmelerine neden olmuştur.

3.3.6.Timar Sisteminin Bozulması/Değişimi

Türkçe'de dirlik sözcüğü ile eş anlamlı olarak kullanılan timar kelimesi bakım, ilgi anlamına gelmektedir. Osmanlı literatüründe ise Osmanlı merkez vilayetlerinde bir süvari birliğini ve askeri idari silsileyi desteklemek amacıyla yapılan ve miras yoluyla geçmeyen tahsisat anlamına gelmektedir. Timar sistemi, Osmanlı Devlet nizamının yalnızca askeri-idari teşkilatlanmasının omurgası olmakla kalmamış, aynı zamanda miri arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve devletin klasik döneminde tarıma dayalı ekonominin yönetiminde esas belirleyici etken olmuştur.⁵²⁴

Timar sistemi Osmanlı Devleti öncesi Türk –İslam devletlerinin tecrübe ettiği bir kurumdur. Bu kurumun dikkat edilmesi gereken en önemli özelliklerinden biri, yararlanıcının timarından ancak geçici olarak yararlanabildiği ve nadir istisnalar dışında bunu kendinden sonra gelenlere bırakamamasıdır. Bir başka önemli nokta ise timardan

⁵²³ Ali Açık "Tokat", s. 222.

⁵²⁴ Halil İnalçık, "Timar", *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012, s 168.

yararlanma hakkının ancak hizmet karşılığı devredilmesidir. Bilinenin aksine bu hizmet mutlaka her zaman askeri nitelikte değildir ve sivil nitelikli de olabilir.⁵²⁵

Dirlikler belirli şartlar dahilinde devlete hizmeti görülen kişilere verilirdi. Bu konuda birçok kaynaklarda bulunan muhtelif kayıtlara göre sipahizade olmayanlara timar verilmez ve bir kimse de sipahizade olduğunu iki zeamet sahibi ve on timar sahibinin şahadeti ile ispat etmeğe mecburdur. Ancak raiyetten yiğit olanların devlete hizmeti ve yararlığı⁵²⁶ görülen ve seferde serdarların, sefer olmadığı zamanlarda da serhat beylerbeyinin takdirlerini kazananlara da formalitesine uygun olarak timar verildiği bilinmektedir. Koçi Bey seferde baş ve dil getirmesinin şart olduğunu ifade etmektedir. Zeametler ise alaybeylerine, timar defterdarlarına, timar kethüdalarına, divan kâtip ve çavuşlarıyla müteferrikalar vb. orta derecedeki devlet adamlarına verilirdi. Ancak timar sahipleri de yararlık göstererek terfi eder ve zeamet alabilirlerdi. Haslar ise hükümdarlara, şehzadelere, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, defterdar, nişancı ve benzeri gibi büyük devlet adamlarına verilir ve bunların dirlikleri memuriyetleri süresince geçerli olurdu.⁵²⁷

İmparatorluk arazisi resmi yazıcılar eliyle defterlere kaydedilmiştir. Arazi diğer bir deyişle çiftlik ünitesi kimin üzerinde ise sahibi ile birlikte yazılmıştır. Ayrıca timar defterleri adı verilen ve çiftçi isimleri, arazi miktarları, yükümlü oldukları vergiler, mahsulden alınacak öşürün tespit edilerek her köyden yıllık ne kadar vergi tahsil edileceğinin hesaplandığı kayıtlar düzenlenmiştir. Dolayısıyla merkezi idare tarımsal üretim merkezleri olan köylerin her birinin ekonomik işleyişe katkısını belirlemiştir. Buradan hareketle defterlerdeki kayıtlara dayanarak timar tevcihatında bulunulmuştur. Fatih devri ve öncesinde en aşağı derecedeki bir timar bedeli yıllık 1000 akçe olarak kabul edilmiştir. Örneğin bin akçelik geliri olan bir köy sisteme yeni girmiş sipahiye verilmiştir. Zeamet sahipleri söz konusu olduğunda gelir basamağı 20 bin akçe üzerine çıktığı için bu geliri karşılayacak köy sayısı da on hatta on beşi bulmaktaydı. 100 bin üzeri gelire müteallık has sahipleri ise 30 ve üzeri sayıda köyün hâsılatını idare ederlerdi. Has ve zeamet sahipleri kendilerine ait köylerin güvenliğinden sorumlu

⁵²⁵ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. 99.

⁵²⁶ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: "Terakki" Tevcihi", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 11, 2010, s. 239-241.

⁵²⁷ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Timarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 1, Ankara 1944, s. 81.

olmakla birlikte bu yetkileri nedeniyle ayrıca nakdi bedeller alma hakkına da sahiptir.⁵²⁸

Bu sistemle, Osmanlı Devleti varlığının sürekliliği açısından önemli olan üç temel işlevin yürütülmesini sağlamış ve üstelik merkezi hazineden önemli bir harcamaya girmeden, ülke çapında gücünü artırmıştır. Bu fonksiyonlardan ilki, Timar sisteminin askeri yönüdür. Devlet, aynı olması nedeniyle toplaması mümkün olmayan vergileri sipahilere tahsis ederek onların geçimini sağlamış ve böylece önemli bir harcamaya girmeden sayıları yüz binleri bulan muazzam bir orduya sahip olmuştur. İkincisi, timar sisteminin askeri işlevine dayalı olarak gelişen idari fonksiyonudur. Bu özellik sayesinde devlet, görevlendirdiği ve doğrudan merkeze bağlı olan timarlı sipahilerle otoritesini ülkenin en küçük idari birimlerine kadar yayma imkanını elde etmiştir. Böylece merkezi devlet hem kendisine karşı tehdit oluşturabilecek yerel güçlerin gelişmesini önlemiş, hem de vergi kaynağını oluşturan reyanın güvenliğini sağlamıştır.⁵²⁹ Üçüncüsü ise sistemin ekonomik fonksiyonudur. Eyaletlerden toplanması gereken aynı vergiler için geniş bir memur kadrosu gerekirken bu sistem sayesinde zaten bölgede görev yapan timarlı sipahiler üzerinden vergiler toplanmıştır. Dolayısıyla ekstra bir harcamayla hazinenin zarara uğraması önlenirken reaya ve ekip biçilen arazi üzerindeki baskıda uzun vadede engellenmiştir. Hattızatında devrin şartları içerisinde devletin, bahse konu olan memurları yetiştirmesi, maaş vermesi mümkün olmadığı gibi, mali teşkilatlanması da bu tarz bir organizasyona uygun değildir. Böylece, devlet, miri arazide timar sistemini uygulayarak hem toprakların büyük bir kısmını doğrudan kendi tasarrufu altında tutmuş, hem de merkezi hazineden harcama yapmaksızın ordunun asker ihtiyacını temin etmiştir.⁵³⁰

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren içerde ve dışarıda yaşanan gelişmelerin etkisiyle Osmanlı klasik döneminin motor gücü konumundaki timar sisteminde bozulmalar yaşanmıştır. Sistemin çözülmesine neden olan temel etkenler;

- 1- Klasik Osmanlı üretim ve tüketim modelinin XVI. yüzyıl itibarıyla Avrupa merkezli kapitalist sisteme eklenmesi ya da çevreleşmesi

⁵²⁸ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1-2'den ayrı basım, 1955, s. 44-45.

⁵²⁹ Halil İnalçık, a.g.m., s.222.

⁵³⁰ H. Veli Aydın, "Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", *OTAM*, s. 12, 2001, s. 67-68.

- 2- XVI. yüzyılda tüm Avrupa ve Osmanlı Devleti'ni etkisi altına alan Amerikan gümüşünün istilası
- 3- Yüzyılın sonlarına doğru Akdeniz havzasında yaşanan nüfus artışı ve toprak üzerindeki baskısı
- 4- Fiyat devrimi olarak nitelenen önlenemez pahalılık ve paranın değerinin düşürülmesi
- 5- Yasak olmasına rağmen Avrupa'ya gerçekleşen tahıl ihracatının tarımsal ürünlerin fiyatlarında kontrolsüz bir artışa neden olması
- 6- Gelir açığını kapatmak adına uygulanan iltizam sistemi ve yabancı tüccarlara sağlanan ayrıcalıklar nedeniyle merkez-kaç kuvvetlerinin güçlenmesine paralel olarak merkezi idarenin taşradaki etkinliğinin azalması
- 7- Avrupa savaş tekniği ve teknolojilerinde yaşanan değişime karşı koyabilmek amacıyla atlı birliklerin önemi azalırken ateşli silah kullanabilecek asker ihtiyacının artması ve bunu sağlamak adına nakit ihtiyacının fazlalaşması
- 8- Timarlı sipahilerin sebepsiz seferlere katılmaması veya ordudan kaçmaları
- 9- Timarlı sipahilerin refah düzeyinin düşmesine paralel sayılarında da yaşanan trajik düşüşler
- 10- Girişilen uzun süreli savaşlarda yaşanan mali ve askeri güçlükler
- 11- İltizam ve malikane sisteminin yaygınlaştırılarak timar topraklarının dönüştürülmesi
- 12- Birçok timar ve zeamet toprağının yüksek rütbeli devlet görevlilerine arpalık olarak verilmesi

şeklinde sıralanabilir.⁵³¹

Bunun bir bozulma mı yoksa değişim mi olduğu konusu tartışmaya açık bir alandır. Ancak bozulmanın kendisi son kertede bir hal değişimini ifade etmektedir. Örneğin sistemin olgun ve doyurucu döneminde sipahiler kendi geçimlerini ve yetiştirdikleri cebelünün ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir konfora sahiptir. Ancak, XVI. yüzyılın son çeyreğinde timar sistemindeki aksaklıkların daha belirgin hale gelmesiyle sipahiler geçim şartları itibarıyla gerilemiş ve fakirleşmiştir. Sipahiler sefer için ihtiyaç duydukları bütün teçhizatı ve yiyeceklerini yanına almak zorundaydı. Ancak timarların

⁵³¹ H. Veli Aydın, *Osmanlı İmparatorluğunda Timar Sisteminin Kaldırılması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992, s. 18-26.

değerindeki düşüşle beraber gereken teçhizatın fiyatlarındaki artış bir tımarlı sipahinin uzun mesafeli seferlere katılmasını neredeyse imkansız hale getirmiştir. 1584 yılı itibarıyla tımarların mevcut değerlerinin ve yükümlülüklerinin aynı kaldığı bir ekonomik düzende paranın değerinin düşürülmesiyle yaşanan enflasyon yüzde yüzlere ulaşmıştır. Böylesi bir ortamda Osmanlı kaynakları sipahilerin gün geçtikçe daha da fazla köylüyü baskı altına alarak zorla vergi topladıkları ve pek çoğunun eşkıya çetelerine katıldıklarını göstermektedir.⁵³²

Tımarlı sipahilerin genel durumu XVI. yüzyıl boyunca gerilemiştir. Çiftçiler, iktisadî bir darlık içine düşerek, tarımsal aktivitelerden uzaklaşmaya başlamış ve sipahiler bundan zarar görmüşlerdir. Reaya ile tımar sahipleri ve beyler arasında ilişkiler gün geçtikçe geçimsizliklere neden olmuştur. Yine uzun süreli savaşlar, sınır görevleri vb. yükümlülükler nedeniyle tımarlı sipahilerin üzerindeki baskı artmıştır. 1570 Kıbrıs seferi ile ortaya çıkan seferden kaçışlar III. Murad'ın İran seferinde daha da yoğunlaşmıştır. Yaşanan memnuniyetsizlikle birlikte tımarlı sipahilerde disiplin bozulmuş, eşkıyalık ve soygunlarda rol almaya başlamışlardır. Yüzyılın ortalarından itibaren şehzade isyanlarında ve suhte isyanlarında rol almışlardır. Devlet tımarlı sipahilerin öneminin askeri ve idari anlamda azalmasına binaen bu açığı kapatmak için Merkezi orduda kapıkullarının sayısı artmış benzer şekilde taşrada çıkarları zedelenen beyler ücretli askerler “kapı halkı” toplayarak tımarlı sipahiler sistem dışına itilmiştir. XVII. yüzyıla gelindiğinde tımarlıların yerini alan sarıca sekban ve levent ismiyle anılan askerlerin bu defa Anadolu'da Celâlî isyanları olarak anılan büyük kaosda rol aldıkları görülmüştür. Tımarlıların boşalttığı alanı dolduran ücretli askerler grubu devletin derdine deva olmaktan ziyade yeni problemlerin çıkışına neden olmuşlardır.⁵³³

İç ve dış sebepler marifetiyle tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar kelebek etkisi yaratarak Osmanlı mali, idari, içtimai ve askeri sisteminde değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Tüm bu olan biten içerisinde ziyadesiyle etkilenen ise halk olmuştur. Tımarlı sipahilerin seferi finanse etmek adına başvurdukları kaynak halktır. Aslında tımarlı sipahilerin sefere çıksın veya firar etsin her halükarda işin faturasını ödeyen reaya olmuştur. Keza sipahilerin eşkıya olması, suhtelere veya Celâlîlere katılması da aynı neticeyi doğurmuştur. Tımarlıların sahneden çekilmesiyle ortaya çıkan levendat taifesinin de son kertede baskı uyguladığı kesim çiftiyle çubuğuyla uğraşan

⁵³² Halil İnalçık, a.g.m., s. 171.

⁵³³ Mustafa Akdağ, “Tımar Rejiminin Bozuluşu”, *DTCF Dergisi*, C. 3, S. 4, 1945, s. 426-427.

köylüler olmuştur. Elbette köylünün etkilendiği bu kaostan iskan alanları da nasibini almıştır. Dönemin şahitleri durumu her yıl bir İran üzerine bir Rumeli taraflarına yapılan seferler nedeniyle Anadolu'da pek çok şehir halkının dağıldığı ve perişan olduklarını hatta Celâlî ve eşkıya gruplarına dahil oldukları, yine Anadolu'da birçok köyü bu süreç ve şartlar içerisinde harap ve viran bir durumda resmetmişlerdir.⁵³⁴ Keza mühimme kayıtlarında tımarlı sipahilerin iskan alanlarına tecavüzleri açıkça görülmektedir. Örneğin bir mühimme kaydında, Serkiçe sakinlerinden Babaturan oğlu Mustafa, sipahi oğlanı namına halkın yem ve yemeklerini para vermeksizin aldığı, karşı çıkanları dövdüğü ve sefere giden timar ve zeamet sahiplerinin öşürlerini topladığı ve İstanbul'da çavuşbaşı olan Süleyman'ın arpalığında bulunan altmış dört yük mahsulü zapt ettiği, seferlere katılmayarak sürekli fesat ve kötülük üzere olduğu⁵³⁵ bildirilmektedir. Diğer bir kayıta ise, cizye vergisi toplamaya gelen Kızıl Osman adlı sipahi kadı ile işbirliği yaparak yanlarına iki yüz kadar eşkıyayı toplamışlardır. Maiyetine aldığı bu adamlarla köy köy dolaşarak halkın yem ve yemeklerini, koyun ve kuzularını vb. mallarını zorla gasp etmiş cizyelerini de kanuna aykırı olarak üçer dörder yüz akça fazla almak suretiyle halka zulüm etmişlerdir.⁵³⁶ Görüldüğü üzere sipahiler yerelde farklı unsurlarla ittifak halinde halka baskı uygulamışlardır. Rum beylerbeyine, Tokat ve Artukabad Kadılarına gönderilen bir hükümde, Rum Beylerbeyi mektup göndererek Sivas sancağında 6000 akçe timar sahibi olan Yakup adlı sipahinin Yabanâbâd muhafazasına memur iken buraya gitmediğini buna karşın o zamandan beri sefere gitmediği halde hile ile mukarrer nameler düzenleyerek hak talep ettiği belirtilmiştir.⁵³⁷ Kayıttan anlaşılacağı üzere sipahiler seferlere katılmaktan imtina ederken menfaatlerini muhafaza etmek adına her türlü usulsüzlüğe başvurmaktadır.

Tokat Şeriye mahkemesine yansıyan bir davada, Tokat kalesi dizdarı kendisine ait timar topraklarının bulunduğu Kazabad nahiyesine bağlı Biskincik köyü ahalisinden kanunsuz isteklerde bulunmuş, böyle bir hakkı olmadığı halde masraflarını halka ödetmiş ve köylünün ürünlerini hiçbir ölçü kullanmadan gasp etmiştir. Halk durumdan rahatsız olarak şikayetçi olmuş ve davalarında haklı bulunmuşlardır.⁵³⁸

27 Şubat 1650 tarihli kayıt da, Sivas beylerbeyi, kâdılar, kapucubaşılara, tımar

⁵³⁴ Osman Gümüştü –Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s. 252.

⁵³⁵ BOA. MD. 75, 171/367.

⁵³⁶ BOA. MD. 75, 172/369.

⁵³⁷ BOA. MD.54, 12/709.

⁵³⁸ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 12.

sisteminin uygulandığı köylerdeki halkın çoğunlukla perâkende ve perişan olduğu için çevredeki köylerin ahalisi dağılan köylerin arazisini ektiği yaylaklarında yaylayıp otundan, suyundan yararlandıkları belirtmiştir. Ayrıca birçok karyenin arazisini çiftlik formunda zabt ederek kullananlardan kanuni bedellerinin tahsil edilmesi, bölgede çatışmaya izin verilmemesi, tımar ve zeamet sahipliği ile alakası olmayanların da müdahalesinin önlenmesi emredilmiştir.⁵³⁹

Yukarda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, tımar sisteminde yaşanan olumsuzluklar zincirleme bir etkiyle merkezden taşra idaresine şehirlerden kırsal alanlara kadar pek çok alanda adaletsizliklere ve iskan alanlarının tahribatına yol açmıştır. Sipahilerin haksız vergi talepleri ve eşkiyalık faaliyetleri zamanla halkı çaresiz bırakmıştır. Reayadan kimisi bu cendereden kurtulmak adına devlet kapısına girmek istemiş kimisi ise farklı diyarlara göç ederek güvenli alanlara doğru bir kaçışa başvurmuştur. Sonuç itibarıyla XVII. yüzyılın değişim ve dönüşüm sürecinde klasik dönemin kurumları ömrünü tamamlayıp işlevini yitirirken beraberinde kırsal yerleşmelerde de tahribata bağlı olarak kayıplara neden olmuştur.

3.3.7.Vergi Zulmü

Devletin tüm hizmetlerini yürütmek noktasında birinci öncelikli mali kaynağı halktan topladığı vergilerdir. Vergi, devletin veya devletten aldığı yetkiye dayanan kamu tüzel kişiliğinin devlet işleyişini ve kamuya ait faaliyetlerinin ihtiyaç duyduğu harcamaları karşılamak veya kamusal görevlerini yerine getirmek amacıyla ekonomik birimlerinden kanuni çerçeve içerisinde kalmak şartıyla ve hukuki zorlama altında, özel bir karşılık vaadi olmaksızın geri vermemek üzere aldıkları paralar tutarı, olarak tanımlanabilir.⁵⁴⁰

Osmanlı klasik çağında vergi kelimesin karşılığı olarak kullanılan en yaygın ifade “*teklif/tekalif*” kavramıdır. Tekalif vergi, resim gibi nakdi, ayni ve bedeni yükümlülükleri içerecek biçimde geniş kapsamlıdır ve tekalif-i şeriyye, tekalif-i örfiyye diye ikiye ayrılır. Tekalif-i şeriyye zekat, öşür, haraç ve cizyeden ibarettir. Tekâlif-i örfiyye ise tekâlif-i adiyye ve tekalif-i şakka olarak iki çeşittir. Tekâlifle ilgili bir başka taksimde ise tekâlif-i şeriyye-tekalif-i fevkalade ayırımı yapılmış ve “*devletin olağan*

⁵³⁹ AŞS 7, 98/1.

⁵⁴⁰ Halil Nadaroğlu, *Kamu Maliyesi Teorisi*, Beta Basın Yayın ve Dağıtım, İstanbul 2000, s. 213.

üstü ihtiyaçları için hükümdarın emriyle vazolunan teklif” şeklinde tanımlanan tekalif-i fevkalade de tekalif-i örfiyye ve tekalif-i şakka kısımlarına ayrılmıştır. Tekalif-i örfiyye savaş dolayısıyla hazineye yeterli gelirin bulunmamasına dayalı olarak “*tekalif-i adiyeye kavaidine tevfikân tarh ve tahsiline mesağ-ı şeri bulunan teklifler*”, tekalif-i şakka ise “*böyle bir ihtiyaca müstenid ve tekalif kavaidine muvafık olmayan ve binaenaleyh vaz ve tahmiline cevaz-ı şeri bulunmayan teklifler*”dir.⁵⁴¹

Osmanlı’da vergilerin muhatabı reaya yani yönetilen kesimdir. Vergilerden muaf olanlar genel anlamda askerîler olarak ifade edilebilecek devletin resmi hizmetinde olan görevlilerdir. Vergiden muaf kesimde ise üç kademe mevcuttur. Devlet temelde üç vergi alanında muafiyet vermiştir. Bunlar avarız, raiyyet rüsumu ve şer’i vergilerdir. Şer’i vergilerden muafiyet olağanüstü durumlarda yapılmıştır. Sipahi hakkı sayılan ve hemen hemen daima timara tahsis edilen raiyyet rüsumundan muafiyete, genellikle eşkinci yazılan yani resmi hizmete giren halk yararlanırdı. En yaygın olarak ise avarız-ı divaniyye vergisinden muafiyet verilmiştir. Rüsum-i raiyyetten muaf olanlar aynı zamanda avarız-ı divaniyyeden de muaf tutulurlardı. Şer’i vergilerden muaf olanlar ise bahsi geçen iki vergiyi de ödemezlerdi. XVI. yüzyıl itibariyle devlet artan gelir ihtiyacı doğrultusunda bir hizmet karşılığı daha önceden muafiyet elde eden reayadan aşar ve raiyyet rüsumu muafiyetlerini kaldırmış ve sadece avarız muafiyeti tanımaya başlamıştır.⁵⁴²

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan Tanzimat reformlarına kadar geçen yaklaşık beş buçuk asırlık dönemde mali teşkilatın gelir kısmının ana unsurunu teşkil eden vergilendirmeye ilgili iki önemli ayırım söz konusu olmuştur. Bunlar Şer’i ve Örfi vergilerdir. Şer-i vergiler grubu içerisinde zekât, zekât-ı sevâim (hayvanlardan alınan vergi olup Osmanlı Devleti’nde ağnam vergisi olarak alınmıştır), öşür (zirâî ürün vergisi), rikâz (maden ve defîne vergisi), zekât-ı âşir (gümrük vergisi), cizye (gayrimüslim tebaadan alınan baş vergisi), haraç (gayrimüslim tebaadan alınan arazi vergisi), yâve ve kaçgun resmi (lukata)’dır.⁵⁴³

Örfi vergiler, tekâlif-i divaniye (avârız-ı divaniye) ve rüsûm-u örfiye olarak iki

⁵⁴¹ M. Macit Kenanoğlu, “Vergi”, *TDVİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 52-53.

⁵⁴² Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 52.

⁵⁴³ Yılmaz Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Vergi Adaleti”. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012*, s. 153-155; Halil Cin – Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi I. Cilt Kamu Hukuku*, Timaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 293-305.(Kütüphaneye bak salon 3).

ana başlık altında toplanmıştır. Avâriz-ı divaniye, divan kararı ya da padişah emriyle toplanan vergilerdir. Başlangıçta savaş zamanlarındaki masrafları karşılayabilmek için toplanırken, sonraları hazinenin sıkıntısını gidermek amacıyla sıkça başvurulmuş bir yükümlülüğe dönüşmüştür. Söz konusu vergiler beldelere topluca konup, hane başına tarh olunur ve taksitle ödenirdi. Önceleri aynî iken 1718'den itibaren nakdî olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Başlıca avâriz vergileri şunlardır; İmdâdiye-i seferiye (ordu sefere çıkacağı zaman toplanan vergi), İmdâdiye-i hadâriye (sefer olmayan dönemlerde ordu giderleri için toplanmıştır), İâne-i cihâdiye (muharebeye yardım için geçici olarak alınan bir vergi), Avâriz akçesi; (avâriz hanesi başına alınan ve zamanla paranın değerinin düşmesine paralel olarak miktarı artırılan maktu ve nakdî bir vergi), nüzûl, sürsat ve işтира bedelleri (ordunun zahire, yem, yiyecek, yakacak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik vergiler) isimleriyle alınan vergilerdir.⁵⁴⁴

Rüsûm-u Örfiye, devletin idare ve yargı organlarının yerine getirdikleri görevleri karşılığında ahalden aldıkları vergilere denir. Rüsûm-u örfiyenin belli başlıları şunlardır. Birinci grupta yer alan rüsûm-u örfiye bâd-ı hevâ vergileri olarak anılmaktadır. Bunlar, tapu tahrir defterine kaydedilen resm-i arus (gerdek resmi), resm-i cürmü cinayet (ehl-i örfün dirlik içindeki cezaları infaz görevi karşılığında aldığı resim) ve tapu resmidir. İkinci grup ise diğer rüsûm-u örfiyeyi ifade eder. Bunlar, kasaphane, kellehane, paçahane, kelle, ayak, ciğer parası gibi hayvan kesimine ilişkin olanlar; otlatılan hayvanlar üzerinden alınan ağıl, çit, kışlak ve yaylak resimleri; muhtesiplerin belediye hizmetleri için aldıkları ihtisab resmi; kadıların tereke taksimi için aldıkları resm-i kısmet, resm-i nikah, resm-i hüccet ve benzeri resimlerdir. Görüldüğü kadarıyla bu tür yükümlülükler devletin yürüttüğü idari ve yargısal hizmetlerin karşılığında aldığı vergilerdir.⁵⁴⁵

Tarıma dayalı Osmanlı ekonomik yapısı küçük köylü işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik bir teşekkül olup çiftthane sistemine dayanmaktadır. Bu sistemde bir çift öküzü olan aile bir işletme ünitesi oluşturmaktadır. Söz konusu bu işletme bir haneyi ifade etmektedir. Devletin aldığı çift resmi, sadece şahsi bir vergi olmayıp daha

⁵⁴⁴ Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı: Kamu Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 710-711.

⁵⁴⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 295-296.

çok bu haneden alınan bir kombine vergidir.⁵⁴⁶ Hane ayrıca olağanüstü hallerde alınan tekâlif türü (avarız) vergiler içinde geçerli bir mali birim olmuştur. Osmanlı Devleti örfi vergi ve sorumlulukların genelini çift resmiyle ilişkili hane birimi ölçüsüne göre rüsum, tekâlif-i örfiye ve avarız-ı divaniye sistemi adı altında organize etmiştir.⁵⁴⁷

Osmanlı Devleti vergi sisteminin en önemli vechesi temeli kanunilik ilkesine uygun bir sistem kurmuş olmasıdır. Özellikle klasik dönem de buna riayet edildiğini ve aksaklıkları adaletname ve kanunnameler ile sürekli denetledikleri ve çözüm noktasında başarılı oldukları söylenebilir. Vergide kanuniliğin ve dolayısıyla adaletin sağlanması için pek çok kanunname çıkarılmıştır. Ancak bu kanunnamelerin çoğu çeşitli vergilere ilişkin olmayıp, yalnız her sancağın iktisadi gücüne göre alınması gereken vergileri kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nin fetihlerle ele geçirdiği yeni bölgelerde inceleme ve araştırmalar yapılmış, bölgenin ekonomik, sosyal ve siyasi durumu tespit edilmiştir. Bu araştırmalar neticesinde bölgede uygulanan eski vergi sistemi de gözden geçirilerek memleketin o günkü ekonomik yapısı belirlenmiştir. Geçmişe nazaran vergi gelirlerinde bir azalma söz konusu ise mevcut yapı yeniden değerlendirilerek gelirleri artırıcı önlemler alınarak halkın refah seviyesini yükseltecek tarzda yalnızca o idari birime özel bir kanunname düzenlenmiştir. Uygulamalarda karşılaşılan aksaklıklara dair beylerbeyinden raporlar istenmiş yaşanan eksikler ilave kanunlarla giderilmeye çalışılmış yahut da ilgili kanun maddeleri kaldırılmıştır.⁵⁴⁸ Devlete ait hizmetlerin yerine getirilmesi için vergide adaletle hükmetmek halkın devlete olan güvenini ve sadakatini tesis etmiştir. Hayatından ve yaşadığı yerden memnun olan halk bulunduğu iskan alanının da mali, askeri ve sosyal anlamda sürekliliğini temin etmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yaşanan olumsuzluklar devletin güvenlik endişelerinin artmasına ve harcamaların yönü ve miktarının değişmesine neden olmuştur. İskan alanlarının kaybolmasına matuf belirlenen suhte isyanları, Celâlî isyanları, eşkiyalık, ehl-i örfün baskıları, doğuda ve batıda yaşanan uzun süreli savaşlar, paranın alım gücünün düşmesi vb. etkenler merkezi idarenin mali ve askeri dengesinin bozulmasına yol açmıştır. Özellikle Osmanlı nizamında hayati öneme haiz olan timar sisteminde yaşanan bozulmalar devlet organlarının büyük kısmının felce uğramasına

⁵⁴⁶ Halil İncalcık a.g.e., s. 7.

⁵⁴⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", *TDVİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 56.

⁵⁴⁸ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, Ankara 1947, s. 190-191.

neden olmuştur. Örneğin Osmanlı ordusuna cebelü adıyla asker temin eden bu yapının bozulması sarıca, sekban, levend adlarıyla yeni bir askeri grubun ortaya çıkışına neden olmuştur. Önceden hazineye dokunulmadan yetiştirilen askerler artık nakdi bedeller karşılığında bir araya getirilir hale gelmiştir. Buna paralel yeniçeri sayısının da artması maaşlı asker miktarını hiç istenilmeyen boyutlara ulaştırmıştır. Örneğin, 1560 sıralarında, 40 bin kapıkulu askerine yılda 1223 yük akçe ulufe verilirken, 1623 tarihine gelindiğinde 100 bin kapıkulu askerine 4 bin yük akçelik maaş vermek gerekmiştir. Dolayısıyla devlet hazinesinin yükü gün geçtikçe artarak devam etmiştir.⁵⁴⁹

XVI. yüzyılda coğrafi keşiflerin ekonomik hayata yansması olarak değerlendirilebilecek Avrupa ve Osmanlı'yı da etkileyen Amerikan gümüşünün piyasaya girişiyle yaşanan aşırı fiyat artışları sonucunda ortaya çıkan enflasyon ve devalüasyon pek çok iktisadi olumsuzluğun makro ve mikro düzeyde yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı maliyesinin aldığı tedbirler halk üzerindeki vergi baskısının artışına neden olmuştur. Halkın daha önce ödediği vergiler ödenemez hale gelirken gelirler de gün geçtikçe eriyerek ödeme gücünü içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Elbette bu gelişme etki alanını genişleterek göçleri ve diğer unsurları tetikleyerek imparatorluk genelinde yaygınlaşmasına neden olmuştur.⁵⁵⁰

XVII. yüzyıl Osmanlı dönemi kriz yüzyılı olarak ele alınmaktadır. Artan nüfusa paralel olarak ekilebilir arazide ve üretim miktarında artış yaşanmamıştır. Dolayısıyla XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılda ekilebilir alanla artan nüfus arasındaki denge bozulmuştur. Bu durum öncelikle üretim miktarının düşmesine sonrasında ise köylünün mülksüzleşmesine neden olmuştur. Örneğin Larende'de 1500 yılındaki toplam nefer sayısı 1584'te 12762 nefere çıkmıştır. Aynı tarihler arasında tarım alanları temel alındığında toplam çift sayısı 2141,5'den 1584 yılında 2443'e yükselmiş, buğday üretim miktarı ise 1518 yılında 82.458 kile iken 1584 yılında 52.013 kileye düşmüştür.⁵⁵¹ Sonuç itibariyle toprak üzerindeki baskının bu derece artması ve üretim oranında yaşanan fahiş azalma köylünün hâlihazırda en önemli geçim kaynaklarının daralmasına ve genel bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Bu gelişmeler XV ve XVI.

⁵⁴⁹ Mustafa Akdağ, "Timar Rejiminin...", s. 426-427.

⁵⁵⁰ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Sebebi Olarak 1585-1586 Sikke Tashihi", *Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, Akçağ Yayınları, C. 1, Ankara 2016, s. 337-338.

⁵⁵¹ Osman Gümüüşçü – Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünlü, a.g.e., s.215.

yüzyılda kısmi olarak var olan göç hareketlerinin daha büyük ve sistemi sarsıcı boyutlara ulaşmasına neden olmuş ve tımar sisteminde önlenemez aksaklıkları da beraberinde getirmiştir.⁵⁵² Osmanlı kırsalında yaşanan göçlerin temel etkeni ise özellikle halktan talep edilen vergiler olmuştur.

Osmanlı Devleti XVI. yüzyıl sonlarından itibaren avarız vergisini daha önce olduğu gibi kişi başına değil de ilgili bölge halkının tümünü yükümlülük altına alacak bir şekilde topluluktan alınması usulü beraberinde birçok sorunu getirmiştir. Avarızhane ölçüsünün gerçekte kaç reel haneyi ifade ettiği bilinmemektedir. Ancak köylerde yaşayan halkın bundan azami derecede olumsuz etkilendiği söylenebilir.⁵⁵³

Nitekim Anadolu'nun çeşitli iskân alanlarında avarız konusunda halkın yaşadığı zorlukları görebilmek mümkündür. Örneğin, 22 Ocak 1681 tarihli Konya şerhiye sicili kaydında, Gaferiyad kadısının kaza ahalisinin perakende ve perişan olmaları gerekçesiyle avarız hanesinde indirim talep etmiş ve merkezi idare tarafından avarız hane sayısında 7,5 ve 1 rub" indirim gerçekleştirilerek 30 avarız hanesine düşürülmüştür. Diğer bir kayıta ise, Konya kazası Hatunsaray nahiyesine bağlı Köyceğiz ahali köylerindeki halkın perakende ve perişan olmaları nedeniyle mali güçlerinin yetmeyeceğini gerekçe göstererek avarız hanelerinde indirim talep etmişlerdir.⁵⁵⁴ 1698 yılında Manisa kadısına yazılan başka bir kayıta ise, halk birkaç senedir mahalleler ve köylerin ahalisinin perakende ve perişan olduğu geçen sene itibariyle de eşkiyanın istilasıyla perakende ve perişan olduklarını bildirerek üzerlerine konulan avarız miktarını kalanların ödeyemeyeceğini bildirmişlerdir.⁵⁵⁵ Görüldüğü üzere avarız vergisi kırsalda yaşayan halkı bir hayli zorlamıştır. Köylünün bu vergiden kaçışı belki gittiği bölgedeki ahalinin yükümlülüğü olan verginin paylaşımında sayının artmasıyla rahatlamasına sebep olurken bıraktıkları bölge halkının topluca ödemek zorunda olduğu verginin paylaşımında artışa neden olmuş ve köylerin terk edilmesine yol açmıştır.

Yöneticilerin halktan ödemesi gerekenden fazla vergi talebi vergi baskısında en

⁵⁵² Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Vergilerin Göçlere Etkisi ve Kayıp Köyler Meselesi", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 447.

⁵⁵³ Osman Gümüştü –Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünü, a.g.e., s. 217-220.

⁵⁵⁴ İlker Yiğit, a.g.t, s. 292

⁵⁵⁵ Osman Gümüştü –Alpaslan Demir – Emine Erdoğan Özünü, a.g.e., s. 221.

önemli etkeni oluşturmaktadır. Nitekim vergi adaletini sağlamakla mükellef olanların fazladan vergi talep etmesi köylü için sorunu çözümlenemez hale getirmiştir. Sivas Beylerbeyine ve Karayaka kadısına gönderilen 1718 tarihli bir belgede, Tokat hassa karyelerinden Karayaka kazasına bağlı Birkindi köyü halkından Abdurrahman, Mustafa, Hüseyin, Ebubekir ve İbrahim ve diğer köylüler, kanunun emrettiği aşar-ı şeriyye ve diğer vergilerinin ödedikleri halde voyvodanın kanun ve defter mucibince ödedikleri vergiye kanaat etmeyerek hiçbir suiistimalleri olmadığı halde zorla fazladan vergi alarak zulmettiğini şikayet etmişlerdir.⁵⁵⁶

XIX. yüzyılda da reaya üzerindeki vergi baskısı çok değişikliğe uğramamıştır. Tokat ve nahiyeleri mevcut vergi borcunu dahi ödeyemezken vergi artışları ve çözüm ancak şiddet yöntemi ile sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin, Tozanlı nahiyesi her yıl istenilen verginin yarısına yakınına ödeyebildiği halde sürekli artan bir vergi baskısı altında yaşıyordu. Merkezi idareye bildirilen bu durum askeri yaptırımlarla çözülmek istenmiştir. Vergilerin ödenmemesi ile devlet işlerinin zarara uğramasına neden olan bölgeye asker sevk edilerek haklarından gelinmesi ve deve akçası ve asker masraflarının Tokat'a ödenmesi istenmiştir.⁵⁵⁷

Halk üzerine düşen sorumluluğu yerine getirirse de fazladan vergi talebinin ardı arkası kesilmemiştir. Tozanlı nahiyesine bağlı İpsile, Gölcük, Ohturum, Ficek, Fındıcak, Ermenis, Çalıcı, Hisarcık, Müseyle köyünden köy ileri gelenleri Tokat şeriye mahkemesine başvurarak Tozanlı'da üzerlerine düşen vergiyi verdikleri halde Sivas valisi ve müteselliminin göz yummasıyla ortaya ayanlık iddiasıyla Cincizade Seyit Ömer'in köylüden kendi nefesine para topladığı yine vezirler, mütesellimler, delil ve tüfekçilerin masraflarını karşılamak bahanesiyle fazladan para talep ettiklerini bildirmişlerdir. Bu sebeple nahije genelinde ve özellikle yol güzergâhında bulunan köylerde dertlerin facia haline geldiği isyanlar çıktığı köylerin boşaldığı, vatanlarını terk edenlerin çoğaldığı ve nahiyenin boşaldığını ifade etmişlerdir. İstanbul'a da aynı şikâyetler ulaşmış ve neticede ayanlık için ferman mektup, buyruldu verilmemesi, rüşvetle ayanlık nasb olunmaması, halktan kanunsuz bir şekilde vergi toplanmaması ve Cincioğlu Ömer'in derhal zulmüne son verilerek hakkından gelinmesi istenmiştir. 18

⁵⁵⁶ A.DVNS.ŞKT. 78, s. 159/1.

⁵⁵⁷ Halis Turgut Cinlioğlu, Osmanlılar Zamanında Tokat Üçüncü Kısım, Tokat Matbaası, Tokat 1951, s. 31.

Maysı 1818 tarihli bir kayıta, Kaşgazade Mustafa Ağa divan-ı hümayuna gönderdiği arz-ı halde, Tokat Voyvodalığı aklamından Komanat nahiyesine bağlı Mamu köyü maktu'ı malikane uhdesinde olduğu ve kimseninde buna bir müdahalesi yok iken eski Tokat voyvodasının çocuklarının bu arazinin bir kısmı üzerinde hak iddia ederek gasp ettiklerini bildirmiştir. Cevap olarak gönderilen emirnamede adı geçen araziye hasılat ve vergilerin bu kişilerden alınması istenmiştir.⁵⁵⁸

Kırsal alanda köyler üzerinde önlenemez bir vergi zulmü yaşanmıştır. Sadece tarıma dayalı vergilerde değil hayvancılığa ilişkin vergilerde de köylü baskı altında kalmıştır. Tokat kazasına bağlı Bizeri, Omala, Gevle ve Camiliköy halkı dilekçe vererek ağnam vergilerini her sene düzenli ödedikleri halde fazla vergi talep edildiğini bildirmişlerdir. Merkezi idare bu tarz hareketlere başvurulmamasını bildirmiştir. Vergilerin zamanında toplanmaması da halkın yükünün artmasına neden olmaktadır ve şikâyete matuftur. Şöyle ki, Almus, Zuğru, Daduhta, Meğellü köylülerinin ağnam mültezimlerinin belirlenen ölçüler dışında vergilendirme uyguladığını şikayeti üzerine kurallara uygun olarak verginin mart ayında toplanması ve eda tezkeresi düzenlenmesi emredilmiştir.⁵⁵⁹ 16 Eylül 1818 tarihli sicil kaydında ise yine kanuni olmayan bir vergi uygulaması söz konusudur. Biskincik karyesine ait öşürlerine ilişkin gönderilen emr-i ali de Hasan, Mustafa, Topal Hasan, Köleoğlu Muhammed, Musa, Kürt Muhammed, Mıgırdıç, ve Haçuk adlı kişilerin ifadesine göre, Biskincik toprağını ekip biçerek elde ettikleri kazanç üzerinden defteri hakanide yazıldığı üzere vergilerini vermişlerdir. Hatta kale dizdarının hizmetine karşılık şer'i bedeli öşrü de ortaklaşa ödemişlerdir. Buna rağmen Tokat kalesi dizdarı Es-seyyid Muhammed'in beşer-i ber-öşr, tuzluk, yemlik adı altında akçe toplayarak zulmettiğini bildirmişlerdir. Şikayete ilişkin tahkikatın yapılarak söz konusu kişilerden usulsüz vergi alınmaması emredilmiştir.⁵⁶⁰

Halkın fazladan vergi ödemek dışında sorunlarından bir başkası yine idarecilerin farklı isimler altında vergi talep etmesi ve bunu zorla tahsil etmeleridir. Hattı zatında bu tarz uygulamalara devletin nasıl bir reaksiyon gösterdiği ehl-i örfün suiistimallerine yönelik başlık altında etraflıca açıklanmıştır. Ancak Alpaslan Demir'in mühimme kayıtlarına dayalı olarak verdiği örnekler durumu açıklamak adına burada

⁵⁵⁸ TŞS 23, 59/1.

⁵⁵⁹ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 80.

⁵⁶⁰ TŞS 23, 51/1.

zikredilecektir. 1617-1618 yıllarına ait mühimmede padişah tarafından açık bir biçimde, kışlak akçesi, adıyla ya da “çift sürerken mal bulmuşsuz”, göçer tائفesi sizde esbab komış”, tarlanız kurbinde açmazdan yer açmışsınız, öşür virün, gibi çeşitli bahanelerle halktan para toplanması yasaklanmıştır. Bölgedeki yöneticiler doğrudan doğruya saray için üretim yapan reayaya dahi müdahil olup türlü isimler altında salgunlar salmaktan çekinmemişlerdir. XVII. yüzyıl boyunca bu ve benzeri hadiseler devam etmiş ve halk meskun olduğu alanlarda terk-i diyar etme noktasına geldiklerini belirtmişlerdir.⁵⁶¹

Vergi usulsüzlüklerinde en önemli kalem devletin koyduğu yükümlülüklerin dışında mahalli idarecilerin aldığı kanunsuz vergilerdir. Tokat kazası ve nahiyeleri de bu tarz vergi taleplerinden şikayetçi olmuş ve adalet talep etmişlerdir. 22 Temmuz 1801 tarihli bir belgede, Tokat voyvodalığı mukataası ahalisi ve reayasının idaresinden sorumlu olan kimseler ve ayanlar, kendi menfaatleri için iki, üç kat fazla saliyane düzenleyip reayadan haksız vergiler toplanmak suretiyle onları zarara uğratarak perişan olmalarına sebep oldukları belirtilmektedir.⁵⁶²

Sivas valileri ve mütesellimleri yasak olmasına karşın ikramiye, zahirebaha, kaftanbaha vb. adlarla kanuna aykırı olarak gönderdikleri atlı ve mübaşirler vasıtasıyla para toplamaktadır. Delil ve tüfekçiler ise bayrak akçası, konak akaçası, kurban akçası isimleri altında para toplayıp vermeyenlere dayak atmaktadır. Hemen her kademedeki idareci, makamının cürmünce halka baskı uyguluyordu. Şikâyetler ayyuka çıkınca merkezi idare seferiye vergisi dışında para toplamamaları noktasında Sivas valisini uyarmıştır. Tokat kazası naibi ve Tokat voyvodasına yazılan bir fermenda valilerin halka davranışlarının ve fazla meblağ taleplerinin şikayet konusu olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Tokat kazası ve nahiyelerinin valiler için barış zamanında paylarına düşen imdad-ı hazariyye ve sefer durumunda da sefer-i hazariyyeyi şartlar gereğince zamanında ödedikleri, bu konuda kusur göstermedikleri, ancak vali ve mütesellimlerin kanunlar ve emirlere aykırı olarak ikrâmiye, kaftan-baha, devriye ve benzer isimlerle meblağ talep edip, halka baskı ve zulüm yapmaya devam ettikleri, bu durumda halkın perişan olduğu mahallinden yazılan ilam ve tahriratlarla merkeze bildirilmiştir. Bunun üzerine valiler ve adamlarının bu tür baskı ve zulüm ile halkı baskı altında tutmaları, bu tür davranışların men edilmesi gerektiği ve bu konulara kadı ve

⁵⁶¹ Alpaslan Demir, “Osmanlı Devleti’nde Vergilerin.....”, s. 456-457.

⁵⁶² TŞS 7, 34/1.

valilerin dikkat etmeleri ve kesinlikle kanunlara aykırı iş yapılmaması emredilmiştir.⁵⁶³

Vali ve mütesellim gibi idarecilerin haksız uygulamaları devlet kademelerinde daha aşağı rütbelerde bulunan görevlilere de örnek olmuş onlar da bu zulüm dairesine ortak olmuşlardır. Ancak devlet nispeten bunlar üzerine daha kararlı bir şekilde gitmiştir. Örneğin, Delil ocağı neferlerine yeni bir düzenleme getirilmiş kapısız serseri olanlar kaza ve köyleri soyup halkın köylerini terk etmelerine neden oldukları için işiyle gücüyle uğraşanların affedilmesi emirlere uymayanların öldürülmeleri, eşya, silah ve hayvanlarının zapt edilmesi emredilmiştir.⁵⁶⁴

Reyanın hiçbir vergi yükümlülüğü yok iken de vergi tahsil edilmiştir. Sivas Beylerbeyine ve Niksar kadısına gönderilen hükümde Niksar kazası ahali kanunen bir sorumlulukları yok iken Niksar kalesi Dizdarı Halil'in haksız bir uygulama ile belirli bir miktar akçelerini zorla aldığını ifade etmişlerdir.⁵⁶⁵ Tokat voyvodasına bağlı Yol Hasan köylüleri 1719 yılında yaptıkları şikayette köyleri tamamen serbest iken Bozok sancağı voyvodası zorla kendilerinden para toplayarak perakende ve perişan olmalarına neden olmuştur.⁵⁶⁶ 30 Mayıs 1819 tarihinde, Tozanlı halkı ayanlık iddiasıyla zulm eden haksız vergi talep eden Cincioğlu Ömer, Baltacioğlu Ali, İmamoğlu Ali, Hacıosmanoğlu Hacı Ahmet, Çakıroğlu Hasan, Sepetoğlu, İsa Beşeoğlu Mehmet gibi zorbarların başka yerlere sürülmesini talep etmişlerdir.⁵⁶⁷

16 Aralık 1808 tarihinde Osman Paşa'dan Tokat kadısı, voyvodası ve vilayet-i ayan ve diğer görevlilere yazılan bir buyruldu da, Anadolu eyaleti valiliğine atandığını, 27 Şevval/16 Aralık Perşembe günü Erzincan'dan yola çıkıp görev yerine giderken güzergah üzerinde olan Tokat'a birkaç gün içinde uğrayacağını belirterek, dairesi halkının ve askerlerinin fazlalığından dolayı güzergahı olan uygun yerlerden zahire toplanmasını ve karakullukçuyanın ihtiyacı olan beygirlerin tedarik edilmesi hususunda cebahanecibaşı Süleyman Ağa ile buyrulduğunun gönderildiği ve bu konuda itina ve dikkat gösterilmesini emretmiştir.⁵⁶⁸

Aynı taleplerin Sadrazamlığa atanan eski Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa tarafından da yapıldığı 18 Mart 1809 tarihli sadrazam mektubundan anlaşılmaktadır.

⁵⁶³ TŞS 12, 72/1.

⁵⁶⁴ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 42-43..

⁵⁶⁵ A.DVNS.ŞKT. 77, 199/2.

⁵⁶⁶ A.DVNS.ŞKT. 82, 69/1.

⁵⁶⁷ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 93-95.

⁵⁶⁸ TŞS 12, 21/3.

Sadrazam, mektupçusu Mustafa Settar Efendi ile gönderdiği mektubunda, Tokat naibi, nakibüleşraf, voyvoda, Yeniçeri serdarı, diğer ocak ağaları ve iş erlerine yazdığı ve sadrazamlığa atandığını, Muharrem ayının son gününde Sivas'a ulaşacağını, 1 Safer'de de buradan ayrılarak Tokat'a geleceğini ve iki gece dinleneceğini belirttikten sonra, dairesi halkına yetecek miktar ve cinsten zahirenin bulunarak toplanmasını ve geldiklerinde görevlendirdiği memura teslim edilmesini ve bu konuda herkesin gayret göstermesini istemiştir.⁵⁶⁹

Sivas Eyaleti valileri dışındaki vezirlerin konak, zahire ve benzer taleplerinin ne şekilde karşılanacağı konusunda buyruclularda yeterli bilgi yer almamaktadır. Yani buyruclularda vezirlerin bu isteklerinin satın alma ya da başka bir yolla karşılanacağına dair herhangi bir kayıt söz konusu değildir. Bu da göstermektedir ki, halktan talep edilenler bir yükümlülük olarak görülmektedir. 31 Ekim 1798 tarihinde Kapıcılar Bölüğübaşı Mehmed aracılığıyla Tokat kadısı ve ileri gelenlerine gönderilen bir buyruldu da Battal Paşa, üç beş gün içerisinde bazı işler dolayısıyla şehre uğrayacağını bildirmektedir. Şehre delil ve tüfenkçilerin girmeyeceği yalnızca daire-i enderun ve birun halkının dahil olacağını ve bunun içinde bölge ileri gelenlerinden lazım olan 80 konak yerininin düzenlenmesi, çeşitli cinslerde tahıl ve sair ihtiyaçlar için bir mübaşir tayin edilerek hazırlıkların yapılması emretmiştir.⁵⁷⁰

Herhangi bir sebeple vergilerini ödeyemeyecek duruma gelen bölge halkının yükü yine aynı bölgeye yakın kaza veya nahiyelere taksim edilmek suretiyle tahsili yoluna gidilmiştir. Şöyle ki Tuna boylarındaki kalelerin onarımı için Şarkpare kazası hissesine düşen payın gönderilemeyeceğini adı geçen bölgenin harap olduğu ve ahalisinin dağıldığını bildiren Tokat naibine bu hisselerin diğer kazalara taksim edilerek İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Sadece idari usulsüzlükler değil doğal afetlerde zaman zaman bölge halkını zor durumda bırakmıştır. 1810 tarihli bir şeriye kaydında, Tokat ve çevresi kuraklık nedeniyle bu yıl ordu için istenilen 50 bin kile arpayı ödeyemeyeceklerini bu hususta gerekli emrin verilmesi istemişlerdir. Bir şekilde zulüm ve baskıdan kurtulmak için köylerini terk eden eden ahalinin de peşi bırakılmamıştır. Çeşitli zorbalık ve zulüm nedeniyle köylerini terk eden köy halkını geri köylerine göndermek için Enderun ağası gelmiştir. Tokat üzerindeki idari ve mali baskı o derece bölge halkını rencide etmiş ki kayıtlara yansıtıldığı kadarıyla acizliklerini şu şekilde dile

⁵⁶⁹ TŞS 12, 39/1.

⁵⁷⁰ TŞS 4, 40/1

getirmişlerdir; “Nefs-i Tokat üç harap nahiye ile bir kazadan ibaret olup bir vadi-i sengistan (taşlık alan) etrafı bağ ve gülistan olup cins zahireler ancak etraftaki kazalardan gelir”.⁵⁷¹

Günümüzde vergi ve yükümlüler arasındaki yapı ve vergiye karşı insan direnci vergi inzivası olarak tanımlanmaktadır. İnsanları bu davranışa sürükleyen gerekçeler hususunda, vergi koyucular karşısında güçsüzlük hissi, uygulamaya ilişkin bilgisizlikleri, gelecek endişesi gibi nedenler sayılabilir. Tüm bu etkenler ise halkı vergi ortamından uzak kalmaya itmektedir. Bu eylemi gerçekleştirenler; varını-yoğunu bırakarak, çalışmaktan ve yaşadıkları bölgeden uzaklaşarak vergi yükümlülüğünden kurtulabilecekleri alanlara göç etmektedirler. Aslında vergi inzivası, vergiye karşı bir direnme biçimi olarak birey ya da topluluğun devlet otoritesine karşı hukuki anlamda bağlı oldukları mekanı, vergi yükümlülüklerini yerine getirmemek maksadıyla terk ederek farklı iskan alanlarına kaçmalarını ifade eder. Vergi yükümlülüğüne neden olan şartların ortaya çıkmasının veya çıkmamasının bir değeri yoktur. Her iki halde de vergi yükümlülüğü taşıyan kişilerin mükellefiyetleri nedeniyle karşılaşılabilecekleri olumsuzluklardan endişe ederek buldukları mekanı terk etmek suretiyle farklı diyarlara göç ederek vergi inzivası eyleminin gerçekleştirmeleri söz konusudur.⁵⁷² Osmanlı idaresi altında tarih boyunca Tokat kazası ve nahiyelerine bağlı köylerde yaşanan örnekler göz önüne alındığında halkın bir şekilde şiddete başvurmadan pasif direniş sergilediği söylenebilir. Bu direniş yukarıda tanımlanan vergi inzivası yöntemine uygun bir formda gerçekleşmiştir. Osmanlı tarihçilerinin vergiden kaçış olarak belirttikleri bu durum sivil bir direniş modeli olarak ele alınabilir. Devlete karşı bir duruştan ziyade yerel idareciler ve uygulamalara karşı bir başkaldırı olarak nitelemek daha doğru olabilir.

Elbette söz konusu pasif direnişin hem halka hem de devlete faturası ağır olmuştur. Halk ödeyemediği vergilerden kaçmak adına belki de yüzlerce yıldır yaşamakta olduğu köyünü terk etmek durumunda kalmıştır. Yani bir nevi vatansız ve köksüzleşmiştir. Eğer köy tamamıyla terk edilmişse sorun vergi alınamayan bir iskan ünitesi üzerinden mali bir boyutla sınırlı kalmıştır. Ancak nüfusun bir kısmı köyde

⁵⁷¹Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., s. 60-67.

⁵⁷²Elif Pürsünerli Çakar, “Vergiye Karşı Direnme Şekilleri Ve Vergi İnzivası”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 1-2, 2013, s. 1300-1301.

kalmışsa gidenlerin vergi yükü kalanların üzerine bindirilmiştir. Böylesi bir yükü kaldıramayan halkın geri kalanlarının da mevcut yerleşim yerini terk etmesi kaçınılmazdır. Pek çok kayıтта mevcut vergi yükünün azaltılması yahut da baskı unsurlarının kaldırılması talep edilmiştir. Anlaşılan bu haksız uygulamalar sürekli hale gelmiştir. Zulmde süreklilik halkın buldukları iskan alanlarını terk etmeleriyle sonuçlanmıştır. Hattızatında bu halin devamının perakende ve perişan olmakla sonuçlanacağı hemen tüm Şikâyet ve anlatımlarda bahsedilmiştir.

BÖLÜM 4: YENİ KURULAN VE YER DEĞİŞTİREN KÖYLER

4.1.MUHACİRLERİN İSKANI VE YENİ KURULAN YERLEŞİMLER

Osmanlı iskan politikasını XIV. Yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar dışa dönük bir süreç olarak nitelemek mümkündür. Fetihler yoluyla ele geçirilen bölgelere özellikle Anadolu'daki Türk ve Müslüman nüfus aktarılacak suretiyle yeni iskan alanları oluşturulmuştur. Bu süreç XVII. yüzyılın sonları itibariyle tersine işlemeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda özellikle Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşanan toprak kayıpları Müslüman nüfusun Osmanlı topraklarının daha güvenli alanlarına doğru göçünü hızlandırmıştır. Artık Osmanlı iskan siyasetinin içe dönük mahiyet kazandığı bir dönem başlamıştır. Netice itibariyle Anadolu'ya göç eden bu nüfus eliyle yeni köyler kurularak Anadolu bir kez daha iskan edilmiştir.⁵⁷³

Kafkasya'dan Anadolu'ya çeşitli tarihlerde yoğun göçler yapılmıştır. 1,5-2 milyon kişi civarında göçmen yaklaşık olarak 1785 tarihinden itibaren Anadolu coğrafyasına yerleşmeye başlamıştır. Bu göçlerde Kırım'ın elden çıkmış olması büyük rol oynamıştır.⁵⁷⁴ XIX. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Anadolu'suna yapılan zorunlu göçler genel itibariyle; Kırım savaşı sırasında 1856–1857 yıllarında, 1859'da Şeyh Şamil'in Rus Devleti'ne teslimi sonrası 1860–1862 tarihlerinde, Rus-Çerkes savaşının Rus Devleti lehine bitmesiyle 1864–1865 yılları arasında artış göstermiştir. 1862–1865 yılları arasındaki üç yılda zirveye ulaşmış olan göç, 93 Harbi olarak bilenen 1877-78 ve 1890–1908 yılları arasında yoğunlaşarak 1920'lere kadar süregelmiştir. 1850 yılından 1920'li yıllara kadar Osmanlı Devleti'ne Kafkasya halklarından olan Çerkesler, Dağıstanlılar, Nogaylar, Çeçenler, Karaçaylılar ve Kumuklar zorunlu göç ile gelmişlerdir.⁵⁷⁵

Tokat şehri ve kırsalı XIX. yüzyılın ortalarından itibaren tarih boyunca yaşadığı göç sarmalına bir kez daha tutulmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tokat kırsalında büyük nüfus artışı görülmektedir. Buna sebep ise 1860'lar itibariyle Kafkasya ve Balkanlar'dan bölgeye gerçekleşen yoğun göçtür. Kafkasya'dan deniz yoluyla gelen

⁵⁷³ Faruk Kocacık – Mehmet Eser, “Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)” *ZFVT*, C. 2, S. 1, 2010, s. 188.

⁵⁷⁴ Faruk Kocacık – Mehmet Eser, a.g.m., s. 193.

⁵⁷⁵ Ömer Karataş - Mehmed Said Arbatlı, “Kumuk Türkleri'nin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 106.

göçmenlerin Anadolu'nun içlerine sevkinde takip ettikleri yol güzergahı üzerinde olan Tokat binlerce göçmenin yerleşmek için tercih ettikleri bir mekan olmuştur. Kırım Harbi(1853-55) ile başlayan ve 93 Harbi sonuna kadar uzanan zaman diliminde Balkanlar'dan gelen göçmenlerden 10 bin kadarı, Kafkasya'dan gelen göçmenlerin ise 33 bini Tokat'a yerleştirilmiştir. 93 Harbi sonrası ise Kafkasya ve Gürcistan'dan gelen 20 bini aşkın göçmen Tokat ve kırsalında iskan edilmişlerdir.⁵⁷⁶ 1883 tarihli Sivas salnamesine göre 93 harbinden sonra Tokat sancağına yerleştirilen göçmen sayısı toplam 20.952 kişidir.⁵⁷⁷

Tokat'ta göçmen akını önceki yüzyıldaki kadar olmasa da XX. yüzyılda da devam etmiştir. Bölgeye dair yapılan çalışmalarda Tokat kırsalı hakkında önemli belgeler mevcuttur. Örneğin Dağıstan Emirlerinden Nuh Hanzade Mehmet Han 10 yılı geçen bir süredir Tokat'ta ikamet ediyordu. 1861 yılında ölümü üzerine yanında bulunan göçmenlere geçimlerini sağlamak üzere 4000 kuruş maaş bağlanmıştır. 1860 yılında zaten yine padişah ihsanıyla bu göçmenler için 35 kile buğday ve 35 kile arpa tahsis edilmiştir. Bu göçmenlerin sayısı kadın ve kızlar hariç 30 kişiyi bulmaktadır.⁵⁷⁸ 28 Eylül 1901 tarihli bir belgede daha önce Sivas Vilayeti'ne gelen göçmenlerin bir kısmının Tokat Sancağı'nda iskan ettirilerek teşkil edilen köyleri ve buralara ait hane ve mekteplerin inşasının yapıldığı ve bir kısmının da hala yapılmakta olduğu bildirilmiştir.⁵⁷⁹ Bir başka kayıta ise 1903 yılında 215 ev göçmen Tokat sancağına gelmiş ve muhtelif bölgelere yerleştirilmiştir denilmektedir.⁵⁸⁰ Tokat ve çevresinde görev yapan Antoine Poidebard isimli bir Cizvit misyonerin gözlemlerine dayalı olarak yapılan bir çalışmaya göre ise 1850 sonrası 50 yıllık zaman dilimi içerisinde Kafkasya'dan gelen Çerkes, Abaza, Dağıstanlı, Oset, Karaçay gibi farklı etnik kökenlere sahip göçmenler tarafından sancak sınırları içinde 150'ye yakın köy kurulmuştur.⁵⁸¹

Kayıtlardan anlaşıldığına göre Osmanlı idaresi göçler sonucu gelen büyük

⁵⁷⁶ Erdal Taşbaş, "XIX. Yüzyılda Tokat'ta Göçmen İskanı Ve göçmen Sevkinde Şehrin Önemi", *Tokat Sempozyumu Bildiriler 01-03 Kasım 2012*, C. I, Tokat 2013, s. 275-277.

⁵⁷⁷ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 308.

⁵⁷⁸ Halis Cinlioğlu, a.g.e., s. 298.

⁵⁷⁹ Erdal Taşbaş, "Tokat'ta Göçmen İskanı (XX. Yüzyıl)", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014*, Tokat 2015, s. 673.

⁵⁸⁰ Halis Turgut Cinlioğlu, a.g.e., 309.

⁵⁸¹ Georgy Chochiev, "Cizvit Misyonerin Gözünden Tokat'ta Kafkas Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı", *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 6, 2018, s. 209.

nüfusu iskan edebilmek için yeni köyler kurmuş hayatlarını idame ettirebilecek ölçüde ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmiştir. Dolayısıyla araştırma sahasında yeni kurulan pek çok köyün XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyıl başlarında kurulduğu rahatlıkla söylenebilir. Tokat kazası sınırları içerisinde ortaya çıkan yeni köyler ve daha önceden var olan köylere yerleşen göçmenler ele alındığında nahiyeler bazında şu değerlendirmeler yapılabilir.

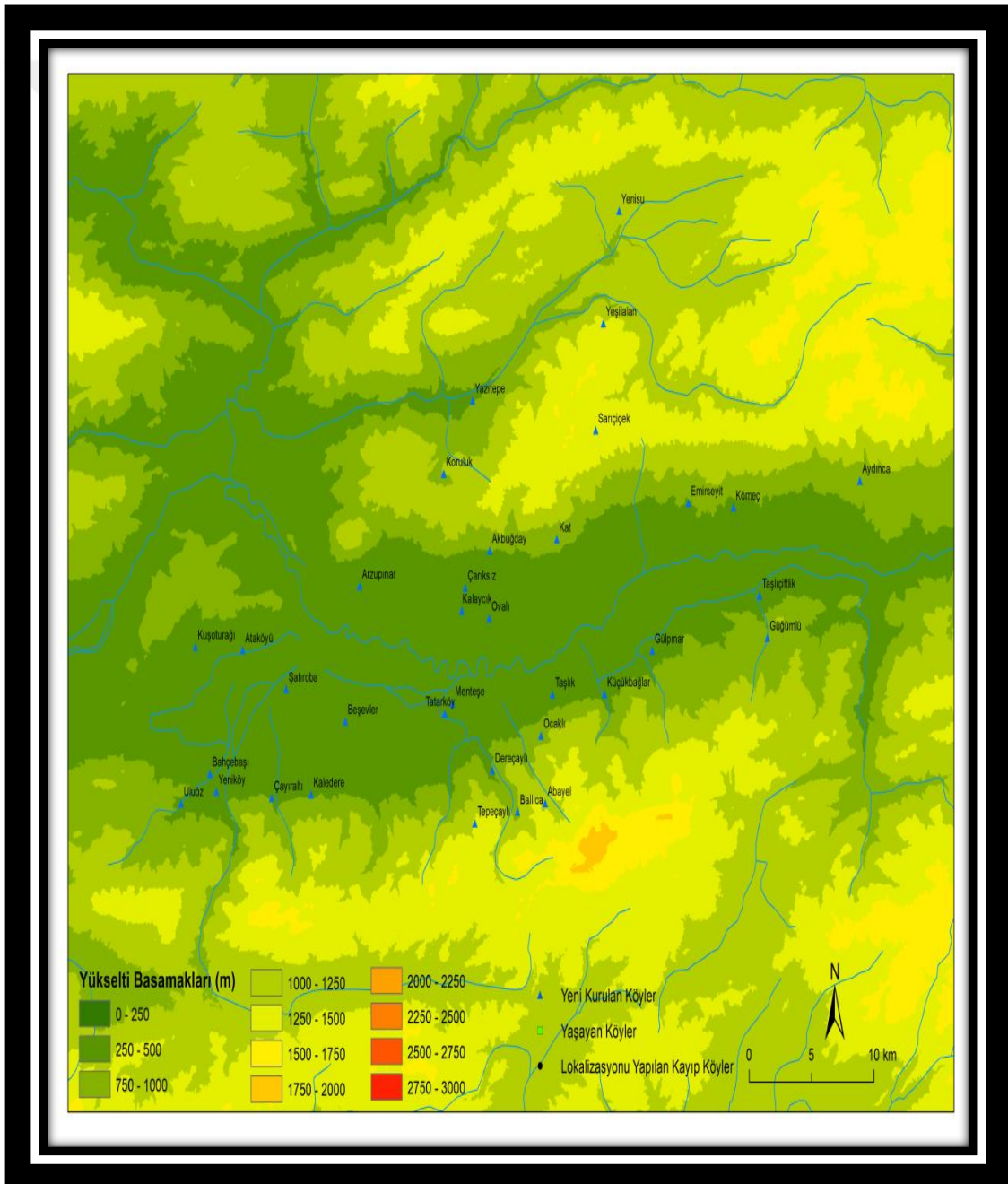
4.1.1.Kazabad Nahiyesi

Kazabad nahiyesi sınırları içerisinde Gülpınar (Abzagh), Ballica (Dağıstan), Beşevler (Abzagh), Çayköy(Abzagh), Doğancalı (Dağıstan), Kaledere (Abzagh), Menteşe (Abzagh), Ocaklı (Abzagh), Ovacık (Dağıstan), Taşlık (Shapsugh), Tatarköy (Dağıstan), Akbuğday (Dağıstan), Ataköy (Dağıstan), Arzupınar (Kabardey), Bahçebaşı (Abzagh, Kabardey, Dağıstan), Dökmetepe (Dağıstan), Sarıçiçek (Dağıstan) Kara Evlü (Wubih, Abzagh, Abhaz, Dağıstan, Kabardey), Ovalı (Abzagh) köyleri kurularak buralara göçmen nüfus iskan edilmiştir. Adı geçen köylerden Armus (Doğancalı) köyü XVI. yüzyılda Venk nahiyesi sınırları içerisinde gösterilmektedir. Ancak coğrafi anlamda Kazabad nahiyesi içerisinde olması daha geçerli bir saptama olacaktır. Bu yerleşme, devamlılığı bugüne kadar süren bir köy olması nedeniyle gelen göçmenlerin var olan nüfusa eklemlendiği söylenebilir. Yine Kara Evlü (Şenyurt), Çay ve Dökmetepe köyleri de günümüze ulaşmış iskan kararlılığı olan Kazabad nahiyesi köylerindedir. İlk oluşturulan listelerde Kara evlü olarak adı geçen Şenyurt beldesi Asarcık, Üçgözen, Kara Evlü, Ortaköy adlı köylerin birleşiminden meydana gelmiştir. Köylerin toplulaşmasına örnek teşkil eden Şenyurt aynı zamanda kırdan kıra göçlerinde çekim merkezlerinden biridir. Bu doğrultuda Kafirni nahiyesine bağlı Alemdar ve Kadıköprü gibi Kafkas muhacirleriyle meskun iki köy Almus Baraj Gölü'nün suları altında kaldığında halkın büyük çoğunluğu Şenyurt'a iskan edilmiştir. Geriye kalan 16 adet yerleşim yeri XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında kurulmuş yeni köylerdir.

Kazabad sınırları içerisinde Anadolu göçleri ile kurulmuş yeni köyler de bulunmaktadır. İç göç sonucu gelen bu göçmenler Adıyaman, Urfa, Hayman, Malatya, Erzurum gibi şehirlerden gelerek Kazova'da Burga (Kürt), Kömeç (Erzurum), Şatıroba (Kürt göçmen-Türk), Uluöz (Malatya), Kuşoturağı (Kürt), Çarıksız (Kürt) köyelerine

iskan edilmişlerdir. Taşlıçiftlik, Güğümlü, Dereçay, Tepeçay, Yeniköy, Yazıtepe, Yenisu ve Yeşilalan köyleri Alevi-Türk nüfusun yoğunluklu olduğu köylerdir. Bu köyler ya yaşadıkları büyük köyden ayrılarak yakınlarda yeni bir köy kurmuşlar yahut da Tokat kaza sınırları içerisinde farklı nahiyelerden Kazabad'a göç etmek suretiyle yeni köylerin kurulmasını sağlamışlardır. Burga köyü XVI. yüzyıl kayıtları içerisinde bulunması nedeniyle var olan bir yerleşmenin iç göçlerle yeniden nüfuslandığına örnek teşkil etmektedir.

Harita 13. Kazabad Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

4.1.2.Venk Nahiyesi

Venk nahiyesi de göçmen iskanı açısından önemli bir merkez olmuştur. Nahiyenin sınırları içerisinde kaydedilen Hanpınar (Shapsugh), Pınarlı (Kabardey), Alan (Abzogh), Batmantaş (Kabardey), Sevindik (Kabardey), Gaziosmanpaşa (Dağıstan) köyleri, Kafkas muhacirleriyle meskun yerleşmelerdir. Bu köylerden Batmantaş, Odaba ve Zodu köyleri varlığını günümüze kadar ulaştıran köylerdir. XVI. yüzyılda var olan ve zaman içerisinde boşalan Batmantaş köyü, Rus ordusunda bir general olarak görev yaparken 1865'te Çeçen, Oset ve Kabardeylerden oluşan yaklaşık 5 bin ailenin Osmanlı coğrafyasına göçünü başlatan ve sonrasında Osmanlı paşası da olan Oset soylusu Musa Kunduhov tarafından kurulmuştur. Musa Kunduhov Tokat'a geldiğinde nispeten korunaklı gördüğü araziye satın alarak maiyetindeki ailelerle buraya yerleşmiştir.⁵⁸² Batmantaş köyü XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarına göre oluşturulan listelerde var olan bir köydür. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde timar ruznamçe defterinde de ismi geçmektedir. Dolayısıyla köyün Kafkas muhacirleri eliyle kurulduğu söylenemez. Ancak köyün zamanla terk edilmiş olması ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelen göçmenler eliyle yeniden canlandırıldığı iddia edilebilir. Hanpınar, Pınarlı ve Alan köyleri muhacirlerin bölgeye gelişiyle iskan edilmiş yeni köylerdir. Dolayısıyla kuruluş tarihleri XIX. ve XX. yüzyıl olarak verilebilir. Bu yerleşmeler dışında XVI. yüzyıl listelerinde olmayıp da Venk nahiyesi sınırları içerisinde yeni kurulan diğer köyler Semerci, Saltık, Gökçe (Dekseci), Kocacık, Dedeli, Akyamaç (Verap), Ballıdere (Honaderesi), Nebiköy, yerleşmeleridir. Saltık köyü ilk defa XVII. yüzyılda Sivas 1657-1658 tarihli Timar Ruznamçe Defteri'nde Beşören köyüne bağlı olarak tespit edilmiştir.⁵⁸³ XVIII ve XIX. yüzyıl Tokat şerhiye sicillerinde de benzer şekilde Beşören me'a Saltık olarak kayıtlıdır.⁵⁸⁴ XX. yüzyılda Saltık mezarı Beşören köyünden ayrılarak müstakil bir köy haline gelmiştir. Kocacık, Ballıdere, Verap, Nebiköy alevi Türkmen köyleridir. Ballıdere (Honaderesi) köyü halkı daha önce bahsedildiği üzere Tokat'ın çeşitli nahiyelerinden Alevi öğretisinde önemli olan dedelik müessesinin buldukları mahallere uzak kalması gerekçesiyle göç etmiş bir halk kitlesi tarafından iskan edilmiştir. Benzer sebeple diğer alevi topluluklarının da kırdan kıra göç ederek

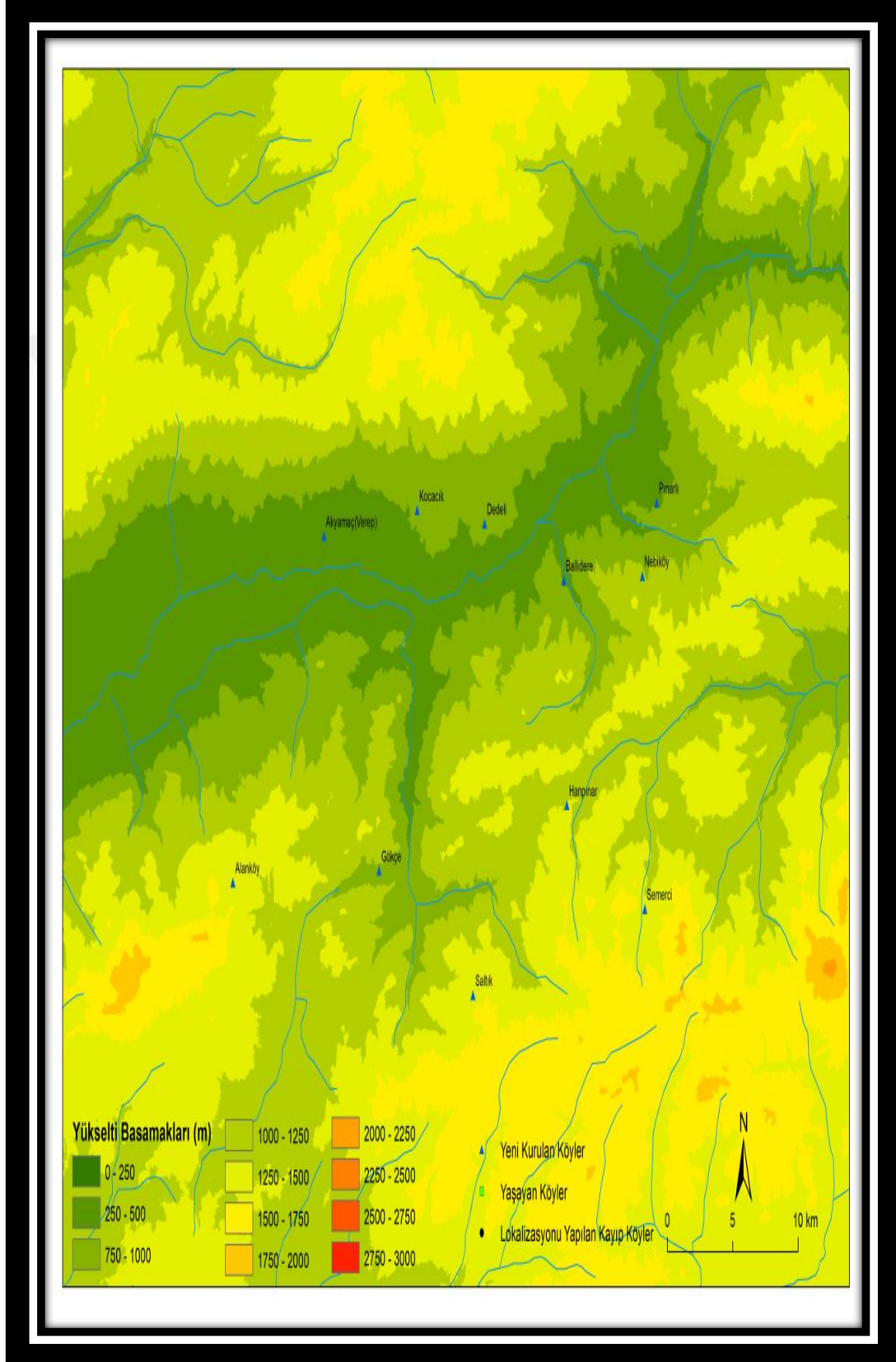
⁵⁸² Georgy Chochiev, a.g.m., s. 210.

⁵⁸³ A. DFE.RZ.d. 678.

⁵⁸⁴ TŞS 25, 106/2.

bugünkü köylerine yerleşmiş olmaları muhtemeldir.

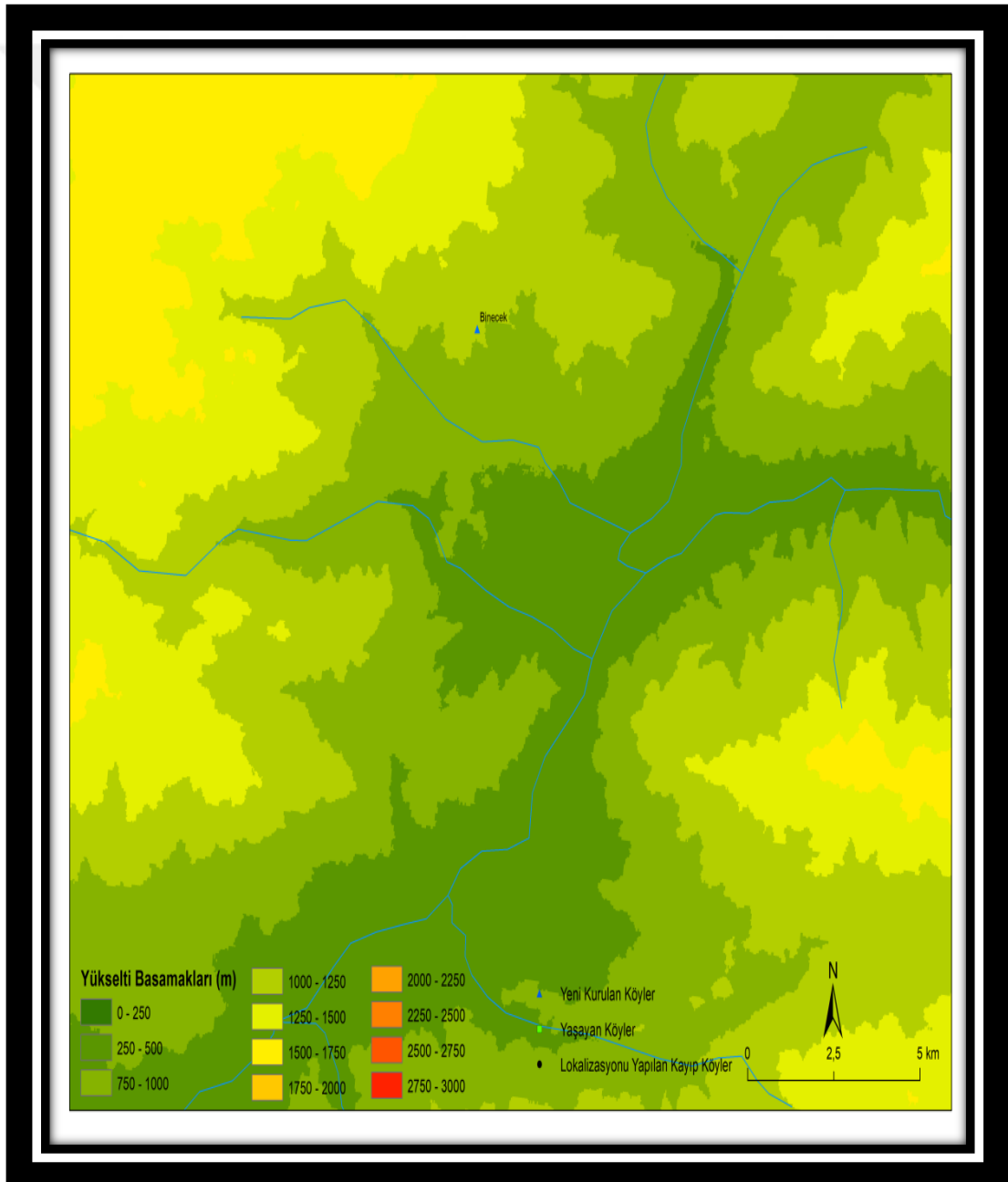
Harita 14. Venk Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

4.1.3.Cincife Nahiyesi

Cincife nahiyesi, köy sayısı ve sınırları itibariyle dar bir coğrafyada yer almaktadır. Dolayısıyla bölgeye gönderilen muhacir nüfus nahiyeye merkezi olan Cincife-i Kebir (Çamağzı) köyüne iskan edilmişlerdir. Çerkez soylarından Abzegh grubuna ait göçmenler köyde meskündür. Bunun dışında Çamağzı köyü Anadolu göçlerinden de nüfus almıştır. Nahiyeye sınırları içerisinde kurulan tek yeni yerleşme alanı ise Binecek köyüdür.

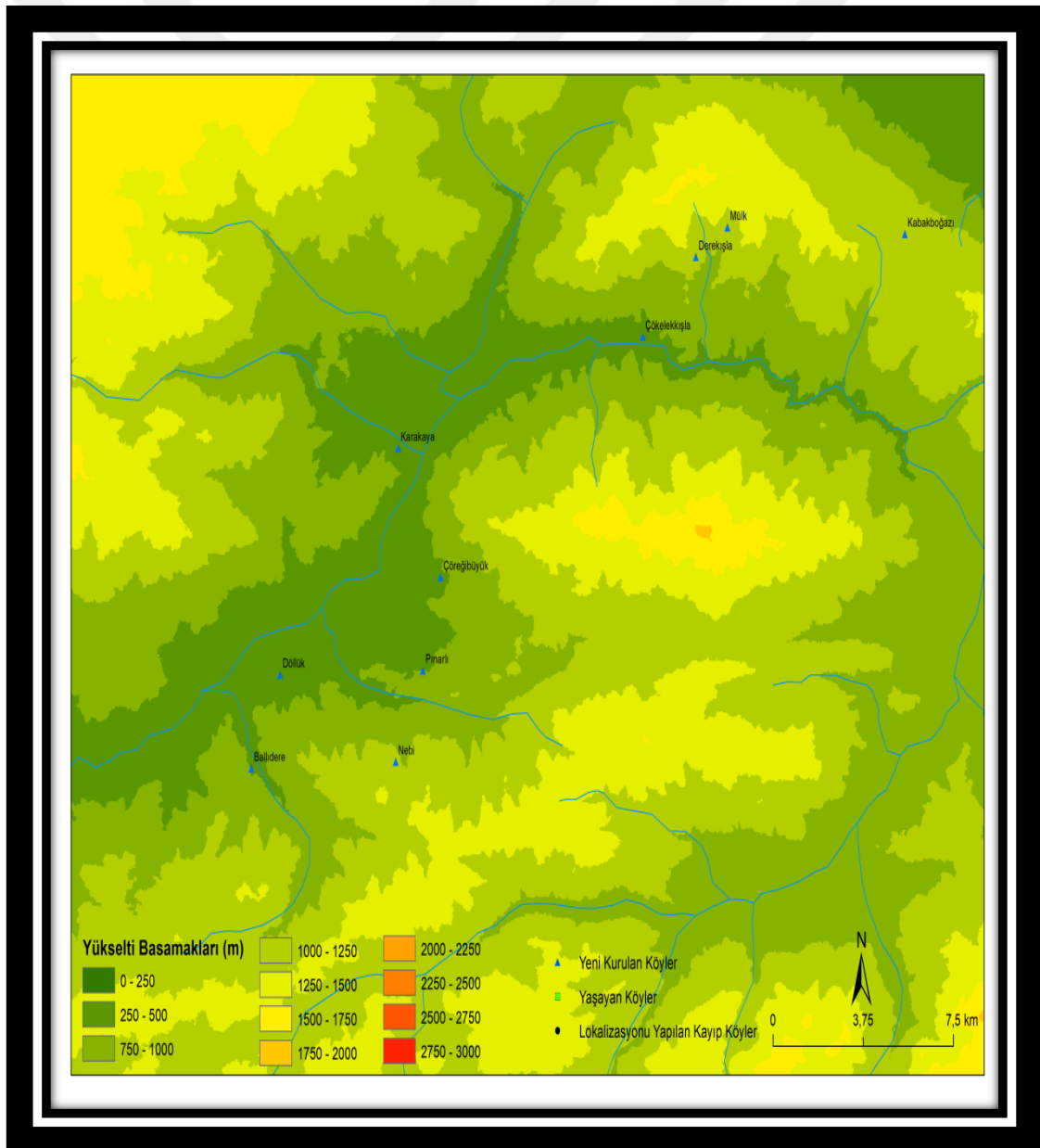
Harita 15. Cincife Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

4.1.4.Komanat Nahiyesi

Komanat nahiyesi, dış göçler sonucu oluşmuş yeni bir köy mevcut değildir. Var olan köylere de Kafkas veya Balkan muhacirlerinden herhangi bir nüfus yerleşmemiştir. Tokat'ın dış göç alamayan tek nahiyesidir. Nahiye sınırları içerisinde kurulmuş 6 yeni köy vardır. Bunlar; Döllük, Karakaya, Derekişla, Çökelikkışla, Mülk ve Kabakboğazı köyleridir. XVI. yüzyıl Tokat kazası köy listelerinde Kışlacık ve Kuşçu Güvendik Kışlası adıyla anılan köyler arazi araştırması ve arşiv taramasında tespit edilememiştir. Söz konusu iki yerleşmenin Çökelikkışla ve Derekişla olması muhtemeldir.

Harita 16. Komanat Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

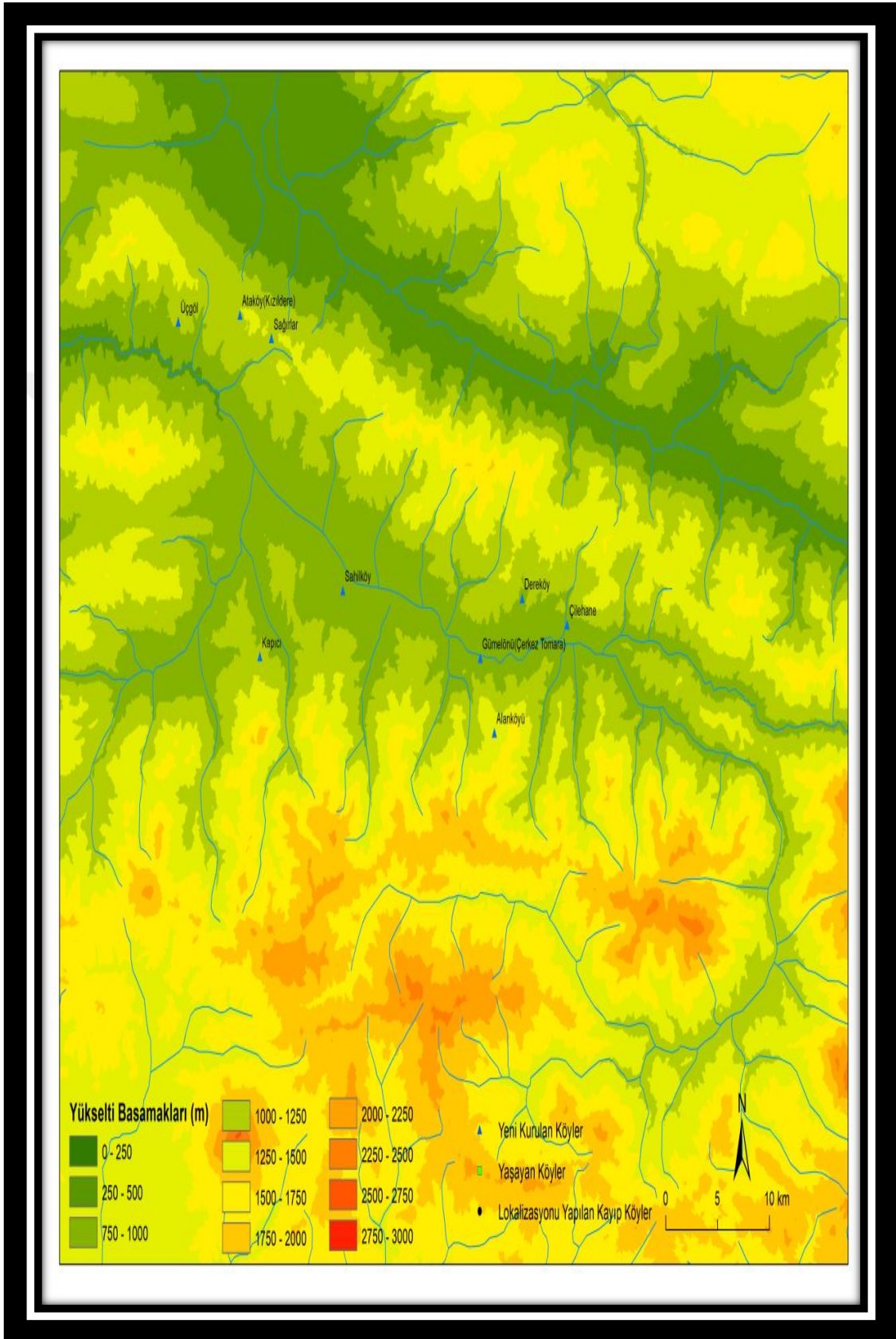
4.1.5.Kafirni Nahiyesi

Kafirni nahiyesi, Tozanlı vadisinin devamı niteliğindeki bu coğrafyada yeni iskan alanları oluşturulmuştur. Yeşilirmak'ın her iki yakasında da bu yerleşimleri görmek mümkündür. Nahiye sınırları içerisinde yeni kurulan 10 köy bulunmaktadır. Bu köylerden Çilehane (Karaçay) ve Gümelönü (Kabardey) köyleri XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kafkas muhacirlerinin iskan edildiği alanlardır. Gümelönü (Çerkez Tomara) köyü o gün için Tomara olarak bilinen Alevi-Türkmen nüfusla meskun köye yerleştirilmiştir. Ancak zamanla bu köyden koparak yeni bir yerleşim alanı haline gelmiştir. Çilehane köyü ise XIX. yüzyılda kurulmuş bir köydür. Bu iki köy dışında Kafirni nahiyesi sınırları içerisinde Anadolu göçleri ve kırdan kıra göçlerle oluşturulan Babaköy, Sağırlar, Üçgöl, Ataköy, Dereköy, Alan, Görümlü ve Kapıcı (mezradan köy) köyleri yer almaktadır. Çoğunluğunu Alevi Türkmen nüfusun oluşturduğu bu köylerin çeşitli baskılardan kaçarak daha güvenli buldukları kırsal alanlara göç etmeleriyle kurulmuş olmaları muhtemeldir. Babaköy halkı ise Trabzon, Ordu, Giresun ve Gümüşhanenin çeşitli bölgelerinden göç ederek bölgeye gelenler tarafından kurulmuştur. Ekonomik yetersizlikler nedeniyle bir kısmı Niksar'a göç ederek Babaköy ismiyle ikinci bir köy daha kurmuşlardır. Görümlü köyü Kul Himmet Ocağı merkezi olarak bilinen ve alevi Türkmen nüfusun yaşadığı bir köydür. Ancak Görümlü (Varzıl) köyü XV. ve XVI. yüzyıl tahrirlerinde, timar ruznamçe defterlerinde ve diğer arşiv kaynaklarında yer almamaktadır. Varzıl köyüne dair ilk kayıt 1 numaralı Tokat Şerhiye sicilinde "Varzıllar" şeklinde yer almaktadır.⁵⁸⁵ Kafirni (Almus) bölgesinde muhacir iskanına dair yapılan bir çalışmada muhacir gruplarından Kumuklara ait iki köyden bahsedilmektedir. Tokat Kafirni (Almus) nahiyesinde Kumukların iskan edildiği Cihanköy ve Doğançayla⁵⁸⁶ adlarıyla anılan bu köyler XVI. yüzyıl köy listelerinde olmadığı gibi günümüzde de yaşamamaktadır. Bu köyler muhtemelen yerleşimcileri tarafından geçici bir süre kullanıldıktan sonra terk edilmiştir.

⁵⁸⁵ TSS 1, 72/3.

⁵⁸⁶ Ömer Karataş - Mehmed Said Arbatlı, a.g.m., s. 117.

Harita 17. Kafirni Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

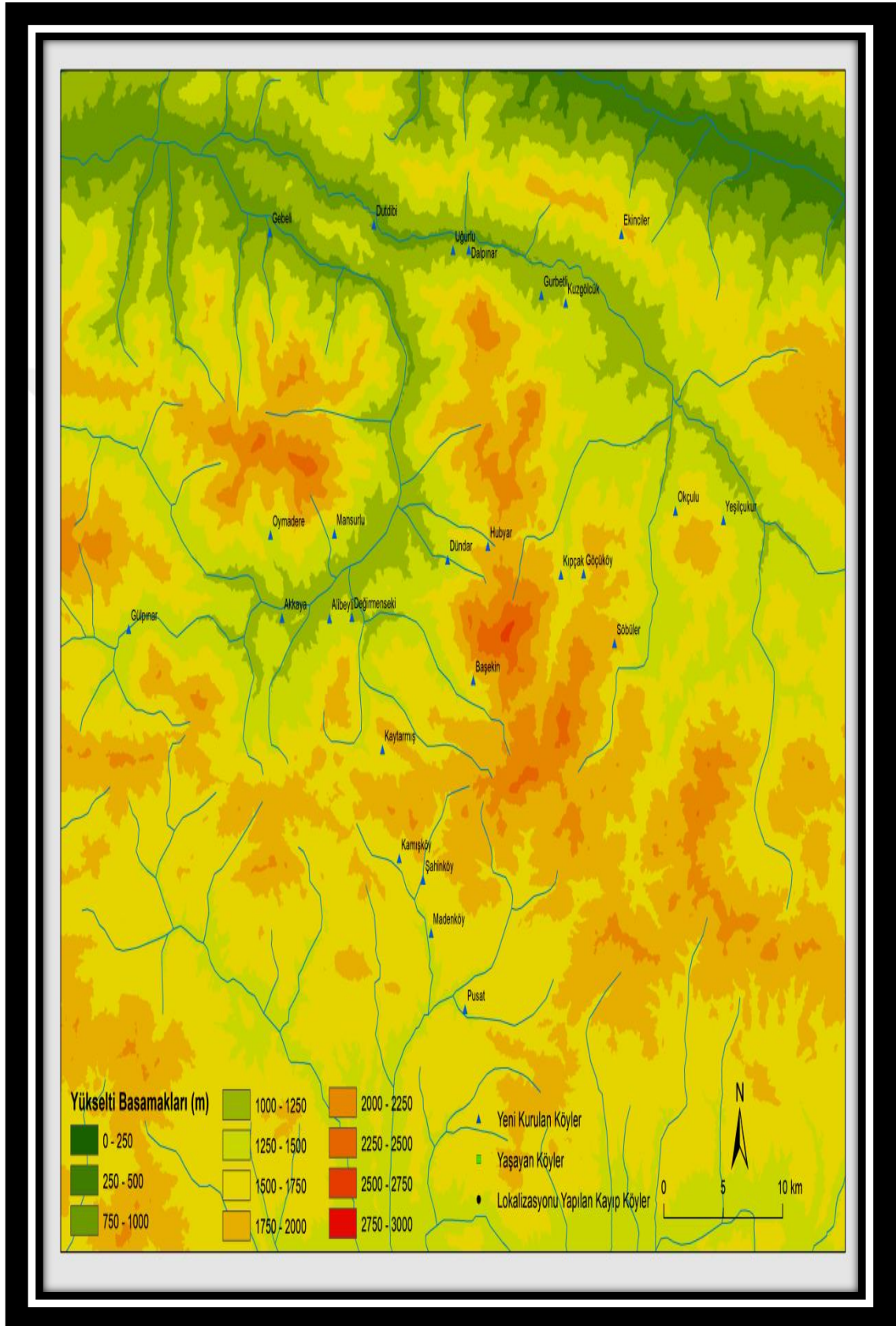

4.1.6.Tozanlı Nahiyesi

Tozanlı nahiyesi, Yoğun Pelit köyüne muhacirler iskan edilmiştir. Köy XVI. yüzyıldan günümüze varlığını devam ettirmesi nedeniyle muhacirlerin hali hazırda var olan bir köye iskan edildikleri görülmektedir. Tozanlı nahiyesi uzun yıllar boyunca yerleşik nüfusunda herhangi bir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmıştır. Öyle ki yaşanan yerleşme kayıpları sınırlı ve erken dönemde gerçekleşmiştir. İskan kararlılığının yoğun seyrettiği bir alandır. Coğrafi anlamda dağlık ve derin vadilerden oluşan bölge yeni iskan alanlarına müsait değildir. Nitekim Kafkas muhacirleri veya Anadolu göçleri ile bölgeye gelen göçmenlerin yerleşmek için tercih ettikleri bir alan olmamıştır. Buna rağmen Tozanlı nahiyesi sınırları içerisinde bugün 23 yeni köy bulunmaktadır. Bunlar, Gebeli, Duttibi, Uğurlu (Ficek), Dalpınar, Gurbetli, Kuzgölcük, Ekinciler, Hubyar, Dünder, Mansurlu, Değirmenseki, Alibeyli, Gülpınar, Okçulu, Yeşil Çukur, Söbüler, Göçüköy, Kıpçak, Maden, Şahin, Pusat Kamış ve Kaytarmış köyleridir. Her şeye rağmen bölge insanının toplulaşma imkânının olmadığı bir coğrafyada mevcut köylerden koparak yeni yerleşmeler kurmak yoluna gittiği söylenebilir. Gebeli, Dalpınar, Ekinciler, Hubyar, Dünder köyü incelenen kayıtlarda ilk defa 1845 tarihli Sivas Temettuat defterinde geçmektedir. Ficek köyü ismine ilk kez 1845 tarihinde rastlanmaktadır. Alibeyli köyü ismine ilk defa 1757 tarihinde rastlanmaktadır. Kaytarmış köyü, 1850 tarihi sonrasında kurulmuştur. Okçulu, Söbüler, Göçüköy, Kıpçakköyü ismine ilk defa 1831 nüfus sayımında rastlanmaktadır. Gurbetli 19. yüzyılda kurulmuş köylerdendir. Yeşilyurt köyü (Koyulhisar'a bağlı-1928), Mansurlu (1939), Değirmenseki, Maden, Şahin, Pusat ve Kamış köyleri 20. yüzyılın ilk yarısında kurulan köyler arasındadır. Gülpınar köyü ise Hisarcık köyünden ayrılarak 1989'da köy teşkilatına kavuşmuştur.⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ Fikri Karaman, a.g.e., s. 312-364.

Harita 18. Tozanlı Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

4.1.7.Gelmugad Nahiyesi

19. yüzyılda Rus işgali dolayısıyla yurtlarını terk eden Kafkas muhacirleri Anadolu'nun pek çok şehrine olduğu gibi Sivas eyaletinin muhtelif yerlerine de iskan edilmiştir. Devlet, muhacir kitlelerin iskan bölgelerinin belirlenmesi, hasta olanların tedavisi, sayım ve masraflar, eğitim ibadet gereksinimleri için imar faaliyetleri, temel ihtiyaçların karşılanması, taşkınlıkların önlenmesi ve belirlenen bölgelerde iskanın zorunlu tutulması gibi başlıklar altında birçok tedbir almıştır.⁵⁸⁸ Böylece Gelmugad nahiyesinde boş olan yerlere nüfus yerleştirildiği gibi yeni köyler de kurulmuştur. Göç bir daha bölgenin kırsal yerleşiminde belirleyici unsur olmuştur. Muhacir gruplar alanda anlatıldığına göre bölgeye silahlı olarak gelmişlerdir. Bu nedenle otokton halk ile gelen gruplar arasında mücadeleler yaşanmıştır. Dolayısıyla ahalinin bir kısmının köyünü terk ederek dağılmış olmaları muhtemeldir. Kültürel çatışma, geçim sıkıntısı insani duyguların sertleşmesine ve güçlünün kalabalık olanın yerli nüfusu göçe zorlamasına sebep olmuş olabilir.⁵⁸⁹

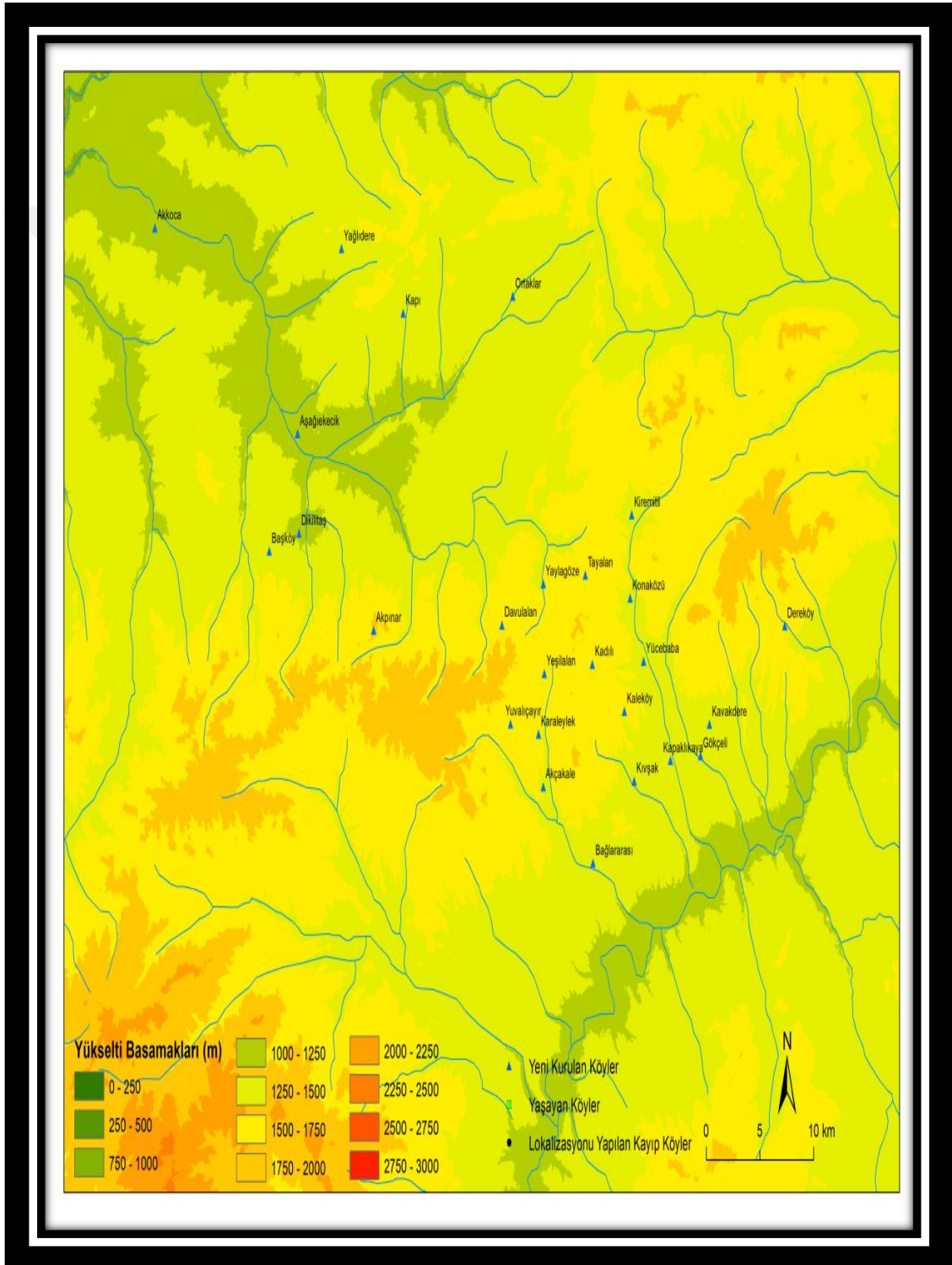
Gelmugad nahiyesi, kabaca Sivas Yıldızeli ilçesi ile Yozgat Akdağmadeni ilçesi arasındaki coğrafyayı ifade etmektedir. Erken dönemde de Tokat kazası sınırları içerisinde ayrılarak bağımsız kaza idaresi haline gelmiştir. Tanımlanan alanda XIX. yüzyıl Kafkas göçleri neticesinde 17 köye nüfus yerleştirilmiştir. Bu köyler Kayalıpınar, Fındıcak, Sultaniye ve Kadılı Lezgi göçmenlerce; Kapaklıkaya, Konaközü ve Yeniköy Oset göçmenlerce; Kiremitli, Üyük Yaylası, Ilıca, Cizözü, Demirözü köyleri Kabardey, Halkaçayır, Bulamur, Çırçır köyleri Abhaz, Emirler köyü Karaçay; Yavu köyü ise Kumuk göçmenlerinin yerleştiği kırsal yerleşim alanları olmuştur. Bu köylerden Kapaklıkaya, Emirler, Konaközü, Bulamur, Kiremitli ve Cizözü köyleri Gelmugad nahiyesi sınırları içerisinde yeni kurulmuş köylerdir. Halkaçayır (Ağılkaya), Üyük Yaylası, Yavu Gelmugad nahiyesinin XVI. yüzyıl köyleri arasındadır. Yavu köyü Gelmugad kazası nüfus defterinde halkı perakende ve perişan olan köyler arasında sayılmaktadır. Anlaşılan odur ki bu köy Kafkas muhacirlerinin bölgeye gelişiyile

⁵⁸⁸ Bkz. Uğur Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2012.

⁵⁸⁹ Tokat Kafirni (Almus) ilçesinde alan araştırmasında bir dağ köyünde gerçekleştirilen mülakatta köylüler köylerinin eskiden ovada olduğunu ancak "Papaklılar" olarak adlandırılan Çerkes muhacirlerin silahlı bir şekilde bölgeye gelişiyile beraber yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde köylerini terk ederek bugünkü yerine taşındıklarını anlatmışlardır.

yeniden nüfuslanmış ve hayatiyet kazanmıştır. Fındıcak XVI. yüzyıl kayıtlarında Delikli Kaya köyüne bağlı bir mezra olarak gösterilmiştir. Daha sonra incelenen belgelerde tesadüf edilmeyen bu yerleşim yeri söz konusu göçlerle yeniden kurularak ortaya çıkmıştır.

Harita 19. Gelmuğad Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

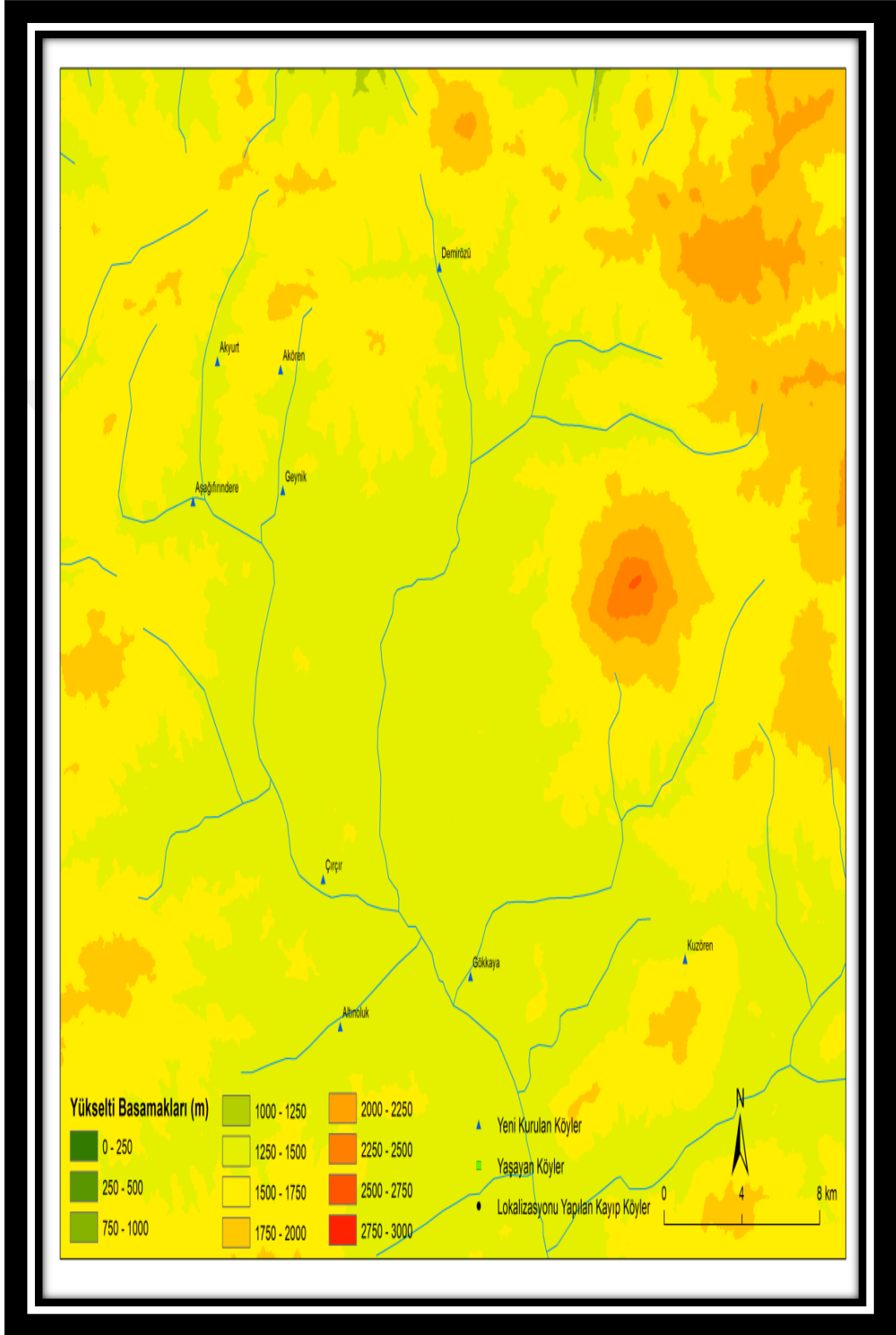
4.1.8.Yıldız Nahiyesi

Yıldız nahiyesi bugün Sivas-Yıldızeli ilçesinin güneydoğu yönündeki topraklarını oluşturmaktadır. Nahiyе sınırları içerisinde toplam 9 yeni köy kurulmuştur. Çırçır ve Demiröz köyleri bugün Yıldızeli ilçesi sınırları içerisinde olmakla beraber XVI. yüzyılda Tokat'a bağlı nahiyelerden biri olan Yıldız nahiyesi sınırlarına dâhil olan bölgede ortaya çıkmış iki yeni köydür. Çırçır köyü 1860'ların başlarında Abhazlar tarafından kurulmuş bir köydür.⁵⁹⁰ Demiröz köyü de XX. yüzyıl başlarında kurulmuş olan köyler arasındadır. 1864 büyük Çerkes sürgününden önce kara yoluyla bölgeye gelip yerleştikleri ifade edilmektedir. Geynik ve Akören köyleri yöreden elde edilen bilgiye göre Karapapak/Terekeme köyüdür. 93 Harbi yahut da 1. Dünya Savaşı sonrası Kars ve çevresinden Tokat'a yaşanan göçlerle kurulmuştur.⁵⁹¹ Altınoluk köyü Rus işgalinden kaçan Erzurum-Horosan göçmenleri tarafından kurulmuştur. Köye daha sonra 1924 Selanik mübadileri de yerleştirilmiştir. Aşağıfırındere köyü 93 harbi neticesinde Gümüşhane'den göç ederek bölgeye gelenler tarafından iskan edilmiştir. Bunlar dışında yörede Kuzören ve Gökkaya ismiyle iki yeni köy daha bulunmaktadır.

⁵⁹⁰ Georgy Chochiev, a.g.m., s. 211.

⁵⁹¹ Karapapaklar'ın Kuman/Kıçak veya Bulgar/Hazar Türklerinin bakiyesi olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. İsmail Türkoğlu, "Karapapaklar", *TDVİA*, C. 24, 2001, s. 470.

Harita 20. Yıldız Nahiyesi Yeni Kurulan Köyler

Yeni kurulan köyler jeomorfolojik açıdan değerlendirildiğinde yerleşme alanlarının geçmişte olduğu gibi farklı birimlere dağıldığı görülmektedir. Kazabad nahiyesinde kurulan yeni köylerin büyük ölçüde ova tabanında yer tuttuğu belirlenmiştir. Bu tercihte ovanın tarıma elverişli alanların bol olması ve ulaşım olanakları Tokat merkeze yakınlık ve su kaynaklarının yeterli olması etkili olmuştur. Ancak Abayel, Ballıca, Tepeçay köyleri ile kuzeyde Yeşilalan, Sarıçiçek, Koruluk ve Yazıtepe köylerinin hayvancılık ağırlıklı ekonomik tercihleri onları yamaç ve dağlık alanda yerleşmeye itmiş görünmektedir. Cincife nahiyesinde yeni kurulan tek köy olan Binecek köyü dağlık alanda iskan olmuştur. Komanat nahiyesinde Kabakboğazı, Mülk, Nebi ve Derekişla köyleri dağlık alanda, diğer 6 köy ise vadi tabanında Yeşilirmak'ın suladığı dar bir alana sıkışmıştır. Tozanlı nahiyesinde kurulan yeni köyler coğrafi yapıya uygun olarak dağlık alanlarda iskan olunmuştur. Kafirni'de yeni köyler Yeşilirmak'ın geçtiği vadinin yamaçlarına ve dağlık alana kurulmuştur. Üçgöl, Ataköy Sağırlar, Kapıcı ve Alan köyleri dağlık Çilehane, Dereköy, Gümelönü, Sahilköy ise vadi tabanında yerleşmişlerdir. Venk nahiyesi'nde görülen yeni yerleşme alanlarında köylerin yerleşme biçimlerinin dağ, yamaç ve ovalık alanlarda gerçekleştiği görülmektedir. Buna göre, Akyamaç köyü ova, Kocacık, Dedeli ve Pınarlı köyleri yamaç yerleşimi, Alan, Gökçe, Saltık, Hanpınar ve Semerci köyleri ise dağlık alanlarda iskan olmuştur. Yıldız nahiyesinde yeni kurulan 9 köy Yıldız dağının çevresinde uzanan platoda ortaya çıkmıştır. Gelmugad nahiyesinde genel yerleşim tipinin plato olarak yeni kurulan köyler tarafından da tercih edildiği tespit edilmiştir.

Genel anlamda yeni kurulan köylerin kayıp alanlarında yoğunlaştığı söylenebilir. Gelmugad'da yeni kurulan köylerin özellikle nahiyenin güney bölgesinde, Kazabad'da ovalık alanda yoğunlaştığı görülmektedir. Bahse konu bu bölgeler farklı tercihler varolmasına rağmen tercih edilmiş alanlardır. İnsanoğlu daha önce tecrübe edilmiş yerleşim alanlarını yeniden şenlendirme eğilimindedir. Yüzyıllar boyunca yaşayan pek çok yerleşim yerinin varlığı bunu destekler niteliktedir. Dolayısıyla bir şekilde boşalan ve terk edilen köy yerleşimlerinin dış ve iç göçler sonucu gelen yeni nüfus tarafından yerleşim yeri olarak seçilmiş olması muhtemeldir.

Cumhuriyet döneminde de Tokat göçmenlerin iskanı noktasında ilk akla gelen şehirlerden biri olmuştur. Tokat vilayetine Romanya ve Bulgaristan'dan toplam 1434

kişi yerleştirilmiştir.⁵⁹² Söz konusu yerleşimin şehir mi yoksa kırsala mı olduğu belirtilmese de bunlardan bir kısmının Tokat'ta muhacir köyü olarak anılan kırsal yerleşmelere gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Cumhuriyet döneminde sanayileşmenin ve büyükşehirlerde iş imkanlarının gelişmesine paralel olarak Türkiye'de en fazla göç veren şehirlerden biri Tokat'tır. Onbeş yıllık periyotlar baz alındığında Tokat göç veren iller arasında 1975-1980 aralığında 16. sırada, 1985-1990 yılları arasında 4. sırada, 1995-2000 arası dönemde ise 81 il arasında 10. sıradadır. Yine TÜİK verilerine göre 1975-2013 arası dönemde Tokat'tan 442 432 göç ederken 281 601 kişide Tokat'a göç yoluyla gelmiştir.⁵⁹³ Tokat'ta göçler sonucu sürekli bir nüfus sirkülasyonunun yaşandığı ortadadır. Ancak yaşanan göçler büyük ölçüde Tokat kırsalında köylerin boşalmasına neden olmaktadır. Tarihi tecrübeyle sabittir ki önümüzdeki yıllarda pek çok köy terk edilmiş iskân alanları haline gelecektir. Nitekim son 40 yıl içerisinde pek çok köyün nüfusu azalmış ve neredeyse genç nüfus kalmamıştır. Özellikle Ortadoğu'da yaşanan savaşlar Tokat'ın İran, Irak, Suriye ve Afganistan'dan göçler almasına neden olmuştur. Ancak gelen nüfusun kırsal yerleşme alanlarına rağbet etmemesi Tokat şehrini daha büyük şehirlere göç öncesi bir basamak olarak kullandıklarını göstermiştir.

4.2.YER DEĞİŞTİREN KÖYLER

Uzun bir iskan geçmişine sahip olan ülkemizde tarihi süreçte birtakım yerleşmeler ortadan kaybolurken, bazılarının ise hayatiyetlerini devam ettirmek için çeşitli arayışlara girdiği ve bu nedenle yerlerini değiştirdiği görülmektedir. Hiç şüphesiz bu durum insanoğlunun ilk yerleşmelerinden itibaren müracaat ettiği önemli çözüm yollarından birisidir. Bunun apaçık bir delilini, bugün Anadolu'nun birçok yerinde görülebilen höyük yerleşmeleri oluşturmaktadır. Dönemlerinde uzun süre iskâna sahne olan bu sahalardan, insanlar farklı yerlere taşınmak suretiyle ayrılmış ve belki de dönemin şartlarına göre daha korunaklı ve olanaklı şartlara sahip mekânlara gitmişlerdir. Ayrıca ülkemiz sathında bulunan birçok kırsal yerleşme kalıntısının mevcudiyeti de bu durumun göstergesi sayılabilir. Zira söz konusu kırsal yerleşmelerde yaşayan insanlar bir şekilde buralardan ayrılarak yeni iskan mahallerine göç etmiş ve

⁵⁹² Adem Sağır – Zeynep Aktaş, “Romanya'dan Türkiye'ye Gelen Göçmenlerle Türk Toplumunu Arasındaki İlişkinin Sosyolojik Çözümlemesi: Türk Yazılı Basımında 1934-1938 Dönemi”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, 35 (1), 2019, s. 191.

⁵⁹³ Yusuf Yılmaz, “19. Yüzyıldan Günümüze Erbaa Yöresindeki Göç Hareketleri”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 1, 2019, s. 26. (21-34)

günümüze de o eski yerleşmelerin kalıntıları yer yer ulaşmıştır. Anadolu'nun bütününde tarih boyunca yerleşim birimleri güvenlik, ulaşım, ekonomik faaliyetler ve doğal afetler sebebiyle kuruluş mekânını değiştirebilmektedir. Bu yer değiştirmeler dönemin idarecileri eliyle yahut da halkın yaşanan olumsuzluklara direncinin azalmasıyla kendi kararlarıyla gerçekleşmiştir. Anadolu coğrafyasında yerleşmelerin yer değişikliklerine ilişkin yapılan çalışmalar neticesinde yer değiştirmeye sebep olarak doğal afetler ve baraj yapımı etken olarak gösterilmiştir. Fakat yer değiştirme Anadolu iskan tarihinin her döneminde gerçekleşmiş olağan bir süreçtir.⁵⁹⁴ Bu kısımda Anadolu'nun bir çok iskan merkezinde olduğu gibi Tokat ve çevresinde kırsal yerleşmelerin yer değiştirmesine ilişkin bulgular değerlendirilecektir.

Tokat kazasına bağlı kırsal yerleşmelerde Osmanlı Devleti döneminde ve Cumhuriyet döneminde bahsedilen sebepler ve imar işleri nedeniyle buldukları bölgeyi terk ederek yakın veya uzak mahallerde yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Köylerin yer değiştirmesi Tokat genelinde, arazi verimsizliği, eşkıyalık, geçimsizlik, ulaşım yollarına yakın olma arzusu, heyelan, su kaynaklarının yetersizliği, yükselti, baraj yapımı vb. nedenlerle gerçekleşmiştir. Bu yer değiştirme olayları aşağıda örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

Tokat kazası sınırları içerisinde gerçekleştirilen araştırmalarda tespit edildiği kadarıyla tüm köy yerleşimleri su kaynaklarına yakın bölgelerde kurulmuştur. Bu bazen bir dere, bazen bir göl bazen de yöre insanının kaynak veya göze olarak ifade ettiği yer altı içme suları çevresinde gerçekleşmiştir. Canlıların yaşamında vazgeçilmez değeri olan su, hayvancılık ve tarımın belirleyici ekonomik kaynaklar olduğu dönemlerde daha vazgeçilmez bir yerleşme sebebi olmuştur. Ancak bu yaşamsal kaynağın kuruması ile bulunduğu iskan alanındaki yaşamsal faaliyetlerin aksaması insanların bulunduğu mekanı sorgulamasına ve avantajlarını yitiren bu iskan alanının terk edilmesine yol açmıştır. Kazabad'a bağlı Geyseri (Güzeldere) köyü eski yerleşme alanında bulunan derenin sularının kuruması nedeniyle eski yerleşme alanlarını terk ederek ovaya daha yakın sırtlarda devamlılığında şüphe etmedikleri yeni su kaynaklarının bulunduğu bölgeye bugünkü köy arazisine taşınmıştır.⁵⁹⁵ Gelmuğad nahiyesine bağlı Yassıkara köylüleri geçimlerini sağladıkları orman alanları azalınca güneybatı yönünde arazisi

⁵⁹⁴ İlker Yiğit, a.g.t., s. 436

⁵⁹⁵ Harun Kaya, Yaş 43, Çiftçi. E.T.14.02.2020.

tarıma ve hayvancılığa uygun su kaynaklarının da bol olduğu alana yerleşmişlerdir.⁵⁹⁶

Toprak kayması yıkım ölçüsünde can ve mal kaybına yol açan doğal bir felakettir. Etkili olduğu alanda bulunan Tarla, bağ ve bahçeler ile üzerinde ekili bulunan ağaç ve bitkiler heyelanla sökülerek yamaç aşağı taşınabilmektedir. Bu olay sırasında toprak karıştığı için, bitki –toprak ilişkisi bozulmakta, ürünler yerlerinden sökülerek tahrip olmaktadır.⁵⁹⁷ Nitekim Tokat-Taşlık köyü yaşanan heyelan nedeniyle topraklarını terk ederek bugünkü yerine yerleşmek zorunda kalmıştır.⁵⁹⁸

Tokat kazasında Yeşilirmak'ın suladığı Kazabad, Komanat, Venk ve Kafirni nahiyelerinin bulunduğu alanda kurulmuş olan köyler defalarca sele maruz kalmışlardır. Söz konusu köylerin kurulduğu arazilerin yakınlarında yer alan derelerin taşması sonucu yaşanan felaketler de bu yerleşmelerin devlet eliyle yahut da kendi istekleriyle bölgeyi terk etmelerine neden olmuştur. Ovada yaşanan sel ve su taşkınları burada bulunan yerleşmeleri kuzey ve güney yönünde yükselen dağ eteklerinde ve sırtlarda yerleşmeye itmiştir. Yamaç ve dere yataklarına yakın bölgelerde yer alan ve selin yıkıcı etkisine maruz kalan köyler ise daha korunaklı alanlara köylerini taşımışlardır. Alanda tespit edilebildiği kadarıyla Kazabad nahiyesine bağlı Güryıldız (Gürcü)⁵⁹⁹, Hacı Necib (Necip)⁶⁰⁰, Şenyurt (Kara Evlü, Asarcık)⁶⁰¹, Venk nahiyesinde Gaziosmanpaşa (Zodu)⁶⁰², Komanat nahiyesinde Bula köy⁶⁰³, Kafirni'de Sahilköy⁶⁰⁴ yerleşmeleri sel nedeniyle mekan değiştirmişlerdir. Eski yerleşim yerlerinde bugüne kadar ayakta kalan cami ve mezarlıkları tespit edilmiştir.

Kuzey Anadolu fay hattında yer alan Tokat çeşitli dönemlerde yaşanan depremler sonucu pek çok yerleşim alanı kaybolurken bir kısmı da yer değiştirmek suretiyle bu felaketten kaçmaya çalışmışlardır. Bugün depremden zarar görmüş alanlarda devlet eliyle inşa edilen deprem konutları bulunmaktadır. Örneğin Burga

⁵⁹⁶ Satılmış Güler, Yaş 40, Muhtar. E.T.25.08.2017.

⁵⁹⁷ Kemal Öztürk, "Heyelanlar ve Türkiye'ye Etkisi", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 22, S.2, 2002, s. 36. 35-50

⁵⁹⁸ Osman Döker, Yaş 51, Öğretmen, E.T. 22.09.2019.

⁵⁹⁹ Abdullah Yüce, Yaş 40, Çiftçi. E.T. 08.11.2017.

⁶⁰⁰ Mustafa Öksüz, Yaş 65, Çiftçi. E.T. 08.11.2017.

⁶⁰¹ Ahmet Abay, Yaş 42, Muhtar. E.T. 08.11.2017.

⁶⁰² Ali Yıldırım, Yaş 75, Çiftçi. E.T. 14.08.2017.

⁶⁰³ Hacer Yılmaz, Yaş 57, Evhanımı. E.T.15.08.2017

⁶⁰⁴ Bayram Güler, Yaş 74, Çiftçi. E.T 09.08.2017.

(Tatlıcak) köyünde halkın bir kısmı hâlihazırda deprem konutlarında yaşamaktadır.⁶⁰⁵ 1939 Erzincan depreminin izlerini de Tokat kırsalında sürmek mümkündür. Söz konusu deprem neticesinde Kazabad arazisinde yer alan Yeşilyurt (Çiprek)⁶⁰⁶, Çerçi⁶⁰⁷, Ulaş (Varaz)⁶⁰⁸ Dökmetepe (Ahir)⁶⁰⁹ köyleri, yıkıma uğradıkları için yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Benzer şekilde Kafirni'de Serince (Kevahlıh)⁶¹⁰ ve Çat⁶¹¹ köyleri depremden etkilenerek yer değiştiren köylerdir. Gelmuğad nahiyesinde ise bu felakete maruz kalarak farklı bir yerleşim yeri tercih etmek zorunda kalan Üyük köyü⁶¹² olmuştur.

Yerleşmelerin seçiminde iklim şartları göz önünde bulundurulması gereken etkenlerdendir. Yerleşilen alanda oluşan iklim değişiklikleri zamanla insanları daha ılıman ve korunaklı vadi içlerine doğru yer değiştirmeye mecbur bırakmıştır. Belli bir yükseltiden sonra yaşanan ağır kış şartları bu zorlu mevsimin etkisinden kurtulmak için yerleşimcileri yükseltinin azaldığı alanlara doğru itmiştir. Nitekim Venk nahiyesi plato/dağlık bir alandır. Burada yaşanan mevsimsel zorluklar Aluç⁶¹³, Armus⁶¹⁴ ve Batmantaş⁶¹⁵ köyleri vadi içlerinde daha kuytu alanlarda yeni köyler inşa etmek zorunda bırakmıştır. Kazabad'da Tepeçay köyü yükselti, ağır kış şartları ve yola uzaklık nedeniyle Dereçay köyü yakınlarında yeni yerleşim alanına iskân olunmuştur. Kafirni-Karadere köyünde yapılan görüşmelerde daha önceki köy yerlerinin 20 km güneydoğuda olduğunu kış şartlarının ağırlığı nedeniyle yer değiştirerek bugünkü yerlerine geldiklerini beyan etmişlerdir.⁶¹⁶

İnsan kaynaklı güvenlik problemleri iskan alanlarını yer değiştirmeye iten unsurlardandır. Eşkivalık olayları Gelmuğad'da Aşağı ve Yukarı Kümbet olarak ifade edilen yerleşim yerlerinin yerinden oynayarak birleşmesine neden olmuştur.⁶¹⁷ Özellikle 19. yüzyılda Tokat ve nahiyelerine yaşanan muhacir akını bölgenin sosyal ve fiziki

⁶⁰⁵ Ahmet Karakoyun, Yaş 55, Çiftçi. E.T.09.08.2017.

⁶⁰⁶ Dursun Koç, Yaş 49, Muhtar. E.T. 08.11.2017.

⁶⁰⁷ İbrahim Gençay, Yaş 59, Emekli. E.T. 03.04.2017.

⁶⁰⁸ İsmet Delen, Yaş 73, Çiftçi. E.T.07.08.2017.

⁶⁰⁹ Dursun Tackın, Yaş 66, Çiftçi. E.T. 08.11.2017.

⁶¹⁰ Remzi Gül, Yaş 57, Çiftçi. E.T. 14.08.2017.

⁶¹¹ Salih Yeşilirmak, Yaş 76, Muhtar. E.T. 28.08.2017.

⁶¹² Gülkız Ayçiçek, Yaş 48, Ev hanımı. E.T.25.08.2017

⁶¹³ Turan Gül, Yaş 45, Çiftçi. E.T.25.08.2017

⁶¹⁴ Cafer Ülkü, Yaş 58, Muhtar. E.T.25.08.2017

⁶¹⁵ Hacı Osman Dönder, Yaş 74, Emekli. E.T.09.10.2019.

⁶¹⁶ Hüseyin Çoban, Yaş 67, Çiftçi. E.T.22.08.2017.

⁶¹⁷ Yusuf Yiğit, Yaş 56, İnşaat Ustası. E.T.23.08.2017.

yapısında değişime neden olmuştur. Arazi çalışmalarında bazı köylerin bölgeye gelen muhacir grupların silahlı ve kalabalık olmasından endişe ederek yerlerini değiştirdikleri görülmüştür. Kafirni nahiyesinde Kafkas muhacirleri daha bölgeye gelmeden “Papaklılar geliyor” sözleriyle yaşanan endişe ve muhtemel baskılar nedeniyle Durudere (Filista)⁶¹⁸ ve Çamdere (Mineğer)⁶¹⁹ köylerinin Tozanlı vadi tabanından dağlık alanlara doğru yer değiştirmesine yol açmıştır.

1964 yılında Almus Baraj Gölü’nün inşa edilmesiyle birlikte devletin zorunlu kamulaştırma uygulamasına maruz kalan köyler yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Bunlardan iki tanesi kayıp mekânlar içerisinde yer almaktadır. Diğer üç köy ise Tokat’ın çeşitli köyelerine eklenerek yer değiştirilmiştir. Bunlardan Kadıköprü ve Alemdar Şenyurt (Kara Evlü) belediyesi içerisinde yer almaktadır.⁶²⁰ Gezgi köyü ise yer değiştirerek Merkeze bağlı Taşlıçiftlik köyüne eklenmiştir.⁶²¹ Yıldız nahiyesine bağlı Yakup köyü⁶²² ise bölgede yapılan baraj gölü nedeniyle arazisinin büyük kısmını kaybettiği için bugünkü yerine iskan olunmuştur.

Kazova’nın Yeşilirmak ve taşan derelerin etkisiyle zaman zaman çevresinde bataklıklar oluşması, keza Kaz gölü ve çevresinin de benzer özellik taşıması özellikle ovada meskun yerleşmelerin yer değiştirmesinde etkili olmuştur. Yöre insanları ile yapılan görüşmelerde bataklık, sivrisinek ve sıtma hastalığı nedeniyle şimdiki yerlerine geldiklerini ifade etmişleridir. Bozatalan (Boz At Alanı), Gürcü köy ovada bulunan eski yerleşmelerinde yer değişikliği yaparak ırmak yatağından uzaklaşp daha sağlıklı buldukları bugünkü sırtlara yerleşmişlerdir.⁶²³

Ekonomik uğraşlarda yaşanan değişim mekânsal eğilimleri de değiştirmiştir. Örneğin hayvancılık ağırlıklı bir geçim modelini benimseyen Zuğru köylüleri Toğarım ovası olarak nitelenen bölgeyi yeterli bulmayarak bugün nispeten daha yüksek ve yamaçta bulunan bölgeye gelerek iskan yerlerini değiştirmişlerdir.⁶²⁴ Benzer bir tercihte Ulaş köyü yakınlarında Örenönü olarak adlandırılan bölgeden hayvancılık imkanları

⁶¹⁸ Musa Özen, Yaş 65, Çiftçi. E.T.22.08.2017.

⁶¹⁹ Kadir Sarıca, Yaş 60, Muhtar. E.T.22.08.2017.

⁶²⁰ Nurettin Kılıç, Yaş 76, Emekli. 17.06.2018.

⁶²¹ Mehmet Polat, Yaş 85 Çiftçi. E.T.07.08.2017

⁶²² Mahmet Akgül, Yaş 77, Çiftçi. E.T.24.08.2017

⁶²³ Celal Abur, Çiftçi, Yaş 65. E.T.27.02.2020.

⁶²⁴ Ahmet Hanoğlu, Yaş 57 Emekli. E.T.22.08.2017.

daha iyi olan Çamaltı (Kağay) köyüne geçiş örneğinde görülmüştür.⁶²⁵

İskan alanlarının yer değiştirmesinde farklı nedenler ön plana çıkmıştır. Ancak yola yakınlık tüm köylerin tercih ettiği bir durumdur. Özellikle ana arterler üzerinde olmak ticari ve içtimai imkanlar açısından çok önemli görülmüştür. Bu nedenle herhangi bir iskan birimi yer değiştirmek durumunda kalmışsa yeni yerleşim yeri için tercih edilen istisnasız bir şekilde ulaşım güzergahlarına yakınlık olmuştur. Gümenek köyü halkı 1974 yılından sonra dağ eteklerinde bulunan eski yerleşim yerlerini terk ederek Tokat-Niksar yolunun iki yakasına yerleşmeyi tercih etmişlerdir.⁶²⁶ Gaziosmanpaşa köyü (Zodu) yaşanan sel felaketi nedeniyle Tokat Almus karayoluna daha yakın bir konuma yerleşmişlerdir. Döllük köyü sel nedeniyle toprak evler zarar görünce devlet eliyle 1 km aşağıda Tokat-Almus yoluna yakın bir bölgeye yeni bir yerleşme kurulmuştur. Belirgin bir sebep tespit edilememekle birlikte yer değiştiren bazı köyler hakkında da tahmin yürütülebilir. Örneğin Çay köyü daha önce vadi içerisinde dere kenarında bir yerleşim iken muhtemel bir sel tehlikesi nedeniyle bugünkü bölgeye gelip yerleşmişlerdir.⁶²⁷ Bağlarbaşı köyü Tokat-Zile güzergahında bir yerleşme iken daha içeride dağ eteklerine yakın bölgeye yerleşmişlerdir.⁶²⁸ Kaz gölüne yakın bir coğrafyada olması nedeniyle muhtemel bir sıtma salgınının köyün yer değiştirmesine neden olduğu düşünülebilir.

Tokat kırsalında gerçekleştirilen arazi araştırmaları neticesinde köylerin bir kısmının çeşitli nedenlerle buldukları mekânı terk ederek yer değiştirdikleri tespit edilmiştir. Doğal afetler başta olmak üzere güvenlik, salgın hastalık ve ekonomik nedenlerle yer değiştirmeler gerçekleşmiştir. Yer değiştiren köyler içerisinde XVI. yüzyıl listelerinde yer alan köyler olduğu gibi Döllük, Tepeçay gibi yakın dönemde kurulmuş yeni köylerde mevcuttur. Dolayısıyla insanların yerleşim tercihlerinde zaman zaman yanıldıkları ya da şartların değişmesiyle yerleşme alanlarının eski avantajlarını yitirmesi sonucu köylerin yer değiştirme olgusu Anadolu topraklarında sürekli yaşanmıştır.

⁶²⁵ Hasan Şahin, Yaş 72, Muhtar. E.T.07.08.2017

⁶²⁶ Salih Sarı, Yaş 62, Çiftçi. 15.08.2017

⁶²⁷ Hasan Uslu, Yaş 43, Çiftçi. E.T.09.08.2017.

⁶²⁸ Osman Bahçivan, Yaş 78, Çiftçi. E.T.09.08.2017.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

XVI. yüzyıl sonlarından XX. yüzyıla Tokat kazası ve nahiyelerinde kırsal yerleşim alanlarının ele alındığı bu çalışmada köy/mezra yerleşmelerinin zaman içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşüm incelenmiştir. Söz konusu dönem içerisinde yerleşme alanları kaybolmuş, terk edilmiş, yeniden kurulmuş veya iskân niteliği değişime uğrayarak günümüze ulaşmıştır. Kaza genelinde jeomorfolojik birimlere göre tespiti gerçekleştirilen yerleşmeler çalışmanın amacı dahilinde belirlenen sorunsallara karşılık olacak çıkarımlar elde edilerek çeşitli varsayımlar öne sürülmüştür. Elde edilen veriler nahiyeler arasında karşılaştırmalı olarak ele alınmış, bu hususta diğer bölgelerde yapılan az sayıda çalışmanın çıktıları ile mukayese edilerek sonuçlar elde edilmiştir.

Araştırma alanı olan Tokat kazası XVI. yüzyıl sonlarından günümüze kadar iskân karakteri itibariyle sürekli bir değişim içerisinde olmuştur. Öyle ki söz konusu zaman aralığında neredeyse her yüzyıl içerisinde yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik, klimatolojik vb. etkenlere bağlı olarak nüfus hareketlerine maruz kalmıştır. Bu nüfus devinimi iskân alanlarının değişim veya dönüşümüne neden olduğu gibi dönemsel olarak nicel anlamda artış veya azalmaya da neden olmuştur. Sonuçta Tokat kırsalında bir iskân kararlılığından bahsetmekten ziyade söz konusu zaman aralığında kırsal yerleşmelerin kaybolduğu, nitelik değiştirdiği, yer değiştirdiği ya da yeni köylerin kurulduğu bir yapı olduğu iddia edilebilir. Bu sürecin XX. yüzyıla değin böyle devam ettiği, siyasi ve sosyal çalkantıların dinmesiyle yerleşme kayıplarının azaldığı söylenebilir. Elbette zaman ve şartlara yenik düşmeden günümüze kadar ulaşan köylerin mevcudiyeti de insanların her şeye rağmen sığındıkları alanları terk etmeyerek iskân devamlılığı sağlayabilmeleri adına önemlidir.

Anadolu coğrafyasının temel geçim kaynağı imparatorluk genelinde olduğu gibi tarımsal üretime dayalı idi. Yarı kurak bir iklimin hüküm sürdüğü arazilerde temel besin kaynaklarına yönelik dar bir ürün skalası mevcuttu. Sulama imkânları genel yağış rejimine bağlı idi. Bu sebeple iklim koşullarının olumsuz seyrettiği dönemlerde temel besin maddelerinin üretimi de daralıyordu. Yetersiz beslenme hali insanları fizyolojik ve psikolojik olarak yoksunluğa, dolayısıyla açlığa itmiştir. Açlık yaşayan bireylerin bu durumu gidermek adına kalifiye alanlara yöneleceği aşikârdır. Netice itibariyle insanlar fert fert veya toplu bir şekilde bu alanlara göç ederek buldukları dezavantajlı alanları

terk etmek zorunda kalmışlardır. Yaşanan göçler kırsal yerleşmelerin boşalmasına ve zamanla köylerin kaybolmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca hakim olduğu coğrafyada kurulmuş pek çok yerleşme mevcuttur. Bu yerleşmelerin süreç içerisinde kayboldukları çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bu çalışmalar ışığında farklı bölgelerde farklı oranlarda kayıplar olduğu görülmektedir. Tokat kazası ve nahiyelerine bağlı köy/mezra yerleşmelerinde de benzer kayıpların yaşandığı tespit edilmiştir. Tokat kazası genelinde 363 köy/mezra yerleşiminden 190 tanesi kaybolmuştur. % 52 oranında bir kayıp söz konusudur. Kaza genelinde durum böyle iken nahiyeler bazında kayıp oranları değişmektedir. Rakamsal (52 yerleşim yeri) ve yüzdeler (%65) bazda en fazla kayıp Kazabad nahiyesinde yaşanırken; en az kayıp, rakamsal olarak 3 yerleşim yeri ile Cincife nahiyesinde, yüzdeler olarak (%22) Tozanlı nahiyesinde gerçekleşmiştir.

Dönemsel olarak yerleşme kayıpları söz konusu olduğunda 1600-1649 yılları arasında %32 oranında kayıp yaşandığı tespit edilmiştir. Celâli fetretinin yoğun yaşandığı bir dönem olması nedeniyle güvenliğin ortadan kalktığı bu zaman aralığında yaşanan nüfus kaybı aynı ölçüde yerleşmelerinde terkine neden olmuştur. Nahiyelerin tümünde kayıplar yaşanmıştır. Nahiyeler arasında en fazla kayıp ulaşım açısından daha rahat ve düz arazilerde yer alan Kazabad (12 köy) ve Gelmugad (18 köy) nahiyelerinde yaşanmıştır. Yüzdeler oranlarda kayıplar ele alındığında ise en fazla Komanat nahiyesinde (% 80) yerleşim kaybı yaşanmıştır.

Mekânsal olarak yerleşme kayıpları incelendiğinde; Tokat kazasında jeomorfolojik ünitelere göre yerleşimlerin dağ, plato/yamaç, ova yerleşimleri olduğu tespit edilmiştir. Bu yerleşme eğiliminde iskân yoğunluğu ekonomik faaliyetlerin daha uygun olduğu ova ve yamaç/plato (132 köy) alanlarda daha fazladır. Diğer yandan kırsal yerleşmelerin kaybolduğu alanlar ele alındığında, yine çevresine göre yaşamsal avantajları daha fazla olan bu bölgelerde gerçekleşmiştir. Kaza genelinde bahse konu edilen alanda %88 oranında köy/mezra kaybolmuştur. Dağlık alanlarda lokalizasyonu gerçekleştirilen kayıp yerleşim yerlerinin %12 oranına tekabül ettiği görülmüştür.

Tarih boyunca Tokat ve çevresi doğal afetlere (sel, deprem, kuraklık vb.) maruz kalmıştır. Tokat birincil deprem kuşağı sayılan Kuzey Anadolu Deprem Hattı üzerinde yer almaktadır. Ayrıca vadiler içerisindeki konumu itibariyle de sel hadisesinin yoğun

bir biçimde tekrar tekrar vurduğu bir araziye sahip olmuştur. Yeşilirmak ve yöredeki diğer su kaynakları yağışlar nedeniyle sürekli taşkınlara neden olmuş ve tarımsal alanları tahrip etmiştir. Yaşanan dönemsel kuraklıklar da eklendiğinde bölge halkının ana geçim kaynakları olan tarım ve hayvancılığın ne derece olumsuz etkilendiği ortadadır. Dolayısıyla bölge halkının yerleşim tercihlerinin zamanla değiştiği uzak veya yakın fark etmeksizin farklı alanlara yönelerek yerleşme mekânlarını terk ettikleri iddia edilebilir.

Salgın hastalıklar Osmanlı imparatorluk coğrafyasını her dönem etkisi altında bırakmıştır. Günümüz sağlık ve tedavi imkânlarının olmadığı yüzyıllarda yaşanan salgın hastalıklar Osmanlı tebaasında ölümlere neden olmuştur. Özellikle veba, çiçek, sıtma, kolera gibi salgın hastalıkların Tokat ve çevresinde de yaşandığı tespit edilmiştir. Tokat'ın İpek yolu güzergâhında olması, Yeşilirmak taşkınları sonucu bataklıkların oluşması, sivrisinekler, su kaynaklarında ve çevrede yaşanan genel kirlilikler pek çok salgın hastalığı ortaya çıkararak ölümlere ve iskân alanlarının terk edilmesine veya yer değiştirmesine neden olmuştur.

Tokat Anadolu'nun en eski medreselerine sahip şehirlerden biridir. Dolayısıyla XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan medreseli isyanlarından da nasibini almıştır. Anadolu'nun genelinde asayişsizliğe yol açan suhte isyanları Tokat kaza merkezinde de çeşitli hadiselerle neden olmuştur. Güvenliğin ortadan kalktığı bir ortamda merkez veya kırsal yerleşmelerin bundan etkilenmemesi mümkün değildir. Suhtelerin daha sonra yaşanacak Celâlî isyanlarında habercisi ve tetikleyicisi olduğu unutulmamalıdır. Başboş bir neslin umutsuzluk içerisinde giriştiği eylemler farklı toplumsal grupların da rol almasıyla bir çığ gibi büyüyerek insana ve dolayısıyla da yerleşme merkezlerine olumsuz etkileri olmuştur.

Tokat Anadolu Selçukları döneminden itibaren muhalif hareketlerin odağı bir bölgedir. Babai isyanının ortaya çıktığı ve Anadolu Selçuklu devleti'ni yıkılışa sürüklendiği bir dizi etkenin odak noktasıdır. Bu özelliğini Osmanlı Devleti içerisinde de defaatle görmek mümkündür. Osmanlı Safevi mücadelesinde etnik ve mezhepsel yapısı itibarıyla arada kalmış bir halk kitlesine sahiptir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde bölge halkının Safevi topraklarına toplu göçleri yaşanmıştır. Yüzyılın sonunda tüm Anadolu sathında etkili olacak Celâlî fetretinin nitelik ve nicelik açısından ilk nüvesi

olan Bozoklu Celal isyanına ev sahipliği yapmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Medreseli isyanlarının etki sahasında yer almıştır. Anadolu’da “Büyük Kaçgunluk” a sebep olacak Celâlî fetretinin neredeyse ana merkezi konumundadır. Celâlî liderlerinden en namlı ve organizasyonu güçlü liderleri Karayazıcı ve Deli Hasan’ın harekât merkezi konumundadır. XVII. ve XVIII. yüzyılda da bu yıkıcı faaliyetlerin etkisinden kendini kurtaramamıştır. Adi eşkiyalık olarak nitelendirilen faaliyetler mesken ve yol güvenliğini ortadan kaldırmıştır. Özellikle Tokat-Sivas bağlantısını sağlayan yolların eşkiyaların ana eylem odağı haline gelmesi hem ticari faaliyetlerin hem de yolcuların bölgeyi terk etmesine neden olmuştur. Mekan güvenliğinin yerleşmenin ana unsuru olduğu düşünüldüğünde Tokat, periyodik olarak şiddet sarmalı içerisinde kalmış bir coğrafyaya sahip olmuştur. Dolayısıyla yöre halkı terörize edilmiş, bu alandan kaçmak zorunda kalmıştır. Bölge ahalisinin daha güvenli alanlara kaçıışı mevcut yerleşmelerin zaman içerisinde kaybolmasına neden olmuştur.

XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak XVIII. yüzyılda yoğunlaşan bir şekilde Osmanlı idaresinde merkezi idareye karşı güçlerini artıran ayanların etkisi XIX. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle azalmıştır. Söz konusu uzun zaman aralığında vergi sistemindeki düzenlemeler (iltizam-malikane), askeri yapıdaki değişim (sekban, sarıca, levent), idari yapıdaki tasarruflar sürekli bir biçimde ayanların yerelde nüfuzunu artırmıştır. Ancak taşrada ön plana çıkan bu rantiyeci zümre elde ettiği gücü halk yararından ziyade kendi çıkarları için kullanmıştır. Dolayısıyla hâkim oldukları coğrafya da hem halkı hem de hazineyi zarara uğratmışlardır. Sonuç itibariyle zaman zaman köylerinden kaçanların sığınağı olarak köylerin boşalmasına zaman zaman da bizatihi resmi ya da gayri resmi iktidar sahipleri ile bir olarak oluşturdukları sömürü düzeninde halkın farklı bölgelere göç etmesine ve köylerin terk edilmesine neden olmuşlardır.

Coğrafi keşiflerle başlayan sürecin zamanla kadim dönemin ticari güzergâhlarını değiştirmesi Osmanlı Devleti’ni olumsuz etkilemiştir. Tokat ve Sivas gibi önemli iki ticaret merkezinin değişime ayak uyduramaması ve sanayileşme karşısında ticari yeterliliklerini yitirmesi, kırsal alanı da olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla Anadolu ticaretinin can damarları olan doğu batı yolları zaman içerisinde önemini kaybetmiştir. İpek yolunun Anadolu’daki etabı kabul edilen Erzurum-Tokat-İstanbul ticaret hattı yüzyıllar geçtikçe önemini yitirmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Erzurum-Tokat yolu

artık atıl bir yol haline gelmiştir. Bu yol üzerinde yer alan şehir ve kırsal alanda tabii olarak ekonomik bir küçülme yaşanmıştır. Cumhuriyet döneminde yapılan demiryolu hatlarında uzağında kalan bölge yüzlerce yıldır sürdürdüğü cazibeyi kaybetmiştir. Bunun bir neticesi olarak batıda yer alan şehirlere göçler yaşanırken bölgedeki köy ve mezralarda bundan oldukça kötü etkilenmiştir. Geçim şartlarının bozulması zaten sermaye, emek ve ekilebilir alan azlığının yaşandığı bölgede yerleşim yerlerinin terkine sebep olmuştur.

Timar sistemi klasik dönemde Osmanlı teşkilatının ekonomik idari ve askeri düzeninin dayandığı temel yapıdır. Sistemin uygulandığı alanda vergilerin toplanması, güvenliğin sağlanması, üretimde sürekliliğin temini ve haneye yük olmaksızın asker yetiştirilmesi gibi temel faydaları olmuştur. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren askeri ve mali alanda Avrupa'nın geçirdiği dönüşümün etkileri Osmanlı'da da hissedilmeye başlanmıştır. Osmanlı toprak ve vergi rejiminde timar sisteminin eski önemini yitirmesi sonucu artan nakit ihtiyacını karşılayabilmek adına iltizam ve malikane sistemine geçilmiştir. Ateşli silahları kullanabilecek asker ihtiyacı nedeniyle timarlı sipahilerin ordudaki mevcudiyeti anlamını büyük ölçüde yitirerek onların yerini sarıca, sekban ve levent denilen ücretli askerler almıştır. Yaşanan bu değişim ve dönüşüm süreci sancılı bir yol izlemiştir. Timarlı sipahiler kaybettikleri statüyü ve gelir kaybını telafi etmek adına türlü kanunsuzluklara başvurmuştur. Merkezi otoriteye karşı çıkan tüm muhalif hareketler içinde yer alarak buldukları bölgelerde yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmuşlardır. Timarlı sipahilerin yerini alan levent taifesi de benzer biçimde Celâli isyanları ve türlü eşkiyalık olaylarına girerek halkı canından bezdirmiştir. Timar sistemine dayalı vergilerin yerini alan iltizam sistemi halkın yarasına merhem olmamış ve yaşamı kolaylaştırmamıştır.

Osmanlı devlet nizamının Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere fehedilen diğer bölgelerde kalıcı olmasını sağlayan ekonomik faktörlerin başında uyguladığı vergi sistemi gelmektedir. Osmanlı hakim olduğu bölgenin beşeri ve iktisadi yapısına uygun olarak kanunnameler ve adaletnameler çerçevesinde reaya tarafından kabul edilebilir bir vergi düzeni sağlamıştır. Bu sistemin zaafa düştüğü dönemlerde devlete ve sisteme aykırı hareketler ortaya çıkmıştır. Devletin devamlılığı açısından vergilerin miktarı ve toplanması önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Fakat devletin aldığı mutad vergilerin dışında olağanüstü dönemlerde alınan avarız vergisinin sürekli hale gelmesi, farklı

isimler altında yerel idarecilerin topladığı kanunsuz vergiler de eklenince halkın geçim şartları gün geçtikçe ağırlaşmıştır. Halk bu mali baskıdan kurtulmak adına vergi inzivası da denilen pasif bir direniş sergileyerek devletin kendisini konumlandığı mekanlardan ayrılma yolunu tercih etmiştir.

Ehl-i örfün olarak nitelendirilen taşra idarecileri buldukları bölgede devlet düzeninin asıl temsilcileri konumundadır. Ancak başta kadılar olmak üzere voyvodalar, valiler, mütesellimler, subaşı ve sipahilerin Anadolu'nun birçok şehrinde ve kırsalında giriştikleri kanunsuz uygulamalar büyük bir bunalıma yol açmıştır. Tokat ve kırsalında da adaletin ve güvenliğin teminatı olan devlet görevlilerin zulme varan uygulamaları ve suistimalleri halkın evini ocağını işlediği arazilerini kısacası tüm varlığını bırakarak yaşam alanlarından uzaklaşmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin doğuda ve batıda gerçekleştirdiği uzun süreli savaşlar tüm Osmanlı coğrafyasını etkilediği gibi Tokat ve nahiyelerini de olumsuz etkilemiştir. Savaş kazanılsa da kaybedilse de büyük bir ordunun finanse edilmesine gereksinim duymaktaydı. Malum bir sefer organizasyonunu gerçekleştirmek birçok bölgenin gelirlerinin ordu hazinesine devredilmesine neden olmaktadır. Ayrıca yaşanan şehir sefer güzergâhında ise ekstra mükellefiyetler kaçınılmaz hale gelmekteydi. Tüm maddi kaynakların seferber edildiği bir organizasyonda asıl kayıp insanın kendisinin ihtiyaç kategorisinde olmasından kaynaklanıyordu. Netice itibariyle Tokat ve nahiyeleri yüzyıllar boyunca ödedikleri vergi, sağladıkları kışlak ve temin etmiş oldukları askerlerle Osmanlı ordusunun iâşe merkezlerinden biri halindedir. Merkezi idarenin bu hususta baskısının artmasıyla birlikte yöre halkı bunlara cevap verecek kaynaklara sahip olamadığı için buldukları kırsal yerleşmeleri terk etmek suretiyle izini kaybettirmeye çalışmıştır. Göç edenlerin bazıları gittikleri mahalde yerleşip geri dönmeyerek köylerin kaybolmasına neden olurken bazılarının baskıların dinmesiyle tekrar köyelerine döndükleri söylenebilir.

Osmanlı Devleti sınırlarının genişlemesiyle beraber daha güçlü devletlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Doğuda İran batıda ise Avusturya ve Rusya ile uzun süreli savaşlar yaşanmıştır. Bu sürekli mücadele neredeyse tamamıyla Müslüman halk üzerine bindirilen bir görev olmuştur. Dolayısıyla her savaş aynı zamanda vergi ve insan kaynağını zorunlu kılmıştır. Vergi baskısı ve sürekli asker isteği Anadolu insanını

büyük zorluklar yaşatmıştır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda özellikle Ruslarla yapılan savaşlar yoğun asker alımlarına sebep olmuştur. Askere gidenlerin pek çoğu da ateşli silahların tahribatı ve askerlik mesleğinden bihaber olması nedeniyle ölmüş veya kaçak hale gelmiştir. Bu dönemde Tokat ve çevresi için asker ve vergi talebi çok yoğundur. Merkezi idare asker alamazsa bedelini talep etmektedir. Böyle olunca mesele nahiyeler için bir çıkmaza dönüşmektedir. Bu konuda Tokat'ın Tozanlı ve Kafirni nahiyesi halkı birçok şikâyetle bulunmuşlardır. Öyle ki asker talepleri nedeniyle nahiyelerin ve köylerin boşaldığını bildirmişlerdir.

Araştırmaya esas zaman dilimi içerisinde köylerin yer değiştirdiği tespit edilmiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda yaşanan yer değiştirmelerin örnekleri tespit edilirken çok daha erken dönemde de bu tarz iskân hareketliliğinin yaşanan salgın hastalıklar ve doğal afetlere bağlı olarak gerçekleştiği tahmin edilebilir. Yakın dönemde gerçekleşen yer değiştirmelerde güvenlik ve geçim şartlarıyla beraber ulaşım birincil önceliktedir. Yol iskân alanlarının ülke genelindeki organizasyonun parçası olmasını sağlayan en önemli unsurdur. Bir başka deyişle ulaşım olanakları kırsal yerleşmelerin varoluşunu temin etmektedir. Dolayısıyla ulaşılabilen yaşamsal ihtiyaçların giderildiği daha güvenli alanlara doğru bir kayış söz konusudur.

Tokat kırsal yerleşmeleri köy ve mezra şeklindedir. Zaman içerisinde bu yerleşme alanları arasında kimlik değişimi yaşanmıştır. Yani mezradan köye dönüşen yerleşim alanları olduğu gibi köyden mezraya dönüşen yerleşmeler de söz konusudur. Bu değişim büyük ölçüde XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçiş sürecinde gerçekleşmiştir. Mezraaların birçoğu yakın köylerin içerisinde eriyerek kaybolmuştur.

Tokat Osmanlı idaresi altında ve Cumhuriyet dönemi söz konusu olduğunda da bir göç merkezidir. Anadolu'nun vatan olma sürecinden başlayarak Türklerin bu toprak parçasında hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca büyük bir nüfus sirkülasyonu şehrin ve kırsalının kaderine paralel bir devinimle yaşanmıştır. Aslında zamanın ilerlemesi diye bir şeyden bahsetmek yaşananlara bakıldığında pek de anlamlı gelmemektedir. Çünkü yaşananlar sürekli birbirini tekrar etmekte sebepler de büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır. Şöyle ki XV. yüzyılda bölge Osmanlı idaresi altına girdiğinde Tokat nüfus çeken bir merkez olmuştur. XV. yüzyılın başlarında yaşanan Osmanlı-Safevi mücadelesi nedeniyle güvenlik endişesi ön plana çıkarak bölgeden göçler yaşanmıştır.

Yüzyılın sonlarında yaşanan nüfus artışı bu defa Celâl isyanları ile bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Tokat yeniden cazip bir iskan merkezine dönüşmüştür. Ancak bu defada vergi baskısı, uzun süreli savaşlar, yerel güç unsurlarının uyguladığı zulüm ve eşkiyalık gibi nedenlerle nüfusun terk ettiği bir alan olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde Tokat vatanını kaybedenlerin vatanı olarak yeni bir iskân sürecinin aralanan kapısı haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, Balkanlar ve Kafkasya'da kaybettiği her savaş sonucunda yeni bir kitle, Tokat şehri veya kırsalını mesken tutmuştur. Bugün Tokat kırsalında pek çok ülke, coğrafya, şehir ve köy yan yana yaşamaktadır. Batmantaş köyü, Kars ve Çerkes göçmenlerinden, Kirkoros köyü Arnavut ve Alevi Türklerden, Burga köyü Kürt göçmenlerden, Biskincik köyü Laz göçmenlerden, Fırindere ve Averen köyleri ise Gümüşhanelilerden müteşekkildir. Bunların yanı sıra Afganistan, Romanya, Bulgaristan, Kırım, Dağıstan, Çeçenistan, Irak, İran, Suriye, Gürcistan gibi ülkelerden göç ederek gelenler Tokat'ta yerleşmişlerdir. Tokat 20. yüzyılın ilk yarısında tarım potansiyeli nedeniyle nüfusunu muhafaza ederken günümüzde sanayileşmiş şehirlere doğru nüfus akışı hızla devam etmektedir. Tokat nüfusuna kayıtlı 1 milyonun üzerinde insanın varlığına rağmen bunun neredeyse üçte ikisi Tokat'ta yaşamamaktadır. Yaşanan yine bir nüfus erezyonudur. Kırsal yerleşmelerde genç nüfus son derece azalmış ve köyler az sayıda yaşlı nüfusun yaşadığı mekânlar haline gelmiştir. Zamanla var olan bu yerleşmelerin de kaybolacağı ve şehirlere sıkışmış bir yaşamın ortaya çıkacağını iddia etmek yadsınamaz bir gerçektir. Kırsal yerleşme alanları aleyhine gelişen bu süreç ancak yeni bir göç dalgasıyla tersine dönebilir.

XIX. yüzyılda Rus işgalinden kaçan Kafkas muhacirleri Anadolu'nun pek çok şehrinde olduğu gibi Sivas eyaletinin muhtelif yerlerine de iskân edilmiştir. Devlet, muhacir kitlelerin iskân bölgelerinin belirlenmesi, hasta olanların tedavisi, sayım ve masraflar, eğitim, ibadet, imar faaliyetleri, temel ihtiyaçların karşılanması, taşkınlıkların önlenmesi ve belirlenen bölgelerde iskânın zorunlu tutulması gibi başlıklar altında birçok tedbir almıştır. Böylece bölgede boş olan yerlere nüfus yerleştirildiği gibi yeni köyler de kurulmuştur. Göç bir daha bölgenin kırsal yerleşimini belirleyici unsur olmuştur. Muhacir kitle ile yaşanan sorunlar iskân üzerinde de etkili olmuştur. Bazı köyler yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Ayrıca çeşitli dönemlerde izini kaybettiğimiz köylerin veya XIX. yüzyıl nüfus sayımında boş olarak kaydedilen köylerin bir kısmının

bugün yaşıyor olması ve halkının da ekseriyetle muhacirlerden oluşması iskân sürekliliğın varlığına delalet etmektedir.

Kırsal yerleşmelerin dezavantajlı hale gelmesi ile belirli bir süre direnç gösteren halkın daha sonra göç seçeneceğini tercih ettiği görülmektedir. Muhtemeldir ki göç zor bir tercihtir. Bu karar verildikten sonra öncelikle benzer iklim ve geçim şartlarının olduğu mekânlar tercih edilmiştir. Bu noktada en yakın ve daha merkezi alanların göç edilecek alanlar olarak seçilmesi mantıklı bir yaklaşımdır. Dolayısıyla alanda yapılan araştırmalar neticesinde kayıpların çevre köylerle eklenerek bir toplulaşma sonucu ortadan kalktığı görüşü ağır basmaktadır. Merkezi köylerin çevresinde yer alan mezra veya az nüfuslu köylerin şartların olumsuzluğuyla beraber adı geçen büyük köylere göçtüğü iddia edilebilir. Böylece yerleşmeler arasında bir toplulaşma meydana gelmiştir.

Tokat kırsal yerleşmeleri Osmanlı döneminden günümüze çeşitli sebeplere bağlı olarak farklı zaman aralıklarında kaybolmuş veya terk edilmiştir. Benzer şekilde söz konusu arazi iç ve dış göç yoluyla yeniden şenlendirilmiş ve kaybolan iskan alanlarının yerini dolduracak nispette yeni yerleşim alanları kurulmuştur. Tarih boyunca yaşanan bu med-cezir hali Tokat şehri ve kırsalının mevcut iskan yapısının oluşumunu sağlamıştır. Bu çalışma ile elde edilen veriler ışığında yerleşmelerin korunmasında ve yenilerinin kurulmasında daha önce yaşanan tecrübelerin yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Bu toprakların hükmedenleri olarak coğrafyanın yaşadığı göç olgusu iyi etüd edildiğinde günümüzde iç ve dış göçlere bağlı olarak yaşanan sorunlar ve iskan dokusuna etkileri planlanabilecektir.

KAYNAKLAR

I-Arşiv Belgeleri

I.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

- **Tahrir Defterleri** (TT.d): 79, 287.

- **Timar Ruznamçe Defterleri** (BOA.DFE.RZ.d.): 228, 237, 239, 249, 257, 264, 274,281, 287, 290, 320, 325, 328,333,349,373,378, 390, 392, 399, 415, 425, 444, 450, 465, 468, 487, 494, 506, 507, 521, 534, 541, 547, 559, 572, 574, 588, 604, 613, 624, 636, 645, 666,669, 678, 684, 692, 693, 698, 701, 717, 719, 722, 755, 760, 784, 795, 806, 820, 830, 835, 860, 869, 875, 879, 885, 888, 891, 892, 905, 906, 913, 916, 932, 948, 960, 969, 979, 1033, 1040, 1041.

- **Nüfus Defterleri** (BOA.NFS.d): 2365.

- **Mühimme Defterleri** (MD): 3, 13, 37, 45, 54, 60, 72, 79, 115, 125, 168, 190.

- **Ahkam Defterleri:**

Karaman Ahkam Defterleri (A. {DVNS.AHK.KR.d.): 8, 10, 11.

-**Şikayet Defterleri** (A. {DVNS.ŞKT.d): 77, 78, 82, 83.

-**Avarız Defterleri:**

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 15615, 2751, 3845

-**Perakende Belgeler**

Ali Emiri Abdulhamid I (AE.SABH.I):149/10091, 63/4439, 115/7769, 246/16432, 274/18443, 295/19821, 149/10091,126/8508.

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III): 154/1573, 200/19312, 8/674, 171/16677, 154/15171, 84/8463, 207/19970.

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMDH.I): 85/5761, 53/3255.

Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD. II): 93/7735.

Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV): 30/3390.

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III): 35/2418, 19/1272, 95/7205, 91/6824, 189/14917, 217/17135, 51/3699, 268/21416, 9/593.

Ali Emiri Mustafa IV (AE.SMST.IV.): 5/348.

- Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III):** 51/3636.
- Ali Emiri Selim III (AE. SSLM.III):** 308/17972, 312/18184, 9/448, 392/22687.
- Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO):** 1752/131342, 1762/132086, 3089/231643, 4206/315441.
- Cevdet Dahiliye (C.DH):** 2827.
- Cevdet Evkaf (C.EV.):** 203/10130, 17820, 328/16677.
- Cevdet Maarif (C.MF.):** 53/2607, 126/12312, 127/6319.
- Cevdet Maliye (C.ML.):** 632/25995, 223/9279, 545/22384, 271/11125.
- Cevdet Sıhhiye (C.SH.):** 8/397.
- Cevdet Timar (C.TZ.):** 28/1371, 54/2675, 34/1669.
- Dahiliye Nezareti Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ.):** 30/79.
- Dahiliye Nezareti Emniyet Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM):** 47/32.
- Dahiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH.İD.):** 113/53, 98/12.
- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.):** 1336/9, 2067/98, 329/68, 2234/10, 2420/96, 1224/19.
- Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUI):** 99/53.
- Dahiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri (DH.MTV.):** 43/17.
- Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat (DH.TMIK.M.):** 8/81, 66/25, 92/2.
- Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT):** 1494/15, 1505/22, 1025/42739, 1584/49, 1585/26, 1590/8, 1621/2, 1629/63.
- İbnülemin Hatt-ı Hümayun (İE.HAT.):** 2/202.
- İbnülemin Maliye (İE.ML.):** 52/4967, 52/5013, 55/5200, 73/6840.
- İbnülemin Vakıf (İE.EV.):** 62/6208.
- Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT):** 141/56, 451/46.
- Sivashlı Ali Baba Zaviyesi Evrakı (HSDSABZ):** 1/5, 1/15, 4/34,
- Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD):** 2900/40, 291/20, 1785/6, 404/3, 969/40, 538/27
- Temettüat Defteri (ML.VRD.TMT.d):** 14718, 14745, 14746, 14684, 14719, 14726, 14704, 14710, 14674, 14646, 14664, 14665, 14666, 14670, 14697, 14734, 14656, 14667, 14761, 14671, 14663, 14715, 14707, 14744, 14720, 14730.
- I.2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kâdime Arşivi (TKGM.KKA.):**
- Tahrir Defterleri (TK.Td.): TK.Td. 14.
- Sivas Derdest Defterleri:TKG.KK.TTd.571, TKG.KK.TTd.572.

Şeriyye Sicilleri

Tokat (TŞS) Defter No: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121.

Amasya (AŞS) Defter No: 7, 26

II. Telif ve Araştırma Eserler

ACUN, Fatma, “Celâlî İsyancıları 1591-1611”, *Türkler*, C. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 695-710.

AÇIKEL Ali – SAĞIRLI, Abdurrahman, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.1, Tokat 2005.

AÇIKEL Ali, “Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 348-358.

_____ ; “Tokat”, *TDVİA*, C. 41, 2012, s. 223-226.

_____ ; *Changes In Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anotolia: A Case Study Of The District(Kazâ) Of Tokat (1574-1643)*, Manchester: Ph.D.dissertation, University Of Manchester, U.K, 1999.

_____ ; “Tokat Şeyh Pir Havend Zaviyesi Vakfı (1453-1839) ve Çöreğibüyük Köyü Türbesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 85, 2018, s. 103-125.

_____ ; “1722-23’te Sivas Eyaleti’nde Cebelü Bedeli Uygulaması”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 2, 2018, s. 113-140.

ADIYEKE, Nuri, “Temettüat sayımları ve Bu sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, s. 769-823.

ADREASYAN, Hrand D., *Polonyalı Simeon’un Seyhatnamesi 1608-1619*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.

AFYONCU, Erhan Afyoncu, “Defterhâne”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s.100-104.

_____ ; “Ruznamçe”, *TDVİA*, C. 35, 2008, s. 276-278.

- _____ ; “XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XV*, İstanbul 2000, s. 221-229.
- AK, Mehmet, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, Bahar 2011, s.254-268.
- AKAY, Aslı, *İklim Değişikliğinin Neden Olduğu Afetlerin Etkileri*, İklim Değişikliği Alanında Ortak Çabaların Desteklenmesi Projesi (iklimİN), Ankara 2019.
- AKÇORA, Ergünöz, “Türk Tarihinde Göçler ve Önemli Sonuçları”, *Bilig-2*, Yaz 1996, s. 241-245.
- AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.13, S. 1-2’den ayrı basım, 1955, s. 27-51.
- _____ ; “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8-10, S. 14-23, Ankara 1975, s. 51-61.
- _____ ; “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *DTCFD*, C. 3, S. 4, 1945, s. 419-431.
- _____ ; *Türk Halkının Dirlik Ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyancıları*, Yapı Kredi Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2013, s. 10.
- _____ ; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celâli İsyancılar”*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.
- _____ ; “Celâli Fetretî” *DTCFD*, C. 16, S. 1-2, 1958, s. 53-107.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, “İslam Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbiki: Şer’iye Mahkemeleri ve Şer’iye Sicilleri”, *Türkler*, Ankara 2002, s. 54-68.
- _____ ; *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı: Kamu Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- _____ ; *Şer’iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, C. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, C. 5, Kısım II, 1992.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, C. 6, 1993.

- AKMAN, Eyüp, “İlk Osmanlı Nüfus Sayımı’nda (1830) Taşköprü”, *Uluslar arası Taşköprü Pompeipolis Bilim Kültür ve Sanat Araştırmaları Sempozyumu 10-12 Nisan 2017*, Kastamonu 2017, s. 1-11.
- AKÖZ, Alaattin, “ XVI. Yüzyılın Sonlarında Bozkır Nahiyesinde, Geçimlik Faaliyetlere bağlı Nüfus Hareketleri”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016)*, Konya 2016, s. 1469-1477.
- AKTAŞ, Esat, “Erzurum Vilayetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 39, Ağustos 2015, s.244-253.
- AKTAŞ, Esat, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- AKTAŞ, Necati, “Atik Şikayet Defteri”, *TDVİA*, C. 4, 1991, s. 68.
- AKTEPE, Münir, “Tuzcu-oğulları İsyanı” *Tarih Dergisi*, S.3, 1953, s. 21-52.
- ALKAN, Mustafa, “Softa”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 342-343.
- ALKAN, Nilüfer, “ 15. Ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu’nda Kervanlar” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:7, Sayı 11, İstanbul 2006, s.141-157.
- ALKAN, Nilüfer, “15. Ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu’nda Kervanlar” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 7, S. 11, İstanbul 2006, s. 141-157.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, Ankara 1947, s. 187-197.
- AMBRASEYS, N. N., FİNKEL, C. F., *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*, Tübitak Yayınları, Ankara 2006.
- ANBARLI BOZATAY, Şeniz – DEMİR, Konur, “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme” *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 10, Burdur 2014, s. 71-89.
- ARSLAN, Hasan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı: Siyasi İdari, İktisadi, ve İçtimai Tarihi*, Dulkadiroğlu Belediyesi Maraş Kültürü ve Tarih Yayınları Serisi-1, Öncü Basımevi, Ankara 2014.

- AS, Efdal, “XVI. Yüzyıl’dan Cumhuriyet’in ilk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, 2010, s. 219-253.
- ATEŞ, Abdurrahman , “XVIII. Yüzyıl’ın İkinci Yarısında Osmanlı İnan İlişkileri (1774-1779)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 3, 2008, s. 65-81.
- AYBAR, Meriç, “Osmanlı Devleti’nde Kıtık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği”, *Mavi Atlas*, 5(2), 2017, s. 474-488.
- AYDIN, Bilgin, “Salnâme”, *TDVİA*, C. 36, 2009, s. 51-54.
- AYDIN, M.Akif, “ Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul 1982.
- AYDIN, Meltem, “Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 48, Nisan 2016, s. 199-232.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Eşkıya”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 463-466.
- BARIŞIK, Salih – YAYAR, Rüştü – ŞİMŞEK, Türker – KILINÇ Neslihan, *Tokat İlinde İç Göç Ve Nedenleri*, Kitapana Yayınları, İzmir 2016.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Timar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12, MEB Basımevi, 1979, s. 286-333.
- _____ ; Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus Ve Arazi Tahrirleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 2, S. 1, 1940-41, s. 20-59.
- _____ ; “Avarız”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 13-19.
- BAYRAK, Şaban, *Anadolu’da Eşkiyalık Olayları XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.
- BELDİCEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.
- BERESFORD, Maurice V., “Villages Desertes: Bilan De La Recherche Anglaise”, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Seppen Yay., Paris 1965, s. 533-580.
- BEŞİRLİ, Mehmet, *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I: Tokat (1771-1853)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat 2005.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Pazvandoğlu Osman”, *TDVİA*, C. 34, 2007, s. 208-210
- BİBİCOU, H. Antoniadis, “Villages desertes en Grece Un bilan provisoire”, *Villages*

- Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen Yay., Paris 1965, s. 343-417.
- BİLGİÇ, Emin, “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu”, *DTCFD*, C. 6, S. 5, Ankara 1948, s. 489-516.
- BİRİCİK, Ali Selçuk, “Yeryuvarı’nda Doğal Olaylar ve Afetler”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.3, C.I, İstanbul 2001, s.7-26.
- BJORKVİK, H., “Villages desertes: bilan de la recherche en Norvege et en suedes” *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen Yay., Paris 1965, s.581-606.
- BOZKURT, Fatih – ASLANTÜRK, H. Ahmet, “İlginç Bir Kadı Sicili: 1768-1774 Osmanlı Rus Harbine Dair Kayıtlar”, *History Studies*, C. 4/1, 2012, s. 47-88.
- BÖLEN, Fulin, *Anadolu’da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde bir Yöntem Denemesi*, İTÜ. MM. Fak. Yayınları, İstanbul 1978.
- BULDUK, Üçler, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- BÜTÜNER, Zübeyir, “Alman Seyyah Andreas David Mordtmann ve Tokat”, *Tokat Kültürü ve Tarihi Sempozyumu*, C. 1, 25-26 Eylül 2014, s. 293-310.
- CHOİCHEV, Georgy, Cizvit Misyonerin Gözünden Tokat’ta Kafkas Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı”, *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 6, 2018, s. 209. (205-232).
- CİN, Halil – AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Kamu Hukuku*, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.
- CİNLİOĞLU, Halis Turgut, *Osmanlılar Zamanında Tokat-III*, Tokat Matbaası, Tokat 1941.
- _____;*Osmanlılar Zamanında Tokat*, Can Ofset Basım Yayıncılık, Tokat 2019.
- ÇAPAN, Fatma - GÜVENÇ, Baran, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 6, S. 18, Kış 2017, s. 629-640.
- ÇAVUŞ, Remzi, “Osmanlı Devleti’nde Çekirgelere Karşı Mücadele”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 2017, s. 59-76.

- ÇELİK, Fatih, “İç Göçlerin İtici ve Çekici Güçler Yaklaşımı İle Analizi”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S. 27, 2006, s. 149-170.
- ÇELİK, Selahattin, “Yerleşmelerin Yer Seçiminde etkili olan Coğrafi Faktörler ve Yanlış Yer Seçimlerinde Risk Analizi”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, 2019, s. 334-342.
- ÇETİN, Atilla, “Kocaeli ve Hüdavendigâr Sancaklarında Eşkîyalık Olayları (18 ve 19. Yüzyıllar)”, Ed. Osman Köse, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 135-157.
- ÇETİN, Osman, “ Bursa Şer’i Mahkeme Sicillerinden Notlar”, *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, Bursa 1987, s. 59-71.
- _____; “Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler”, *OTAM*, Ankara 1993, s. 121-149.
- ÇIVGIN, İzzet, “Mısır Eski Krallığı (MÖ 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkisi”, *TAD*, C. 34, S. 58, 2015, s. 371-424.
- DAĞİDIR, Mustafa, “Alevilik Çalışmalarında Arşiv Kayıtlarının Kullanımına Bir Örnek Olarak Kul Himmet Ocağı ve Görümlü Beldesi” *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 3, Tokat 2014, s. 29-36.
- DAŞÇIOĞLU, Kemal, “Osmanlı’da Eşkîyalık Hareketlerinin Cezalandırma Yöntemi Olarak Sürgünler”, Ed. Osman Köse, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 303-318.
- DEMİR, Alpaslan – AKTAŞ, Esat, “Gümüşhane Sancağı’nda Doğal Afetler (1888-1910)”, *OTAM*, S. 24, 2008, s. 21-54.
- DEMİR, Alpaslan – DÖNDER, Yasin, “Şahıs Adlarından Hareketle Göç ve İskan Tarihine Bir Katkı: Cincife Nahiyesi Örneği”, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler I*, Yazgan, P. – Tilbe, F. (der.) London: Transnational Press London, 223-229.
- DEMİR, Alpaslan vd., *Tokat Nikah Defteri (1882-1887)*, Gece Yayınları, Ankara 2016.
- DEMİR, Alpaslan vd., *Tokat Nikah Defteri II (1889-1894)*, Gece Yayınları, Ankara 2016.
- DEMİR, Alpaslan, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, s. 563-581.

- _____ ; “Aşiret Devlet İlişkileri ve Aşiretlerin Ekonomik Faaliyetleri”, Ed: Alaattin Aköz-Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Palet Yayıncılık, Konya 2017, s. 65-80.
- _____ ; “Erzincanlı Göçmenler ve İskân Tarihi Açısından Önemi”, *IV. Uluslararası Canik Sempozyumu Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk, 15-17 Mayıs 2015*, C. I, Samsun 2016, s. 403-408.
- _____ ; “İskan Sürecinde Konar-Göçerler: Manisa ve Çevresi Örneği (XVI-XX. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, 5-7 Kasım 2015*, Manisa, (Basılmamış Bildiri).
- _____ ; “Karahisar-ı Şarki’li Göçmenler ve İskân Tarihi Açısından Önemi”, *INOCTE 2016, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7-9*, Sarajevo 2016, s. 57-68.
- _____ ; “Konya Şer’iye Sicillerinde Rıza Senedi Örnekleri (1659-1749)” *History Studies*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, Ankara 2014, s. 31-46.
- _____ ; “Osmanlı Devleti’nde Haşerelere karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu”, *Erdem Dergisi*, S. 67, 2013, s. 33-45.
- _____ ; “Osmanlı Devleti’nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 11, S. 21, 2017, s. 15-31.
- _____ ; “Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskan Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği”, *International Journal of Central Asian Studies*, S. 20, Kore 2016, s. 151-166.
- _____ ; “XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler”, *Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012*, C. I, Tokat 2012, s.83-95.
- _____ ; “XV-XVI. Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Rodosto’dan Süleymanpaşa’ya Tekirdağ Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 429-436.
- _____ ; “Tokat Müzesi Deposundan Akademik Literatüre Bir Katkı” *INOCTE / Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri Ve Münasebetleri*, 2007, s. 339-349.
- _____ ; Osmanlı Devleti’nde Vergilerin Göçlere Etkisi ve Kayıp Köyler Meselesi”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 441-472.

- _____; *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Boyunca Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- DEMİR, Mustafa, “Danışmendli Eمارeti’nin Kurucuları”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Sakarya 2008, s. 144-149.
- DEMİRKOL, Kurtuluş, “Adana ve Kolera (1890-1895)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 56, Nisan 2018, s.141-156.
- DEVELİOĞLU, Ferit, “İskan”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 518.
- DUBY, Georges, “Demographie et villages desertes”, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen Yay., Paris 1965, s. 13-24.
- EKİN, Ümit, “Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 20, Kış 2009, s. 59-71.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- _____; *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004,
- ELİBÜYÜK, Mesut, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”, *Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim Ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları*, C. 2, S. 2, Ankara 1990, s. 11-42.
- EMECEN, Feridun, “Devre Çıkma”, *TDVİA*, C. 9, 1994, s. 250-251.
- _____; *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.
- ERDEM, Ekrem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağışış Politikası Dönemsel Bir Analiz”, *Bankacılar Dergisi*, S. 56, 2006, s. 10-27.
- ERDEM, İlhan, “İlk Dönem Selçuklu Moğol İlişkilerininİktisadi Boyutu”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, 1-10.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine bir Deneme: 493 Numaralı Ayntab Derdest Defteri’nin Analizi” *Bilig*, S. 56, Kış 2011, s. 235-248.

- _____ ; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Göç Sebebi 1585-1586 Sikke Tashihi”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi I, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 336-362.
- _____ ; “Göç Olgusunun 16. Yüzyıl Osmanlı Kırsal Yaşamına Etkisi Üzerine Bazı Tespitler”, 38. *ICANAS Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, 350-367.
- _____ ; “Köy, Köylü ve Göç: Konya’da Çift-Bozanlar (17-18 Yüzyıl)”, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Ed: Alaattin Aköz-Doğan Yörük, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 205-220.
- _____ ; “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVII Yüzyıl)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 127-136.
- _____ ; “Osmanlı Dönemi Balkan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri”, *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 193-200.
- _____ ; “Osmanlı İskan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar-Ruznamçe Defterleri” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1, 2016, s. 141-155.
- _____ ; “Osmanlı İskan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar-Ruznamçe Defterleri” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 33 S. 1, 2016, s. 141-156.
- _____ ; “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: “Terakki” Tevcihi”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 11, 2010, s. 238-244.
- _____ ; “Tahrir Defterlerinde Geçen ‘Anadolu (Anadolulu)’ Tabiri Üzerine Bazı Düşünceler”, *International Journal of Central Asian Studies*, C. 19, 2017, s. 125-138.
- _____ ; “Terk-i Diyar” Etmenin Arka Planına Bir Bakış: Osmanlı Merkez ve Taşra Yönetiminde Yaşanan Değişimlerin Göçe Etkisi (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, *Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Yayınları, Ankara 2017, s. 473-488.

- _____; *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.
- _____; *Ayntab sipahileri/ Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak (1530-1647)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.51.
- _____; *Ayntab sipahileri/ Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak (1530-1647)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- ERDOĞAN, Türkan, "Göç Ve Göçmen Kavramlarının Analizi", Ed. Alaattin Aköz – Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 13-28.
- EROĞLU, Cengiz – BABUÇOĞLU, Murat – KÖÇER, Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007, s. 17-18.
- ERTAŞ, Mehmet Yaşar – AYDIN, M. Edizel, "Seyahatnamelere Göre Osmanlı Ülkesinde Sıtma (16-18. Yüzyıllar)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 197-222.
- ERTAŞ, Mehmet Yaşar, "18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdarecilerle Eşkıya İlişkileri", Ed. Osman Köse, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 179-190.
- ERTAŞ, Mehmet Yaşar – EĞNİM, Kağan, "Evliya Çelebi Seyhatnamesi'nde Salgın Hastalıklar", *Pamukale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2011, s. 83-108.
- ESEN, Atakan, "Sihhi İçtima-i Coğrafya Kitaplarına Göre İç Anadolu'da Görülen Salgın Hastalıklar (1922-1926)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 60, Bahar 2017, s. 73-90.
- FAROQHİ, Suraiya, "Anadolu İskanı İle Terkedilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumsal Bilim araştırmalarında Bilimsel Yöntemler ve Yaklaşımlar Semineri Orta Doğu Teknik Üniversitesi 17-19 Aralık 1976*, Baylan Matbaası, Ankara 1977, s. 289-302.
- _____; "Taşra İdaresi ve Ayan'ın Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi*, C. II, İstanbul 2004. s. 690-693.

- _____; *Orta Halli Osmanlılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev: Hamit Çalışkan, II. Baskı, İstanbul 2014.
- FEKETE, Lajos “Türk Vergi Tahrirleri”, *Bellekten*, Çev: Sadrettin Karatay, C. XI, S.42, Ankara 1947, s. 299-328.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2005, s.275-276.
- GİEYSZTOR, Aleksander, “Villages deseries: bilan de la recherche polonaise”, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Seppen Yay., Paris 1965, s. 607-613.
- GÖKBİLGİN, Tayyip, “Tokat”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul 1979, s. 401-412
- GÖKBUNAR, Ali Rıza, “Celâlî ayaklanmalarının Maliye Tarihi açısından Değerlendirilmesi”, *Yönetim ve Ekonomi*, 14/, 2007, s. 1-24.
- _____; *Türk Maliye Tarihinde Ayanlık Kurumu Rantiyer Bir Sınıfın Oluşum Mücadelesi*, Ekin Yayınevi, Manisa 2007.
- GRISWOLD, William J., *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- GÜL, Abdülkadir, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 9, 2019, s. 144-158.
- GÜLTEN, Sadullah, “Osmanlı Anadolu’sunda Bir İskan Hikayesi: Bozok Sancağı’nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)”, *History Studies*, C. 11, S. 1, 2019, s. 128-154.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman – ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-bozanlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Mart 2016, s. 29-56.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman – DEMİR, Alpaslan – ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, *Türkiye’nin Kayıp Köyleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman - DEMİR, Alpaslan, “16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler”, *Uluslararası Manisa Sempozyumu*, Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi - Kültürü - Ekonomisi 26-28 Ekim 2017, s. 221-228.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman - ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı Devleti’nin “Resm-i Çift” Uygulamalarını Yeniden Düşünmek”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, 2016, s. 177-217.

- GÜMÜŞÇÜ, Osman – ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı İmparatorluğunda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Mart 2016, s.29-56.
- _____; “XVI. Yüzyıl Konya Göçleri”, Ed: Alaattin Aköz-Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları: Göç ve İskan*, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 161-180,
- _____; “Gözlemcilerinin Kaleminden Osmanlı Dönemi Yerleşmelerin Terk Edilmesi ve Kaybolması”, *Kitap Dostu Prof. Dr. Ali Birinci Armağanı*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2017, s. 479-502.
- _____; “Osmanlı Avarız Tahrirlerinin Güvenilirliği Üzerine”, *INOCTE*, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7-9, Sarajevo 2016, s. 443-468
- _____; Tahrir Defterlerinin Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Açısından Önemi”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Kısım III, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.2-11.
- _____; “Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras”, *ERDEM*, S. 75, Ankara 2018, s.99-120.
- _____; “Türkiye'nin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler”, *17. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül 2014, s. 1265-1288.
- _____;; “XVI. yüzyıl Konya Göçleri”, Ed. Alaattin Aköz – Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Palet Yayınları, Konya 2017, s. 161-179.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti'nin “Resm-i Çift” Uygulamalarını Yeniden Düşünmek”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, İzmir 2017, s. 177-217.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, Türkiye’de Osmanlı Dönemi Yerleşmelerinin Terk Edilmesi ve Kaybolması Hakkında Yapılan Çalışmalar”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi C. 1*, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, Akçağ Yay., Ankara 2016, s. 409-429.
- GÜNAY, Ramazan, “Osmanlı Arşiv Vesikaları İçerisinde Ahkam Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2013, s. 9-29.
- GÜNEŞ, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, Kış 2014, s. 221-240.
- GÜRAN, Tevfik, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 73-94.

- GÜRBÜZ, Adnan, *XV.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.
- GÜRCAN YARDIMCI, Kevser, “Osmanlı Dönemi Dokuma Ürünlerinden Örnekler”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, C. 2, Kazakistan 2016, s. 219-241.
- GÜVEN, İsmail, *Uygarlık Tarihi*, Pegem Akademi, 5. Baskı, Ankara 2014.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2008.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet, “Bulgaristan’da Savaş Ve Göçün Yerleşim Yerleri Üzerine Etkileri: Güney Bulgaristan Ve İslimye Sancağı Bölgesinde Harabeler”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2011, s. 421-467.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat-Sabah, C. 4, İstanbul 1992.
- HANİLÇE, Murat, “Osmanlı Devleti’nde Bataklık Kurutma Uygulamalarına Genel Bir Bakış: Tokat Kaz Gölü Örneği (1870-1892)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 119, S. 235, Temmuz-Ağustos 2018, s. 49-88.
- İLGÜREL, Mücteba, “Osmanlılar’da Eşkîyalık Hareketleri”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 467-469.
- _____; “Yeniçeriler”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1986, s.386.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.
- _____; “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, II. Baskı, Ankara 2006, s. 83-100.
- _____; “Timar”, *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 168-173.
- _____; *Devleti ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- _____; *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.
- _____; *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

- _____; *Osmanlılar Fütühat İmparatorluk ve Avrupa İle İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- İŞBİLİR, Ömer, “Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmali: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 151-158.
- İŞÇİ, Coşkun, “Deprem Nedir ve Nasıl Korunuruz”, *Journal of Yaşar University*, C. 3, S. 9, 2008, s. 959-983.
- Türkiye’de Doğal Afetler Konulu Ülke Stratejisi Raporu*, JİCA, Ankara 2004.
- KAÇAN ERDOĞAN, Meryem, “Karayazıcı İsyanı”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık 2013, s. 53-66.
- KADIOĞLU, Yahya – YILMAZ, Celal, “Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâli İsyânları Üzerindeki Etkisi” *Studies Of Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, Şubat 2017, s. 267-288.
- KAFALI, Mustafa, *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Trabzon Türk Ocakları Yayınları, Trabzon 1999.
- KARAMAN, Fikri, *Sivas Doğanşar İlçesi ve Köyleri Belgeseli*, Acar Matbaacılık Yayınları, İstanbul 2000.
- KARADEMİR Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani Osmanlı Toplumunda Kıtliklar(1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- KARAGÖZ, Hakan, “1737-1739 Osmanlı Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2008.
- KARAKULAK, Mesut, “Türkiye’de Prut Savaşı Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAD*, C. 35, S. 59, 2016, s. 255-269.
- KARATAŞ, Ömer – ARBATLI, Mehmed Said, “Kumuk Türkleri’nin Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s.101-120.
- KARPAT, Kemal, “Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim Ve Nüfus”, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- KAYA, Abdullah, “Kadı Burhaneddin - Dulkadirli Münasebetleri”, *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 1, s. 161-170.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı’da Toplum Yapısı*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Bilge yayıncılık, İstanbul 2005.

- KELEŞ, Adem, *75 numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.172-331)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- KENANOĞLU, M. Macit, "Vergi", *TDVİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 52-58.
- KESKİNBORA, H. Kadircan, "Osmanlı Ülkesinde ABD Nüfuzu Yerleştirme Aracı: Tıbbi Misyonerlik", *Türkish Studies*, C. 13, S. 16, Temmuz 2016, s. 151-170.
- KILIÇ, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtliklar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 718-730.
- _____; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Acar Matbaası, Ankara 1997.
- _____; *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat (1534-1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara 1999.
- _____; *Eskiçağdan Yakınçağa Gene Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004.
- KILIÇ, Remzi, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı - Akkoyunlu İlişkileri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Niğde 2003, s. 95-118.
- KIVRIM, İsmail, "XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650-1790)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 357-391.
- KOCACIK, Faruk – ESER, Mehmet, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)" *ZFVT*, C. 2, S. 1, 2010, s. 187-196.
- KOÇ, Yunus, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2013 Bahar (18), s. 147-159.
- _____; "Osmanlı Toplumunda Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilig*, S. 35, Güz 2005, s. 229-245.
- KOÇA, Nimet, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İskan Politikası*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.
- KOÇAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, S. II, 2008, s. 141-183.
- KOÇAK, Zülfiye, "1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler ve Yaş Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2017, s. 459-490.
- Koçibey Risalesi*, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

- KURUOĞLU, Murat vd., “Osmanlı’da Proje Yönetimi Var mıydı?”, *6. İnşaat Yönetim Kongresi*, Bursa 2011, s. 269-279.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *12. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 395- 418.
- LYBYER, Albert Howe, “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”, *E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi III*, İzmir 1987, s. 141-157.
- MAHİROĞULLARI, Adnan, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, Sivaslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 2001.
- MERAL, Şükrü, *Tokat Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, T.C Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Yayını, Ankara 1938.
- MERCAN, Burcu, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı İle Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2017.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- MOUFRİN Joqhues, Habitats ruines et noms de lieux, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen, Paris 1965, s. 103-124.
- MUSALI, Namiq, “Safevi Kaynaklarına Göre Tokat”, *Tokat Kültürü ve Tarihi Sempozyumu*, C.1, 25-26 Eylül 2014, s.563-577.
- MUŞMAL, Hüseyin, “Modernleşme Sürecinde Anadolu’da Bir Ayan: Konya Ayanı Süleyman Bey ve Onun Muhakemesi”, *Tarihin Peşinde –Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, S. 10, 2013, s. 171-194.
- MUTLU, N. Yücel, *Sivas İli İdari Birimlerine Ait Eski ve Yeni Yer Adları (1847-2011)*, Buruciye Yayınları, Ankara 2011.
- NADAROĞLU, Halil, *Kamu Maliyesi Teorisi*, Beta Basın Yayın ve Dağıtım, İstanbul 2000.
- OĞUZ, Ahmet, “19. Yüzyılın son çeyreğinde Yozgat’ta Açlık Kıtılık ve Zahire Ticareti”, *I. Uluslar arası Bozok Sempozyumu*, 2016, s. 530-537.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 20, İstanbul 2000, s. 300-303. (297-303)
- ORHONLU, Cengiz, “Bayram Paşa Kervansarayı” *Vakıflar Dergisi*, S. 10, s. 199-218.

- ORUÇ, Hatice, “Kıbrıs Derdest defteri (H. 1194/ M. 1780)”, *Tarihte Kıbrıs*, Ed. Osman Köse, C. I, İstanbul 2017, s. 153-221.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Danişmendliler”, *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 474-477.
- ÖZ, Mehmet , “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı’nda Nüfus (1455-1643)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, 1991, s. 173-205.
- _____ ; “Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri”, Ed. Osman Köse, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 11-19.
- _____ ; “Tahrir Defterindeki Sayısal Veriler”, Ed. Halil İncelik - Şevket Pamuk *Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik*, DİE Yayını, Ankara, 2000, s.17-32.
- _____ ; “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 1, 1993, s. 27-33.
- ÖZCAN, Abdulkadir, “Pasarofça Antlaşması”, *TDVİA*, C. 34, 2007, s. 177-181.
- ÖZCAN, Mert, “ Ayan “, *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 195-198.
- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yayınları, Ankara 2015, s. 557- 591.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ÖZMEN, M. Tamer, *Sel-Taşkın Türkiye ve Antalya*, Kutlu Avcı Ofset Matbaası, Antalya 2015.
- ÖZTUNA, Yılmaz Öztuna, *Yavuz Sultan Selim*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZTUNÇ, Baha, “Tokat’ta “Büyük Sel” (1908)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, Temmuz-2012, s. 179-203.
- ÖZTÜRK, Kemal, “Heyelanlar ve Türkiye’ye Etkisi”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 2, 2002, s. 35-50.
- ÖZTÜRK, Muhammed Zeynel – ÇETİNKAYA, Gülden, AYDIN, Selman, “ Köppen-Geiger İklim Sınıflandırmasına Göre Türkiye’nin İklim Tipleri”, *Coğrafya Dergisi-Journal of Geography* 35, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 17-27.
- ÖZTÜRK, Said, “Türkiye’de Temettüat Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul 2003, s. 287-304.

- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- PALALI, İlhan, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2010, s. 1-14.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Çev: Serap Yılmaz, Tatih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- PESEZ, Jean Marie, “Sources ecrites et villages desertes” Ed. J. Tozot, *Villages Désertés et Historie Economique XIe-XVIIIé Siècle*, Paris: Sevpen 1965, s. 83-102.
- PUL, Ayşe, “Kuyucu Murad Paşa’nın Celâlî Mücadelesi Sürecinde Sarayönü ve Çevresi”, *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslar arası Sarayönü Sempozyumu (24-26 Ekim 2014 Konya)*, Konya 2014, s. 123-139.
- PÜRSÜNERLİ ÇAKAR, Elif, “Vergiye Karşı Direnme Şekilleri Ve Vergi İnzivası”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 1-2, 2013, s. 1293-1313.
- RAMSKOU, Thorkhild, “Villages desertes: bilan de la recherche danoise”, *Villages Désertés et Historie Économique XIe-XVIIIe Siècle*, Sevpen Yay., Paris 1965, s. 613-619.
- Rıfa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.
- RONCAYOLO, Marcel, “Geographie et villages desertes” *Anneles*, 20/2, Année 1965, s. 218-242.
- SAĞIR, Adem – AKTAŞ, Zeynep, “ Romanya’dan Türkiye’ye Gelen Göçmenlerle Türk Toplumunu Arasındaki İlişkinin Sosyolojik Çözümlemesi: Türk Yazılı Basınında 1934-1938 Dönemi”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, 35 (1), 2019, s. 141-214.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Avarız”, *TDVİA*, C. 4, 1991, s. 108-109.
- SARAN, Nephân, *Köylerimiz*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- SARIBAŞ, Serap, “ Biyolojik Silahlar: Marina Fiarato’nun Şifacı Romanında Veba Hastalığını Biyolojik Ajan Olarak Kurgulamasına Üzerine Bir Değerlendirme”

- Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Akademisi Dergisi*, C. 6, S. 39, 2019, s. 1854-1863.
- SATILMIŞ, Selahattin, “Aksaray’da Büyük Bir Afet: 1911 Sel Felaketi”, *Turkish Studies*, 12/26, s.131-152.
- SEZEN, İrem – TURAN, Melikşah – KAYA, Afşin Ahmet, “Türkiye’deki Suriyeli Misafirler ve İlişklendirilen Bulaşıcı Hastalıklar”, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7 (4), 2018, s. 119-127.
- SHAW, Standford, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye Cilt I/Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808*, E Yayınları, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 2008.
- SOĞUK YILMAZ, Özlem, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nde Suhte İsyancıları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2014.
- SUNKAR, Murat – TOPRAK, Ahmet, “Sel ve Taşkın Çalışmalarında Tarihi Veri kaynaklarının Önemi”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu International Geography Symposium 13-14 Ekim 2016*, Ankara 2016, s. 116-125.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- ŞAHİN, İlhan – EMECEN, Feridun, “XV. Asırın İkinci Yarısında Tokat Esnafı” *Osmanlı Araştırmaları*, C. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 287-308.
- ŞEYHOĞLU, Ersin, *24 Numaralı Şer’iye Sicili’ne Göre Tokat*, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2017.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Camii ve Mescidleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XVIII, S.1, İzmir 2003, s. 87-104.
- ŞÜKÜROV, Gıyas, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve I.Şah İsmail Devri (907-930/ 1501-1524)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I - İlk Çağ*, Say Yayınları, İstanbul 1984.

- TANOĞLU, Ali, *İskân Coğrafyası Esas Fikirler, Probler ve Metod*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954.
- TAŞ, Barış – YAKAR, Mustafa, “Afyonkarahisar İlinde Yerleşmenin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2009, s. 145-161.
- TAŞ, Barış, “Türkiye’de Coğrafi Bakış Açısıyla Köy Kavramı” *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara 2016, s. 292-302.
- TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2004.
- TAŞBAŞ, Erdal, “Tokat’ta Göçmen İskânı (XX. Yüzyıl)”, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014*, Tokat 2015, s. 665-680.
- _____; “XIX. Yüzyılda Tokat’ta Göçmen İskânı ve Göçmen Sevkinde Şehrin Önemi”, *Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012*, C. I, Tokat 2012, s.261-285.
- TAYLOR, Christopher, "The Origins and Development of Deserted Village Studies", *Deserted Villages Revisited içinde Explorations in Local and Regional Histo (Book 3)*, University Of Hertfordshire Press, 2010, s. 1-7.
- TEMEL, Eşref, *Konya’da Ayanlık (1639-1839)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2017.
- TOKA, Gökhan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Bursa’sında Suhte Ayaklanmaları*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 74.
- TOKUROĞLU, Belma – ERSOY, Abdullah Ersoy, *Uygarlık Tarihi*, İmaj Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “1939 Büyük Anadolu Zelzelesi ve Erzincan Vilayeti’nde Yardım Faaliyetleri”, *History Studies*, C.7, S. 4, 2015, s. 113-136.
- TUNÇDİLEK, Necdet, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1986.
- TUNÇEL, Harun, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.2, Elazığ 2000, s. 23-34.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Karapapaklar”, *TDVİA*, C. 24, 2001, s. 470.
- UMAR, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

- _____; “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, *Belleten*, C. 32, S. 126, Nisan 1968, s.161-189.
- _____; *Osmanlı Tarihi III (1. Kısım)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- _____; *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları., C. 1, Ankara 1988.
- _____; *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, C. II, Ankara 1998.
- ÜÇEÇAM KARAGEL, Döndü, *Kır Yerleşmeleri Ders Notları*, Hatay 2017, <http://www.mku.edu.tr/> E:T. 15.12.2018.
- ÜÇOK, Coşkun, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Timarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 1, Ankara 1944, s. 73-95.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- ÜNAL, Uğur, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2012.
- ÜZEN, İsmet, “1939 Erzincan Depreminin Tokat’ta yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27, 2010, s. 89-104.
- _____; “Cumhuriyet Döneminde Tokat’ın Maruz Kaldığı Seller (1934-1949)” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2) , 2010,s. 299-318.
- VARLIK, Nükhet, “Taun”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 175-177.
- VAROL, Nehir – SELİMOĞLU, Eda – GÜLTEKİN, Timur, “ Anadolu’da İklima Bağlı Kıtık Afeti ve Risk Yönetimi”, *Antropoloji* 37, 2019, s. 81-89.
- Vi An Lu, “XIV. Ve XVII. Yüzyıllarda İklimsel ve Doğal Şartların Osmanlı İmparatorluğu’na Etkisi”, *Pesa Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S. 2, 2018, s. 216-240.
- WHITE, Sam, *Osmanlı’da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Alfa Yayınları, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013.
- YALÇIN, Hilal – GÜLEN, Levent – UTKUCU, Murat, “Türkiye ve Yakın Çevresinin Aktif Fayları Veri Bankası ve Deprem Tehlikesinin Araştırılması”, *Yerbilimleri*, 34(3), 2013, s. 133-160.
- YAŞAR, Hakan, *II. Meşrutiyet’in İlanından Yunan İşgaline Batı Anadolu’da Eşkıyalık (1908-1919)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

- YAŞAYANLAR, İsmail, “Bir Hastalık olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih*, S. 296, Ağustos 2018, s. 49-55.
- YAZAR, Turgay – KELKİT, Cafer – ŞAHİN, Hüseyin, “Niksar Melik Gazi Mezarlığı”, *Danışmendliler Sempozyumu (12-13 Kasım 2015)*, Tokat 2015, s. 491-512.
- YAZICI, Öznur – ULU KALIN, Özlem, “Doğal Afet için Kavramsal Metaforların Karşılaştırmalı Analizi”, *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), Nisan 2018, s. 25-38.
- YAZICI, Serkan, “İzmit Sancağı’nda Çekirge Afetleri”, *Uluslar arası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli 2016, s. 849-858.
- YILDIRIM, Alper, *I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi sosyal Bilimler Estitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017.
- YILDIZ, Hakan, *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferi’nde Organizasyon ve Lojistik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Anadolu’nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 33-41.
- YILMAZ SOĞUK, Özlem, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nde Suhte İsyancıları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2014.
- YILMAZ, Gülşah, *18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerel Tekstil Ürünlerinden Sanayileşmeye Geçiş*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil Ana Sanat Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 38.
- YILMAZ, Özgür, “Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)”, *Mavi Atlas*, C. 5, S. 1, 2017, s. 172-200.
- YİĞİT, İlker - GÜMÜŞÇÜ, Osman, "Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskana Etkisi (XVI-XX. yy.)", *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu 13-14 Ekim 2016*, Ankara 2016, s. 379-391.
- YİĞİT, İlker – GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış XVI. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği” *Kebikeç/44*, 2017, s. 323-338.
- YİĞİT, İlker , “Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, *ERDEM*, Haziran 2019, S. 76, s.210. s. 205-244.

- _____ ; “İskandaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Ankara 2017, s. 329-364.
- _____ ; “Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 76, 2019, s. 205-244.
- _____ ; “İskan Tarihi Çalışmalarında Arazi Araştırmasının Önemi: XVI. Yüzyıl Manisa-Konya Kazası Örneği”, *XVII. Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül 2014*, Ankara 2018, s. 379-391.
- _____ ; “Konya ve Çevresinde Bizans’tan Türklere İntikal Eden Yer ve Yerleşme Adları”, Ed. Alaattin Aköz ve Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Tablet Yayınları, Konya 2017, s. 187-203.
- _____ ; “XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafya Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Temettüat Defterleri”, *Türk Coğrafya Kurumunun 70. Kuruluş Yılı Anısına: UKCK 2011*, İstanbul 2011, s. 4-8.
- _____ ; “XVI. Yüzyıl Konya Göçleri”, Ed. Alaattin Aköz ve Doğan Yörük, *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*, Tablet Yayınları, Konya 2017, s. 161-180.
- YİĞİT, İlker, ve GÜMÜŞÇÜ, “İskan Sürecinde Konar-Göçerler: Konya ve Çevresi Örneği (XV-XX. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği (23-25 Ekim 2015)*, C. 2, Karaman 2016, s. 578-599.
- YİĞİT, İlker, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu’da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa Konya Örneği*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018.
- YİĞİT, İlker-GÜMÜŞÇÜ, "Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 44, 2017, s. 323-338.
- YURTSEVEN, Yılmaz, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Vergi Adaleti”. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 21-22 Aralık 2012*, s. 151-162.
- YÜKSEL, Hasan, “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografik Yapısı”, *Nüfusbilim Dergisi* 28/1, Ankara 2016, s. 73-89.

ZABUN, Sezgin, “Sivas 1844-1845 Temettuat Defterleri Üzerine Bir Çalışma”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 17, Kars 2018, s. 21-52.

III. İnternet Adresleri

<https://www.afad.gov.tr/>. E.T. 07.10.2019

<http://www.koeri.boun.edu.tr/tarihsel-depremler/>.E.T. 13.10.2019

<https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>. E.T. 22.10.2019

<http://www.googleearth.com>. E:T. 27.11.2019.

<http://www.tbmm.gov.tr/>. E:T. 22.12.2019.

IV- Haritalar:

Harita Genel Komutanlığı tarafından hazırlanan:

1/200.000 ölçekli: Ünye (1953), Reşadiye (1947), Sivas (1947).

1/500.000 ölçekli: Samsun (1975), Sivas (1975).

Harita Genel Direktörlüğü tarafından hazırlanan:

1/800.000 ölçekli: Sivas (1936).

V. Kaynak Kişiler

Bilal Kaya, Yaş 45, Tokat Güzeldere Köyü, Çiftçi.

Mehmet Uzamış, Yaş 50, Tokat Söngüt Köyü, Çiftçi

Harun Kaya, Yaş 43, Tokat Güzeldere Köyü, Çiftçi.

Satılmış Güler, Yaş 40, Sivas Yassıkara Köyü, Muhtar.

Osman Döker, Yaş 51, Tokat Pazar İlçe Merkezi, Öğretmen.

Abdullah Yüce, Yaş 40, Tokat Güryıldız Köyü, Çiftçi.

Mustafa Öksüz, Yaş 65, Tokat Necip Köyü, Çiftçi.

Ahmet Abay, Yaş 42, Tokat Şenyurt Belediyesi, Muhtar.

Ali Yıldırım, Yaş 75, Tokat Gaziosmanpaşa Köyü, Çiftçi.

Hacer Yılmaz, Yaş 57, Tokat Bula Köyü, Evhanımı.

Bayram Güler, Yaş 74, Tokat Sahilköy, Çiftçi.

Ahmet Karakoyun, Yaş 55, Tokat Tatlıcak Köyü, Çiftçi.

Dursun Koç, Yaş 49, Tokat Yeşilyurt Köyü, Muhtar.

İbrahim Gençay, Yaş 59, Tokat Çerçi Köyü, Emekli.

İsmet Delen, Yaş 73, Tokat Ulaş Köyü Çiftçi.

Dursun Tackın, Yaş 66, Tokat Dökmetepe Köyü, Çiftçi,

Remzi Gül, Yaş 57, Tokat Serince Köyü, Çiftçi.
 Turan Gül, Yaş 45, Tokat Aluç Köyü, Çiftçi.
 Cafer Ülkü, Yaş 58, Tokat Doğançalı Köyü, Muhtar.
 Hacı Osman Dönder, Yaş 74, Tokat-Batmantaş Köyü, Emekli
 Hüseyin Çoban, Yaş 67, Tokat Karadere Köyü, Çiftçi.
 Yusuf Yiğit, Yaş 56, Sivas Kümbet Köyü, İnşaat Ustası.
 Musa Özen, Yaş 65, Tokat Durudere Köyü, Çiftçi.
 Kadir Sarıca, Yaş 60, Tokat Çamdalı Köyü, Muhtar.
 Nurettin Kılıç, Yaş 76, Tokat/Merkez Emekli.
 Mehmet Polat, Yaş 85, Tokat Taşlıçiftlik Köyü, Çiftçi.
 Mahmet Akgül, Yaş 77, Sivas Yakup Köyü, Çiftçi.
 Salih Yeşilirmak, Yaş 76, Tokat Çat Köyü, Muhtar.
 Gülkız Ayçiçek Yaş 48, Sivas Üyük Köyü, Ev hanımı.
 Celal Abur, Yaş 65, Tokat Bozatalan Köyü, Çiftçi.
 Ahmet Hanoğlu, Yaş 57, Tokat Oğulbey Köyü, Emekli.
 Hasan Şahin, Yaş 72, Tokat Çamaltı Köyü, Muhtar.
 Salih Sarı, Yaş 62, Tokat Gümenek Köyü, Çiftçi.
 Hasan Uslu, Yaş 43, Tokat Çay köyü, Çiftçi.
 Osman Bahçivan, Yaş 78, Tokat Bağlarbaşı Köyü, Çiftçi.
 Ali Doğan, Yaş 65, Sivas Doğanlı Köyü, Halk Ozanı.
 Durmuş Belde, Yaş 73, Sivas Yusufoglan Köyü, Çiftçi,
 Ömer Karataş, Yaş 76, Sivas Yakupoğlan Köyü, Çiftçi.
 Mehmet Akpınar, Yaş 47, Sivas Güneykaya Belediyesi, Belediye Başkanı.
 Halil Çınar, Yaş 79, Sivas Yıldız Belediyesi, Çiftçi.
 İbrahim Genç, 57 Yaş, Sivas Karkın Köyü, Çiftçi.
 İzzet Cirit, Yaş 73, Tokat Çevreli Belediyesi, Çiftçi.
 Nurettin Demir, Yaş 69, Tokat Kınık Belediyesi, Emekli.
 Aydın Arslan, Yaş 53, Tokat Kınık Belediyesi, Balıkçı.
 Bahattin Karahan, Yaş 47, Tokat Gölgeli Belediyesi, Çiftçi.
 Sehlen İrdem, Yaş 52, Tokat Gümelönü Köyü, Emekli.
 Rıza Aksoy, Yaş 63, Tokat Arısu Köyü, Emekli.
 Sefer Emrak, Yaş 64, Tokat Ormandibi Köyü, Çiftçi.

Bekir iftioğlu, Yaş 70, Tokat Kızılöz Köyü, ifti.

Osman Tuğ, Yaş 78, Tokat/Merkez, ifti.

Hayri Bol, Yaş 51, Tokat Yelpe Köyü, ifti.

Muhsin Gürer, Yaş 62, Tokat Pazar İlçe Merkezi, Emekli.

Veli Andık, Yaş 70, Tokat Dereköy, Esnaf.

Abdullah Türk, Yaş 73, Tokat Üzümören Belediyesi, ifti.

Hacı Bayram Üretir, Yaş 21, Tokat Taşlı Höyük Köyü, Üniversite Öğrencisi,

Sadık Arslan, Yaş 38, Tokat Şenyurt Belediyesi, Memur,

Ahmet Söylemez, Yaş 42, Tokat amağzı Köyü, İş Güvenliği Uzmanı

Kafirni	Kıncık	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Kırık	Kar	Kar	Kar	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Kışla	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Kızıl Elma	Mez	Mez	Mez	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Kızıl Viran	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Kızılca Su	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Koru Bükü	Mez	Mez	Kar	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Kuru Sekü	Mez	Mez	Mez	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	KAYIP
Kafirni	Leveke	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Megellü	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Menegir	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Moduş	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Muhad	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Ohan	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Orta	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Ömerlü	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Pulur	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Sideri	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	KAYIP
Kafirni	Şik	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Taşlu Sekü	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Tekyecik	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Tiyeri	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Toğarım	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Tomara	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Yapalak	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Yava	o	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Kafirni	Zora	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Kafirni	Zuğru	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR

Ek-2: Cincife Nahiyesi Kayıp Köyler ve Kayıp Yüzyılı

Nahiye	Köy/Mezra	TD.79	TD.287	TK 14	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	1950-2000	GÜNÜMÜZ
Cincife	Bizeri	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Cincife	Boyalu	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Cincife	Cincife	Nefs	Nefs	Nefs	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Cincife	Dihoy	Mez	Mez	Mez	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Cincife	Südeni	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Cincife	Zazara	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Cincife	Cincife-i Küçük	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	KAYIP

Ek-5: Gelmugad Nahiyesi Kayıp Köyler Ve Kayıp Yüzyılları

Nahiye	Köy/Mezra	TD.79	TD.287	TK 14	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	1950-2000	GÜNÜMÜZ
Gelmugad	Ağcalu	o	o	Mez	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Ağıl Kaya	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Ağumi	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Ahmed Eyerci	Mez	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	YOK	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Ak Viran	o	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Ak Viran	Mez	Mez	Mez	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Ala Yundlu	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Ali Oğlanı	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Ayaş Gölü	Mez	Mez	Kar	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Baş Alan	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	-	-	-	KAYIP
Gelmugad	Bey Viranı	o	Mez	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Belcügün Yerce Pınarı	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Cafer Ağa	Kar	o	o	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Çakraz	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Çardığın	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Çepni (Çepni Viranı)	Mez	Mez	Mez	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Çoban Halil	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Çoban Saray	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Çöte	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Çubuk	Kar	Kar	Kar	YOK	YOK	YOK	YOK	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Çukur	Mez	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Çukur Saray	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Danişmend Pınarı	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Delikli Kaya	Mez	Mez	Kar	YOK	YOK	YOK	YOK	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Demürcilik	Mez	Mez	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Ekecek	Kar	Kar	Mez	YOK	YOK	YOK	YOK	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Elma Beli	o	Kar	Kar	YOK	YOK	VAR	YOK	VAR	-	-	-	KAYIP
Gelmugad	Elmaluca	o	Mez	o	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Evlad-ı Altı Parmak	Kar	Kar	Kar	YOK	YOK	VAR	YOK	VAR	-	-	-	KAYIP
Gelmugad	Fınducak	Mez	Mez	Kar	YOK	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Gümranlu	Mez	Mez	Kar	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Gündan	o	o	Kar	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Hızır Ağa	Kar	Kar	o	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Kal'a Çayırı (Halka Çayırı)	Mez	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Kaman	Kar	Kar	Kar	YOK	YOK	YOK	YOK	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gelmugad	Kara Ali	Kar	Kar	Kar	VAR	VAR	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP
Gelmugad	Kara Arpa Kolu	o	Mez	Kar	YOK	YOK	VAR	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	KAYIP

Ek-9: Alan Araştırma Formu Örneği

KAZABAD NAHİYESİ

YERLEŞMENİN ADI:

GÜNÜMÜZDEKİ ADI:

TARİH:

RÖPORTAJ YAPILAN KİŞİ:

MESLEK:

YAŞ:

KÖY ÇEVRESİNDEKİ MEVKİ İSİMLERİ:

DOğU:

BATI:

KUZEY:

GÜNEY:

KÖYÜN GEÇMİŐİ:

KÖY YER DEğİŞTİRMİŞ Mİ?:

KÖYÜN İSMİNİN HİKAYESİ:

ETNİK YAPI:

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Yasin Dönder

Doğum Yılı ve Yeri: 1978/Tokat

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi

Yabancı Dili: İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri:

İş Deneyimi: Milli Eğitim Bakanlığı-Öğretmen (Hizmet süresi 20 yıl)

İletişim

E-Posta Adresi: nesa1035@hotmail.com